



replika

117
—
118

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

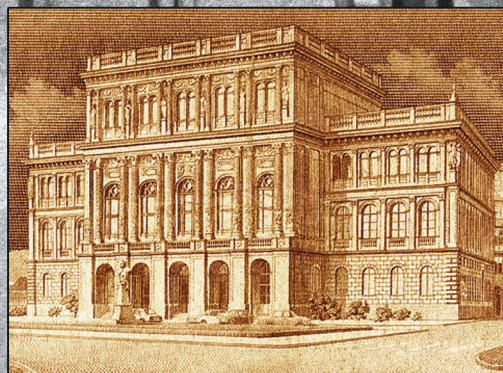
A SZEX POLITIKAI GAZDASÁGTANA

9 770865 818003 >



00118>

replika
ár: 2990 Ft



117–118

2020/4–5

FUCKAPITALISM



replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2020/4–5.

117–118. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Huszár Ákos, Kőszeghy László, Lajos Veronika, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Csányi Gergely ötlete alapján Berger Viktor tervezte.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

A szex politikai gazdaságtana

Szerkesztette: Csányi Gergely és D s Fanni

Csányi Gergely  s D s Fanni

Bevezető: „A szex politikai gazdaságtana”7

Claudia von Werlhof

Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról 11

Csányi Gergely

A szexuális forradalom politikai gazdaságtana

„Vaginális orgazmus”, pornó és homofóbia a modern világrendszerben 19

Gregor Anikó, Csányi Gergely  s D s Fanni

„Pest meg r egy testet”

A magyarországi pornóipar a *hosszú kilencvenes években* mint a világgazdaságba
való reintegráció egy patriarchális formája 53

Barna Emília  s Katona Noémi

A magyarországi szexkamera-iparág

Digitális technológia, platformkapitalizmus és a szexipar normalizálása 93

D s Fanni

A patriarchátus elbeszélhetetlensége

A távolság szerepe a prostitúciós iparban használt és a prostitúciós iparból kiszállt
n k traumanarrat vaiban 127

Nők és a tudomány

Takács Izolda

Nők a tudományos elitben

A nemi identitás tartalma és a nemi sztereotípiák kölcsönhatása az akadémikus
n k karrierjében Magyarországon 151

A hivatalos statisztika problémái az adatrobbanás korában

Németh Zsolt

A hivatalos statisztika válsága az adatforradalomban..... 179

Moralizálás nélküli hit

Bognár Bulcsu és Kmetty Zoltán

Moralizálás nélküli hit

Szekularizált vallásosság és tradicionalizmus Magyarországon 213

Az időskor társadalmi konstrukciója

Zsinka Flóra

Időskor: társadalmi konstrukció és saját narratívák 237

Recenziók

Bartha Diána

A cselekvés és a tiszta tudomány összeegyeztethetősége

Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*..... 267

Kollár Dávid

A Protestáns etika kémiaiája..... 273

Tallár Ferenc

Lányi András: Bevezetés az ökofilozófiába..... 285

Abstracts 295



A szex politikai gazdaságtana

Szerkesztette: Csányi Gergely és Dés Fanni

Csányi Gergely és Dés Fanni

Bevezető: „A szex politikai gazdaságtana”

A 20. század közepétől számos olyan elmélet látott napvilágot, amely az emberi szexualitást tág értelemben vett kritikai perspektívából vizsgálta. Ezek egy része a freudomarxizmus (Marcuse és Fromm), egy része a strukturalizmus és posztstrukturalizmus (Foucault és Laqueur), egy része pedig a feminizmus (MacKinnon és Rubin) tágabb áramlatába ágyazódott. Emellett az 1960-as évek végétől Olaszországban és az Egyesült Államokban számos szocialista feminista igyekezett a nőiség domináns helyzetét termelési pozícióként értelmezni azáltal, hogy a házimunka, a szeretet, a gondoskodás, a szex, a gyerekszülés és nevelés aktusait a kapitalista érték-többlet-elsajátítás szükséges előfeltételeként értelmezte. Az 1970-es, de főleg 1980-as évektől az úgynevezett „szexuális forradalom” és az újrászerveződő világpiac részeként a szexualitás egyre inkább nemcsak az értéktöbblet-elsajátítás szükséges feltételeként integrálódott a kapitalista gazdaságba, hanem mint piac és mint termék. A globális pornóipar, a szexuális segéd-eszközök és a fogamzásgátlók globális piaca, az egyre transznacionálisabbá váló prostitúciós migráció és az e jelenségekkel kölcsönhatásban álló globális feminista és meleg polgárjogi mozgalmak arra sarkalltak számos szerzőt, hogy a világrendszer-elméleteket, a szexualitás kritikai megközelítéseit és a szocialista feminista hagyományt egyaránt felhasználva gondolják újra a történetileg felfogott globális kapitalizmus és a szexualitás kapcsolatát, és azt, hogy e kettő milyen szerepet játszott a nőiség kapitalista történetében (Mies, Werlhof és Federici).

A tematikus blokkban szereplő eredeti tanulmányok a budapesti Helyzet Műhely megközelítéséhez kapcsolódnak, mely Kelet-Európa és Magyarország közelmúltbeli történetét a globális tőkés munkamegosztás történetének részeként értelmezi. E megközelítésre, illetve a szexualitás és a globális kapitalizmus kapcsolatát tárgyaló irodalomra hivatkozva e tanulmányok olyan témákat dolgoznak fel, amelyek azt mutatják meg, hogy a szexualitás – a szexuális kizsákmányolás, vagy éppen a szexualitásról szóló diskurzus – Magyarországon milyen összefüggésben van az ország nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójával.

A blokk első cikkének szerzője a bielefeldi iskolához tartozó Claudia von Werlhof, a feminista és szexualitásstudományok úttörője. Werlhof programadó írásában a gazdaság és szexualitás összefüggései vizsgálatának elméleti kereteit vázolja fel. A két fogalom együttes értelmezésének feltételét abban látja, hogy a gazdaságot az élet termelésének és újratermelésének folyamatként kell értelmezni, a szexualitást pedig társas és individuális munkaként és termelőerőként is. Kiemeli annak fontosságát, hogy a szexualitás és gazdaság együttes vizsgálatával láthatóvá válik, hogy a nők ellen elkövetett erőszak politikai módszer, amely a szexualitást a gazdaságba integrálja, mintegy „permanens eredeti felhalmozásként”.

A blokk második tanulmányában Csányi Gergely azt vizsgálja, hogyan formálja és adaptálja saját felhalmozási és munkamegosztási rendszerébe a tőkés világrendszer a szexualitást, élesen bírálva azokat a modernizációelméleteket, amelyek a modernitást a szexualitás tradicionális normái alóli felszabadulásnak láttatják. Rámutat, hogy a szexualitás átalakulása hogyan ágyazódik globális politikai-gazdasági folyamatokba, és hogy az 1960-as években lezajlott „szexuális forradalom” mennyiben volt a „piac forradalma”.

A blokk harmadik tanulmányában Gregor Anikó, Csányi Gergely és Dész Fanni arra a kérdésre keresik a választ, hogy miért pont Magyarországon épült ki a „hosszú kilencvenes években” nemzetközileg is jelentős pornóipar. Végigveszik azokat a gazdasági, politikai és társadalmi tényezőket, amelyek Magyarországon az államszocialista időszakban megágyaztak a pornóiparnak, és elemzik ezen időszak pornóiparában a munka és tőke, illetve a hazai és nemzetközi tőke viszonyait. Továbbá elemzik a pornóipart övező diskurzusokat, különös tekintettel a pornó morális geopolitikájára és a szexuális nacionalizmusra.

Barna Emilia és Katona Noémi a szexkamera-iparág kialakulását és működését vizsgálják egy magyarországi példán keresztül. Céljuk, hogy feltárják, hogyan befolyásolja a szexipart a digitalizáció, illetve, hogy rámutassanak arra, miként határozza meg a tőkés világrendszerben a félférfiárs pozíció a magyar szereplők lehetőségeit és munkakörülményeit az iparágban. Elemzésükben a platformkapitalizmusban és a digitális munkában megjelenő egyenlőtlenségekre is rámutatnak.

A blokk zárótanulmányában Dész Fanni mélyinterjúk segítségével hasonlítja össze a prostitúciós iparban jelenleg is tevékeny nők által felépített és a prostitúciós iparból kiszállt nők narratíváit. A tanulmány komplex elemzését adja a *patriarchátus elbeszélhetetlensége* társadalmi és pszichológiai okainak, illetve ezek összefüggéseinek. Majd Dész empirikusan bemutatja, hogy a prostitúciós iparban jelenleg is használt nők a folyamatos traumatizáció miatt kevésbé tudják narrálni a velük folyamatosan történő, az énnarratívába beilleszthetetlen eseményeket, míg a prostitúciós ipartól időben és térben eltávolodott nők sokkal inkább képesek koherens narratívába foglalni a velük történt eseményeket és elbeszélni a patriarchátust.

Köszönjük a blokk tartalmi részéhez nyújtott segítséget K. Horváth Zsoltnek, a Replika szerkesztőségének, különösen Berger Viktornak és Havas Ádámnak és a Helyzet Műhely tagjainak, különösen Éber Márknak, Geröcs Tamásnak és Meszmann T. Tibornak.

Csányi Gergely

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, illetve PTE Pszichológia Doktori Iskola (Pécs)

Dés Fanni

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, BCE Szociológia Doktori Iskola (Budapest)

Claudia von Werlhof

Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról

Absztrakt: Claudia von Werlhof cikke egy elméleti keret, illetve kutatási program megadását célozza meg, mely kapcsolódva a társadalmi újratermelés elmélete (*SRT – Social Reproduction Theory*) tágabb áramlatához, a szexualitás és a gazdaság szféráját nem egymástól különálló és jól elhatárolható tartományokként kezeli, hanem a szexualitást a társadalmi újratermelés részeként, a termelés és így a gazdaság egyik előfeltételeként értelmezi. E megközelítés szintetizálja a „gazdasági alap” vizsgálatának makroökonómiai és a szexualitás vizsgálatának mikroszociológiai megközelítéseit.

Kulcsszavak: társadalmi újratermelés, szexualitás, gender, marxizmus

Forrás: Claudia von Werlhof: Notes on the Relation between Sexuality and Economy. *Review (Fernand Braudel Center)* (4)1: 33–42. Copyright © 1980, Research Foundation of SUNY. A fordítást az eredetivel egybevetette és szakmailag lektorálta: Csányi Gergely és Dész Fanni.

E cikk úgy értelmezhető, mint kísérlet arra, hogy bizonyos következtetéseket levonjon abból az évek óta tartó munkából, melyet csoportunk a „Bielefeldi Egyetemen (Német Szövetségi Köztársaság) a kapitalizmus és az önfenntartó reprodukció kutatása során végez. A kísérlet a társadalom két olyan szféráját próbálja összefüggésbe hozni, melyek napjainkig szinte mindig külön elemzés tárgyát képezték. Minden vitában és tanulmányban, amely a nők alávetettségéről szól, úgy érezzük, hogy két ellentétes, egymással összeegyeztethetetlennek tűnő gondolkodásmód jelenik meg. Az egyik irányzat a nők helyzetét gazdasági szempontból „objektíven” és „materialista” szempontból vizsgálja, figyelmen kívül hagyva azt, amire a másik irányzat kizárólagosan fókuszál, ami a nők szubjektív tapasztalatait, érzéseit és „szexualitását” vizsgálja. E kettős eljárás – mely általános a társadalomtudományok férfi megközelítéseiben – úgy tűnik, maga is a nemi munkamegosztásból fakad. Hogyan lehetséges, hogy nem csupán egy módszert alkalmazunk, amellyel a társadalom egészét tudnánk vizsgálni, hanem különböző módszereket a társadalmi valóság különböző kifejeződéseire vagy részeire? Sokan kifogásolják, hogy a történeti materializmus nem foglalkozik a nőkkel, a szexualitással, a pszichológiával és hasonló területekkel. Akkor mire is várunk?

Másrészről, politikai nézőpontból, rendkívül sürgős lenne ellensúlyozni bizonyos veszélyeket, melyek világszerte megjelennek a nőmozgalomban. Ilyen veszély a mozgalmon belüli széttagoltság (gyakran a tradicionális osztálykülönbségek mentén), a gyakori elméleti és politikai zűrzavar – például az abortusz kontra sterilizáció kérdéskörében – és a különböző politikai csoportok, a tőke és az állam kísérletei arra, hogy „elfoglalják”, izolálják vagy a saját céljaik elérésére használják a mozgalmat.

Mindennapi tapasztalat és kapcsolat a szexualitás és a gazdaság között

A feltevés – miszerint léteznie kell szoros összefüggésnek a szexualitás és a gazdaság között – egy általánosabb kérdésfeltevés kapcsán merült fel, mely a nők speciális helyzetére próbált választ adni a társadalomban a mindennapi, gyakorlati tapasztalatainkból, illetve a nőmozgalomból kiindulva, főként a nők elleni erőszak problémájához kapcsolódóan.¹ A „gazdaságilag” és „szexuálisan” motivált viselkedésformák nap mint nap megfigyelhetők gyakran egy időben és olyan mély összefüggésekben, hogy nehéz elválasztani az egyiket a másiktól. Ennek ellenére nincs olyan tudományos vagy politikai elmélet, amely szisztematikusan összekapcsolva elemezné a két viselkedésformát.

A társadalomtudományokban általában csak a szocioökonómiai makrorelációkat és bizonyos társadalmi jelenségek „materiális alapját” kutatják, vagy csak az ideológiai, oktatási vagy más felépítmények kifejeződéseiként értelmezett mikrorelációkat, melyeket (szociál)pszichológiai vagy pszichoanalitikus keretben magyaráznak. A szexualitás vizsgálata az utóbbi kategóriába tartozik. A téma alapvető és szisztematikus kutatása háttérbe szorult és egyre nehezebbé válik, mióta gyakran úgynevezett „biológiai”, „ösztönös” és más „természeti” tényezőkkel magyaráznak társadalmi viszonyokat. Ekképpen a „gazdaság” és a „szexualitás” fogalmi keretei a legtöbb esetben szétválasztva maradnak, és így szinte lehetetlenné válik például a nők elleni szexuális erőszak elemzése a gazdaság szempontjából, vagy a gazdasági

¹ Lásd Werlhof (1977).

kizsákmányolás elemzése a szexualitás szempontjából. Azonban minden nő, aki valaha ki volt téve férfibrutalitásnak, tisztában van vele, hogy a tapasztalata se nem természeti, se nem ideológiai eredetű. Ehelyett úgy érzi, hogy annak egy olyan alapvető társadalmi viszonyhoz van köze, melynek fenntartását erőszakos eszközökkel biztosítják. Ebből kifolyólag szükséges, hogy elképzeljük az elképzelhetetlent, és kifejtsük az összefüggéseket a gazdaság és a szexualitás között – melyek a mindennapi tapasztalatink részei –, hogy megtaláljuk a magyarázatot a látens okokra, és képesek legyünk küzdeni ellenük. Erre tett kísérlet a fogalmak újbóli meghatározása.

1. Az alapvető fogalmak újradefiniálásának szükségessége

1.1 A gazdaságról alkotott fogalmunk túl szűk: csak a bér munkát és a gazdaság nyilvános szféráját tartalmazza, a nem bér munkajellegű munkát és a gazdaságnak az úgynevezett magánszféráját nem foglalja magában. Az egész világon az összes elvégzett munkának a nagyobbik része a fizetetlen háztartási munkából – ez hozzávetőlegesen 50%-a az összes társadalmi munkának – és más önellátó mezőgazdasági tevékenységből, illetve otthoni gyártásból áll (különösen a harmadik világ országaiban), melyek főleg nők által végzett munkák, és nincsenek feltüntetve mint a gazdasághoz hozzájáruló tényezők. Valójában alig állnak rendelkezésre statisztikai adatok és elméleti megfontolások azokról a társadalmi viszonyokról, amelyek következtében ez a munka létrejön, és a módról, ahogyan kapcsolódik a gazdaság másik szférájához.

1.2 A szexualitásról alkotott fogalmunk túl szűk: általában csak az egyéni, pszichológiai, ideológikus és biológiai magyarázatra korlátozódik, így egyrészt a szexualitás természetbelinek, másrészt pedig felépítménynek tűnik. A probléma társadalmi és történelmi oldalaival többnyire nem foglalkoznak, és nem a társadalom materiális alapjának részeként hivatkoznak rá.

1.3 E miatt a fogalmi korlátoltság miatt szinte lehetetlen összekapcsolni egymással a szexualitást és a gazdaságot. Így az alapvető társadalmi viszonyok elemzésekor dualista és idealista gondolkodásmódra vagyunk korlátozva a dialektikus és materialista gondolkodásmód helyett.

2. Az új definíció módszere

A gazdaság mindig a munka és a kizsákmányolás szférájának tűnik számunkra, az öröm ellentétének. A szexualitás ellenben a munka ellentétének tűnik, a szabad kreativitás és az öröm szférájának. Ebből kifolyólag két dolog rejtve marad. Nem ismerjük fel, hogy a munka magába foglalhatja az örömet, amikor azt *nem kizsákmányoló körülmények között végzik*. A kizsákmányoló körülmények azt jelentik, hogy a munkás gazdasági kényszer miatt vállal munkát, a munkamegosztás felülről meghatározott, a munkás elidegenedett, munkájának termékét kisajátítják mások, munkájának terméke magában értelmetlen a munkás szükségletei szempontjából, és kevesebbet kap, mint az érték, amennyit a munkájával megtermelt. Másrészt nem jövünk rá, hogy társadalmunkban a szexualitás milyen mértékben ellentétes

az örömmel, magába foglal küzdelmet és erőszakot, az impotencia minden formáját, az érzelmi fejlődés lehetőségeinek hiányától kezdve a szadista eltorzulásokon keresztül a szorongás és frusztráció érzéséig és az érzéki képességek teljes elvesztéséig.

Általános a feltevés, hogy a munka és az öröm egymásnak ellentmondanak, nem lehet őket pozitív értelemben kombinálni, és elkülönítve kell maradniuk a jövő társadalmában is. E gondolat ideologikus természetű evidens, ha figyelembe vesszük, hogy az öröm nélküli munka következetesen öröm nélküli szexualitáshoz vezet. A két szféra, a szexualitás és a gazdaság elválasztása, bizonyítottan fiktív dolog a valóságban, ahol az örömet áruként kínálják, mely áru termelését a nőkre kényszerítik fizetett *munkaként* a prostitúcióban, fizetetlen munkaként a családban és többletmunkaként az emberi kapcsolatokban a közszféra minden területén.

Azok az elméletek, melyek tagadják a szexualitás és gazdaság közötti pozitív reláció lehetőségét, gyakran utalnak úgy a szexualitásra, mint „kispolgári”, „hamis” szükségletre, amely, mint ilyen, akadálya a munkafejlesztésnek. Mi történne a szexualitással a jövő társadalmában, ahol nem létezne kizsákmányolás? A termelőeszközök társadalmiasításával eltörölődne a kizsákmányolás? Ha a házimunka átalakulna állami iparággá, mi történik az öröm termelésével? Az is társadalmivá válik? Tud azzá válni? Kíváncsi lenné a társadalmiasítása?

Ha új fogalmi meghatározásokat akarunk létrehozni, melyek mindkét szférát magukban foglalják, gondolatilag tovább lépünk a termelőeszközök társadalmiasításánál. Milyen lenne a gazdaság és a szexualitás egy eljövendő kizsákmányolás nélküli társadalomban?

2.1 Csak a „munka” és az „öröm” szférája fogalmi különválasztásának eltörlése vezethetne annak felismeréséhez, hogy a nemek közötti munkamegosztás, kizsákmányolás és kényszer jelenlegi társadalmi formáit „természetesnek” érzékeljük, azaz eldologiasodottak mind a nyilvános, mind a privát (re)produkciós szférákban.

2.2 Nincs szükségünk új fogalmakra a munka és az öröm kapcsán, de a jelen és a kíváncsi jövő társadalmi viszonyai *egyesítenék* a munkát az örömmel. Csak ekkor leszünk képesek elbírálni a jelenlegi negatív viszonyukat és új ideákat létrehozni egy lehetséges pozitív viszonyról.

2.3 Azt a politikai célt, hogy átalakítsuk ezeket a társas viszonyokat valóssá, azon definíciók kell, hogy irányítsák, amelyek arra utalnak, amivé a gazdaság és a szexualitás *válhatna* vagy *kellene válnia*:

(a) a gazdaságot az élet termelésének és újratermelésének folyamatként értelmezzük, olyanként, ami azon általános lehetőségeket foglalja magában, melyek fizikai és pszichológiai szükségleteket elégítenek ki a munkán keresztül;

(b) a szexualitást társas és individuális munkaként értelmezzük, avagy életerőként, emberi termelőerőként, amely (újra)termeli az életet, azaz a szükségletek kielégítéseként definiáljuk, mely szükségletek aztán örömmé válnak.

A gazdaság meghatározása – mely az emberi szükségletekre optimalizált termelést foglalja magába a profit céljából történő termelés helyett, az alapvető szükségletek kielégítésével kezdve – nem létezhet egy patriarchális osztálytársadalomban, ahol a dominált többségnek azért kell termelnie, hogy kielégítse az uralkodó kisebbség szükségleteit.

Eddig alig voltak olyan kutatások vagy politikai programok, melyekben felfedezhető volt egy többé-kevésbé szisztematikusan kifejtett vízió egy társadalmi, tehát nem profit- vagy

államorientált gazdaság jellemzőiről és szerveződéséről. Ennek jelentősége abban állna, hogy általa az emberek képesek lennének úgy élni és cselekedni, hogy az élet (újra)termelésének összes szférájában saját fizikai és pszichológiai szükségleteiket elégítsék ki emberi képességek széles skáláját használva és fejlesztve. Egyértelmű, hogy a pozitív munka és az öröm kedvező kombinációja csak e feltételek mellett valósulhat meg.

A szexualitás javasolt meghatározása nem csak a konkrét egyéni szexuális viselkedésre vagy a szexuális potenciálra utal. Eszerint a szexualitás az általános, de különösen emberi, társadalmi kommunikációra és jelentésadásra való szükséglet része, illetve e szükséglet ki-elégítésére való képességnek, mely különböző történelmi formákban másokkal való együttműködésben biztosítja e szükséglet kielégítését. A szexualitás e széles körű meghatározásán keresztül (valójában a mai napig nem világos, hogy mit jelent a szexualitás szűk értelemben) felismerhetjük, hogy kapcsolatban áll az élet összes szférájával, nem csak azzal, amely mentes a munkától (főként a férfiak számára). Épp ellenkezőleg, a szexualitás a munkás létfontosságú ereje, ez az, amit a munkás a munkafolyamat során használ, miközben a munkaerejét használják, és ez az, amit elhasznál és elveszít.

A fenti folyamat kizsákmányoló jellege miatt – tehát mivel a munkaerő/szexualitás értékke alakul át, amit aztán kisajátít a tőke vagy az állam – társadalmunkban előfeltételezett, hogy a munkásokat arra kényszerítik, hogy az úgynevezett „öröm” szférájában (a férfiak számára) egy további folyamatban visszanyerjék, újratermeljék az elveszített munkaerőt/szexualitást, hogy képesek legyenek újra használni azt a következő munkanap alkalmával. Ez a reprodukciós folyamat, mely által a munkaerő/szexualitás újratermelődik a társadalomban, a nők és az ő munkájuk rovására valósul meg, a szexualitást is beleértve. De hol található az öröm szférája a nők számára? A feminista elméletek a mai napig sem tudták világosan kijelölni, hogy miként és milyen mértékben képesek a nők újratermelni a saját felhasznált és elvesztett munkaerejüket/szexualitásukat legalább az „öröm” szférájában. Mivel már az is probléma – a férfiaknak is ugyanúgy, mint a nőknek –, hogy csak az elveszített munkaerőt termeljék újra, nem lehetséges a szexualitás fejlődésének általános lehetőségeiről beszélni.

3. Egy új definíció következményei

Észben tartva, hogy a gazdaság nem áll meg a privát szféra bejáratí ajtajánál és az „öröm” szférájánál úgy általában, és hogy a szexualitást a gazdaság mindkét szférája magában foglalja – az egyik kizsákmányolva, a másik (újra)termelve azt –, levonhatunk bizonyos analitikus következtetéseket a társadalmi trendekről.

3.1 A termelés és újratermelés közötti kapcsolatokat, amelyek prekapitalista eredetűek (például az önellátó termelés egyes részei, különösen a mezőgazdaságban), és amelyek kapitalista eredetűek, de *nem a bér munka formáját öltik* (például modern házimunka, önellátó termelés nyomornegyedekben), és a hozzájuk tartozó társadalmi intézményeket (különösen a házasság és a családformák) többé nem jellemezhetjük úgy, mint amelyek a terméket „nem gazdasági” vagy akár „extraszociális” szférájához tartoznak (melyeket „primitív”, „régies”, „hagyományos”, „alulfejlett” vagy „kifejletlen” kapcsolatokként is definiálnak). Az ilyen (újra)termelési kapcsolatok, melyek fennmaradása vagy bevezetése a tőke által történik – különösen a háztartáson belüli és a mezőgazdasági termelés nagy része, de részben

a szolgáltató és gyártó szektor is (például az otthoni iparágak) –, alapvetőek a kapitalista rendszer mint egész létezéséhez és fenntartásához. A rendszerbeli funkciójuk meghatározható a szükséges eredeti (vagy „primitív”) felhalmozás folyamatos műveleteként. Ami általában a bér munka kizsákmányolásán keresztül tőkefelhalmozás folyamataként van definiálva, látszólag nem fenntartható egy további felhalmozási fázis nélkül, amely megelőzi, kíséri és követi azt folyamatosan. Ez a fázis vagy folyamat az „eredeti felhalmozáshoz” hasonlítható a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet alatt Európában. Manapság az „eredeti” felhalmozás logikája azt mutatja, hogy a folyamat nem ért véget. Tehát az „eredeti” felhalmozás nem csak egy történelmi időszak, amikor a kapitalista viszonyok létrejöttek. Ellenkezőleg, úgy tűnik, a termelés kapitalista módjának szüksége van az „eredeti felhalmozásra”, mint logikus és állandó részére a kapitalista felhalmozásnak és gazdaságnak.²

Az „eredeti tőkefelhalmozás” állandó folyamatában a termelés viszonyai úgy jellemezhetők, hogy a tőke felhasználja a prekapitalista kizsákmányolási formákat. A nők különösen érintettek a *kényszerszermunka, fogság és rabszolgaság új, kapitalista formáiban*, melyek gyakran egymással kombinálva jelennek meg vagy a bér munkához hozzákapsolva. A nőkn kívül parasztok, nyomornegyedekben élők és mindazok, akik fizetetlen munkát végeznek, szintén érintettek. A férfiak és nők között a munka folyamatában létrejövő kapcsolat – a munka nemi elosztása, a fizetés formája, fizetett/fizetetlen munka stb. – bizonyos párhuzamokat mutat az „első” és „harmadik világ”, a gyarmatosító és gyarmatosított, a város és falu, a fehér és nem fehér ember közti relációval.

3.2 A kizsákmányolás alapvető modellje feltárható a nők (s különösen a szegény nők) kizsákmányolásának elemzésével, ugyanis ők jóval a kapitalizmus előtt ki voltak zsákmányolva, kettős formában és a férfaitól eltérő módon. Minden kizsákmányolási folyamatnak kettős jellege van: természeti és emberi erőforrásokat is magába foglal. Ezek az erőforrások – amelyek általában egymástól függetlenek kezdetben, és muszáj őket a gazdasági folyamatban egyesíteni – már egyesültek a női létben. *A nők kettős kizsákmányolása annak a lehetőségére van alapozva, hogy munkaerejüket/szexuálisukat emberi erőforrásként, testüket pedig természeti erőforrásként használják.* (Ez a megkülönböztetés fontosnak tűnik, mert még mindig sok a tévhit a nők szexualitásáról.) A női termékenységnek vagy a prostitúciónak nincs közvetlen kapcsolata a nők szexualitásával, sokkal inkább a férfiakéval. A férfiak és a nők kizsákmányolása közti különbség abból a tényből fakad, hogy a férfiakat normális esetben csak emberi erőforrásként zsákmányolják ki (munkaerő/szexualitás), és nem úgy, mint ha természeti erőforrások is lennének. Egy másik különbség az elsőhöz kapcsolódóan, hogy a férfiak számára társadalmilag megengedett, hogy a kizsákmányolásukért úgy kompenzálják magukat (részben, egészben?), hogy kisajátítják a nők munkaerejét/szexuálisát és testét.

3.3 Az osztályelemzés szemszögéből nem lehetséges továbbra is egy alapvetően két osztályból álló struktúra alapján gondolkodni, amely tőkésekből és bér munkásokból áll,

2 A feltevés, hogy az „eredeti felhalmozás” továbbra is szükséges a kapitalista társadalom számára, nemrég fogalmazódott meg a centrum és a periféria országai közötti kapcsolatra vonatkozóan. Viszont még nem alkalmazták a fizetetlen munka és a női munka kérdésére. Bővebben lásd Werlhof (1978: 18–32).

és amelyben a további osztályok vagy társadalmi rétegek, bér munkássá vagy tőkessé válva, hosszú távon megszűnnek. E tendencia nem valósult meg mostanáig. Ellenkezőleg, a bér munka rendszere, úgy tűnik, azon alapszik, hogy jó néhányan nem bér munkók, akik a bér munka szükséges előfeltételeinek (újra)termeléséért felelősek. Ez a nem bér munkásokból álló sereg többnyire nőkből áll. Ebből kifolyólag valószínűbb feltételezni egy általános hármass felosztású osztályszerkezetet, melyben a tőke vagy az állam, a nemet használva, a kizsákmányoltakat két fő osztályra osztotta fel, a kettősen kizsákmányoltakra és a kizsákmányolt kizsákmányolókra. A kizsákmányoltak ilyen módú felosztása lehetett az egyik legfontosabb eszköz a történelemben az osztálytársadalom megalapítására és fenntartására. E struktúrát ritkán tanulmányozták, bár a felosztás egy hasonló stratégiája figyelhető meg a rassz vagy nemzetiség tekintetében, vagy a gyári munkások és a parasztok között, csak néhány általános példát említve. Következésképpen az, hogy mely körülmények között ki csatlakozott vagy csatlakozik kihez az osztályharc mely szakaszában, még nem kellően tisztázott. Mindenesetre szinte egy példa sem ismert, ahol férfiak csatlakoztak nőkhez, hogy megküzdjenek a kizsákmányolókkal, habár nők gyakran csatlakoztak férfiakhoz, hogy így tegyenek. Azért, mert a nők a férfiak kizsákmányolását a saját kizsákmányolásuk részének érzékelik, de a férfiak a maguk részéről ezt nem így gondolják?

3.4 A termelőerők úgynevezett fejlődése már nem összekeverhető a technológia fejlődésével. Figyelembe kell venni az egyéb termelőerők – a természeti és emberi erőforrások, különösen a szexualitás – alulfejlesztését, sőt megsemmisítését, mely azonos időben történik, és következményeként tűnik fel a technológia fejlődésének. Kit terhel azoknak a fejlesztéseknek a „társadalmi” vagy szexuális ára, amelyek nem az emberek, hanem a tőke szükségleteit elégítik ki?

3.5 Többé nem tekinthetjük a letűnt archaikus idők emlékének azt, amikor úgynevezett „gazdaságon kívüli” közvetlen erőszakot használnak az ellenállás letörésére vagy a lázadás elnyomására. Az ilyenfajta erőszakra, amely gyakran, vagy akár többnyire, nők ellen irányul (szexuális erőszak, feleségbántalmazás stb.), politikai módszerként tekintenek, különösen az „eredeti” felhalmozás történelmi folyamatához kapcsolódóan. E folyamat azonban új formákban a tőkefelhalmozás folyamatos részének bizonyul. Az úgynevezett indirekt, gazdasági vagy strukturális erőszak kapcsolódó formáinak állhatatossága és új kifejeződései nem helyettesítették a korábbiakat, hanem kiegészítették őket és kombinálódtak velük.

3.6 Többé nem kell úgy elképzelnünk egy jövőbeli társadalmat, hogy abban a munka még mindig az öröm ellentéte. Az a sokak által osztott gondolat, hogy a munkát nem lehet felszabadítani a kizsákmányolás alól, s ebből kifolyólag progresszív módon el kell törölni – például a műszaki fejlődés által –, nem csupán irreálisnak és idealistának tűnik, hanem természetlennek és férficentrikusnak. Csakis a kizsákmányolástól mentes munka vezethet el az emberi méltóság és kreativitás visszanyeréséhez a szükségletek termelés és újratermelés általi kielégítésének folyamatában, megnyitva az utat a szexualitás fejlődéséhez.

Fordította Baranya Nikolett és Mosbontner Csenge

Hivatkozott irodalom

- Dokumentationsgruppe der Sommeruniversität (1978): *Frauen als bezahlte und unbezahlte Arbeitskräfte: Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen*. Berlin.
- Werlhof, Claudia von (1978): Frauenarbeit: Der blinde Fleck in der Kritik der Politischen Ökonomie In *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, I: Erste Orientierungen*. München: Frauenoffensive Verlagsgesellschaft, 18–32. DOI: <http://dx.doi.org/10.25595/789>
- Werlhof, Claudia von (1977): Sexualität und Ökonomie: Über den Zusammenhang zwischen Frauenmisshandlung und Klassengesellschaft. In *Konfliktfeld Sexualität*. Ignatz Kerscher (Szerk.). Neuwied: Hermann Luchterhand.

Claudia von Werlhof

Szociológus, politológus, korábban a Bielefeldi Egyetem oktatója, valamint az Innsbrucki Egyetem Politikatudományi Intézetének professzora

Csányi Gergely

A szexuális forradalom politikai gazdaságtana

„Vaginális orgazmus”. pornó és homofóbia
a modern világrendszerben

Absztrakt: E tanulmányban megkérdőjelezem azokat a társadalomtudományban és a liberális értelmiségi nyilvánosságban elterjedt nézeteket, melyek szerint a modern szexuális kapcsolatokat a heteronormativitás, a patriarchális viszonyok, a premodern tradíciók és az osztályexkluzivitás alól való felszabadulás jellemzi. Amellett érvelek, hogy a modern tőkés világrendszer különböző módokon igazítja magához az emberi test szexuális potenciálját és kapcsolja saját hierarchikus cselekvési rendszerébe a szexuális kapcsolatokat. E szempontból a szexuális forradalomnak nevezett társadalmi folyamat legfontosabb szegmense a test szexuális potenciáljának bekapcsolása a fordista termelés által kitágított piacba. Továbbá a szexualitás különböző ideológiáinak ellentéte nem a premodern maradványok és a modernitás ellentétei, hanem a modern világrendszer rendszerszintű ellentmondásainak kifejeződései.

Kulcsszavak: szex, orgazmus, homofóbia, pornó, történeti materializmus, világrendszer-elmélet

Van valami humoros abban, hogy Alfred C. Kinsey felfedezte a klitorális orgazmust a nyugati nyilvánosság és tudományosság számára.

A vagina falainak nincsenek érintésre érzékeny idegvégződése, és elég érzéketlen a gyengéd simogatásra vagy finom nyomkodásra. A legtöbb egyénnél ez az érzéketlenség a vagina egész területére kiterjed [...] Sok férfi [...] arra alapozza az elképzeléseit a koituszról és ebből fakadóan [férfiúi] büszkeségét is, hogy a férfi genitáliának nagy szerepe van a koituszban. Úgy képzelik el a női maszturbációt, hogy az mindenképpen az ujjakkal való felnyúlással vagy más tárgyak a vaginába való felhelyezésével történik. [...] A vaginának az erotikus stimuláció középpontjában való relatív jelentéktelenségét jól igazolja, hogy viszonylag kevés nő hatol be akár ujjával, akár más tárggyal mélyen a hüvelyébe maszturbáció során. A mintába került nők 84%-ának a maszturbációja főleg a szeméremajkak és a csikló stimulációján alapult. Néhány pszichoanalitikus és más klinikus azt állítja, hogy csak a vaginális stimuláció és a „vaginális orgazmus” pszichológiai kielégítő végpont a „szexuálisan felnőtt” nőnek. Ez már csak azért is kérdéses, mert jelen anatómiai és pszichológiai ismereteink szerint nehezen érthető, mit is jelent a „vaginális orgazmus”. [...] Freud állítása szerint a pszichoszexuális érés magába foglalja a klitorális reakciók alárendelődését a vagina érzékenysége kialakulásának; de nincs olyan anatómiai adat, amely arra utalna, hogy ezt a fiziológiai átalakulást valaha megfigyelték volna... (Kinsey 1953: 580–582).

Kinsey megállapításai a csikló fontosságáról a női orgazmusban nem voltak előzmény nélküliek a 20. század első felében (lásd például Van de Velde 1928 [1926]; Wright 1930; Beam és Dickinson 1931), de ezek közel sem voltak Kinseyhez mérhető hatásúak, sem a tudományon belül, sem azon kívül. Kinsey népszerű magazinok borítóján szerepelt, könyvei bestsellerek lettek, életéről film készült. Ami pedig a szexualitásra tett hatását illeti, Bullough (2004: 277) így fogalmaz: „úgy néz ki, biztonsággal kijelenthetjük, hogy a szex radikálisan más volt Kinsey előtt, mint utána”. A kérdés, hogy Kinseynek hogy sikerült ekkora hatást elérnie és mondhatni popkulturális ikonná válnia?

Az általános vélekedés szerint (lásd például Bullough 2004: 281–282; Szilágyi 2013: 105–106) egyrészt azért, mert Kinsey kutatásai elégitették ki az addigra a viselkedés- és társadalomtudományokban elvárt formális racionalitást a modern survey módszertanra épülő vizsgálatokkal, illetve az általános biológiai-taxonómiai tudományos alapvetésekkel, és másrészt azért, mert az 1950-es évekre az amerikai nyilvánosságban a tudományos szubsztantív racionalitás át tudta ütni a patriarchális és tradicionális mítoszok falát (Gagnon 1975: 122, 127). Így vált lehetővé, hogy Kinsey „megkérdőjelezze a női szexualitásról szóló régi mítoszokat” (Bullough 2004: 277). Ezeket az elképzeléseket szemlélteti az életéről szóló film² történetvezetése, melyben Kinsey felvilágosult nézeteinek ellenpontja apja szigorú metodista fundamentalizmusa.

Ugyanakkor, ha jobban belegondolunk, humoros, hogy a „Nyugaton és csak a Nyugaton” (Weber 1923 [1920]: 7–17) végbemenő, történeti példa nélküli racionalizálódási folyamat fordulópontja a szexualitás terén egy körülbelül annyira a mindennapi tapasztalás számára is hozzáférhető tény – legalábbis az emberiség egyik fele számára –, mint hogy a szemünkkel látunk, vagy hogy a kezünkkel fogunk, illetve, hogy a szemünkkel nem fo-

1 <https://www.youtube.com/watch?v=6aabdiJkxcw>

2 Bill Condon (2004): *Kinsey*. American Zoetrope és Myriad Pictures.

gunk és a kezünkkel nem látunk. Persze a szexualitás tudományos kutatásának történetét valamelyest is ismerők jól tudják, hogy a „vaginális orgazmus” koncepciója Freudtól származik, a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* (1995 [1905]) című tanulmányából, illetve utolsó fiktív előadás-sorozatának *Nőiség* (1994 [1933]) című előadásából. E második éppen 20 évvel előzte meg Kinsey nőkötetét (1953), így világos, hogy a „régí mítoszok” nem ezer meg ezer évet jelentenek, hanem csupán két évtizedet. Az ellentmondást, vagyis hogy a vélekedés szerint Kinsey a tradicionális mítoszokat cáfolta meg, miközben valójában egy néhány évvel korábbi *modern* elméletet, Kinsey élettörténetének értelmezői és a szexualitás tudományos kutatásának történészei úgy oldották fel – amennyiben reflektáltak rá –, hogy meglátásuk szerint a szexualitáskutatás 20. századi, de Kinsey előtti úttörői, „forradalmárai” (leginkább Freud és Havelock Ellis) még magukkal hordozták a tradicionalitás néhány mítoszt (Bullough 2004: 282). E narratíva szerint a 20. század szexuális kutatásának úttörői, „forradalmárai” folyamatosan építették le a tradicionális mítoszokat, de míg Freud és Ellis amolyan átmeneti teoretikusok voltak a tradicionális és a modern szexuális elmélet mezsgyéjén, addig a Kinsey-féle kutatás volt a racionalizálódás valamiféle fordulópontja, amely végleg leszámolt a Freudnál fennmaradt tradicionális elemekkel, ezáltal végleg száműzve a szexualitáskutatásból a szexualitás teológiai megközelítéséből fennmaradt moralizálást.

De valóban így van? Kinsey a Freudnál fennmaradt tradicionális-moralizáló „maradékokkal” számolt le? Ahogy a téma talán legismertebb kutatója, Laqueur (2002 [1990]) rámutat:

1905 előtt senki nem gondolta volna, hogy létezik más női orgazmus is, mint klitorális. Jól és megfelelően leírták sok száz tudományos és népszerűsítő orvosi szövegben, s az egyre inkább terjedő pornográf irodalomban is. [...] [H]ogy a női orgazmus központi szerve a klitoris, közhely lett volna minden 17. századi bábának [...]. Freud érvelése [...] több évszázad anatómiai tudásával száll szembe (Laquer 2002 [1990]: 240, 247).

Tehát a „vaginális orgazmus mítosza” (Koedt 1973 [1968]) modern mítosz. Freud nem átmentette a szexuálteológiából, hanem megalkotta. Nem az irracionalitás, hanem a racionalitás, nem a feudalizmus, hanem az érett kapitalizmus, nem a tradicionalitás, hanem a felvilágosodás terméke. Kifejezetten humoros azt gondolni, hogy az emberek az 1950-es évekig nem jöttek rá a női orgazmus mechanizmusára vagy a csikló működésére.

Nem, a csiklót le kellett tagadni. Egy evidens tudást meg kellett kérdőjelezni, és ez a megkérdőjelezés nem az egyházi doktrínákon keresztül történt, hanem a racionalis tudományon, a pszichoanalízisen keresztül.

E tanulmányban először bemutatom a fenti Kinsey élettörténet-értelmezésnek a tágabb keretét, tehát a modernitás elméleteinek szexuális vonatkozását. Majd a tanulmány további fejezeteiben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a modernitáselméletek teleologikus és Nyugat-centrikus előfeltevéseit kikerülve hogyan értelmezhetők az úgynevezett „szexuális forradalom” óta lezajlott változások a szexualításban. Ehhez a történeti materializmus és a világregndszer-elemzés módszereivel azt vizsgálom, hogy a test szexuális potenciálját hogyan adaptálta a kapitalizmus az úgynevezett „szexuális forradalom” előtt és után. Meglátásom szerint, ha nem a modernizáció teleologikus és Nyugat-centrikus fogalmára koncentrálnunk, hanem a test, illetve a testi szexuális potenciál és a tőkés világregndszer viszonyaira, akkor merőben más képet kapunk a modern szexualitásról. Eszerint az emberi test szexuális potenciálja a fordista termelési mód megjelenése óta nemcsak a társadalmi reprodukció közvetlen gyakorlatként adaptálódik a tőkés világregndszer viszonyaiiba, hanem terméként és piacként is a tömegtermelés számára. Ezért amellett érvelek, hogy bár számtalan

különböző tényező vezetett a „szexuális forradalomnak” nevezett társadalmi jelenséghez, ez leginkább mégis a „piac forradalma” volt. Végül a „szexuális forradalom” és a nemzetközi munkamegosztás kapcsolatát és a szexuális modernizációelméletek egy félperifériás változatát vizsgálom meg a homofóbia szempontjából.

A szexualitás modernitáselméletei, a modernitás szexualitáselméletei

Mind a francia, mind a német klasszikus szociológiának, illetve az amerikai antropológiának alapvető kérdésfeltevése volt, *hogymi a modernitás?* A szociológiai elméletek a francia forradalom, az ipari forradalom, a felvilágosodás és legfőképp az érett kapitalizmus hatása alá került nyugati társadalmak szubsztanciáját próbálták megragadni, illetve az odavezető utat, a modernizációt.

Az amerikai antropológia klasszikusának, Lewis H. Morgannek (1961 [1877]) monolineáris evolucionizmusa talán az antropológia, illetve a modernizációs elméletek egy korai zsenyéjének tűnhet, de a későbbi modernizációs elméletek hasonló elméleti előfeltevésekre épültek, illetve bizonyos értelemben épülnek a mai napig. Morgan felvázolta azokat a stádiumokat, melyeken minden társadalom végigmegy, és az univerzális, a tökéletesedés felé vezető fejlődési út végén a 7. stádiumot, a „civilizációt” látta, mely természetesen nem jelentett mást, mint a korabeli „nyugati” társadalmat. Franciaországban Saint-Simon (1823) és Comte (1968–1969 [1830–1842]) szintén a monolineáris fejlődésnek olyan fázisait dolgozták ki, melyeken a legelőbb a „Nyugat” jár. A modernitás konstrukciója azért is volt fontos, mert ez alapján ki lehetett jelölni a társadalomtudományok kutatási területeit. A modernitás fogalma egyértelművé tette, hogy a „modern” (tehát a nyugati) társadalmak múltjával a történelemtudomány, jelenével a szociológia, illetve a történelmen kívülként felfogott, „*primitív*”, tehát hátrahagyott premodern múlttal nem rendelkező társadalmak vizsgálatával az antropológia foglalkozik majd (Wallerstein 2010 [2004]: 26–28).

Az antropológia később, sok tekintetben túllépve Morganen, Tyloron és Frazeren, Boasszal eltávolodott az evolucionizmustól, de az antropológia és a szociológia munkamegosztása a primitív-modern társadalmak megkülönböztetése alapján sokáig megrendíthetetlennek látszott. Az érett klasszikus szociológiából eltűnt a monolinearitás koncepciója, de a tétel, hogy a történelemnek teleológiája van – tehát hogy a társadalmak a mechanikus munkamegosztásból az organikus felé tartanak (Durkheim 2001 [1893]), vagy hogy a társadalmak racionalizálódnak (Weber 1987 [1921]), vagy funkcionálisan differenciálódnak (Parsons 1952) –, legalábbis részben fennmaradt, ugyanúgy, ahogy az a vélekedés is, hogy e folyamatnak a jelenlegi végpontja a *Nyugat és csak a Nyugat* lehet. Az 1960-as évektől a posztmodern, a posztstrukturalista, a dekolonizációs, a feminista, illetve a dependencia-, majd világrendszerek-elméletek élesen bírálták a modernizációs hipotézisre épülő elméleti keretet. Ugyanakkor a fejlődési stádiumok modernizációs elméletekre épülő koncepciója, mely a „fejletlen országok” vagy a „harmadik világ országai” számára a fejlett országok modelljének követését és világpiaci integrációt javasolja a fejlődéshez, a mai napig meghatározza a nemzetközi kapcsolatok politikáit. Továbbá a 20. század második felének szűk értelemben vett szociológiai elméletalkotói közel sem mondtak le a modernizációs hipotézisről: megjelenik például az „életvilág racionalizációja” (Habermas (2011 [1981]), a „rendszer evolúciója” (Luhmann 2006 [1991]) vagy a „késő modernitás” képében (Giddens 1991).

Ami a szexualitás modernizációs elméletét illeti, Malthus (1960 [1830]) bizonyos értelemben előfutárnak tekinthető. A demográfiai diskurzus egyik alapítójaként számon tartott Malthus szerint a társadalom „dolgozó osztályainak” „hajlama”, illetve „természetes tendenciája”, hogy „túlnőjenek” a munkájuk által megtermelt anyagi kereteken, tehát hogy „túlszaporodjanak”. E hajlamnak – Malthus szerint – csak a külső negatív fékek (járványok, háborúk) és a belső morális-jogi pozitív fékek (késői házasság, vagyonkontroll) képesek gátat szabni. Ebben az értelemben a parasztság és a munkásosztály a modern társadalom primitív szegmense, melynek tagjai nem képesek uralkodni szexuális vágyaikon, mert nem jutottak el az önkontroll modern fokára (lásd még: Melegh 2000: 160–161, 2006: 54–55). A szexualitás első valódi és nagy hatású modernizációelmélete azonban kétségkívül a freudi történetfilozófia volt.³

Az emberiség freudi fiktív történelmében a civilizáció kezdetén, az őshordában az erős és erőszakos apa minden nőtényt magának tartott fenn, a felnőtt fiúkat elűzte, és megfosztotta őket a szexuális kielégüléstől. Egy napon az elűzött fiúk összefogtak, és együttes erejükkel elérték azt, ami egyedül mindegyikük számára lehetetlen lett volna: legyőzték az apát. Megölték és megették. A fiúk ugyanazzal az ambivalenciával viseltettek az apa iránt, ahogy minden fiúgyermek viseltetik apja iránt, gyűlöli őt, mert birtokolja az anyát és ugyanezen oknál fogva csodálja is őt és azonosulni kíván vele. Az apa megölése és elfogyasztása után megbánták, amit tettek, bűntudat alakult ki bennük, utólagosan azonosultak az apával, és engedelmesség alakult ki bennük vele szemben. A tabu két ideáltípusa a totemállat megölésének és elfogyasztásának tiltása, illetve az azonos totemhez tartozókkal való nemi érintkezés kerülése, vagyis az incestus tilalma (Freud 1990 [1912–1913]). A totemizmusból alakulnak ki azok a vonások, melyek döntően meghatároznak minden vallást, később pedig minden szekuláris norma- és értékrendszert (Freud 1991 [1927]). Freudi értelmezésben a kultúra magába foglalja azokat az elemeket, amelyek arra szolgálnak, hogy az ember uralja a természetet, de azokat is, amelyek az emberek egymáshoz való viszonyát szabályozzák, és amelyek megvédik a kultúrát az egyéntől. Ezek a kényszerítő és kárpótló mechanizmusok a kultúra „lelki alkotórészei”. Ezekre azért van szükség Freud szerint, mert a kultúra szükségképpen kényszerre és ösztönkorlátozásra épül – az agresszió és a szexualitás korlátozására (Freud 1982 [1930]).

Fejlődésünk abban az irányban halad, hogy a külső kényszer fokozatosan belsővé válik, miközben egy bizonyos lelki instancia, a felettes én alkatrésze lesz. [...] Azok a személyek, akiknél ez a folyamat végbement, a kultúra ellenségeiből a kultúra hordozóivá lesznek. Minél nagyobb az ilyen személyek száma valamely kultúrkörben, annál biztosítottabb a kultúra, annál inkább lemondhat a külső kényszerítő eszközök alkalmazásáról (Freud 1991 [1927]: 16).

Tehát a bűn érzésének két eredetét ismerjük, a tekintélytől és a későbbiekben a felettes éntől kialakult félelemből származót. Az első arra kényszerít, hogy mondjunk le az ösztönkielégítésről, a második, mivel a felettes én elől a tiltott kívánságok létezése sem rejthető el, ezen túlmenően is sürgeti a büntetést (Freud 1982 [1930]: 388).

3 Habár Freuddal nagyjából egy időben – sporadikusan ugyan, de – Simmelnél is megjelennek az érvek amellest, hogy a modernizáció iránya afelé tart, hogy a szexualitás kifejeződései egyre absztraktabbá válnak. Például: „Hogy tisztán lélektanilag itt valóban történeti evolúcióról van szó, az azért valószínű, mert a gyönyör jelentését annál inkább felveszik az erotikus terület további, utalásszerű és jelképes mozzanatai is, minél kifinomultabb és kulturáltabb a személyiség” (Simmel 1996 [1909]: 16).

Freud a klasszikus modernizációelméletekhez azt a dimenziót teszi hozzá, hogy analógiát feltételez a filogenetikus és az ontogenetikus fejlődés, vagyis a modernizáció és a szocializáció vagy felnőtté válás között. A gyermekek énje és felettes énje fejletlen, hasonlóan a „primitív” népekhez, akiket Freud – mint a korabeli antropológusok – a nyugati emberek őseivel tett egyenlővé. Ugyanígy – Malthus elméletéhez hasonlóan – az alacsonyabb osztályok is kevésbé fejlett énnel és felettes énnel jellemezhetők, ahogyan a nők is. Freudnál a modernitás, a civilizált lét, a belsővé tett szekuláris ösztönlemondás, a kifejlett felettes én létrejöttét jelenti – és ugyanez jelenti a normális felnőtt létet is az egyén szintjén. Így a világ legmodernebb – „legfelnőttebb” – részei a „nyugati” világ felső osztályai. Vagyis a freudi szexuális modernizációelmélet úgy foglalható össze, hogy az alapvető incesztustilalomból egyre szigorúbb, differenciáltabb és a társadalom egyre nagyobb hányada által egyre inkább belsővé tett szexuális normarendszer jön létre. E civilizációs folyamat pionírja a nyugati elit.

Az ivarérett egyén tárgyválasztását az ellenkező nemre korlátozzák, a legtöbb extragenitális kielégülést mint perverziót megtiltják. [...] a heteroszexuális genitális szerelmet, amire ugyan a törvényen kívül helyezés nem vonatkozik, tovább csorbitja a törvényesség és az egyenjűség korlátja. [...] a szexuális kapcsolatokat csak egy férfi és egy nő egyszeri felbonthatatlan kapcsolatában kívánja megengedni [...] (Freud 1982 [1930]: 367).

Freud a korabeli német szociológiai hagyományhoz hasonlóan a modernitás árnyoldalait is látta. A túl szigorú szexuális normákat, a „»kulturált« szexuális morált” (Freud 2016 [1908]) úgy értelmezte, mint ami túl erős elfojtásokhoz vezet, és ezzel erősíti a „rossz közérzetet” a civilizációban, rosszabb esetekben neurózist okoz.

A freudi civilizációelmélet ugyanakkor már a maga idejében is bizonyos értelemben elavult volt. Kisebb mértékben már a századfordulótól, de főleg az 1920-as években (*roaring twenties*) a szexuális aktus és az erotika különböző formáit, a meztelenséget és az „intim kapcsolatokat” szabályozó normák enyhültek a „nyugati világban” – de ugyanígy a világ más részein is. Ezekre a tendenciákra Freud nemigen reagált, az 1960-as évek „szexuális forradalmát” pedig már nem élte meg. A freudi elmélet a viktoriánus kor lenyomatát hordozta magán, és az a tétel, miszerint „a világ legfejlettebb, »legcivilizáltabb« része a világ szexuálisan legszigorúbb, leginkább feszélyezett része”, a huszadik század második, de főleg a harmadik harmadára nem volt tovább tartható. A *modern* szociológiának olyan szexuális szociológiára és történetfilozófiára volt szüksége, amely képes volt értelmezni a második világháború utáni társadalmi folyamatokat, a szexuális aktust szabályozó normák enyhülését, a nők erősödő munkaerőpiaci pozícióját, és nem utolsósorban azt a főleg az Egyesült Államokban, de kisebbrészt Nyugat-Európában is megjelenő retorikát, mely szerint a „szabad világ”, a modern liberális demokráciák élhetőbb világot jelentenek az állampolgároknak, mint a szovjet típusú társadalmak.

Norbert Elias a harmincas évek végén dolgozta ki – a csak évtizedekkel később népszerűvé vált – modernizációs elméletét (1987 [1937–1939]), melyet részben a freudi elméletre alapozott. Elias a freudi civilizációs elmélet történeti-szociológiai hátterét szándékozott feltárni. Eszerint a munkamegosztás és ezáltal a társadalmi interdependenciák komplexitásnövekedése és expanziója teszi szükségessé az egyre nagyobb mérvű ösztön- és affektusszabályozást, ez pedig egyre szigorúbb normatív rendszert feltételez a kultúra szintjén és egyre fejlettebb ént és felettes ént az egyes cselekvők szintjén. Az elmélet viszont magában hordozta a freudi elmélet gyengeségét, vagyis hogy a legcivilizáltabb társadalom (a „Nyugat”) a legszigorúbb, leginkább

sújtott a szegény- és a feszélyezettségérzettől. Eliasnak viszont –Freuddal szemben – volt lehetősége reagálni az 1960-as évek „szexuális forradalmára”.

Akadtt, aki civilizációelméletem kulcsát egy középkori illemtankönyvből vett idézetben vélte megélni, mely szabad fordításban így hangzik: „Amit korábban szabad volt megtenni, azt ma tilos.” Ezután természetesen – érthető módon – felmerül a kérdés, vajon nem változott-e meg a harmincas évek óta a folyamat iránya, s ma nem úgy kellene-e fogalmaznunk, hogy „Amit korábban tilos volt megtenni, azt ma szabad”. És ha ez igaz, nem jelenti-e mindez azt is, hogy a civilizatorikus regresszió, az új barbárság korát éljük? A kérdés illetően felvetése azonban – véleményem szerint – a civilizációelmélet nem kellő megértésére utal (Elias 2002 [1989]: 31).

Elias (és egyébként Freud) értelmezésében a civilizációs folyamat értelmezhető úgy, mint a külső kényszerek belsővé válása, ennek megfelelően a külső kényszerek azért lazulnak, mert egyszerűen nincs rájuk szükség tovább. Az ember felettes énje olyan stabil lesz, hogy a külső kényszerek feleslegessé válnak. A nő öltözködés azért enged meg egyre több szabadon látható bőrfelületet, mert a szexuális erőszakra való készítés a férfitársadalomban annyira lecsökkent, hogy ez lehetségessé vált. Másrészt a státusbeli különbségek csökkenése miatt a szerelmi kapcsolatok informalizálódnak, ezért az abban részt vevők maguk kénytelenek kipróbálni önmagukat és a másikat a társadalmilag előírt minták hiányában. „[Ö]nmagukon kívül semmi és senki másra sem hagyatkozhatnak, csak saját ítéletükre és érzéseikre. Az udvarlás és az együttélés stratégiáját ki-ki kísérletezés útján alakíthatja ki magának” (Elias 2002 [1989]: 36). Elias ezzel megalapozta a modern szociológia képét a („modern”, „nyugati”, „civilizált”) szexuális kapcsolatokról. A tradicionális társadalmi normák, illetve „minta” hiánya, a szabadság, a rendi- vagy osztályviszonyok endogenizáló hatásának csökkenése és az ezzel járó kontingencia azok a jellemzők, amelyekkel a szociológia az 1960-as évek után jellemezte a szexuális („intim”, „szerelmi”, „romantikus”) kapcsolatokat.

Az 1980-as és 1990-es évek német szociológiáját a marxizmusból és az osztálymegközelítésből való – legalábbis részleges – kiábrándulás jellemezte (Berger 2008; Vester 2008 [1998]). Luhmann (1997 [1982]: 125–187) szerint a modern – funkcionálisan differenciált – társadalmakat a hosszú távú, autonóm, individuális intim kapcsolatok jellemzik, melyekben a saját boldogsághoz a másik (a szexuális partner) boldogságán keresztül vezet az út. A másik boldoggá tételéhez pedig a másik megismerése szükséges, aminek a szexualitás lesz a kitüntetett terepe. Mivel a másik megismerése hosszú távú projekt, a modern intim kapcsolatok előfeltételezik a házasság modern eszményét, mint a másik megismerési projektjének stabil keretét (lásd még erről: Sik 2012: 272–277; Éber 2009). Beck (1992 [1986]: 103–126) szerint antagonizmus áll fent a modern társadalmakban a nemek közötti objektív egyenlőtlenségek és a rájuk irányuló reflexió között. Ugyanakkor a státus- és osztályendogenitás hatása alól felszabadult szexuális kapcsolatok, melyekben a felek sokréttű egyenlőtlenségek közepette kapcsolódnak egymáshoz, az egyenlőtlenségekre való reflexió terepévé válnak. A „szűkösség társadalma” utáni társadalmakban így a kapcsolatok sokkal inkább az individuális megoldások terepévé válnak, és nem olyan egységek többé, melyeket a gazdasági kényszer tart össze, hanem a másik elvesztésétől és a magánytól való félelem. Schulze (2000 [1992]) értelmezésében a modern szexuális kapcsolatokat a befelé orientált-ság jellemzi, nem a kapcsolatok megléte számít, vagy hogy az objektív funkcióknak eleget tesznek-e, hanem hogy boldoggá teszik-e a részt vevő feleket. A kapcsolatok szubjektív ki-elégítő volta válik fontossá.

Az 1990-es évek eleji modernitáselméletek, illetve az úgynevezett „késő modernitással” kapcsolatos „intimitáselméletek” talán legfontosabb teoretikusa a német szociológiával párbeszédben álló brit Anthony Giddens volt. Giddens elméletében összegzi az 1980-as és 1990-es évek német szociológiájának megállapításait. Eszerint a késő modernitás intim kapcsolataiban a tradicionális minták híján a feleknek a konkrét cselekvési helyzetekre kell reflektálniuk, az intimitásban előtérbe kerül a személyes reflexív tudat, és ezáltal az intim kapcsolatok a személyes identitás és az ontológiai biztonság kitüntetett terepévé válnak (Giddens 2013 [1991]: 113–114). A késő modernitás ideáltipikus kapcsolatai Giddens szemében az úgynevezett „tisztá kapcsolatok”. A tiszta kapcsolat „[a]z intimitás korábbi formáival szemben nincs beágyazva intézményi keretek közé. Ilyenformán szabadon alakítható, pusztán a felek igényeitől, valamint kísérletezési, reflexiós és kommunikációs képességeitől függ” (Sik 2013: 134). Az ebből adódó kontingencia kezelése az intimitás megteremtésének sikerességén múlik. Luhmann érveléséhez hasonlóan Giddens is úgy véli, a tiszta kapcsolatok jellemzően hosszú idő alatt és a másik reflexív megismerésén keresztül formálódnak (Giddens 1991: 95–97). Mindemellett a szexualitás hosszú távú reprodukciós funkciója háttérbe szorul, és a szexualitás is a kísérletezés és a reflexió szabadon formálható terepévé válik. De nem csak az örömszerzés, hanem az identitásformálás és az ontológiai biztonság terepévé is (Giddens 1992: 2–3; Giddens intimitáselméletéről lásd még Sik 2013; Fáber 2019: 99–118).

Összességében a német szociológia (és vele a brit Giddens) úgy kezdte látni a szexuális modernizációt, mint ami a tradicionális-premodern normák alóli felszabadulás és a reflexivitás és személyes szexuális identitásképzés felé való elmozdulás folyamata. E keret legelső teoretikusa Elias volt, de a folytonosság aligha annak köszönhető, hogy hatással volt a későbbi német szociológusokra, sokkal inkább a hétköznapi tapasztalatok és várakozások fejeződnek ki nála és a későbbi német szociológusoknál. Ez az elképzelés összhangban vagy dialektikus viszonyban van a tágabb tudományos diskurzussal és a liberális politikai törekvésekkel, a feminista mozgalom mainstreamjével (Barna et al. 2018), illetve az LMBT+-mozgalmak követeléseivel (Mészáros 2018). De ahogy e tanulmány elején bemutatam, például a Kinsey-történet értelmezései is ezt a modernizációs tézist tükrözik vissza, Kinseyt e folyamat forradalmáraként bemutatva.

A szexuális modernizáció projektjét a szociológusok legalábbis potenciólisan sikeresnek látták, ugyanakkor két veszélyre hívják fel a figyelmet vele kapcsolatban. Az egyik a tradicionális normák és minták hiányával járó kontingencianövekedés. Schulze (2000 [1992] 155–156) értelmezésében ez a kontingencia abból a félelemből táplálkozik, hogy az elköteleződéssel kimaradnak alternatív élményekből (a kortárs szlengben ez az érzés a *FOMO* – *fear of missing out* nevet kapta). Az egyes szubjektumokat minden párkapcsolatban kísérte az érzés, hogy vajon más partnerrel nem lenne-e szubjektíve jobb a párkapcsolat. Luhmann (1997 [1982]: 202) a válaszok modernitásban megnövekedett számát az inherens bizonytalanságon alapuló romantikus kapcsolatok és a hosszú távú elköteleződést igénylő házasság összekapcsolásának nehézségében látta. Giddens (1991: 95–97) arra hívja fel a figyelmet, hogy a választás magába foglalja a kontingenciát az alternatív választási lehetőségek és a kockázatok révén, ezért a személyes identitás folyamatos fenntartása olyan feladat, ami elengedhetetlen az ontológiai biztonsághoz. Ezért a modernitásban az ontológiai bizonytalanság folyamatosan ott ólálkodik a cselekvő körül.

Jóval kritikusabbak voltak az úgynevezett második demográfiai átmenet diskurzusának teoretikusai. A(z első) demográfiai átmenet elmélete (Notestein 1945) bizonyos értelemben

folytonos volt a malthusi–freudi szexuális civilizálódás modernizációs elméletével, mely szerint a „Nyugat” az eszközracionális (higiénia, jólét, orvostudomány) mellett a reproductív-szexuális tervezés és az önkontroll területén is a modernizáció lineáris fejlődésvo-
nalának élén jár.

Az elmélet szerint – nagyon leegyszerűsítve – a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő élet-színvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, amely két folyamat az átmenet lezárultával alacsony szinten stabilizálódik. Az elmélet ezt az összefüggést, amely szerint a népességszám függő változó a társadalmi folyamatokban, regionálisan is értelmezte, és három nagy területet különített el, amelyek a fejlődés különböző szakaszait jelenítik meg. Egyrészt van a Nyugat (leginkább Észak- és a főképp német területekből álló Közép-Európa), amely már befejezte az átmenetet, másrészt kialakítható egy kelet- és dél-európai régió, ahol az átmenet már előrehaladott állapotban van, de még nem fejeződött be, míg van a posztkoloniális harmadik világ, ahol még éppen csak elkezdődött, és legjobb esetben a halandóság kezdeti csökkenésének lehetünk a tanúi. A kulcselem a lineáris fejlődés és annak regionális reprezentációja, szétosztása (Melegh 2000: 163–164).

A második demográfiai átmenet elmélete (Lesthaeghe és Van de Kaa 1986) arra a tapasztalatra adott válasz, hogy a nyugati társadalmak ahelyett, hogy – ahogyan az első demográfiai elmélet prediktálta volna – alacsony halálozási és születésszám mellett stagnáló vagy lassan növekedő népességszám-alakulással stabilizálódtak volna demográfiai, jellemzően 2,1 alatti teljes termékenységi arányszám mellett fogyásnak és elöregedésnek indultak. Az elmélet a „három forradalomból”: a szexuális, a fogamzásgátlási és a nemi munkamegosztási forradalomból eredezteti az alacsony születési számokat (Lesthaeghe 2014: 3). A második demográfiai átmenet tulajdonképpen a nyugati társadalmak túlcivilizálódásáról értekezik, a tradicionális normák alól való felszabadulás, az individualizáció és a(z élmény)racionalizáció olyan léptékű expanziójáról, mely aláássa a nyugati társadalmak társadalmi reprodukcióját.⁴

Szexualitás a történeti materializmus szempontjából

„A társadalomtudomány a liberális ideológia intellektuális kiegészítéseként született. Ha továbbra is az marad, meghal a liberalizmussal együtt” – jegyezte meg Wallerstein (1996 [1995]: 17) a kilencvenes évek közepén. Az azóta eltelt idő, főleg a 2008 utáni időszak, őt látszik igazolni (Éber et al. 2019). A szexualitás („intimitás”, „romantika” stb.) modernizációelméleteit teleologikus történet szemlélet és Nyugat-centrikusság jellemzi, melyben az ember fejlődőképes és fejlődik – szexuális kapcsolatai terén is. E fejlődés állítólagos végpontja a Nyugat, melyet a II. világháború óta névén is neveznek: „a fejlett világ”.

Wallerstein több írásában is megkísérelte feltárni a társadalomtudományok episztomológiájának és intézményrendszerének viszonyát a tágabb társadalmi környezettel, tehát a strukturális viszonyokkal, az ideológiákkal és a társadalmi mozgalmakkal, hogy rámutasson egy újragondolt unidiszciplináris kritikai történeti társadalomtudomány szükségességé-

⁴ Érdekes, hogy Weber épp azért aggódott, hogy a racionalizálódás-varázstalanodás következtében az „erotika” a puszta szexuális aktusra redukálódik majd. Lásd erről Szelényi (2014).

gére (Wallerstein 1979 [1976]; 1996 [1995]; 2020 [1976]). E tágabb kerethez, illetve Von Werlhof (2020 [1980]) programadó tanulmányához kapcsolódva a szexualitásra („intimitásra”, „romantikára” stb.) vonatkozó modernizációelméletek kritikájának és egy újragondolt transzdiszciplináris kritikai történeti „szocioszexológiának” első lépéseként a történeti materializmus szempontjából vizsgálom, mi is a szex transzhistorikus értelemben, ezzel – reményeim szerint – lefejtve a teleologikus és Nyugat-centrikus előfeltevéseket.

Marx és Engels *A német ideológiában* a történelem *valóságos előfeltételeiből* indulnak ki (1974 [1856]: 23), melyek közül a legalapvetőbb az eleven emberi lények létezése. Lényeges, hogy itt a *létezés* nem metafizikai vagy ontológiai kategóriát jelöl, hanem azt a tényt, hogy a „történelemcsináláshoz” az embereknek nem szabad meghalniuk. Ki kell hogy legyenek elégtíve azok a – biológiailag meghatározott – szükségleteik, melyek az életben maradáshoz és az intragenerációs reprodukcióhoz szükségesek. Vagyis „[a]z első megállapítható tényállás [az emberek] testi szervezete és az általuk adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez” (23–24). Illetve az embereknek ahhoz, „hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges” (36). Amikor tehát Marx és Engels az olyan szükségletekről írnak, mint az étkezés, ivás, lakhatás, ruházat „és még egy és más”, arra utalnak, hogy a testnek bizonyos mennyiségű kalóriára van szüksége a sejtjei reprodukciójához, bizonyos mennyiségű folyadékra a kiszáradás megakadályozása érdekében, és egy menedékre, hogy testhőmérséklete a meglehetősen szűk optimális tartományban maradjon. A „még egy és más” alatt érthetjük az olyan hasonlóan nyilvánvaló testi igényeket, mint az oxigénhez, pihenéshez és alváshoz jutást. Ilyen módon nézve a testi igények összessége alapvető „határkonceptió”, amely az emberi társadalom korlátait képviseli (Fracchia 2005: 50–51; Heller 1974: 32–33). Nem csak arról van szó ugyanakkor, hogy az emberi szükségletek behatárolják a társadalmi-munkamegosztási berendezkedés lehetséges módjait, hanem eleve az emberi test biofizikai materialitása teszi szükségessé a termelést, hogy az megalapozza az emberi élet reprodukcióját (Bruff 2013: 67), így az ember testi szükségleteinek kielégítése az állandó alap, „amelyen minden változás megtörténik: az emberi történelem transzhistorikus alapja” (Orzeck 2007: 508). Összességében tehát az a mód, ahogy az emberek a létfenntartási eszközeiket termelik (Marx és Engels 1974 [1856]: 24), eleve bizonyos tekintetben meghatározott a test transzhistorikus biológiai szükségletei által. Így Engels (1950 [1890]: 492) sokat idézett kijelentését olvasva, mely szerint „az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem az általuk választott feltételek között”, a testre is kell gondolnunk, mint a *csinált* történelem legalapvetőbb feltételére. A megörökölt, történetileg kialakult társadalmi feltételeket, tehát a megkövült cselekvéseket, társadalomstruktúrákat megelőzik az emberi testből származó korlátok.

E megállapításoknak fontos hozadéka van a szexuális aktus történeti materialista megközelítése számára is.

1. A *valóságos előfeltételek* közé tartozik az is, hogy az eleven emberi lényeknek a létezéshez meg kell születniük. A történelem valóságos előfeltétele a (társadalmi) reprodukció, melyben az intragenerációs reprodukció, tehát hogy az emberek nem hálnak meg, mielőtt „történelmet csinálnának”, és az intergenerációs reprodukció, tehát hogy az emberek megszületnek, előfeltételezik egymást. Ahhoz, hogy az emberek megszülessenek, meg kell foganniuk, amihez az eleven emberi lényeknek szexuális kapcsolatba kell lépniük egymással. Tehát a szexuális aktus maga a történelem valóságos előfeltétele, és mint ilyen – legalábbis absztrakt értelemben –, transzhistorikus praxis.

2. Továbbá a test transzhistorikus valósága, hogy az ember születik, illetve egy nő szüli. Ez önmagában persze nem jelent mást, mint hogy az ember emlőssálat, ugyanakkor speciális koraszülöttsége minden más emlőstől megkülönbözteti. Az emberi evolúció során kialakult jellemzője az embernek a semelyik másik állathoz sem hasonlíthatóan hosszan elnyújtott gyermekkor. Szemben például a legtöbb hüllővel, a fiatal emlős „gyámoltalanul”, magáról gondoskodni képtelenül jön a világra. Ugyanakkor e szakasz az embernél szokatlanul hosszú, jó pár évig tart. A pszichoanalitikus elméletek ebben a szokatlanul hosszú, a szülőktől vagy gondozóktól függő szakaszban találták meg az emberség lényegét (Róheim 1999 [1934]; Lacan 1993 [1949]). A gyermekkor első szakaszában a kisgyermeket jellemzően az anyja szoptatja, de még akkor is számtalan értelemben szülői vagy nevelői segítségre szorul, amikor már fizikailag képes egyedül enni. Mivel az embernek nincsenek etológiai értelemben vett ösztönei,⁵ és a környezete is jórészt szociokulturálisan meghatározott, így az e környezetben való eligazodás, a veszélyek érzékelése, a jelentéshordozó szimbólumok révén folytatott kommunikáció és a társas cselekedetek szubjektív értelmezése évekig tartó tanulási folyamat eredménye. Ennélfogva, visszatérve a test transzhistorikus meghatározottságainak marxi értelmezéséhez, nemcsak azt mondhatjuk, hogy az embereknek ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak”, meg kell születniük, illetve egy nőnek meg kell szülnie őket, hanem azt is, hogy a történelemcsináláshoz előbb fel kell nevelni az embereket. E felnevel(ked)éshez pedig etetés (szoptatás), itatás, a lakhatás biztosítása, ruháztatás és még egy és más szükséges.

A pszichoanalízis egopszichológiai iskolájának egyik legfontosabb belátása volt, hogy a gyermekeknek nem elég, hogy a szülők kielégítsék a legszorosabb értelemben vett biofizikai igényeiket (kalória, víz, hőmérséklet), hanem az anyai vagy gondozói közelségre az egyéb szükségletektől függetlenül is szükségük van. René Spitz (1945) írta le a hospitalizáció jelenségét, melyet a *szeretett személlyel való emocionális interakció hiányaként* definiált. Spitz azt figyelte meg, hogy azok a csecsemők, akiknek ugyan kielégítik a szűk értelemben vett biofizikai igényeit, de közvetlen anyai vagy gondozói gondoskodás (érintés, karba vevés, simogatás és a másokra orientálódás egyéb fizikai interakciói) nélkül maradnak, megállnak a fejlődésben, és ha az anyával vagy gondozóval fizikai viszony tartósan nem áll fenn, maradandó károsodásokat szenvednek vagy akár meg is halhatnak. Valakinek tehát ingereknek kell kitennie az embereket ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak”, s erre leginkább e testi interakciók alkalmasak. A szeretet e fizikai, leginkább a bőr és bőr vagy például a bőr és ajak/szájnyálkahártya interakcióihoz köthető praxisait nevezhetjük *intimitásnak* (lásd még Harlow 1958).

Az ingeréhség ugyanakkor mint jelenség közel sem tűnik el teljesen a gyermekkor lezárultával (Berne 2009 [1964]). Az ingerszegény, társas környezettől megfosztott állapot rövid távon átmeneti lelki zavarokat, vagy akár múltó pszichózist okozhat. Hosszú távon pedig az idegsejtek elsorvadási folyamata indulhat meg. Ilyen folyamatokat figyelhetünk meg például a magánzárkába zárással *kínzott* raboknál. Az embernek szüksége van bizonyos mennyiségű társas ingerre, melyek közül kiemelt szerepe van azoknak a fizikai gesztusoknak, amelyeket az *intimitás* szóval jelölünk. Mint minden szükségletkielégítés, ez is örömr-

5 A pszichoanalitikus munkák magyar fordításaiban alapvető terminológia az ösztön szó. Freud ugyanakkor nem a német „Instinkt” szót használja, mely az angol „instinct”-nek felel meg és valamely állatfajra jellemző öröklődött viselkedésmintát jelöl. Freud a német „Trieb” szót használja, melynek angol megfelelője a „drive”, és inkább valamiféle ösztönzésre-ösztönöztségre, vágyra utal, mely a cselekvőt valamilyen célra irányítja; Trieb pontosabb fordítása így talán a „késztetés” lenne.

zettel párosul. Ennek kiemelt jelentőségű – de nem egyedüli – kielégítési formája a szexuális tevékenység.

3. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az emberi test jellemzői nemcsak korlátként, hanem potenciálként is a különböző társadalmi-kulturális berendezkedések alapjául szolgálnak. „Mint minden más fajnak, az embernek is vannak bizonyos, a biológiában gyökerező anatómiai és pszichológiai tulajdonságai, melyek egyszerre jelentenek lehetőséget és korlátozást” (Lewontin és Levins 1997: 89). A függőleges járás, a környezet manipulálására jól alkalmazható, visszafelé görbülő hüvelykujjal ellátott kézszerkezet, a komplex hangképzésre alkalmas torok, az összetett izomzattal ellátott arcszerkezet és a nagy agyszerkezet az emberi történelem előfeltételei és potenciáljai is egyben (Bates 2015: 139).⁶ Bruff (2013: 79) úgy fogalmaz, hogy a társadalmi gyakorlatok a testi valóság generatív potenciáljai által jöhetnek létre. Ezek a testi korlátok – például, hogy az ember csak bizonyos tartományban képes látni és hallani, vagy csak meghatározott mértékű súlyt képes megemelni – készen kapott feltételek, ugyanakkor nemcsak passzív korlátok, hanem az emberi kultúrák konstitutív határai, melyek hozzájárulnak a kultúrák sokszínűségéhez (Fracchia 2005: 52). Az emberi szükségletek kielégíthetőségének véges tartománya relatív szélességet is jelent, például a meghatározott súly nem csak korlát, de potenciál is az emelésre. Ugyanígy az ösztönenergiák plaszticitása vagy a testi modalitások relatív élessége a társadalmi-kulturális berendezkedések sokaságának lehetőségeit hordozza magában. E kettősséget Marx is hangsúlyozta:

Az ember közvetlenül természeti lény. Mint természeti lény és mint eleven természeti lény egyrészt fel van ruházva természetes erőkkel, életerőkkel, tevékeny természeti lény; ezek az erők benne adottságokként és képességekként, ösztönökként existálnak; másrészt mint természetes, testi, érzéki, tárgyi lény szenvedő, megszabott és korlátozott lény, amilyen az állat meg a növény is, azaz ösztöneinek tárgyai rajta kívül, tőle független tárgyként existálnak, de e tárgyak az ő szükségletének tárgyai, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, lényegi tárgyak (Marx 1977 [1844/1932]: 84 – kiemelések az eredetiben).

Ilyen testi potenciál a szükségletek kielégítésével járó élvezet. A kalóriaszükséglet-kielégítésből, tehát az étkezésből adódó potenciális élvezet például az éhség kielégítéséből és az ember fejlett kémiai érzékelése által lehetővé tett stimulációból összetevődő együttes hatással írható le. A hosszú távú reprodukció előfeltételeként szolgáló szexuális aktus – főként az emberi bőr, de főként a csikló és a makk szabad idegvégződésekkel való magas ellátottsága miatt – nagyfokú élvezettel jár az ember számára. Az ember testi felépítése (beleértve az érzékszerveket és az emberi agyat), tehát az emberi test generatív szexuális potenciálja lehetővé teszi a vizuális és egyéb extragenitális szexuális stimulációkat.

Az ember intimtájszükséglete mellett, hogy korlát, egyszerre jelenti a testi kontaktusok élvezeti potenciálját. A hormonközvetítéssel működő „komfortérintés” léte a pszichoanalízis mellett a kognitív pszichológiában és az etológiában is ismert, és más emlőssállatoknál is megfigyelhető. Ennek egy majmoknál megfigyelhető változata a *társas kurkászás* (Bárdos 2007: 423). Róheim Géza (1999 [1934]) pszichoanalitikus antropológus és teoretikus egyértelmű összefüggést látott az ember meghosszabbodott gyermekkor, szociabilitása,

6 Noha ezek maguk is egy nagyobb léptékű történeti folyamat, az evolúció eredményei. Ahogy Engels megfogalmazza: „Ily módon a kéz nemcsak szerve a munkának, hanem *annak terméke is*” (1952 [1872–1882]: 181 – kiemelés az eredetiben). Ugyanakkor az evolúciós lépték olyan nagy, hogy szociológiailag az emberi test e tulajdonságait, például a visszafelé görbülő hüvelykujjat, transzhistorikusként értelmezhetjük.

társasinger-éhsége és a nem (feltétlenül vagy közvetlenül) reprodukzív szexualitásra való képessége között. Gyermekkortól kezdve társas ingerlésre képes és társas ingerekre éhes állatnak látta az embert, aki felnőttkorban a szexuális aktus során a mihamarabbi kielégülés elé képes helyezni a testi ingerek cseréjét, tehát az intimitást. Kapcsolódva Róheimhez és hivatkozva Márkus Györgyre (1971 [1966]: 53), azt mondhatjuk, hogy míg az állat számára a szexuális aktusban a másik csak szükséglete tárgyaként létezik, addig a történelemben születő ember számára a másiknak – legalábbis potenciálisan – saját objektív létezése, és ezáltal kielégíthető vágyai is vannak.

4. Történeti materialista szempontból a szexualitás az emberi testben rejlő generatív szexuális potenciálok kihasználására és szükségletek kielégítésére irányuló diszpozíciók és praxisok összessége.

Az, hogy a testi potenciálok kihasználása és a szükségletek kielégítése a társadalom és kultúra fennálló sajátos rendje – a megdermedt munka strukturáló ereje – szerint zajlik, Marx számára is egyértelmű volt (Fracchia 2005: 51). Az ember valós szükséglete nem kalória, hanem rizs vagy kenyér. Heller Ágnes (1974: 32–33) is amellett érvel, hogy az ember számára a valóságban „szociális szükségletek” léteznek, a „természetes szükségletek” csak olyan absztrakciók, amelyek a fent vázolt határkonceptiót jelölik, azt a határt, ahol a társadalmi reprodukció ellehetetlenül, tehát intragenerációs az élet és halál, intergenerációs pedig az utódok meglétének és hiányának határát. Az emberi szükségletek történeti-társadalmi jellege magából a munkatevékenységből következik, mivel a termeléssel a szükségleteket is termelik (Márkus 1971 [1966]: 22–23). Illetve „[a] legtöbb esetben a szükségletek közvetlenül a termelésből vagy a termelésen alapuló általános állapotból fakadnak” (Marx 1959 [1847]: 59).

Mindez igaz a szexuális aktusra is. Sem természetes szexuális vágyak, sem természetes szexuális aktus nem létezik a valóságban. De mivel minden társadalmi reprodukció alapvető feltétele a szexuális aktus, így minden társadalomnak vannak a szexuális aktust és a szexuális vágyat létrehozó normái, ideológiái és tárgyi kultúrája.

Itt hangsúlyoznom kell, hogy megközelítésem ellentétben áll azokkal az elméleti keretekkel, melyek a patriarchátust (MacKinnon 1982) vagy a genderrendszert (Rubin 2011 [1975]) a kapitalizmustól többé-kevésbé független rezsimként tárgyalják. Ezek a leginkább a lacani pszichoanalízisen vagy a lacani ihletésű feminista elméleten alapuló megközelítések a szexuális viszonyokat az osztályrelációk mellett a jelenkori társadalom másik nagy struktúrájaként mutatják be. Ezen elméletek – meglátásom szerint – túl szűken értelmezik a kapitalizmust vagy félreértik a történeti materializmust (Werlhof (2020 [1980])). Kapitalista körülmények között élni nem jelent mást, mint hogy napról napra kapitalista körülmények között reprodukálódik a testünk, és hogy az ehhez szükséges emberi kapcsolataink a tőkés felhalmozás világméretű struktúrájába ágyazódnak be. Így a szexualitás viszonyai (patriarchátus vagy genderrendszer) sem lebegnek szabadon. Barbara Fields történész és Karen Fields szociológus ironikusan így fogalmaznak az etnikai viszonyok és a kapitalizmus kapcsolatáról, illetve azokról a kutatókról, akik a kapitalizmustól független etnikai viszonyokról írnak: „Mintha a rabszolgaság fő célja a fehér felsőbbrendűség kitermelése volna, és nem a pamuté, cukoré, a rizs és a dohányé” (Fields és Fields 2014: 117). A szexualitás viszonyaival kapcsolatban is hasonlóan érvelhetünk. A szexualitás szabályozása sem azért történik, hogy kitermelje a patriarchátust, hanem hogy a szexualitást azokba a hierarchikus cselekvési rendszerekbe

integrálja, amelyek végcélja a reprodukció (a testeké és a rendszeré egyaránt), ami a kapitalizmus esetében egybeesik a végtelen tőkefelhalmozással.

Mindez azt jelenti, hogy a történelem *valóságos előfeltételeiből* kiindulva azt kell vizsgálni, hogy a szexualitás hogyan integrálódik abba a tágabb cselekvési rendszerbe, amelyre a társadalmi reprodukció épül, jelen esetben a kapitalizmusba. Így ideologikus és módszertanilag etnocentrista, illetve prezentista az intim kapcsolatok társadalomtörténete vagy történeti szociológiája, mivel az intimitást pszichológiai kategóriaként értelmezi, illetve azok a megközelítések is, amelyek a romantikus szerelmi kapcsolatot transzhistorikus kategóriaként fogják fel. Ezzel szemben a továbbiakban azt vizsgálom, hogy a tőkés világrendszer miként adaptálja a test generatív szexuális potenciálját, és hogyan hozza létre a szexualitást.

Olcsó szexualitás

Ahogy arra máshol én és szerzőtársaim rámutattunk (Csányi, Kerékgyártó és Gagyai 2018; Csányi 2019; Csányi és Kerényi 2018; Barna et al. 2018), Rosa Luxemburg (1951 [1913]) munkássága, a világrendszer-szemléletű háztartáskutatások és informalitáskutatások (Dunaway 2018 [2012]; Wallerstein 1983; Portes 1983), a marxista feminizmus (Dalla Costa és James 1972; Secombe 2018 [1974]; Federici 2009 [2004]; Mies 1998 [1986]) és a világ-ökológiai iskola (Patel és Moore 2017; Moore 2019 [2014], 2015) is azt a kérdést állítja a középpontba, hogy a kapitalista felhalmozás a formális bér munkán keresztüli kizsákmányoláson kívül milyen más erőforrásokat integrál saját felhalmozási folyamatába. Vagy máshogy megfogalmazva, az *eredeti felhalmozás* a mai napig strukturális szegmense a kapitalizmusnak (lásd még Harvey 2003: 137–182).

Amikor a szexuális aktust vizsgáljuk a történeti materializmus és az itt említett elméleti keretek nézőpontjából, arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a tőkés világrendszer a szexualitást miként integrálja reprodukzív munkaként vagy olcsó erőforrásként, vagyis hogyan formálja és adaptálja saját felhalmozási folyamatába és munkamegosztási rendszerébe.

Hosszú távú társadalmi reprodukciós redukció

Mivel az intergenerációs reprodukció előfeltétele a szexuális aktus, a kapitalista körülmények között a szexualitás a háztartáson belüli „humántőke-felhalmozás” (Secombe 2018 [1974]: 43) része. E szempontból – és csak ebből – a kapitalista logikával ellentétes a nem reprodukatív szexualitás. A kapitalista munkamegosztási rendszerbe a róheimi–márkusi értelemben vett *emberi* szexualitás az „állati redukció” által adaptálódik. A nem (feltétlenül) reprodukatív, az ingerekre, az interakcióra épülő és az örömet „beosztó”, esetleg a másik örömet előtérbe helyező vagy késleltetett kielégülést nyújtó szexualitás a reprodukatív munkasorozat (szex, szülés, szoptatás, szocializáció és ideológiai indoktrináció) első munkafázisává redukálódik. Ebben az értelemben a szexualitás hosszú távú, intergenerációs reprodukatív munkaként adaptálódik a kapitalista munkamegosztásba, és e szempontból a nem reprodukatív szexualitás a (munkaerő-)felhalmozás gátja. Ahogy Marx fogalmaz, a gyári munka „[a] munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét meglegházzszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék”

(Marx 1955 [1867]: 338). Hasonló történik az emberi szexuális potenciál reprodukív aktusá redukálásakor.

Ahogy arra Silvia Federici (2009 [2004]) és Maria Mies (1998 [1986]) rámutatnak, az eredeti felhalmozásnak és a kapitalista átmenetnek strukturális része volt a női test reprodukív képességének állami és egyházi felügyelet alá helyezése. A feudalizmus válságának egyik kezelési módja és a kapitalista munkamegosztás alapja lett a termelő és reprodukív munkák szétválasztása, a fizetetlen munkaformák leértékelése és a bér munkának való szimbolikus alávetése, illetve e munkaformák feminizációja. Emellett a válságkezelés és az eredeti felhalmozás része volt a munkaerő-felhalmozás elősegítése a szexualitás, a várandósság és a szülés kontrolljával. A terhességmegszakításhoz értő bábák, a fogamzásgátlás és a nem reprodukív, vagy akár csak házasságon kívüli szexuális aktus az üldöztetés tárgyává váltak Európa-szerte. Elsősorban a 17. században tetőző európai demográfiai válságra való reakcióként és a munkaerő-fegyelmelés és -felhalmozás részeként az európai államokban boszorkányperek formájában indítottak hadjáratot az eretnek szekták ellen, melyekben gyakori volt a szexualitás és gyermeknemzés teljes megtagadása. Valamint hadjáratot indítottak az abortusz és a csecsemőgyilkosság, a fogamzásgátlás, a nem reprodukív vagy házasságon kívüli szex minden formája ellen. A boszorkányperekben megfogalmazott vádakban a gyermekek megrontásának, megölésének vagy elfogyasztásának a prostitúcióval és a házasságtöréssel való szimbolikus összemosása jól mutatja a nem reprodukív, extragenitális, csak az örömszerzésre irányuló szexuális aktus megítélését a munkaerő-felhalmozás szempontjából. Egy 1700-as debreceni perben például így fogalmaz a vádirat: „Kis Istvánné [...] bűvbábos, ódó-kötő, varázsló, Szent Gellért hegyére járó, ördögökkel cimboráló boszorkányszemély, s egyszersmind kurva is” (Komáromy 1910: 193).

A szexualitásnak a reprodukív funkcióra való redukálása volt szintén megfigyelhető a fogamzásgátló módszerek expanziója előtti antinatalista politikákban is. Amint arra Reddock (1984; illetve lásd még Mies 1998 [1986]: 90–96) rámutat, míg Európában a boszorkányperek és a besűgőhálózatok által hadjáratot folytattak a nem reprodukív szexualitás ellen, addig a karibi gyarmatokon a gyarmatosítók az 1760-as évektől antinatalista politikát folytattak. A karibi gyarmatokon 1655-től a 18. század közepéig a birtokok többsége kevés rabszolgával rendelkező kiscgazdaság volt, ezek az európai parasztságra épülő birtokokhoz hasonlóan a rabszolga-populáció természetes reprodukciójától függték. Ebben az időszakban a rabszolgák szabadon élhettek szexuális életet és házasodhattak. Az 1760-as évektől, amikor a nagyüzemi cukortermelés vált a legelterjedtebb termelési móddá, már jobban megérté vásárolni a rabszolgákat, mint a természetes reprodukcióra építeni, így a gyarmatosítók tiltani kezdték a rabszolgák körében a családalapítást, szexualitást és terhességet. Majd a 19. század elején, amikor a britek már sokkal inkább nyersanyagforrásként akarták Afrikát integrálni a birodalomba, a Karib-térségben elkezdtek bevezetni az európai családmódot, és nagy erővel ösztönözni a társadalmi reprodukciót pronatalista intézkedések révén a rabszolgák körében.

Ahogy később arra még visszatérek, a nem reprodukív szex elleni hadjárat, illetve a szex reprodukcióra való redukciójának egyik tankönyvi példája a 18. század elejétől a maszturbáció mint a nem reprodukív szexualitás legveszélyesebbje elleni európai hadjárat (Laqueur 2004 [2003]). Ahogy Laqueur (2002 [1990]: 236) máshol megfogalmazza: „A magányos bűnben talán nem is a bűnt kell hangsúlyozni, hanem hogy magányos” – más szóval, hogy a reprodukció ellenében hat.

Összességében a szexuális aktus kapitalista reprodukciós redukciója nem más, mint a test generatív szexuális potenciáljának és a szexuális örömrésznek az alávetése a test intergenerációs reprodukciós potenciáljának a munkaerő- és tőkefelhalmozás érdekében, vagy éppen a test generatív szexuális potenciáljának elfojtása a népesség (leginkább valamely dominált csoport számára) növekedésének szabályozása céljából.

Hierarchikus élvezetökönómia: olcsó élvezet a domináns csoportoknak

Másrésről, ahogy fentebb írtam, nemcsak a kisgyermek igényelnek szociális, azaz részint testi ingereket, hogy elkerüljék a hospitalizációs állapotot, hanem a felnőtt embereknek is szükségük van emberi kapcsolatokra, társas ingerekre a munkaképességük megőrzése érdekében. Testi (agy, érzékszervi, genitális stb.) jellemzői miatt eme ingerek közül a szexualitás kiemelt jelentőségű, mert potenciálisan kiemelkedő örömforrás az ember számára. A szexuális aktussal járó öröm ugyanakkor a tőke szempontjából ingyen van. Olyan örömforrás, mely többé-kevésbé a bér mértékétől függetlenül növeli a munkás elégedettségét. Ebben az értelemben a szexualitás szorosan kötődik a gyermekek és a felnőttek ápolásával, gondozásával járó reprodukciós munkákhoz, melyek a háztartáson belül, rejtve termelnek értéket és láthatatlanul járulnak hozzá a felhalmozáshoz. Így a szexualitás a háztartáson belüli reprodukciós munka részévé válik, mely a nők munkájának láthatatlanná tevésével, a nőiség elnyomásán keresztül zsákmányolható ki, és a háztartáson belüli hierarchikus viszonyokba ágyazódik. Ebben az értelemben a szexualitás rövid távú, intragenerációs reprodukciós munkaként adaptálódik a kapitalista munkamegosztásba, ami olyan élvezetet nyújt a férfi munkásnak, melyet nem a tőkényereségből elvont bérből kell finanszírozni. Ennélfogva a szexualitást a kapitalista világrendszer mint univerzális férfiszexualitást adaptálja. A szexualitásból eltűnnek a női anatómia és szociológiai sajátosságok által meghatározott szexuális szempontok, vagy alárendelődnek a férfi szempontoknak, és a jó (helyes, erkölcsös, természetes vagy egyszerűen csak élvezetes) szexualitás úgy értelmeződik, ahogy a férfiak jó (Dalla Costa és James 1973; Werlhof 2020 [1980]; MacKinnon 1982). Jól mutatja a szexualitás háztartáson belüli láthatatlan reprodukciós munkákhoz kötését, illetve a háztartáson belüli patriarchális viszonyok állami alátámasztását, hogy a legtöbb európai ország egészen az 1990-es évekig nem kriminalizálta a házasságon belüli szexuális erőszakot.

Más esetekben a szexuális aktus úgy válik olcsó erőforrássá a szexuáliséletmód-politikák számára, hogy a háztartáson kívüli dominált társadalmi csoportok női tagjai akár erőszakkal is szexre kényszeríthetők a férfiak által, ezáltal kompenzálva őket a kapitalista rendszer belső ellentmondásaiból vagy egyenlőtlenségeiből származó hátrányokért. Mindkét mód megfosztja a nőket a testükben rejlő szexuális potenciáltól, és szexualitásukat a férfiszexualitásnak veti alá. A szexualitás olcsó élvezetként való integrálása a kapitalista rendszerbe néha ellentétes a szexualitás reprodukciós redukciójával, és ezáltal ellentmondásos gyakorlatokhoz, feszültségekhez vezet, néha a két mód egybefonódik.

Például a 15. század végén, 16. század elején Franciaországban és Velencében válságkezelésként beiktatott erőszakotörvények olyan szexuáliséletmód-politikai törvények voltak, melyek lényegében legalizálták a szegény nők megerőszakolását, hogy az így megszerezhetővé tett szexuális örömmel kompenzálják a megélhetési lehetőségek kiesése miatt rosszabbul élő férfiakat, és levezessék a társadalmi feszültséget. A megerőszakolt nők a legtöbb esetben nem

tudtak visszailleszkedni a közösségbe és prostitúcióra kényszerültek. Emellett az Európa-szerte nyíló bordélyházak munkát adtak a munka nélkül maradt férfiaknak konyhásként vagy egyéb kisegítő személyzetként. A frissen kialakult új munkamegosztási rendszerben a kapitalizmus különböző facilitátorai pedig egyszerre üldözték és használták fel életmódpolitikájukban az általuk kreált prostituáltakat, akiken a szigorú reprodukciós-pronatalista logika és a szexualitás olcsó élvezetként való felhasználásának ellentmondásai csattantak (Federici 2009 [2004]: 47; Ruggiero 1989: 91–108). A prostituált személyében kifejeződő ellentét – az olcsó élvezet és a szigorú reprodukciós logika között – egyébként közel sem szűnt meg a 16. századi „átmenettel”. Ahogy Wilhelm Reich (1983 [1931]: 189) jó 400 évvel később megjegyzi: „A kapitalizmus harcol saját kreatúrája, a prostituált ellen, hiszen ráusztatja a rendőrséget, bebörtönzi, nemibeteg-gondozókba zárja és erkölcsileg jogfosztottá teszi”.

Hasonlóan ingyenes vagy olcsó élvezet a háborús erőszak, illetve a katonai prostitúció: az indián nők megerőszakolása a spanyol konkvisztádorok által (D’Emilio és Freedman 2012 [1997]: 31) éppúgy, mint a 20. század gépesített hadseregeinek katonai prostitúciója, melyben jellemzően az alávetett országok női szolgáltatták az ingyenes vagy olcsó és könnyen hozzáférhető szexet a domináns ország katonáinak. A japán katonai bordélyok Kínában és Koreában az 1930-as és 1940-es években, a békefenntartók által használt kelet-európai nők Koszovóban vagy az Egyesült Államok katonái által használt nők Délkelet-Ázsiában (Jeffreys 2009: 107) mind ugyanerre a jelenségre példák.

A nemi erőszak, a prostitúció és a nők igényeit figyelmen kívül hagyó szexuális praxisok a test (jellemzően női test) szexuális potenciáljának alávetése egy másik (jellemzően férfi) test szexuális potenciáljának.

A polgári intimitás

A szexuális forradalom a szexualitásnak nagyrészt nem a tradicionális, hanem a modern polgári formája, azaz a viktoriánus vagy polgári szexualitás ellen irányult. Együttal ugyan ez a modern polgári szexualitás alapozta meg a szexuális forradalmat. Ez a kettősség azért lehetséges, mert a modernitás nem a történelem télosza, hanem a munkamegosztásnak egy olyan nemzetközi rendje, melyre rendszerszintű törvényszerűségek jellemzőek, és amely e törvényszerűségek nyomán folyamatosan átrendeződik.

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az érett kapitalizmus, a felgyorsult és egyre növekvő urbanizáció, a burzsoá háztartási modell megszilárdulása és elterjedése a szexualitás új praxisait, diszpozícióit és szabályozási módjait hívta életre. A burzsoázia osztálytudatának egyik alapvető eleme volt a polgári intimitás, amely alapvetően a szexualitás egy adott történeti formájaként érthető meg. E szexualitást a szexualitás reprodukciós redukciójának és patriarchális élvezetökonómiájának koherens elegyeként érdemes felfognunk.

Nem véletlen – ahogy Foucault (2014 [1976]) rámutat –, hogy a szexuális diskurzusok hatalmasat robbantak a 18. század során. Ezek többé nem a bűn és az ártatlanság mentén szabályozták a szexuális aktusokat, hanem az egészség, a józanság vagy épelméjűség és a civilizáltság, illetve betegség és civilizálatlanság tekintetében. Ezek az új, medikalizált diskurzusok – legalábbis először – leginkább magára a polgárságra fejtették ki szabályozó erejüket. „A polgárságnál a nemi szerv az, ami a nemességnél a »vér«” (Foucault 2014 [1976]: 127).

A szexualitás lett az osztálytudat egyik kitüntetett forrása a burzsoáziában, míg a proletariátus és a parasztság szexualitása nem tematizálódott – legalábbis addig, míg ezeknek az osztályoknak a társadalmi reprodukciója „magától is jól működött”.

A polgári intimitásban, melyben a szexualitást új nyilvános és medikalizált diskurzusok szabályozták, a patriarchális élvezetökonómiának és a reprodukciós redukciónak új, sajátos egyensúlya valósult meg.

A nemiséget úgy, ahogy ma ismerjük, valamikor a tizennyolcadik század folyamán találták fel. A szaporodást szolgáló szervek az egész világmindenséget átható hierarchia paradigmatiszintereiből az egymással össze nem vethető különbözőség alapköveivé váltak: ahogy azt egy tizennyolcadik századi orvos megfogalmazta: „a nők létezési módjukat nemi szerveiknek, különösen méhüknek köszönhetik”. [...] Másképpen fogalmazva, a társadalmi nem alapjául feltalálták a két biológiai nemet. Az újonnan megalkotott női nem számos lehetséges megnyilvánulásának egyike a nők állítólagos szenvedélymentessége. A női orgazmust, amelyet [addig] a sikeres fogantatás jelének tartottak, a fiziológia határterületére száműzték és jelölt nélküli jelölővé fokozták le (Laqueur 2002 [1990]: 161–162).

A női szexualitást teljesen alávetették a férfi élvezetnek és a reprodukciónak, méghozzá úgy, hogy a civilizált burzsoá nőt alapvetően vágymentesnek feltételezték, és a polgárságon belül a női szexuális vágy kifejeződései patologizálódtak. A szexuális vágygal telített, vagy a társadalmi reprodukció rendjében rákényszerített szereppel azonosulni nem tudó nőt hisztériásnak vagy neurotikusnak bélyegezték.

A polgárságban a nyilvánosság és a magánszféra, azaz a polgári háztartás éles elválása, a nukleáris családmódel elterjedése megszüntette azt a korábbi társadalmi csoportokban jelenlévő gyakorlatot, hogy a különböző generációk, az „udvaroncok” (Elias 1987 [1937–1939]) vagy a szomszédság tagjai folyamatosan szemmel tartották egymást. Ez az átláthatatlanság pedig teret adott a különböző „perverzióknak” és a folyamatos gyanakvásnak. A 18. század elejétől kiterjedt kampány indult a maszturbáció, főleg a női maszturbáció ellen Európában és később Amerikában is. Leginkább a tétlen, a háztartás terebére zárt polgárásszony, de részint a serdülőkorú gyerekek és a férfiak is célpontjába kerültek a kampánynak, mely arra figyelmeztetett, hogy a maszturbáció meddőséget és gerincsorvadást okoz (Laqueur 2004 [2003]). A maszturbációt azért tartották különösen veszélyesnek, mert cinkosok és tanúk nélkül is el lehetett követni, folyamatosan elérhető volt, folyamatosan csábított, és mindennemű társadalmi renden kívül állt. De a homoszexualitás és az egyéb perverziók is orvosi besorolást kaptak. Viszont a burzsoá háztartás maga – szemben a 15–16. századi háztartásokkal, melyek tagjainak folyamatosan számot kellett adniuk szexuális szokásaikról a gyónások során – a magánszféra védelmét élvezte, a „normális” (reproduktív és patriarchális) szex magánügy volt, csak a perverzió számított társadalmi témának (Foucault 2014 [1976]: 38–54).

Azokról a burzsoá nőkről, akik nem feleltek meg az elvárásoknak, és kiderült róluk, hogy szexuális vágyaik vannak, úgy tartották, nem különböznek eléggé a férfiktól, az osztály szintjén a proletár nőktől, a nemzetközi munkamegosztás szintjén pedig a gyarmati nőktől, így őket sokszor hisztériásnak bélyegezték. A szexuális vágy és a hisztéria a *túl nőies, túl testi* nők jellemzője volt, ezért bizonyos esetekben azzal „gyógyították” őket, hogy eltávolították a petefészket, mint azt a szervet, amitől nőiesek lettek. Franciaországban 1870 és 1890 között több ezer egészséges petefészket távolítottak el „magatartásbeli patológia” okán (Laqueur 2002 [1990]: 188–190). A szimbolikus osztálykülönbség és a patriarchális élvezet-

ökonómia egybefonódását talán még jobban mutatja az a brit orvosi gyakorlat, mely ugyan-ezen célból a kloriszt távolította el sebészileg. Ez a vélekedés szerint nemcsak a szexuális vágyat és a hisztériát gyógyította, hanem megelőzte a maszturbációs betegség kialakulását is (Black 1997). A csikló kivágása a legszélsőségesebb formája ama stratégiáknak, amelyek célja, hogy megsemmisítsék a női örömet és alárendeljék a szexuális aktust a férfi anatómiájának és a reprodukciónak. Jó szimbóluma ugyanakkor a szexualitás viktoriánus elképzelésének, mely szerint a szexuális aktusnak a vagina és a pénisz súrlódásáról kell szólnia, hiszen a szexuális öröm férfianatómiája, ugyanúgy, mint a reproductív cél, ezt a metódust diktálja. Ugyanezt a felfogást mutatja az a korabeli meglátás is, hogy az a férfi, aki kunnilinguszt gyakorol, könnyen homoszexuálissá válhat és áttérhet a fellációra is (Stefanowsky 1892, idézi McLaren 2002 [1999]: 142).

A burzsoá családmoddlt a 19. század második felében kezdték Európa-szerte ráerőltetni a proletariátusra is a megfelelő demográfiai többlet biztosítása érdekében.⁷ Ahogy Maria Mies fogalmaz (1998 [1986]: 105): „a proletariátus szexuális energiáit a burzsoázia kényszerzubonyába kellett kényszeríteni”. Heinsohn és Knieper (1976) elemzik ezt a folyamatot a 19. századi Németországban. Meglátásuk szerint a burzsoá családmoddlt rendőri intézkedésekkel kellett rákényszeríteni a proletariátusra. A gyermekgyilkosságok kriminalizálása után, 1868-ban eltörölték azt a szabályozást, amely szerint tulajdonnéküliek nem házashodhattak, és kriminalizálták a házasságon kívüli szexuális aktust. Rendőrök kezdtek figyelni a német munkások szexuális kihágásaira.

Azáltal, hogy az állam a modern biopolitika formájában felhasználta az emberi test szexuális potenciáljának intergenerációs reprodukciós redukcióját, nemcsak a demográfiai mutatók feltornázásához járult hozzá, hanem utat nyitott a veszélyesnek ítélt társadalmi csoportok túlnépesedésének kezeléséhez is (Melegh 2006: 52–54). A pronatalista és antinatalista állami politikák mögött ugyanúgy az emberi test szexuális potenciáljának kvantitatív és rászszista intergenerációs reprodukciós redukciója állt.

Viszont a századforduló környékén lassú változás következett be a szexualitás rendjében. Ennek az átmenetnek terméke és termelője volt Freud is, aki – a századfordulós biológiai belátásokkal összhangban – kimondta, hogy a maszturbáció általános jelenség, és hogy a gyermekeknek is van szexualitásuk. A modernitás és a szexualitás viszonyát jól mutatja, hogy a viktoriánus kor előtt bármely pedellusnak nyilvánvaló tény volt, hogy a gyerekeknek van szexualitásuk. A gyermeki szexualitást, ahogy a csikló is, a modernitás rejtette el. A nyilvánvaló, könnyen hozzáférhető tények, mint hogy a csikló ingerlése élvezettel jár, vagy hogy a kisgyerekek ingerlik a nemi szervüket, lassan újra napvilágra kezdtek kerülni a 20. század elején. Freudnak nagy szerepe volt abban, hogy a 20. század – legalábbis részlegesen – különválassza egymástól a szexualitást és a reprodukciót. Freud azonban egy csavarral mégis megerősítette a modern szexualitást, amikor ugyan nem tagadta le a csikló univerzális női örömszerző voltát, de azt állította, hogy a normális pszichoszexuális fejlődés során a csiklóról átkerül az örömszerzés funkciója a vaginára.

Könnyű belátni, hogy a csikló és a vagina közti hierarchia (mely az infantilis-felnőtt vagy a patológikus-normális ellentétpárjaival jellemezhető) csak másodlagos. Az elsődleges hie-

7 A proletariátus testéről, egészségéről és szexualitásáról szoló diskurzus létrejöttének előfeltétele volt, hogy időben egybeestek az 1832-es kolerajárvány hatásai, a prostitúció és a nemi betegségek széles körű elterjedése és a nehézzipar munkaerőigényének felfutása.

rarchia a férfi és a női test központi erogén zónája, a makk és a csikló között áll fenn. A freudi elmélet megerősíti azt a képzetet, hogy a normális szexualitás során a makk dörzsölődik a vagina falához. Freud a viktoriánus – modern, medikalizált – patriarchális élvezetökonómiát termelte újra, melyben a női generatív szexuális potenciál alárendelődik a férfianatómiának (vö. Koedt 1973 [1968]). Freudnak végül is igaza volt, amikor a filogenezis és az ontogenezis, tehát a modernitás és a felnőttesség között homologikus kapcsolatot tételezett fel. A vaginaközpontú szexualitás valóban a viktoriánus felnőtt nő szexualitása és a viktoriánus kor (ti. a modernitás) szexualitása volt egyszerre. De természetesen abban tévedett, hogy ez bármiféle természetes vagy teleologikus folyamat – tehát modernizáció, felvilágosodás, szexuális érés vagy normális, heteroszexuális, nem regresszív nővé válás – eredménye lenne.

Drága szexualitás

Volt egyáltalán szexuális forradalom? A demográfia vagy a formális szociológia szempontjából aligha. Hiába állítja Lesthaeghe (2014: 3), hogy a második demográfiai átmenetet három (a szexuális, a fogamzásgátlási és a nemi munkamegosztási) forradalom váltotta ki, a születési számok éppúgy, ahogy a házasságon kívüli születések, illetve a házasságon belül, de a házasságkötés után kevesebb mint kilenc hónappal született gyermekek aránya – legalábbis a rendelkezésre álló adatok szerint – a századfordulótól lassú, egyenletes ütemben változott, és 1967 nyara („a szerelem nyara”) sem befolyásolta ezt számottevően. A számok nem utalnak semmilyen forradalmi változásra, inkább lassú és megfontolt átrendeződésre (Ecoffier 2014).⁸

A 20. század első fele a modern tőkés világrendszer nagy átrendeződésének ideje volt. A két világháború közötti időszak a brit hegemonia átmenete volt az amerikaiba. E globális átrendeződés emblematikus alakjai voltak a pszichoanalízis amerikai és brit meghonosítói és a modern szexológia elméletalkotói. De hasonlóan fontosak voltak az átrendeződő világban születő különböző mozgalmi törekvések. A Szovjetunióban az 1917-es forradalom után pár hónapon belül több olyan intézkedés is született, amely egyenlőbbé tette a genderrezsimeket és csökkentette a nők patriarchális alávetettségét és háztartási kizsákmányolását (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018: 10–13). Ezek közé tartozott a szexuálpolitika is: a Szovjetunióban kriminalizálták először a világon a házassági nemi erőszakot és szexuális zaklatást 1922-ben, ezzel – valóban forradalmi – lépést téve a nők szexuális potenciáljának felszabadításáért és a hierarchikus élvezetökonómia eltörléséért. A szovjet szexuális reformokhoz hozzátartozott a pszichoanalízis terjedése is. Jó példa erre Vera Schmidt moszkvai óvodája, melynek egyik alapvető pedagógiai praxisa volt a gyermeki szexualitás és maszturbáció nem traumatizáló kezelése (Kádár 1926; Erős 2001: 81–83). Továbbá a forradalom után alakított kommunák, melyek sokszor elutasították a polgári intimitást, sőt sokszor a monogámiát is. És persze Alexandra Kollontáj, a párt fő genderteoretikusa:

A „lázadás” az egyoldalú szexuális erkölcs ellen az egyik legjellemzőbb tulajdonsága az új hősnőnek. [...] A harc a kettős mérce fétise ellen. A mai hősnők anélkül lesznek anyák, hogy férjhez mennének, elhagyják a férjüket vagy a szeretőjüket, az életük gazdag lehet szerelmi tapasztala-

⁸ Habár a második világháború utáni időszak egy rövid ideig ellentétes tendenciát mutatott.

tokban. Nem lesznek többé a férjük árnyékai. Személyiségek lesznek, nőként és emberi lényként (Kollontáj 1918).

Németországban 1919-ben létrehozták a Berlini Szexuáltudományi Intézetet, mely nemcsak kutatóintézetként, hanem tanácsadó intézetként is működött, 1921-ben tartották meg első szexológiai kongresszusukat (McLaren 2002 [1999]: 152).

Ugyanakkor nem mondhatni, hogy az első világháború önmagában megváltoztatta volna a szexualitást Európában vagy Amerikában. A világháborús retorika mindkét oldalon hirdette az ellenség szexuális civilizátlanságát – perverzitását, promiszkuitását, szexuális vadságát. A világháborúval járó nemi erőszak, katonai prostitúció és az egymástól elszakított párok miatt jelentősen felgyorsult a nemi betegségek terjedése. Emelkedett a házasságon kívül született gyermekek száma is, és ezek a tendenciák új szexuális pánikot hívtak életre (McLaren 2002 [1999]: 23–37). A náci Németország szexualpolitikáját nem kell itt bemutatnom. A kezdeti reformok után a Szovjetunióban a pszichoanalízist mint polgári idealizmust bélyegezték meg és üldözni kezdték. A sztálini érában megteremtették az új pronatalista szocialista erkölcs- és családképet, és intézményesültek a reprodukív munka láthatatlan, magánszférába zárt formái (újra) (Csányi, Gagy és Kerégyártó 2018: 12–13).

Ha meg akarjuk érteni a szexuális forradalom okait és előzményeit, számos különböző folyamatot kell számításba vennünk; először is az első, de még inkább a második világháború hatására kibontakozó munkaerő-deficitet és a feminista mozgalmakat. A világháborúk hatására munkaerőpiaci deficit alakult ki, és megkérdőjeleződött a nők munkaerő-pozíciókbeli alávetettsége. Olyan osztályokból is nagy számban álltak munkába nők, amelyekből addig nem, olyan pozíciókba is, melyeket tipikusan férfiak szoktak betölteni, ez pedig jelentősen megnövelte a nők alkuerejét. Ezek a mozgalmak az Egyesült Államokban gyakran – az egyébként malthusianus és szexuálcivilizatorikus keretben tevékenykedő – antinatalista mozgalmakkal szövetségben álltak ki a reprodukív és szexuális jogokért (Melegh 2000: 161–163, 2006: 55–59, 2010: 59–60). Közvetlenül a második világháború után ez a tendencia megfordult, de a politikai cselekvés tere a nőmozgalmak számára relatíve nyitott maradt, és a reprodukív és szexuális jogkövetelések az amerikai hegemonia fordista tömegtermelésre épülő széles körű osztályszövetségének és a háztartási-reprodukív sémák jelentőségszökkenésének köszönhetően, majd az 1960-as és 1970-es évek globális mozgalmi hullámába ágyazódva tudtak kiteljesedni (Barna et al. 2018: 244–248).

Továbbá az agrárválság (illetve a parasztok integrálása a világ gazdaságba [Melegh 2010: 52–53]), az urbanizáció és az iparosodás két tekintetben is alapjául szolgált annak, amit szexuális forradalomnak szokás nevezni. Egyrészt a világrendszer átrendeződése egyik aspektusaként az Egyesült Államokat hatalmas külső migrációs hullám érte el, de az egész tőkés világ gazdaságra kiterjedő agrárválság hatására hatalmas néptömegek migráltak az egyes nemzetállamokon belül is a városok irányába, a parasztság és mezőgazdasági munkások jelentős hányada integrálódott a városi iparba. Mindez a nagyvárosokon belül a szexualitások sokféleségét eredményezte „látótávolságban” egymástól. Sőt nem is csak látótávolságban, hiszen bőven volt rá példa, hogy középosztálybeli, vagy akár burzsoá férfiak a munkásosztály által lakott negyedekbe jártak prostituálthoz, vagy a század elején újonnan kialakult táncházakba. Habár hangsúlyozni kell, hogy ez a legtöbbször az egyébként hierarchikus viszonyban lévő csoportok közötti viszonyokat nem egyenlítette ki még csak szimbolikusan sem, viszont átszexualizálta a már meglévő hierarchiakat. Például már a 19. század közepétől migráltak

nagy számban kelet-ázsiai nők az Egyesült Államokba prostituáltak vagy olyan pozíciókba, melyekben végül csak úgy tudták fenntartani magukat, ha a nappali bér munka mellett alkalmanként esténként prostituáltak magukat (D’Emilio és Freedman 2012 [1997]: 191). Másrészt a burzsoá háztartástípus expanziója és az urbanizáció annyiban aláasta a heteronormativitás gyakorlatát, hogy a cselekvők folyamatos kölcsönös megfigyelése el lehetetlenült, és a városban rejtett szexuális életutak tudtak kialakulni. Ezt a folyamatot kísérte, hogy a 19. század végére teljesen új szaknyelv alakult ki a *modern* orvostudományban. Megjelentek a különböző szexualitások osztályozási módjai, melyek immár nem magát a cselekedetet osztályozták, hanem a „beteget”: „exhibicionista”, „transzvesztita”, „voyeur”, „homoszexuális”, „mazochista”, „szadista” (McLaren 2002 [1999]: 132; D’Emilio és Freedman 2012 [1997]: 185). A két hatás – hogy ti. a nem „normális” szexuális praxist folytatók meg tudták magukat nevezni, és hogy e gyakorlatokat relatíve folytonosan lehetett viszonylag kis kockázattal végezni a városi környezetben – következtében e gyakorlatok lassan életúttá és identitássá váltak a hozzájuk kapcsolódó intézményi struktúrákkal és szubkulturális elemekkel (D’Emilio 1983).

Végül, természetesen, a modern fogamzásgátló eszközök megjelenését és elterjedését kell számba vennünk. Ezek az eszközök képesek voltak végleg elválasztani egymástól a test örömszerző és örömatélló képességét az intergenerációs reprodukciós potenciáljától. Noha a modernizációs mítoszok megkérdőjelezése végett fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek az eszközöknek – főleg a tablettának – az állami engedélyezése sokkal inkább a „népességrobbanás” „réme” miatt történt meg, tehát sokkal inkább biopolitikai, semmint a szexualitás, főleg a női szexualitás felszabadításának eszközeiként értelmeződtek (McLaren 2002 [1999]: 229).

Számos tényező vezetett tehát ahhoz a dinamikához, amit szexuális forradalomként ismerünk: a világháborúk, az agrárválság, a migráció, az urbanizáció, a modern viktoriánus orvostudomány, a rendszerellenes mozgalmak, a tágabban az 1960-as és 1970-es évekhez, szűkebben az 1968-as diáklázadásokhoz köthető mozgalmi követelések, valamint az olyan éles elméjű és korszakalkotó tudósok munkássága, mint Sigmund Freud, Havlock Ellis, Alfred Kinsey, William Masters és Virginia Johnson, Wilhelm Reich vagy Herbert Marcuse. Azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy mind közül egy volt az, ami valóban megszilárdította a szexualitás új típusú rendjét: mégpedig a fordista tömegtermelés, illetve a rá épülő piac. A szexuális forradalom sokkal inkább a piac, mintsem a demográfia forradalma volt.

A viktoriánus érában is volt iparága a szexnek. Természetesen az egész kapitalizmus történetét végigkíséri a proletár nők prostituálódása mint a háztartáson belüli patriarchális élvezetökonómiát kiegészítő vagy helyettesítő olcsó patriarchális élvezet. Emellett létezett pornográfia a viktoriánus korban, irodalom, később pedig fényképek formájában (Sigel 2005), és az első fennmaradt *hardcore* néma pornófilm, a *L’Ecu d’Or ou la Bonne Auberge* 1908-ban készült Franciaországban. Ez képanyagában meglehetősen hasonlított a modern pornófilmekre, ugyanakkor ez és a hozzá hasonló filmek „kéz alatt”, informális úton terjedtek. Angliában 1857-ben hozták meg az Obszcén Publikációs Törvényt, amely megtiltotta minden pornográf termék előállítását – noha a törvény betartatását nemigen vették komolyan. Az Egyesült Államokban az 1850-es évektől kezdtek erotikus ponyvaregényeket nyomtatni (D’Emilio és Freedman 2012 [1997]: 191). Ugyanakkor a viktoriánus kor legnagyobb szexiparága – leszámítva persze a prostitúciót – az antimaszturbációs iparág volt. Könyveket írtak a maszturbáció veszélyeiről – az *Onánia* című maszturbációs betegségről szóló könyvnek több tízezer példánya kelt el világszerte –, gyógyszereket árultak a maszturbációs

betegségre, lábösszekötőket, péniszdobozokat és a férfi fanszörzetére erősíthető csengőket, amelyek erekciókor csöngéssel jelezték a „veszélyt” (Laqueur 2004 [2003]: 47).

A szexuális vágy nyílt felkorbácsolásának piaci kínálata az 1920-as években ment át hatalmas növekedésen. Máshogy megfogalmazva, az emberi test szexuális potenciálja az 1920-as években kezdett el nagymértékben adaptálódni a fordista tömegtermeléshez – kihasználva ezzel többek között a feminista mozgalom eredményeit a profit érdekében.

Adaptálódott egyrészt a divat- és szórakoztatóiparhoz: az Egyesült Államokban megjelent a *flapper* női divat olyan elemekkel, melyek egész odáig maszkulinnak vagy erkölcstelennek számítottak. A homokóra-sziluett és a fűző elkezdtek archaikusnak számítani, a női test elfedését szabályozó divatnormák sokat lazultak, megjelent például a térdszoknya. Franciaországban Coco Chanel egyszerre számított a modern nő, illetve üzletasszony és a modern női divat szimbólumának. Továbbá, ami ennél még fontosabb, a tágabb értelemben vett ipar is elkezdte adaptálni a szexualitást saját piacához reklámként. A fordista tömegtermeléssel járó versenyhez egyre inkább hozzátartozott a reklámpiac. A kor, illetve a későbbi amerikai hegemonia legfontosabb termékének, a gépkocsinak az 1920-as években jellemző esztétikája volt a vezető férfi mellett ülő, a kor normáinak megfelelően „kihívóan” öltözött nő. A szituáció a férfi hatalmát fejezte ki mind a gépkocsi, mind a „szexuális tárgy” felett (Rabinovitch-Fox 2016). De például az 1930-as években a *Lucky Strike* több cigarettareklámjának témája is az volt, hogy egy férfi cigarettafüstöt fújva láthatóan nagy hatást tesz egy csinos nőre. Ezek mind az emberi test generatív szexuális potenciáljára építő termékek és módszerek voltak a profit érdekében.

A fordizmus névadó termékének, a Fordnak autónak ugyanakkor volt egy másik szignifikáns hatása is a szexualitásra. A gépkocsi tömeges expanziója olyan teret biztosított a fiataloknak, ahol szülői felügyelet nélkül lehettek együtt. A polgári háztartás és a városi környezet elrejtő hatása mellett olyan kis terek váltak (középosztálybeli) tömegek, köztük fiatalok tömegei számára elérhetővé, melyek lehetővé tették a szabályok feszegetését. Abban, hogy a házasság előtti petting elterjedt és szokássá vált az Egyesült Államokban, nagy szerepe volt a Ford vállalatnak és a fordizmusnak: „az udvarlás a verandáról a hátsó ülésre került” (McLaren 2002 [1999]: 57–58; Illouz 1997: 57). De nem csak a hátsó ülésre: a szexuális kapcsolatok, köztük a házasság romantikus keretezése azzal járt együtt, hogy a jövőbeli vagy jelenlegi szexuális partnerrel való ismerkedésnek a szabadidő és a fogyasztás köre kellett épülnie. Tehát e kapcsolatok sokkal inkább a moziba és egyéb szórakozóhelyekre járásról és persze a vásárlásról kezdtek el szólni, mintsem a reprodukív stratégia megtervezéséről (Illouz 1997).

Ugyanakkor, ami igazán alátámasztotta és megszilárdította a szexuális forradalom következményeit, az magának a szexualitásnak a kommercializációja: a *drága szexualitás*. Ez azt jelenti, hogy a szex az olcsó vagy ingyenes élvezet (a nemi erőszak, a házastársi jogosultság-tudat, a prostitúció és a vaginális orgazmus mítoszában alapuló szexuális aktus) és az ingyenes vagy olcsó intergenerációs reprodukív munka (a szaporodásra redukált szexualitás) mellett egy harmadik módon is adaptálódott a kapitalista munkamegosztásba: mint termék és piac. A *Playboy* 1953-as megjelenésétől és az 1957-es „Roth vs. USA” per után, melyben az USA legfelsőbb bírósága szabad utat adott a pornográfia tömeggyártásának a férfiak szexuális izgalmának felkeltése érdekében, a tömeggyártásban forgalmazott női test és szexuális aktus ábrázolása hatalmas globális iparággá nőtte ki magát. (A globális pornóiparról lásd bővebben e lapszámban: Gregor, Csányi és Dész 2020.)

Mindemellett a drága szexualitás nem váltotta föl az olcsó szexualitást, csak felhasználta. 1972-ben jelent meg az első amerikai *hardcore* pornófilm, a *Deep Throat*, melynek történetvezetése a mai napig paradigmaticusan világítja meg a pornóipar esztétikáját és piaci stratégiáját. A történet egy nőről szól, akinek a torkában van a csiklója. A képzeletbeli anatómiának egyértelmű az értelme: mit tett a fordista tömegtermelés piaca azzal, hogy a 18. és 19. században elrejtett és letagadott csiklót – ahogy Kinsey rámutatott – nem lehetett tovább rejtegetni? Kommerzialisálta a férfi anatómia és a belőle kiinduló fantázia mentén. A viktoriánus burzsoázia által letagadott, a viktoriánus orvosok által patologizált és kivágott, majd Freud által infantilizált csikló újra megjelent a nagy nyilvánosság előtt egy *felnőtt* nőn, de annak torkában. Freudnál a libidó vándorolt a csiklóból a vaginába, itt maga a csikló vándorolt a garatba, de a lényeg ugyanaz. Az elképzelt nő, akinek az ad szexuális kielégülést, ha fellációt végezhet, az újonnan létrejött pornóipar alapvető szereplője. Még ha a későbbi pornófilmek a fantáziaanatómiát nem is ennyire expliciten használják fel, a pornósztárszínésznő azt a fantáziát testesíti meg, hogy a női anatómia úgy elrendezett, hogy a nők azt élvezik, amit a férfiak. Tehát a patriarchális élvezetökonómiát alátámasztó anatómiai elképzelések nem tűntek el (Kinsey után sem), csak adaptálta őket a fordista tömegtermelés drága szexualitása. A patriarchális élvezetökonómia a tartózkodó, szótlan burzsoá hálószerződésből szávozten év alatt a *Pornhubra* került, a továbbiakban nemcsak olcsó élvezetet biztosítva a férfiaknak, hanem drágát is, és persze dollármilliárdokat néhány nagytőkésnek.

Valóban lezajlott valamelyest a női szexualitás felszabadítása a férfi anatómia ketrecéből, noha ez egyáltalán nem a történelem modernizációs teleológiájának köszönhető. A 20. században a várható élettartam megnövekedése, a születésszámok visszaesése, a feminista mozgalom, de leginkább az azt alátámasztó munkaerőpiaci expanzió mind közrejátszottak ebben, ahogy az ingyenes háztartási-reproduktív sémák súlyának csökkenése, valamint a nők osztályokon átívelő munkaerőpiaci emancipációja is, ami miatt termelőkké és fogyasztókká váltak. Ez egyrészt a világrendszer centrumában, ahol a leginkább penetrálni tudott a bér-munka, a nők alkuerejének a megnövekedéséhez vezetett. Ténylegesen lehetővé tette például a válást nők tömegei számára. Ez a megnövekedett alkuerő az élet minden területén jelentkezett, köztük az élvezetökonómiában is. Másrészt a szexuális segédeszközök, tanácsadó könyvek és fogamzásgátlási eszközök nagyipari szinten kezdték el a nőket is megcélozni.

A fogamzásgátló tablettáról az 1960-as években sokan gondolták, hogy általa a nők végre megszerezhetik a kontrollt saját testük felett. Az új fogamzásgátlási eszközök valóban nagy hatással voltak a szexualitásra, például „középosztálybeli fiataloknak nem pettinggel kellett megdolgozniuk az orgazmusért” (McLaren 2002 [1999]: 226). A fogamzásgátlási eszközöket, köztük a kifejezetten nőket célzó tablettát felkapta a tömegtermelés, ezáltal is piacosítva a női test szexuális potenciálját. De az aránylag biztonságos és egyszerű (terhességmegszakítás nélküli) intergenerációs nem reproduktív szexből sokat profitáltak egyrészt a férfiak, másrészt a nagytőke, mivel a fogamzásgátlási eszközök nem csak lehetővé tették a következmények nélküli szexet a férfiak számára, akik a genderrezsím hierarchikussága miatt jobban tudtak élni e lehetőséggel, hanem szabad utat adott a prostitúciós és pornóiparnak is. „A progresszív tendenciák tökéletes-patriarchális kihasználásának jó példája, hogy a *Playboy Magazin* volt az egyik élharcosa a fogamzásgátlás és a reproduktív jogok népszerűsítésének – méghozzá nem a nők függetlenségének érdekében, hanem sokkal inkább azért, hogy a *Playboy* klubokban magukat szexszel jutalmazó üzletemberek »szórakozásának« minél kevésbé legyen »biológiai-jogi következménye«” (Gregor, Csányi, Dés 2020: 58).

Emellett a szépség-, szórakoztató- és divatipar magába olvasztotta és felhasználta az új szexuális normákat. Noha ezek szintén nem jelentették, és ma sem jelentik a férfi anatómiához igazított szexuális aktus megszűnését még a nőknek szóló szexuális termékek esetén sem, a női szexualitás mint szuverén jelenség azért tudott stabilizálódni, mert piacként kezdett el funkcionálni.

Összességében a szexualitás tehát a történeti materializmus szempontjából az emberi test generatív szexuális potenciáljának kulturálisan szabályozott adaptációja, mely különböző diszpozíciókat és praxisokat eredményez. A kapitalizmus háromféleképpen adaptálja az emberi test szexuális potenciálját: olcsó humántőke-termelésként (vagy népességkontrollként), olcsó élvezetként és drága élvezetként. Ennek fényében a modern szexuális kapcsolatokat nem a tradíciók és az osztályexkluzivitás alóli felszabadulásként, hanem e három adaptációs mód összefonódásainak és ellentéteinek különböző variációiként kell értelmeznünk. A csiklót és a női test szexuális potenciálját nem a tradicionális mítoszok rejtették el, hanem a modernitás. Később pedig a modernitáson belüli átrendeződések fedték fel újra, részint úgy, hogy működési módját a fordista tömegtermeléshez igazíthassák. Herbert Marcuse (1966 [1955]: 89–101) már az 1950-es évek Amerikájában felhívta a figyelmet arra, hogy amint a szexualitást övező normatív szabályok lazulnak, úgy integrálódik a szexualitás a piac rendjébe, s ő még csak nem is élte meg az internetes pornó és a szexuális segédeszközöket árusító weblapok korszakát. Viszont fontos kiemelni Marcuse értelmezéséhez, hogy nem a neutrális modernizáció által eltörölt normatív szabályok „üres helyére” tud betörni a piac, hanem az átrendeződés maga nem más, mint a világgazdasági integráció expanziója, mely adaptálja és megváltoztatja a szexualitást, vagyis a testi potenciálok kihasználásának normáit és diszpozícióit.

„Szexuális forradalom” és nemzetközi munkamegosztás

2017. június 24-én az akkor pár hónapja párttá alakult új magyar liberális párt, a Momentum listavezetője és elnöke főszereplésével videót rakott ki a Facebookra a közelgő *Pride* felvonulás kapcsán:

...ez nekünk nem téma, ez nekünk nem kérdés, ez nekünk alap. Hogy miért alap? *Azért, mert a 21. században élünk, és mert 2017-et írunk.* Szerintünk ez nem egy liberális vagy konzervatív kérdés, ez nem egy jobboldali vagy baloldali téma. Ez arról szól, hogy valaki hajlandó-e felismerni, hogy a világ változik, hogy a környezetünk változik, ez arról szól, hogy valaki érti-e a 21. századot. [...] hogy ráirányítsuk a kormány figyelmét arra, hogy az, amit ők a családról gondolnak, *idejétmúlt, múlt századi* és kirekesztő. Orbán Viktor szerint [...] ha valaki azonos nemű párjával él le egy életet, az nem család. Egy hasonlóan *múlt századi gondolkodású* politikusunk szerint pedig be kell tiltani a *Pride*-ot, mert már minden joguk megvan. Biztos ez? Mi lennénk a legboldogabbak, *ha már ott tartana* Magyarország, hogy soha többé nincs szükség *Pride*-ra [...]⁹ (kiemelések tőlem – Cs. G.).

A fenti idézetben jól tetten érhető a történelem teleologikus felfogása, illetve az a konstrukció, amit Böröcz József (2006) „morális geopolitikának” nevez. Ennek értelmében a liberális elit bizonyos tagjai úgy pozicionálják magukat, mint a mintául szolgáló „már”, tehát

9 <https://www.facebook.com/watch/?v=907566682718481>

a téloszhoz a jelenleg legközelebb álló társadalmak helytartói, illetve mint a „már” tagjai a „még nem”-ben. Ebben az elképzelésben, összhangban a modernizációs hipotézissel, a kronológia adott minőségi szintet feltételez (a modernitás egy fokát), így a „még nem” társadalmak anakronisztikusak, és a „már” társadalmak helytartói, „akik értik a 21. századot”, az időszerűség szubjektumai, a felzárkózás aktorai, akik azokat a civilizációs értékeket és morált képviselik, melyek az előrehaladott, nyugati társadalmakra jellemzőek.

E világlátásnak itt elsősorban a szexuális vonatkozása érdekes, mely szerint aki nem fogadja el a heteronormatív normák alól felszabadult szexuális kapcsolatokat, az nemcsak kirekesztő, hanem múlt századi gondolkodású, anakronisztikus, vagyis lemaradt a történelem télosza felé vezető úton.

A Coca-Cola is hasonló retorikával kampányolt Budapesten a két évvel későbbi *Pride* előtt, 2019 nyarán. A cég olyan plakátokat helyeztetett ki, melyeken a „*love is love*” (a szerelem az szerelem) felirat látható, és egy (az egyik verzión egy női, a másik verzión egy férfi) meleg pár Coca-Colát iszik. A plakát kihelyezése után több jobboldali, konzervatív, illetve a fennálló Fidesz-kormányhoz köthető aktor tiltakozott. Képviselők bojkottot hirdettek a Coca-Cola ellen, a Pesti Srácok nevű kormányközeli portál kampányolni kezdett a plakát betiltásáért ugyanúgy, mint a pünkösdista Hit Gyülekezete egyház is. A plakát mellett pedig kiállt több magyar liberális értelmiségi. Végül a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság kötelezte a Coca-Colát, hogy „a továbbiakban ne használjanak olyan reklámokat, amelyek a gyerekek és fiatalok fejlődését károsíthatják” (Magyar Nemzet 2020). A cég levetette a plakátokat, és szívárványszínű (*Pride*-zászlós) üdítőket kezdett forgalomba hozni.

A modernizáció teoretikusai és a liberális értelmiség szemében a 2010-től kezdődő Fidesz-kormányzás, a magyar és más kelet-európai „antigender” retorikák elburjánzása, valamint az LMBT+-közösséget érintő szimbolikus támadások és jogkorlátozások csupán *backlash*ként, decivilizációs tendenciaként, avagy a kelet-európai modernizációs lemaradottság (anakronizmus) tüneteként jelennek meg (Szelewa 2014). A szexualitás „tradicionális”, heteronormatív, reprodukcióhoz kötött konstrukciója pedig az ehhez társuló homofóbiával együtt ebben a narratívában ugyanennek a tendenciának a része csakúgy, mint sok más kapcsolódó retorika és politika, például a nemi szerepek restaurációja vagy a támadás a magyarországi genderszakok ellen (Kováts 2017, 2018). E helyütt e történet eltérő értelmezését fogalmazom meg. Fontos dinamika bontakozott ki az amerikai hegemonia 1960-as évek végi és 1970-es évek eleji válságához, illetve az azóta tartó „hosszú lejtmenetéhez” (Brenner 2006) kapcsolódóan. Részben a globális mozgalmi hullám hatására, illetve a mozgalmi követelések kulturális szegmensének adaptálásával a világrendszer centrumában az 1980-as évekre a munkaszervezésnek olyan formája alakult ki, mely nagyban épült az egyén sajátos képességeire és személyiségére, beleértve (át)képezhetőségét. Azoknak a képzési módoknak a kiterjesztésével, melyek az 1980-as évekig csak a vezetők számára voltak elérhetők, a „kapitalizmus fordizmus utáni neoliberális vagy posztfordista formájának munkaszervezésébe beépült az egyéniség, az identitás és a kiteljesedési vágy figyelembevételének igénye. [...] Napjainkig a transznacionális cégek mind munkaszervezésükben, mind reklámszlogenjeikben kiteljesítették az egyéniség kultuszát, ami nagyban befolyásolta az identitásról és identitáscsoportokról alkotott elképzeléseket” (Csányi és Kováts 2020). Mindezzel persze az egyénekre hárult a siker felelőssége.

Az úgynevezett szexuális forradalom hozadékaként az 1990-es évekre a test szexuális potenciáljának kihasználása azonos nemű partnerrel, illetve az erre épülő kapcsolatok nemcsak

identitásképző és mozgalmi, de piaci tényezők is lettek. Ez egy újabb módja lett az emberi test generatív szexuális potenciálja piachoz adaptálásának. Az identitáspolitikai mozgalmak és az emberi jogi NGO-k, valamint a kapitalizmus új munkaszervezésének hatására (és ezek kölcsönhatására) a meleg és leszbikus identitások a munkaszervezés, a piac, a reklámok és velük együtt a popkultúra rendjébe integrálódtak – leginkább persze a centrumországokban (D’Emilio 1983). Ebben az értelemben az egyén identitása, beleértve a szexuális praxisait és diszpozícióit is, a termelés és a fogyasztás rendjéhez igazodik (Mészáros 2018). Az 1970-es évek melegjogi eredményeit kihasználva az első meleg párral operáló televíziós reklám az IKEA hirdetése volt, melyben egy meleg férfi pár étkezőasztalt vásárolt az IKEA-ban. Ennek és az ezt követő meleg tematikájú reklámoknak hasonló az esztétikájuk és az üzenetük. Hangsúlyozzák a különbségeket és a hasonlóságokat, azt sugallva, hogy a melegeknek saját identitásukat megtartva kell integrálódniuk a társadalomba, ezzel célozzák meg a meleg fogyasztókat és a szélesebb liberális közönséget (Chasin 2000: 131–139). A Coca-Cola egyébként emellett többször használta fel reklámkampányaiban az inkluzivitást és a liberális konszenzust az imázsépítés fontos elemeként, például amikor az indiai–pakisztáni konfliktus ellen kampányolt.¹⁰

A kelet-európai térség az 1970-es évektől kezdve a rendszerváltáson át a régió számos országának európai uniós csatlakozásáig jellemzően olcsó munkaerőt szolgáltató régióként és piacként integrálódott vissza a világrendszerbe (Böröcz 2018 [2009]; Gerőcs és Jelinek 2018). Hasonlóan ahhoz, ahogyan az Egyesült Államokban az 1920-as években a szexualitást szabályozó normák lazulásában nagy szerepe volt a reklámparnak, Magyarországon, amikor az 1970-es évek válságkezelésének egyik hozományaként megnőtt a reklámok szerepe, lazulni kezdett az erotikus ábrázolásokra vonatkozó előírás, amit sokrétű társadalmi változás követett az ország kapitalista reintegrációjával párhuzamosan (Gregor, Csányi és Dész 2020). A 2008-as válság után két évvel hatalomra kerülő magyarországi kormányzat arra építette stratégiáját, hogy egyszerre erősítette meg az ország függőségét a nyugati tőkétől, és állt bele nagy erővel a régióban zajló olcsómunkaerő-versenybe (például a Munka Törvénykönyvének kétszeri átírásával), kezdett el kialakítani alternatív tőkefüggőségeket (főleg Oroszország és Kína irányába), és kezdte el kiépíteni a nemzeti burzsoáziát, főleg azokban az ágazatokban, ahol konkurálni tudott a nyugati tőkével (például média- és építőipar) (Éber et al. 2019). Ezen egyidejű stratégiákat csak a terhek háztartásokra hárításával volt lehetséges megvalósítani. A Fidesz szimbolikus és materiális genderpolitikája egyszerre legitimálja és segíti a háztartásokra való ráterheléssel együtt járó reproduktív és informális sémák súlyának növelését, és épít a rendszerváltozás ígéretében és a liberális konszenzusban csaldott tömegek politikai szimpátiájára. A nemiszerep-restauráció, a pronatalista és heteronormatív retorikák és politikák tehát egy a modern világrendszerben félperifériás pozíciót elfoglaló ország világrendszerbe történő (re)integrációs stratégiájának a részei (Csányi 2019).

Helyesen mutattak rá a marxista feministák az 1970-es években, hogy a kapitalizmus egyszerre erősíti meg és ássa alá a patriarchális-heteronormatív háztartást (Dalla Costa és James 1973). Arra azonban kevesebb figyelmet fordítottak, hogy ez a két dinamika nem egyenletesen megy végbe különböző osztály- és világrendszer-pozíciókban. Az informális, reproduktív és háztartási sémák, illetve az elnyomó (köztük szexuálisan elnyomó) háztartási

¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=ts_4vOUDImE

viszonyok súlya nagyobb az alsóbb osztálypozíciókban és a nem centrumjellegű területeken. E pozíciók pedig egymást feltételezik, a centrumban azért tud csökkenni a reprodukív sémák súlya, mert a nem centrumjellegű területekről jövedelem áramlik a centrum felé. Tehát az erőteljesen proletarizálódott és a félproletár, informális-reproduktív sémákra építő szegmensek között nem kronologikus-modernizációs elcsúszás van, hanem e pozíciók egymást feltételezik (Csányi, Gagyí és Kerékyártó 2018). Ez igaz a szexualitásra vonatkozóan is. Mivel a szexualitás átalakulása nagyban épült a piacra, azokban a (világrendszer-) pozíciókban, ahol a nők vásárlóereje, lehetőséghorizontja és alkuereje alacsony, illetve az informális sémák súlya nagy, jellemzően nagy az olcsó szexualitás sémáinak jelentősége is. A piac emancipatorikus ereje csak addig tart, ameddig a profit, tehát e piaci emancipációnak jóval nagyobb a súlya a felsőbb osztályokban, a centrumjellegű területeken és gazdasági fellendülésekkor. Az olcsó szexualitás sémáit pedig jellemzően heteronormatív, pronatalista (esetenként etnikai szelekció mentén antinatalista) és patriarchális politikák támasztják alá.

Összességében tehát a meleg Coca-Cola-plakát esetében nem a premodern tradicionalizmus (anakronizmus) vagy decivilizációs revizionizmus állt szemben a modernitással, hanem a termelés logikája a piac logikájával – az olcsó reprodukív szexualitás logikája a drága szexualitás logikájával. Ahogy Böröcz és Portes rámutatnak (1989), a centrumországok többféleképpen is behatolnak a nem centrumjellegű országok struktúráiba. A centrumországok termékei számára létrehozott (fél)perifériás piac is ilyen penetrációként értelmezhető. Az 1980-as évek utáni kulturális hegemonia elemeit alkalmazó fogyasztáserkentés, a szabadság, az identitás és önmegvalósítás piaci kultusza került szembe a centrumországok termelését olcsó munkaerővel alátámasztó, heteropatriarchális háztartásokat fenntartó „konzervatív” szexuális ideológiával. Nem a modern-reflexív és a tradicionális szexualitás (vagy intimitásideológia) került konfliktusba egymással, hanem a modernitáson, a kapitalizmuson belüli ellentmondás jött felszínre egy félperifériás területen, ahol a strukturális heterogenitás miatt jellemzően nyilvánulnak meg a kapitalizmus belső ellentmondásai. Ez alkalommal az azonos neműek közötti generatív szexuális potenciál kihasználása, illetve az e köré épülő kapcsolatok és identitások körül.

Így, ellentétben azzal, amit Fekete-Győr András állít, a 21. századnak, illetve a 21. századi kapitalizmusnak épp annyira alapja a heteronormatív-patriarchális kirekesztés, mint a szabadon megélt homoszexuális praxis köré szerveződő identitás.

Összegzés

A test generatív szexuális potenciáljának kihasználását, illetve az ezt keretező „intim kapcsolatok” történet-szociológiáját nem a folyamatosan növekvő represszió (Freud) és nem is a folyamatosan növekvő liberalizáció és reflexivitás, azaz a „késő modern” állapot fokozatos expanziója és stabilizációja (Giddens) jellemzi. Ennélfogva a szexualitás praxisai és identitásai körüli harcok sem tekinthetők archaikus, premodern maradványnak, valamiféle „tradicionalizmus” utolsó rúgkapálásának mielőtt kimúlik. Amikor az ember a kelet-európai félperiféria egyik fővárosában kimegy az évi *Pride* felvonulásra, és ott a homofób nacionalista bőrféjük azt kántálják a felvonuló tömegnek, hogy „mocskos buzik”, akkor nem a letűnt világ maradéka üvölti halálhörgéssel és féltékenységgel teli dühét a modern világnak, hanem ez a modern világ rendszerszintű ellentmondásainak egyik kifejeződése. A homo-

szexuális praxist identitásként megélők jogkövetelése és a homofób, jellemzően nacionalista, szexista és rasszista ellentünetők dühe ugyanannak a rendszernek, a *modern* világrendszernek a termékei.

A test generatív szexuális potenciáljának adaptációja olcsó reprodukcióként, olcsó élvezetként és drága élvezetként egyaránt folyamatosan reprodukálódik a modern világrendszer strukturális szegmenseiként, noha ezen adaptációs formák eltérő mértékben vannak jelen a világrendszer különböző ciklusaiban, osztálypozícióiban, illetve centrum és periféria szerinti relációiban. Ugyanakkor mivel e pozíciók relatívak, tehát egymást feltételezik, szó sincs expanzióról vagy teleológiáról. A modern reflexív intimitás teoretikusai nem veszik figyelembe, hogy a centrumhoz kötődő és felső osztálybeli életmódok előfeltételei a periférius és alsó osztálybeli életmódok, így ez utóbbiak ugyanígy a modernitás termékei, mint az előbbiek, de elkerüli a figyelmüket a piac konstituáló hatása is. A popkultúra, a filmipar és kiemelten a pornóipar, az intimitás legszélsőséesebb diskurzusaként, szűk határokat szab a reflexivitásnak.

A (fél)perifériáról származó nők prostituálódása a centrumban (Dés 2018), a transznacionális szexkameraipar (Barna és Katona 2020), az egyre brutálisabb esztétikával dolgozó pornóipar (Gregor, Csányi és Dés 2020), a szexuális zaklatások és bántalmazások magas száma (Csányi és Dés 2020), a patriarchális, heteronormatív és pronatalista politikai retorikát és politikát folytató pártok megerősödése a 2008-as válság után (Éber et al. 2019; Csányi 2019) ugyanúgy a modernitás termékei és a modern szexualitást meghatározó tényezők, mint a felső osztályokra és a centrumra jellemző (szexuális) reflexivitás. Tegyük hozzá, ez esetben is megkérdőjelezhető, hogy a popkultúra, a pornó és a reklámok mekkora helyet hagynak a valódi reflexivitásnak.

Szexuális modernizációelmélet: *requiescat in pace*.

Hivatkozott irodalom

- Barna Emília, Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Geröcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika* (108–109): 241–262.
- Barna Emília és Katona Noémi (2020): A magyarországi szexkamera-iparág. Digitális technológia, platformkapitalizmus és a szexipar normalizálása. *Replika* (117–118): 93–125. DOI: <https://doi.org/10.32564/117-118.4>
- Bates, Stephen R. (2015): The Emergent Body: Marxism, Critical Realism and the Corporeal in Contemporary Capitalist Society. *Global Society* 29(1): 128–147. DOI: <https://doi.org/10.1080/13600826.2014.974514>
- Bárdos György (2007): Testérzékelés és fájdalom. In *Általános pszichológia I. észlelés és figyelem*. Csépe Valéria, Györi Miklós és Ragó Anett (szerk.). Budapest: Osiris, 413–447.
- Beck, Ulrich (1992 [1986]): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Berger Viktor (2008): Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* (64–65): 115–130.
- Beam, Louise és Robert L. Dickinson (1931): *A Thousand Marriages*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Berne, Eric (2009 [1964]): *Emberi játzmák*. Budapest: Háttér.
- Black, John (1997): Female Genital Mutilation: A Contemporary Issue, and a Victorian Obsession. *Journal of the Royal Society of Medicine* (90): 402–405. DOI: <https://doi.org/10.1177/014107689709000712>
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz, József és Alejandro Portes (1989): Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on its Determinants and Modes of Incorporation. *International Migration Review* 23(3): 606–630. DOI: <https://doi.org/10.1177/019791838902300311>
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London: Verso.

- Bruff, Ian (2013): The Body in Capitalist Conditions of Existence: A Foundational Materialist Approach. In *Body/State*. Angus Cameron, Jen Dickinson és Nicola Smith (szerk.). Ashgate Publishing, 67–83.
- Bullough, Vern L. (2004): Sex Will Never Be the Same: The Contributions of Alfred C. Kinsey. *Archives of Sexual Behavior* (33): 277–286. DOI: <https://doi.org/10.1023/B:ASEB.0000026627.24993.03>
- Chasin, Alexandra (2000): Selling Out. The Lesbian and the Gay Movement Goes to Market. New York: Palgrave.
- Comte, Auguste (1968–1969 [1830–1842]): *Cours de philosophie positive*. Paris: Anthropos.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. *Fordulat* (26): 115–141.
- Csányi Gergely és Dés Fanni (2020): A kérdezőbiztosok képzése nemi alapú erőszak tematikájú kvantitatív adatfeldvételekkor. *Statistikai Szemle* (98)1: 34–61. DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.1.hu0034>
- Csányi Gergely, Gagyi Ágnes és Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* (24): 5–30.
- Csányi Gergely és Kerényi Szabina (2018): A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából. *Fordulat* (24): 134–160.
- Csányi Gergely és Kovács Eszter (2020): Túl az excelszemplétű feminizmuson. Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *TNTeF* 10(1): 39–66.
- D’Emilio, John (1983): Capitalism and Gay Identity. In *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*. Ann Snitow, Christine Stansell és Sharon Thomson (szerk.). New York: Monthly Review Press, 100–113.
- D’Emilio, John és Estelle B. Freedman (2012 [1997]): *Intimate Matters. A History of Sexuality in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dalla Costa, Mariarosa és Selma James (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Brooklyn: Petroleuse Press.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. *Fordulat* (24): 187–214.
- Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat* (24): 53–87.
- Durkheim, Émile (2001 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Elias, Norbert (1987 [1937–1939]): A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások. Budapest: Gondolat.
- Elias, Norbert (2002 [1989]): Civilizáció és informalizálódás. In *A németekről*. Budapest: Helikon.
- Engels, Friedrich (1950 [1890]): Levél J. Blochoz 1890. szeptember 21–22-én. In *Karl Marx és Friedrich Engels. Válogatott levelek*. Budapest: Szikra, 825–827.
- Engels, Friedrich (1952 [1872–1882]): *A természet dialektikája*. Budapest: Szikra.
- Erős Ferenc (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.
- Escoffier, Jeffrey (2014): Pornography, Perversity and the Sexual Revolution. In *Sexual Revolutions*. Gert Hekma és Alain Giami (szerk.). New York: Palgrave, 203–218.
- Éber Márk Áron (2009): Egy askéta a szerelemről. Niklas Luhmann szerelemtörténetéről és az életmű keletkezésének körülményeiről. *Replika* (66): 125–138.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Fáber Ágoston (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt”. *Replika* (110): 95–133. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.4>
- Federici, Silvia (2009 [2004]): Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation. New York: Autonomedia.
- Fracchia, Joseph (2005): Beyond the Human-Nature Debate: Human Corporeal Organisation as the „First Fact” of Historical Materialism. *Historical Materialism* 13(1): 33–62. DOI: <https://doi.org/10.1163/1569206053620915>
- Freud, Sigmund (1982 [1930]): Rossz közérzet a kultúrában. In *uő Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–406.
- Freud, Sigmund (1990 [1912–1913]): *Totem és tabu*. Budapest: Göncöl.
- Freud, Sigmund (1991 [1927]): *Egy illúzió jövője*. Budapest: Párbeszéd.
- Freud, Sigmund (1994 [1933]): Nőiség. In *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Nyíregyháza: Könyvjelző, 125–152.
- Freud, Sigmund (1995 [1905]): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 31–132.
- Freud, Sigmund (2016 [1908]): A „kulturális” szexuális morál és a modern idegesség. *Imágó Budapest* 5(2): 37–52.
- Gagnon, John H. (1975). Sex Research and Social Change. *Archives of Sexual Behavior* (4): 112–141. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01541078>
- Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. Magyarország

- EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. *Eszmélet* (118): 12–33.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (2013 [1991]): A késő modernitás körvonalai. *Replika* (82): 113–130.
- Gregor Anikó, Csányi Gergely és Dés Fanni (2020): „Pest megér egy testet”. A magyarországi pornóipar a hosszú kilencvenes években mint a világgazdaságba való reintegráció egy patriarchális formája. *Replika* (117–118): 53–91. DOI: <https://doi.org/10.32564/117-118.3>
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Harlow, Harry F. (1958): The Nature of Love. *American Psychologist* (13): 673–685.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. New York: Oxford University Press.
- Heinsohn, Gunnar és Rolf Knieper (1976): *Theorie des Familienrechts. Geschlechtsrollenaufhebung, Kindesvernachlässigung, Geburtenrückgang*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heller Ágnes (1974): *The Theory of Need in Marx*. London: Allison & Busby.
- Illouz, Eva (1997): *Consuming the Romantic Utopia. Love and the Cultural Contradictions of Capitalism*. Berkeley, Los Angeles és London: University of California Press.
- Jeffreys, Sheila (2009): *The Industrial Vagina. The Political Economy of the Global Sex Trade*. London és New York: Routledge.
- Kádár Imre (1926): Pszichoanalitikus nevelés Oroszországban. *Korunk* 1(december). Interneten: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00238/korunk_EPA00458_1926_012_4201.html
- Kinsey, Alfred C. (1953): *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: W. B. Saunders Co.
- Koedt, Anne (1973 [1968]): The Myth of the Vaginal Orgasm. In *Radical Feminism*. Anne Koedt, Ellen Levine és Anita Rapone (szerk.). New York: Quadrangle, 198–207.
- Kollontáj, Alexandra (1918): „New Woman” from *The New Morality and the Working Class*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1918/new-morality.htm>
- Komáromy Andor (1910): *Magyarországi boszorkányperek okmánytára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kováts Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása – Jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. *Fordulat* (22): 104–127.
- Kováts, Eszter (2018): Conservative Counter-Movements? Overcoming Culturalizing Interpretations of Right-Wing Mobilizations Against Gender Ideology. *Femina Politica. Zeitschrift für feministische Politikwissenschaft* (1): 75–88.
- Lacan, Jaques (1993 [1949]): A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. *Thalassa* 4(2): 5–11.
- Laqueur, Thomas (2002 [1990]): A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig. Budapest: Új Mandátum.
- Laqueur, Thomas (2004 [2003]): *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation*. New York: Zone Books.
- Lesthaeghe, Ron és Dirk van de Kaa (1986): Twee demografische transitities? In *Bevolking: Groei en Krimp. Mens en Maatschappij*. Ron Lesthaeghe és Dirk van de Kaa (szerk.). Deventer: Van Loghum Slaterus. 9–24.
- Lesthaeghe, Ron (2014): The Second Demographic Transition: A Concise Overview of its Development. *PNAS* 111(51): 18112–18115. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>
- Lewontin, Richard és Richard Levins (1997): The Biological and the Social. *Capitalism, Nature, Socialism* 8(3): 89. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455759709358750>
- Luhmann, Niklas (1997 [1982]): *Szerelem, szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Jószyöveg.
- Luhmann, Niklas (2006 [1991]): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- Luxemburg, Rosa (1951 [1913]): *The Accumulation of Capital*. London: Routledge és Kegan Paul.
- Magyar Nemzet (2020): Melegkampány: megbírságtak a Coca-Colát. *Magyar Nemzet*. Interneten: <https://magyarnemzet.hu/belfold/melegkampany-megbirsagoltak-a-coca-colat-7400618/>
- Malthus, Thomas (1960 [1830]): A Summary View of the Principle of Population. In *Three Essays on Population*. New York: Mentor Book, 13–59.
- Marx, Karl (1955 [1867]): *A tőke I*. Budapest: Szikra.
- Marx, Karl (1959 [1847]): A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájára” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei. 4. kötet*. Budapest: Kossuth, 59–62.
- Marx, Karl (1977 [1844/1932]): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl és Friedrich Engels ([1856] 1974): *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Márkus György (1971 [1966]): *Marxizmus és antropológia*. Budapest: Akadémia.
- MacKinnon, Catharine A. (1982): Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory. *Signs* 7(3): 515–544.

- McLaren, Angus (2002 [1999]): *Szexualitás a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Melegh Attila (2000): Az angol-szász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században: Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika* (39): 157–175.
- Melegh Attila (2006): On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe. Budapest és New York: CEU Press.
- Melegh Attila (2010): Between Global and Local Hierarchies: Population Management in the First Half of the Twentieth Century. *Demográfia* 53(5): 51–77.
- Mészáros György (2018): Az LMBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián. *Fordulat* (24): 215–241.
- Mies, Maria (1998 [1986]): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London: Zed Books.
- Moore, Jason W (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. New York: Verso Books.
- Moore, Jason W (2019 [2014]): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat* (25): 17–53.
- Morgan, Lewis Henry (1961 [1877]): *Az ősi társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Notestein, Frank W. (1945): Population: The Long View. In *Food for the World*. Theodore Schultz (szerk.). Chicago: Chicago University Press, 36–51.
- Orzeck, Reecia (2007): What Does Not Kill You: Historical Materialism and the Body. *Environment and Planning D: Society and Space* 25(3): 496–514. DOI: <https://doi.org/10.1068/d2704>
- Parsons, Talcott (1952): *The Social System*. Glencoe: The Free Press.
- Patel, Raj és Moore, Jason W. (2017): *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center)* 7(1): 151–174.
- Rabinovitch-Fox, Einav (2016): Baby, You Can Drive My Car: Advertising Women's Freedom in 1920s America. *American Journalism* 33(4): 372–400. DOI: <https://doi.org/10.1080/08821127.2016.1241641>
- Reddock, Rhoda (1984): *Women, Labour and Struggle in 20th Century Trinidad and Tobago 1898–1960*. Hága: Institute of Social Studies.
- Reich, Wilhelm (1983 [1931]): A szexuálpolitikai szövetség platformja. *Medvetánc* (2–3): 184–191.
- Róheim Géza (1999 [1934]): A pszichoanalitikus antropológia. In *Róheim Géza. Tóth László (szerk.). Budapest: Új Mandátum*, 67–150.
- Rubin, Gayle S. (2011 [1975]): The Traffic in Women: Notes on the „Political Economy” of Sex. In *Deviations. A Gayle Rubin Reader*. Durham és London: Duke University Press. 33–65.
- Ruggiero, Guido (1985): *The Boundaries of Eros: Sex, Crime and Sexuality in Renaissance Venice*. Oxford: Oxford University Press.
- Saint-Simon, Claude-Henri de (1823): *Le système industriel*. Párizs.
- Schulze, Gerhard (2000 [1992]): A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő* (1–2): 135–157.
- Sik Domonkos (2012): A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2013): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika* (82): 131–144.
- Simmel, Georg (1996 [1909]): A kacérság lélektana. In *A kacérság lélektana*. Budapest: Atlantisz, 11–24.
- Spitz, René (1945): Hospitalism: Genesis of Psychiatric Conditions in Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child* (1): 53–74.
- Stefanowsky, Dmitry (1892): La Passivisme. *Archives de l'anthropologie criminelle* (7): 294–298.
- Szelewa, Dorota (2014): The Second Wave of Anti-Feminism? Post-Crisis Maternalist Policies and the Attack on the Concept of Gender in Poland. *Gender, Rovné Příležitosti, V Ýzkum* 15(2): 33–47.
- Szilágyi Vilmos (2013): *Nemiségünk: sorsunk „alapköve” és kitöltendő kerete*. Budapest: szerzői kiadás.
- Van de Velde, Theodor Henrik (1928 [1926]): *A tökéletes házasság*. Budapest: Rozsnyai Károly kiadása.
- Vester, Michael (2008): Osztálytársadalom osztályok nélkül Az ipari társadalmi struktúra felbomlása vagy transzformációja? *Replika* (64–65): 79–113.
- Wallerstein, Immanuel (1979 [1976]): Modernization: Requiescat in Pace. In *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press. 132–137.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. New York: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1996 [1995]): A társadalomtudomány és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő tendenciái. *Esély* (6): 3–19.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan.

Wallerstein, Immanuel (2020 [1976]): A társadalomtudományok világrendszer-szemléletben. *Eszmélet* (124): 154–167.
Weber, Max (1923 [1920]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Franklin-Társulat.
Weber, Max (1987 [1921]) *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Werlhof, Claudia von (2020 [1980]): Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról. *Replika* (117–118): 11–18.
Wright, Helena (1930): *The Sex Factor in Marriage*. London: Williams & Norgate.

Az írás az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projekt támogatásával jött létre, mely a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

Csányi Gergely

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, illetve PTE Pszichológia Doktori Iskola (Pécs)

Gregor Anikó, Csányi Gergely és Dés Fanni

„Pest megér egy testet”

A magyarországi pornóipar a *hosszú kilencvenes években*
mint a világgazdaságba való reintegráció egy patriarchális formája

Absztrakt: Tanulmányunkban két fő kérdésre keressük a választ. Egyrészt arra, hogy mely előzmények és körülmények befolyásolták a magyarországi pornóipar kiépülését a „hosszú kilencvenes években”. Másrészt arra, hogy e folyamat hogyan képezte részét gazdaságilag és kulturálisan Magyarország 1970-es évektől kezdődő világgazdasági reintegrációjának. A kutatás korabeli sajtóbeszámolóik, iparági vagy az iparágra rálátó szereplőkkel folytatott félig strukturált interjúk, egykori iparági szereplők önéletrajzi könyvei alapján, valamint a fellelhető szociológiai, történeti és politikai gazdaságtani szakirodalom integratív újraolvasásával vilárendszer-elméleti keretben vizsgálja a szexlapkiadásból és pornófilmgyártásból álló pornóipar mechanizmusait. Magyarország a régió országai közül már az államszocializmus alatt is az egyik legliberálisabb társadalom- és gazdaságpolitikát folytatva, valamint infrastrukturális ellátottságát és a fellelhető technikai szakértelmet tekintve megkönnyítette a nemzetközi tőke beáramlását. A reklámpari szabályozások lazulása révén a szexualizált női testtel való reklámozás bevett volt és a Kádár-kor vizuális kultúrájában a szexualizált női test látványa egyre megszokottabbá vált, a szexuálisan kizsákmányolt nő figurája pedig leválasztásra került a felemás női emancipáció témájáról. A rendszerváltás idején kialakuló egzisztenciális válság és az átörökölt, társadalmi osztálypozíciókba sűrűsödő hátrányok nők tömegeit tették kiszolgáltatottá a felfutó pornóipar számára. Ezzel párhuzamosan a pornóról szóló mainstream diskurzusok a pornó jelenlétét a liberális demokrácia indikátorként, valamint legitim üzleti vállalkozásként tartották számon, jelentősebb ellendiskurzus hiányában pedig ezzel igazolását adták az iparszerű működésnek.

Kulcsszavak: pornóipar, rendszerváltás, morális geopolitika, genderviszonyok

*Nézze, a pornóiparban a tőke racionálisan működik, mint bárhol máshol.
Oda megy, ahol olcsó munkaerőt talál, amely jó minőséggel párosul.¹*
(Kati, pornószerelő)

Bevezetés

1990 tavaszán egy feltörekvő magyar vállalkozó, akinek kétes hírű fotómodell-gmk-járól és tanfolyamáról már az 1980-as években is cikkeztek a lapok, egy akkor még meglehetősen szokatlan módon, nemzetközi sajtótájékoztató keretében tudatta a világgal, feltett szándéka, hogy a vasfüggöny leomlását követően Magyarországot prostitúcióval és pornográf magazinok kiadásával feltegye a nemzetközi szexipar-turisztikai térképre, és Budapestből „Kelet-Európa Bangkokja” legyen. Az eseményről beszámoló Reuters tudósítását több nemzetközi napilap is átvette,² a szlogen megalkotása és elterjesztése pedig olyan jól sikerült, hogy azóta a hazai és nemzetközi sajtón túl a pornóiparral foglalkozó szakirodalmakban is rendszerint előkerül ez a megnevezés (például Drakulić 1993a, idézi Ghodsee 2018). Bár összetett jelenségeket egyetlen indikátorral csak korlátozottan lehet jellemezni, Magyarország pornóipari súlyát jól illusztrálja az a tény, hogy a két legnagyobb pornófilm-adatbázis³ filmszereplőadatai alapján a 10 000 lakosra jutó szereplők arányát tekintve Csehország, Magyarország és az Egyesült Államok a top 3 ország, ebből az első kettő váltakozó sorrendben vezeti az említett listákat.⁴

Tanulmányunkban két fő kérdésre keressük a választ. Egyrészt arra, hogy mely előzmények és körülmények befolyásolták a magyarországi pornóipar kiépülését a „hosszú kilencvenes években”, azaz a rendszerváltást megelőző években, valamint az azt követő bő egy évtizedben. Továbbá arra, hogy e folyamat az 1970-es évektől kezdődően hogyan képezte részét gazdaságilag és kulturálisan Magyarország világ gazdasági reintegrációjának.

Ahogy azt majd bemutatjuk, az eddigi pornóiparral⁵ kapcsolatos munkák alapvetően vagy nemzetállami keretben maradtak (például Anderson 2011; Bronstein 2011; MacRea 2003; Szoverfy és Slade 2005; Žikić 2010), vagy két ország összevetésére korlátozódtak (például Arnberg és Marklund 2016), vagy pedig nagyobb transznacionális területet vizsgáltak ugyan, de nem elemezték az országok közti viszonyokat (pl. Baer 1996). Megközelítésünk szerint az a folyamat, ahogyan Magyarország az 1970-es évektől kezdve fokozatosan

1 *Kurír* (1996. április 29. 5. o.).

2 Lásd például: *Arab Times* (1990. május 26.).

3 www.adultfilmdatabase.com és www.iafd.com

4 Saját számítás alapján kalkulálva 2020. április 17-én. Az adatbázisok azokat a filmeket tartalmazzák, amelyek forgalomba kerültek és amelyek a pornóipar számára láthatóak. Ezek az adatbázisok ezért jellemzően nem gyűjtik azokat a filmeket vagy felvett jeleneteket, amelyek nem kerülnek kiadásra vagy kereskedelmi forgalomba, esetleg közvetlenül valamilyen pornómegosztó oldalra töltik fel őket. Éppen ezért ezek a kalkulációk csupán az ipar látható részére vonatkozóan szolgálhatnak eligazításként.

5 Anélkül, hogy a pornó definíciójával kapcsolatos mélyebb fejtegetésekbe vagy elméleti vitákba, az eltérő diszciplináris alapokon nyugvó megközelítésekbe belemennénk, ahhoz, hogy a pornóiparral kapcsolatos vizsgálódásokba belefoghassunk, szükséges röviden azt definiálnunk, hogy mit értünk pornográfia alatt. Itt Rea (2001) definícióját tartjuk a legprecízebbnek, aki a befogadó oldala felől építi fel a meghatározását, és az azzal kapcsolatba lépő személy (fogyasztó vagy befogadó) szemszögéből pornográfiának tekint minden olyan kommunikatív tartalommal bíró anyagot, amelyet szexuális izgatás vagy kielégülés, nem pedig a legfelületesebb értelmében vett intimitás elősegítése céljából állítanak elő és használnak, és amelyet a célközönség többsége is pornográfának tart.

reintegrálódott a világgazdaságba, nemcsak azokban az iparágakban azonosítható, amelyeket az eddigi munkák már feltártak, hanem a hazai pornóipar kialakulását övező gazdasági-társadalmi struktúrák dinamikáját elemezve is tetten érhető. Korabeli sajtóanyagokból, különféle, az iparágról különféle pozíciókból tudással rendelkező személyekkel folytatott interjúkból és háttérbeszélgetésekből, valamint az iparág fontosabb szereplőinek önéletrajzi munkáiból kiindulva azonosítjuk azokat a főbb faktorokat, melyek alkalmassá tették Magyarországot arra, hogy a pornóipar pont itt tudott virágozni a kelet-európai országok közül a rendszerváltást követő években.

A pornifikáció jelensége és értelmezése politikai gazdaságtani keretben

Azt a jelenséget, amelynek során a pornó kilép a rejtett és sok esetben hivatalosan is tiltott szubkultúrajellegéből és a populáris kultúra területére beszivároghatva láthatóbbá és normaalkotó erejűvé válik, a szakirodalom *pornifikációnak* nevezi (Paul 2005: 11; Paasonen, Nikunen és Saarenmaa 2007). Az ezzel foglalkozók a pornifikációt alapvetően kulturális folyamatként közelítik meg, melynek fő jellemzője, hogy a mainstream kultúrába beszivárgó pornográfia a meglévő testi, szexuális normákat, az ehhez kapcsolódó írott és íratlan szabályokat erőteljesen átalakítja. Befogadói oldalról a pornifikáció egyfajta társadalmi és kulturális észlelési folyamatot is jelöl (Smith 2010: 105), amelynek jó példája az a kollektív érzet, hogy a pornó mindent előnt és a pornó mindenhol jelen van. A szexualitással és azon belül is a pornóval kapcsolatos szabályozottságot a prüd, szemellenzős, maradi, tradicionális társadalmakhoz, míg a szexuális szabadságot és a pornó jelenlétét szabadon engedő normákat a „fejlett” társadalmakhoz rendelő pornifikációs diskurzus a társadalomfejlődés pozitív indikátoraként legitimálja annak jelenlétét.

A pornifikációval foglalkozó eddigi szakirodalom a jelenséget alapvetően kulturális keretben értelmezték és kultúraelméleti, médiaelméleti keretekben közelítették meg (lásd pl. Lasén és Garcia 2014; Anderson 2011; Mulholland 2013). Ám ahogyan a pornó sem csak médiakulturális jelenség, hanem globális tömegtermelési üzlet- és iparág (Bakker és Taalas 2007), úgy a pornifikáció jelensége mögötti politikai-gazdasági folyamatok sem hagyhatók figyelmen kívül. A fogalmat elsőként részletesen bemutató szerzők is kiemelik, hogy a pornó és „nem pornó” közti határvonal elmosódásának jelenségét megragadó pornifikáció globális előretöréséért a pornóhoz való hozzáférést biztosító különféle technológiai fejlődés, a médiaipar működési logikája, a pornó körüli szabályozások változásai, a médiát szabályozó különböző közpolitikák, sajtótörvények alakulása, valamint a pornó divatossá válása tehetők felelőssé (Paasonen, Nikunen és Saarenmaa 2007).

Ahogyan arra Paasonen, Nikunen és Saarenmaa (2007: 18) is utalnak a pornifikáció fogalmát bevezető cikkükben, a pornóval kapcsolatos kutatások elmúlt évtizedekben tapasztalható konjunktúrája⁶ ellenére bizonyos területek továbbra is alulkutatottak – idetartoznak

6 Ezen a ponton utalunk arra, hogy az említett időszakban az angolszász kultúrtudományokon belül önálló területet hasított ki magának és azóta is prosperál a *porn studies* (pornótanulmányok), amelynek az 1980-as, 1990-es évekbeli megjelenését (Ryberg 2012: 35) önmagában lehetséges a pornifikáció tudományos területen való megvalósulásaként tekinteni. Mind a pornótanulmányoknak, mind a posztfeminista és queer kultúrtudományos pornókutatásoknak nem csak a népszerűsége nő, hanem az ezzel kapcsolatos tudományos és feminista-aktivista viták is jelentősek, melyeknek részletes bemutatásától – tekintve, hogy kutatásunk fókuszán kívül esik – eltekintünk (áttekintésért lásd pl. Paasonen, Nikunen és Saarenmaa 2007: 16–18; illetve Smith 2014).

például a pornógyártás gyakorlatai vagy a pornó fogadtatása. Eddig egyetlen korábbi irodalom sem vizsgálta azt, hogy egy félperifériás helyzetben lévő ország kulturális életében miként szolgálta a pornifikáció az ország kapitalista reintegrációjának pornóipari szegmensét. Ez alapján a tanulmány fókuszában nem a különböző pornográf kulturális termékek esztétikai vagy médiaelemzése, a pornóban megjelenített gyakorlatok elemzése, a pornóval kapcsolatos tudományos viták bemutatása vagy a pornófogyasztás társadalompszichológiai hatásai állnak, hanem az, ahogy a különböző viszonyok (férfi-nő, centrum-periféria, tőke-munka, alsó és felső osztályok) és a pornóval kapcsolatos korabeli nyilvános diskurzusokban is tetten érhető strukturális dinamikák mentén a pornóipar kiépült és átszerveződött Magyarországon.

A kutatás empirikus anyaga

Kutatásunk során a kvalitatív kutatások érvényességét növelő különféle triangulációs technikákat alkalmaztunk, melynek keretében többféle forrásanyaggal dolgoztunk, és azokon belül is figyeltünk arra, hogy minél heterogénebb forrásokat használjunk. Mivel a pornifikáció folyamata nagyrészt a nyilvánosságban vagy a nyilvánosság előtt zajlik, ezért elemzésünk során támaszkodtunk a korabeli sajtóforrásokra. Az 1985–1999 közötti időszakra elsődlegesen az Arcanum adatbázisban végeztünk keresést (pornó, porno* kulcsszavakkal). Közel háromezer találatot néztünk végig, ebből közel 200 cikk bizonyult a kutatásunk szempontjából relevánsnak, azaz a hazai szexiparral, azon belül a pornóiparral kapcsolatban tartalmazott információt. A cikkek jelentős része korabeli országos napi vagy hetilapokból származott, továbbá megyei napilapokban is jelentek meg érdemi tartalmak. A cikkek egy része egyfajta helyzetképet, helyzetjelentést nyújtott a pornóipar jellemzőiről, másik része hazai és külföldi producerekkel, kiadókkal, szereplőkkel készített interjúkból állt. Továbbá rendezvényekről (film- vagy lapszámbemutatókról, expókról, vásárokról) való beszámolók is megjelentek, és viszonylag gyakori volt, hogy más országok pornóhelyzetéről is publikáltak az újságírók cikkeket. Ezeket a forrásokat elsősorban a pornóval kapcsolatos korabeli diskurzusok rekonstrukciós elemzéséhez használtuk fel, így főként arra voltunk kíváncsiak, hogy ezeken a cikkeken keresztül hogyan reprezentálódott a korabeli pornóipar. Az elérhető cikkekből továbbá információkat gyűjtöttünk a pornó iparágszerű működésével kapcsolatban is.

A sajtócikkek mellett kilenc félig strukturált interjút készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztása során is arra törekedtünk, hogy minél több nézőpontból rálássunk a hazai pornóipar működésére. Két egykori rendezővel és producerrel, akik közül egyikük modellek közvetítésével is foglalkozott ügynökként, egy ma is aktív és egy egykori szexlapkiadóval és szerkesztővel, egy erotikus magazin egykori főszerkesztőjével, egy a rendszerváltás idején aktív fotóssal, egy a magyar filmipar bizonyos ágait közelről ismerő szakemberrel, a különféle pornográf termékbemutatók eseményeiről egy korabeli napilapban rendszeresen beszámoló újságíróval, valamint olyan politikussal is interjúztunk, aki fellépett a pornóipar ellen, illetve megpróbált befolyással lenni az ipar szabályozására. Az interjúk között volt, amelynek szövegéből teljes egészében idézhettünk, volt, amelynek egyes részeit az interjúalany kérésére vagy etikai okokból nem használtuk fel közvetlenül, és volt, amely az interjúalany kérésére teljes egészében háttérbeszélgetésként funkcionált, melynek leiratából emiatt egyáltalán nem közlünk részleteket a tanulmányban.

Ezek mellett forrásként használtuk fel a hazai pornóipar fontosabb és nevesebb szereplőinek önéletrajzi könyveit is, amelyekben – forráskritika gyakorlása mellett – arra vonatkozóan kerestünk információt, hogy milyen háttérből származtak a szereplők, valamint, hogy visszaemlékezéseikben hogyan jelenik meg a pornóipar nemzetköziesedése, ők ebből mit láthattak és mit tapasztalhattak. Ennek keretében dolgoztuk fel Kovács „Kovi” István, Staller Ilona „Cicciolina”, Vad Katalin „Michelle Wild”, Aranyi Mariann „Maya Gold” köteteit. Ugyancsak forrásként tekintettünk Havas Henrik kétkötetes, a hazai pornóiparról szóló munkájára. Az írott forrásokat kiegészítették a különféle elérhető egykori vagy nem régi, de visszatekintést tartalmazó interjúk is.⁷

A nemzetközi integráció, az árverseny és az állami szabályozás szerepe a globális pornóiparban

A következőkben röviden áttekintjük a nemzetközi integráció, az árverseny és az állami szabályozás szerepét a globális pornóiparban, koncentrálva az amerikai és nyugat-, valamint észak-európai központokra, melyekhez a magyar pornóipar a kilencvenes években kapcsolódott. A második világháborút követően az amerikai hazatérő katonák zsebeiben ott lapultak az Európában és Ázsiában szerzett különféle pornóképek, és az 1940-es évek végére az USA-ban tömegesen kezdtek megjelenni a nyomtatott szexkönyvek és magazinok (D’Emilio és Freedman 2012). Emellett a feminizmus második hulláma, a beat- és a hippimozgalom mozgalmi követelései között fontos szerepet játszottak a reprodukív jogokhoz, a fogamzásgátláshoz és a szexuális szabadsághoz kötődő követelések. A centrumországokban tapasztalható gazdasági fellendülés és a fogyasztói modell kiteljesedésének részeként e tendenciákat a tőkések egy csoportja az 1950-es években adaptálta a fordista tömegtermeléshez és új szintre léptette.⁸ Ezekből a legikonikusabb és egyik legfontosabb szexipari termék az 1953-ban alapított és 1971-ben a tőzsdére lépő *Playboy Magazin* volt. A *Playboy* volt az első egy olyan máig virágzó termék az iparágban, ami a meztelen, nyíltan szexualizált női testet tömeggyártásban értékesítette. Innentől az eroticizált női test nem csak a reklám részeként járult hozzá a tömeggyártásból származó profithoz, hanem maga lett a termék. Mindezek a változások komoly szabályozási kérdéseket is felvetettek, amelyek végül a lazítás irányába mozdultak el. Az USA-ban az 1957-es Roth vs. USA ügy indoklásában jelent meg először az a gyakorlat, miszerint a szólásszabadságra hivatkozva a Legfelsőbb Bíróság nagyon leszűkítetten értelmezte a közszeméremsértő tartalom fogalmát, ezzel nagyobb teret engedve az akár szexuálisan explicit tartalmak nyilvánosságban való szabad megjelenésének (Ecoffier 2014: 209–210).

Az 1970-es évek dupla olajárrobbanása után az amerikai hegemonia hosszú lejtmenete kezdődött meg (Brenner 2006). A financializációs időszak a reálgazdasági befektetési lehetőségek beszűkülésével járt. Az első modern amerikai *hardcore*⁹ pornófilm, a *Deep Throat*

7 A sajtócikkeket, az interjúkat, valamint az önéletrajzi és riportkönyvekből készült jegyzeteket 138 végső kód segítségével szegmentáltuk és elemeztük, melyet a MAXQDA 2018 kvalitatív elemzőszoftver segítségével végeztük el.

8 Hogy a pornóipar első tőkeinjekciói mennyiben köthetők a prostitúcióhoz és a szervezett bűnözéshez, itt nincs hely tárgyalni. Bővebben lásd például Jeffreys (2009: 62–85).

9 A *hardcore* megnevezés azokra a pornográf felvételekre utal, melyekben cenzúrázatlanul látszik a közösülés.

1972-es megjelenése után¹⁰ – kezdetben a szervezett bűnözéshez kapcsolódó tőke bevonásával – a pornófilmipar új reálgazdasági befektetési lehetőségként olyan iparaggá vált tőkések egy csoportja számára a beszűkült profittérben, mely a 2000-es évekre – becslések szerint – több tízmilliárd dollár értéket képvisel (Jeffreys 2009). Ehhez a szabályozás további lazulása is hozzájárult az Egyesült Államokban: az 1972-es Miller vs. USA ügy indoklása a közszeméremtséértő tartalmak előállításának és árusításának állami szabályozásánál lehetővé tette a helyi közösségi mérce és értékek figyelembevételét. Azaz ugyanazt a produktumot az egyik államban engedélyezhették, míg egy másikban, amely kevésbé volt megengedő az ilyen tartalmakkal szemben, nem. Ez a gyártásnak és a forgalmazásnak a megengedőbb államokba való koncentrálódását vonta maga után. Ugyanez az indoklás erősítette meg azt a korábbi gyakorlatot, hogy ha valaki bizonyítani tudta, hogy a termék érdemben rendelkezik valamilyen irodalmi, művészi, politikai vagy tudományos tartalommal, az nem volt betiltható.

A részben a maffia által finanszírozott ipar kapcsolatba lépett a szólásszabadság-aktivistákkal, és kifejtett lobbistát hozott létre az iparág politikai védelmére. Ugyan az 1980-as években jelentős antipornó-mozgalom szerveződött, de alapvetően kudarcos mozgalmi törekvésekkel. A szexháborúként (*sex war*) ismert időszakban aktív és az erőszakellenes gyökerekkel bíró mozgalom két legismertebb, de korántsem egyedüli figurája (Bronstein 2011), Andrea Dworkin és Catharine MacKinnon (lásd MacKinnon és Dworkin 1997) által kidolgozott törvényjavaslatok értelmében a nők perelni tudták volna a pornótőkéseket akkor is, ha közvetett káruk származik a pornográfiából, de az antipornó-mozgalom végül – ellentétben az amerikai antiprostitúciós mozgalommal – nem járt sikerrel. A pornóipari lobbisták úgy érvelt, hogy a pornó egyrésztől a beszéd egy formája, melyet védenek a szólásszabadság védelmére irányuló amerikai alkotmányos elvek, másrésztől a kultúra egy formája: a pornográfiát a népszerű kultúrában a szórakoztató-, sport-, zene- és divatiparban normalizálták. Emellett akkorra a dohányipari lobbisták tapasztalatait felhasználva az ipar úgy is harcolt saját elfogadtatása érdekében, hogy karitatív kampányokat szervezett az óvszerhasználat vagy az AIDS megelőzése érdekében (Jeffreys 2005, 2009). Részben ennek hatására az Egyesült Államokban az 1990-es években még tovább lazult a szabályozás, gyakorlatilag egy számjegyre csökkent a közszeméremtséértő tartalmak miatti szövetségi vizsgálatok száma, központi elvvé vált, hogy a sértő tartalmaktól az embereknek maguknak kell óvniuk magukat (Jeffreys 2009: 71). A progresszív tendenciák tőkés-patriarchális kihasználásának jó példája, hogy a *Playboy Magazin* volt az egyik élharcosa a fogamzásgátlás és a reprodukció jogok népszerűsítésének – még hozzá nem a nők függetlenségének érdekében, hanem sokkal inkább azért, hogy a *Playboy* klubokban magukat szexszel jutalmazó üzletemberek „szórakozásának” minél kevésbé legyen „biológiai-jogi következménye”. A VHS-technológia elterjedésével és a pornóipari lobbisták sikeres megszervezésével a „neoliberális” kapitalizmus tőkefelhalmozási rezsimjében az ipar annak az ideológiának a segítségével tudott felívelni, mely szerint a pornó a nyugati kultúrának egy olyan része, amely a magánszférába tartozik, és fogyasztását megilleti a magánszféra és a szólásszabadság védelme.

Ugyanakkor a pornóipart a mai napig meghatározza, hogy az 1970-es évek túltermelési válsága utáni globális átrendeződés során, az amerikai hegemonia „hosszú lejtmenetében”

10 A VHS-technológia volt az az innováció, amely a nők szexuális kihasználását az utcáról, a klubokból és egyéb nyilvános helyekről a polgári háztartás szférájába, tehát a magánszférába helyezte. Ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az antipornó-mozgalom hagyományosan jóval kisebb sikereket tudtak elérni, mint az antiprostitúciós mozgalomok.

vált globális iparággá. Ezt az időszakot a fordista tömegtermelés miatt kialakult „negatív” összegű nemzetközi gazdasági integráció, illetve versengő világkereskedelmi helyzet jellemezte. Az iparosító országok próbáltak minél inkább a világpiacra termelni a beszűkült hazai piacok helyett (Éber et al. 2019: 37). A pornóiparban is hamar nemzetközi verseny alakult ki a különböző világpiaci pozíciókért, noha a pornóipar gazdaságtörténetének nem volt olyan szakasza, melyet ne dominált volna túlnyomórészt az Egyesült Államok. Az Egyesült Államokon kívül jelentős pornóipar alakult ki Ausztráliában, Kanadában, Latin-Amerikában (főleg Braziliában), Kelet-Ázsiában (főleg Japánban) és Európában is, noha jelentős különbségek vannak abban, hogy a megtermelt profit mekkora része származik a gyártásból és mekkora az értékesítésből (Sarikakis és Shaikat 2008: 107). Az európai gyártási szegmens súlyát jól mutatja az a 2001-es adat, mely szerint az európai országokban összesen körülbelül 1200 pornófilm készült az évben,¹¹ míg az Egyesült Államokban körülbelül 11 000 (Szoferfy és Slade 2005: 175).

Az 1970-es évek utáni nullösszegű játékkal jellemezhető, kompetitív világpiac, a felgyorsult ütemű nemzetközi gazdasági integráció (globalizáció) és az európai és amerikai szabályozási különbségek szignifikáns hatással voltak a pornó tartalmára is. Az 1970-es évektől a mai napig megfigyelhető a pornó diverzifikációja, a különböző kategóriák vagy stílusok létrejötte és megszilárdulása, amely mintázatokra egyértelműen hatott a globalizáció és az árverseny. A párbeszédet legfeljebb minimálisan tartalmazó *gonzo* formátumú filmekben például – a játékfilmszerű pornófilmekkel ellentétben – a filmben szereplő szexjeleneteket nem köti össze narratíva, inkább csak díszlet vagy pár látványos átvezető show-elem képezi a kapcsolatot. Ráadásul ezeket a filmeket – párbeszédük híján vagy minimális párbeszéddel – nem kell, vagy nagyon olcsón lehet szinkronizálni, így könnyebben és olcsóbban tudnak belépni a nemzetközi versenyben a különböző nemzeti piacokra, másrésztől az átvezető részek minimalizálásával időt és pénzt lehet spórolni a forgatáskor. Mivel a piaci versenyben a *gonzo* formátumot nem lehet magával a történettel promotálni, így a megkülönböztetés egyetlen eszköze a szereplők lesznek, vagyis a formátum a sztárkultusz megerősödéséhez is vezet. A kiemelkedő „pornósztárok” és „sztár pornórendező” eszközeivé válnak annak, hogy a filmek eladhatóvá váljanak az agresszív és telített versenykörnyezetben. Ahogy azt majd látni fogjuk, ez a formátum, amelyen keresztül könnyebb volt a világ pornóipari vérkeringésébe bekapcsolódni, különösen elterjedté vált a magyarországi gyártásban.

Az alapvetően az Egyesült Államok által dominált pornóiparban az európai ipari szegmens stratégiája mind a *gonzo*, mind a játékfilmszerű pornófilmek műfajának megváltoztatása volt. A 2000-es években az Egyesült Államokban az évi körülbelül 11 000 filmből mindössze átlagosan 2000 játékfilmjellegű film készült, a fennmaradó 9000 *gonzo* formátumú volt. Ehhez képest az európai ipar nagy számban gyártott játékfilmformátumú pornófilmeket, és a *gonzo* filmek is jellemzően kidolgozottabbak voltak, mint egy fragmentáltabb játékfilmjellegű pornófilm (Szoferfy és Slade 2005: 186–187).

Ahogy az Egyesült Államokban, úgy az Európai Unióban sincs olyan törvény vagy direktíva, amely korlátozná a felnőttek részvételével készülő pornográf termékeket (Baer 1996: 56). Az egykori Európai Gazdasági Közösség (EGK) keretein belül született direktívák a pornográf termékeket (film, videó, kép) alapvetően kereskedelmi termékként és áruként kezelték, és azok szabad kereskedelmét kívánták ezzel elősegíteni (MacRae 2003: 329–330). Ezt több,

11 Ebből több száz Magyarországon.

az 1970-es és az 1980-as években született európai bírósági (EB) ítélet is megerősítette. Egy 1989-es EB-döntés például kimondta, hogy a közösségen belül egy-egy ország nem korlátozhatja a szexuális áruk importját, ha azokkal egyébként a belső piacon nem tiltott kereskedni (Shaw, Hunt és Wallace 2007: 120). Az Emberi Jogok Európai Bíróságához (EJEB) benyújtott, a felnőtt pornográf termékekkel kapcsolatos jogsértési ügyek áttekintéséből pedig az derül ki, hogy a bíróság rendszerint helyben hagyja a tagállami bíróság döntését (Johnson 2014). A transznacionális ipar szempontjából központi szerepe van tehát annak, hogy az egyes nemzetállamok hogyan szabályozzák a pornográf tartalmakat területükön belül.

Mindez egymástól igen eltérő gyakorlatokat hozott létre Észak-, Dél- és Nyugat-Európában. Olaszországban például tilos volt a pornográfia létrehozása és terjesztése is. Az 1990-es évektől viszont a törvény megengedőbb értelmezését vezették be, mely a teljes tiltás helyett arra irányult, hogy azokat az állampolgárokat védje, akik nem akartak pornográfiával találkozni. Viszont a megengedőbb törvényértelmezéssel egy időben Olaszország drasztikus korlátozásokat vezetett be¹² a nem EGK-ból érkező munkavállalókkal szemben, és ez arra késztetett jó pár olasz producert és ügynököt, hogy beutaztatás helyett oda vigye a vállalkozását, azaz oda helyezze ki a gyártást, ahol a nem EGK-beli modellek találhatók.¹³

Az olasz példával szemben Svédország már az 1960-as években kifejezetten exportra termelte a pornográf tartalmakat, az Amerikában fellelhető, pult alól árusított pornómagazinnak többsége például onnan származott¹⁴ (Arnberg és Marklund 2016: 191), és kifejezetten agresszív svéd beáramlásról szóltak a nyugatnémet híradások is (Person 2015: 114). Azok a Svédországhoz hasonló európai országok, melyek nem szabályozták a pornográfia előállítását, jellemzően az extremitással vagy durvasággal tudtak versenyezni a nagyobb amerikai iparral. Mivel az Egyesült Államokban egyébként sem volt jellemző a különböző extrémítások vagy perverzítások bemutatása a pornófilmekben, és a legtöbb államban ezt a szabályozás sem engedte meg, így a „durvaság” vagy extremitás európai jellegzetességgé vált. Például az amerikai filmekben csak akkor lett általános az anális szex, amikor az európai filmek nagy számban jelentek meg az amerikai piacon. Az európai filmek olyan stratégiával tudtak betörni az amerikai piacra, hogy az amerikai filmekre nem jellemző, az amerikai mércéhez durva vagy bizzar jeleneteket tartalmaztak: anális szex, DP¹⁵, kötözéses vagy bilincs szexjelenetek, illetve az olyan jelenetek, amelyekben a DP és az orális szex szimultán történik, vizeletürítéssel együtt járó szexjelenetek vagy állatokkal történő közösülés (Szoeverfy és Slade 2005: 187). Az erős piaci verseny a klasszikus szociológiai irodalomban is feltárt hatással (Simmel 1973 [1911]; Elias 1973 [1937–1938]) volt a pornófilmek tartalmára. Vagyis az extremitás, illetve a durvaság először arra szolgál, hogy előnyt szerezzen a kompetitív környezetben, majd egy idő után mindez általánossá válik és új extremitásra lesz szükség.

12 Martelli-törvény.

13 *A Hét* (1994. június 10., 27.).

14 A svéd magazinoknak az amerikai piacon való előretörését az segítette, hogy Svédország, Dániával ellentétben, nem volt aláírója annak az egyezménynek, amely az aláíró országok közötti nemzetközi összefogással és állami vállalásokkal kívánta csökkenteni a pornográf sajtótartalmak volumenét (Arnberg és Marklund 2016: 191). Az 1910-es egyezményről, melynek Magyarország (az Osztrák–Magyar Monarchia részeként) kezdeményező aláírója, lásd később.

15 A DP jelentése „double penetration”, mely a vaginális és anális szex szimultán végzésére utal.

Általánosságban véve elmondható, hogy Európában az 1960-as évektől kezdve a felnőtteket szerepeltető pornográf termékeket övező szabályok fokozatos leépülése jellemző, az út a teljes tiltástól a részleges vagy teljes liberalizálásig vezetett (Person, Hurka és Knill 2016). A szabályozások több hulláma volt megfigyelhető, elsőként az úttörő országokban (Svédországban és Dániában) a teljes tiltás teljes liberalizációba csapott át, majd a társadalmi károk detektálását követően jellemzően megtörtént a pornográf termékek tartalom (*softcore*, *hardcore*, erőszakos, állatos stb.) szerinti megkülönböztetése. Ennek nyomán az erőszakos vagy „keményebb” tartalmak ismét tiltólistára kerültek, miközben a többi tartalom előállítása zavartalanul, sőt szabályosan történhetett. A skandináv államokbeli legalizációt az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején valamelyest korlátozó intézkedések követték, melyek hatására az 1970-es évek közepén sok amerikai gyártó nyomult be agresszívan a régió piacára, kihasználva a keletkezett piaci rést, és amerikai importhálózatot kiépítve (Arnberg és Marklund 2016), de Svédországban végül csak 1988-ban tiltották be az erőszakos pornófilmeket (Person, Hurka és Knill 2016).

Ugyanakkor a geopolitikai helyzet megváltozásával – a Szovjetunió felbomlásával – ahogy arra a tanulmány a későbbiekben rámutat, az amerikai és európai pornófilmgyártók az olcsó munkaerőt és az alulszabályozottságot egyaránt kínáló Kelet-Európába tudtak gyártást kihelyezni.

A magyarországi pornifikáció előzményei: az 1970-es évek globális válsága és lassú visszacsatlakozás a világrendszerbe

Az erotikus és pornográf felvételekkel való kereskedés, valamint annak szabályozási története Magyarországon az 1870-es évek végéig nyúlik vissza, ekkortól lehetett bizonyos könyvkereskedésekben francia, majd később német katalógusokból a megbízható törzsvendégek számára képeslapméretben kinyomtatott szexképeket rendelni (Császtvay 2010: 45). Ez azonban nem marad sokáig legális: az 1878-as Csemegi Kódex tiltotta a pornográf tartalmak készítését, illetve az ezekkel való kereskedést, amely tilalmat egy 1912-es,¹⁶ valamint egy 1929-es,¹⁷ nemzetközi egyezményekben való részvétel eredményeként születő törvény is megerősített (Finkey 1929: 5–6). A Csemegi Kódex szemérem elleni vétségéről szóló passzusa az 1929-es törvényhez kapcsolódó szigorító módosításokkal együtt egészen 1961-ig, az új Büntető törvénykönyv különös részének megszületéséig érvényben volt, amikor is a szemérem sértő vétség tényállása került bevezetésre: ez továbbra is tiltotta a szemérem sértő tárgyak forgalmazását, kölcsönzését, nyilvánosságban való megjelenítését, előállítását. Mindeközben a korábbi egyezmények jogfolytonosságával 1947-ben fogadták el Lake Successben a szemérem sértő tartalmak visszaszorítását vállaló újabb egyezményt,¹⁸ ezt Magyarország 1950-ben aláírta ugyan, de végül soha nem ratifikálta.

16 1912. L. törvénycikk a fajtalan közlemények forgalmának elnyomása végett Párizsban létrejött nemzetközi megállapodás becikkelyezése tárgyában.

17 1929. évi VII. törvénycikk a szemérem sértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezmény becikkelyezése.

18 Angolul: Protocol to amend the Convention for the suppression of the circulation of, and traffic in, obscene publications, concluded at Geneva on 12 September 1923. Lake Success, New York, 12 November 1947

Magyarországon az államszocializmusban hivatalosan nem volt pornográfia. Azok a pornográf kiadványok, amelyek valamilyen módon mégis fellelhetők voltak az országhatáron belül, egy 1959-es művelődésügyi miniszteri rendelet értelmében szigorú kontroll mellett kötelező jelleggel a könyvtárak zárt különgyűjteményébe kerültek (Maltsik 2019). A rendeletet azzal sem lehetett kijátszani, ha a pornográf képen történetesen valamilyen híres sztár szerepelt, és – az egyébként legálisan forgalmazható – sztárfotóként igyekeztek terjeszteni a képeket: a Művelődésügyi Minisztérium Kiadói Főigazgatóságának 1969-es közleménye szerint a sztárfotók engedélyköteles termékek voltak, amelyek nem kaptak terjesztési engedélyt, ha pornográfának minősültek.¹⁹

Abban az időben tehát, amikor a globális válság és a globális munkamegosztás strukturális átalakulása azt okozta, hogy a kelet-európai régió, s benne Magyarország elkezdett visszaintegrálódni a világgazdaság struktúráiba (lásd Éber et al. 2019: 40–41; Éber et al. 2014: 25–33), a pornográfia szigorúan tiltott volt Magyarországon. A reintegrációval járó hitelfelvételekkel és eladósodással (Geröcs és Pinkasz 2017; Éber et al. 2019: 45) párhuzamosan a belpolitikai pacifikációnak alapvető eszközévé vált a belső fogyasztás volumennövelése. Magyarország a régió országai közül az egyik legliberálisabb gazdaságpolitikát folytatta, a különféle iparágakban a külföldi tőke bevonásának lehetőségét már az 1970-es évektől kezdve megteremtette. Ennek következtében a belső piacon megnőtt a reklámok szerepe. Ekkor történt változás a kereskedelmi reklámokban megjelenő (fél)meztelen, illetve erotikus vagy a szexepilt erősen használó ábrázolásokkal kapcsolatos hivatalos állásfoglalások tekintetében is (Vörös 2015). A megszorított reklámokban látható szexualizált ábrázolásokkal kapcsolatban egy 1972-ben kiadott belkereskedelmi minisztériumi állásfoglalás²⁰ a korábbiakkal ellentétben engedélyezte ugyan a művészi aktfotók, grafikai és rajzos ábrázolások bemutatását áru-reklámozás céljára, de csak abban az esetben, ha azokat az áru jellege valamilyen módon indokolta. Ez a látszólag objektív feltétel a valóságban gumisabályként működött, mivel nem történt meg pontosan az „akt” szó definiálása (Vörös 2015: 255–256; Magó-Maghiar 2010: 81). Az állásfoglalást meglehetősen szabadon értelmezték a fotósok és a reklámpar különböző képviselői is, és ez nyilvános vitákat is eredményezett az akkor megszülető hazai reklámszakmán belül. Az 1970-es évek vitái (például a Fabulon plakátjaival kapcsolatban, amelyeket a később meggyilkolt Fenyő János fotózott) után a Magyar Reklámszövetség által 1981-ben kiadott Magyar Reklámetikai Kódex végül csak a pornográf vagy a közérkölcstől sértő reprezentációt számúzta a reklámokból, az erotikus jellegű ábrázolásokat a korábbiakkal ellentétben azonban már megengedhetőnek vélte, ha a termék típusa indokolta azt (Vörös 2015: 259). A különböző csatornákon (újság, televízió) megjelenő reklámok mellett fontos és szintén reklámfunkciót betöltő termékek voltak a kártya- és falinaptárak, amelyek egy-egy termék vagy vállalat népszerűsítésére szolgáltak, és bárki számára személyesen birtokolhatóvá, gyűjthetővé tették a rajta rendszeresen megjelenő szexualizált női testeket. Emellett az 1980-as évektől a fénykorában több százszáz példányszámban elkelő *Lúdas Matyi* satirikus humorlap – még ha csak rajzos formában is, de –

19 Igazgatási Főosztály: Sztárfotók belföldi terjesztése. *Kereskedelmi Értesítő*, 1969. március 12. 62. évf. 7. szám, 59. o.

20 Belkereskedelmi Minisztérium: A manekenek és fotómodellek közvetítése és az áru-reklámozás egyes kérdései. *Kereskedelmi Értesítő*, 1972. február 2. 65. évf., 3. szám, 40. o.

a karikatúráival a pornófilmekből később jól ismert idealizált nőreprezentációt (nagy kerek mellék, kerek fenék, hosszú combok) idézte meg hiperszexualizált női figuráival, amelyek többek között prostituáltakat, fotómodelleket vagy éppen fiatal iskoláslányokat ábrázoltak (Magó-Maghiari 2010).²¹ A *Lúdas Matyi* időszaki „spin off” magazinja, a *Tollasbál* már egyértelműen szofterotikus beállításokban hús-vér nőkkel a címlapon jelent meg, különösen az 1980-as években. Mind a *Lúdas Matyinak*, mind a *Tollasbálnak* az az Árkus József újságíró, humorista volt a főszerkesztője, aki korszakos sikerre vitte a Magyar Televízió *Parabola*, illetve *Szuperbola* című műsorát, mely műsorok szórakoztató kisfilmjeinek állandó témája volt a nőket szexualizáló tartalom. A vizuális kultúra egy másik terepén, a magyar filmek világában is – nem túlzás állítani, hogy – forradalmi változás zajlott le a szexualitás nyilvános ábrázolásával kapcsolatban. Tóth és Murai (2014: 122) egyértelmű párhuzamot vonnak a magyar filmekben bátrabban és nyíltabban megjelenített szexualitás és a közbeszédben a témával kapcsolatosan tapasztalható erősödő nyitottság között.

A divatfotózás 1960-as évekbeli világára pár évtizeddel később mint a lehetséges rejtett visszaélések melegágyára emlékezett vissza anekdotikus szinten néhány újságíró. Az 1980-as évek végén jelent meg utalás szintjén a hír, hogy az 1960-as években „például egyre másra készültek különböző, ingerlő beállítású meztelen fotósorozatok szép testű, fiatal magyar lányokról. Az ország ezt akkor még csak exportálta konvertibilis valutáért külföldi magazinoknak.”²² A rendszerváltást megelőző egy évtizedben már egyre komolyabb jelei voltak annak, hogy – a magyar gazdaságpolitika 1970-es években megkezdődött liberalizációjának folytatásaként – a magyar szépségipart is felfedezték maguknak a nyugati befektetők, ami a helyi magyar vállalkozók számára is lehetőséget biztosított a nyugati vérkeringésbe való bekapcsolódásra. Ezek közül a legnagyobb port a Molnár Csilla tragikus halálába torkolló 1985-ös szépségkirálynő-választás esete kavarta. A magyarországi szépségverseny kezdeményezője és főszponzora az osztrák *Milde Sorte* cigarettamárka volt, amely a piaci nyitás érdekében kívánt a magyar nyilvánosság előtt minél láthatóbbá válni. A szépségverseny kiváló lehetőséget biztosított a helyi nagyvállalkozói réteg tagjainak, hogy reklámfelülethez jussanak (például zsűritagsággal, szponzorációval), valamint lehetséges nemzetközi üzleti kapcsolatokat építsenek ki, ekképpen a verseny a magyar nők testét tökéletként használva kapcsolta be a helyi férfi elitet a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe (Veszely 2020). A nemzetköziesülő szexipar szobor munkálatai során a szépségkirálynő és udvarhölgyei meztelen testéről történő gipsznyomat közben készült aktfotókat az NSZK-beli *Lui* és a *Neue Revue* nevű erotikus magazinok számára – a résztvevők beleegyezése nélkül – értékesítették. A korabeli fotós berkeket ismerő szakértőnkkel való háttérbeszélgetésből kiderült, hogy a *Lui* magazinnak,

21 Az államszocializmus női emancipációs diskurzusában két, egymásnak ellentmondó és kibékíthetetlen viszonyban álló diskurzust azonosít Adamik Mária (2000), amelyek egymásnak való ellentmondása egy mesterséges politikai-hatalomtechnikai konstrukció is egyben. A „GYES-diskurzus” a nőket kizárólag jelenlegi vagy leendő anyai szerepükben, a gyerekekkel való relációban volt csak képes értelmezni, a „szexdiskurzus” pedig, az előbbiről teljesen lehasítva a komplex női identitás egy másik részét, a szexualitásán keresztül beszél a nőkről, leginkább a férfi szexualitásának és vágyának tárgyaként, saját agenciájától nem tökéletesen, de jellemzően inkább megfosztva. A két női figura integráns működtetése és megélése nem áll(t) rendelkezésre minden társadalmi osztályba tartozó nő számára (Adamik 2012: 174).

22 Magyarország, 1988. december 16., 32. o.

amely a *Playboy* európai versenytársa volt, más alkalommal is adtak el magyar fotósok magyar modellekről készített aktanyagokat.²³

A történeti forrásokból tudjuk, hogy nem csak a *Lui* és a *Neue Revue* érdeklődött a vasfüggöny mögött készülő aktfotók iránt, hanem a *Playboy* is felismerte, hogy komoly szenzációt és persze magas eladott példányszámot jelentene a számára, ha közölhetné magyarországi modellek aktanyagait. Ezzel a kéréssel keresi meg a *Playboy* 1986-ban az MSZMP Központi Bizottságát, amely a fokozódó pénzügyi-gazdasági nehézségek közepette igyekezett minden olyan lehetőséget megragadni, amivel keményvaluta érkezhett az országba, és amely Magyarországot a nyugati befektetők és turisták kedvelt célpontjává teszi (Simon 2005). A források nem adnak választ arra, hogy a Külügyminisztérium és az Agitációs és Propaganda Bizottság közötti vitában végül fogadják-e a *Playboy* delegációját, azt mindenesetre jól érzékelteti a jelenség, hogy a nyugati erotikus és szexlapok már az 1980-as években is kifejezetten keresték annak a lehetőségét, hogy kelet-európai nőkről készítsenek aktképeket, és azzal is tisztában voltak, hogy ebben a cserében az országok saját női állampolgáraik testét bocsátják áruba a gazdasági és pénzügyi stabilizáció reményét jelentő kemény valutáért cserébe. Magyarország ráadásul azon államszocialista országok közé tartozott, ahol sem az első, sem a második nyilvánosságban, illetve a demokratikus ellenzéki csoportosulásokban nem jelent meg erőteljesen a feminizmus (Acsády 2016), azaz esély sem volt arra, hogy a nőket tárgyiasító vizuális megjelenítéssel és beszédmóddal szemben érdemi kritikus hangok tudjanak megszületni, és hogy a pornográfiával szemben az 1990-es évekre kész válaszai legyenek a szabályozásért felelős politikai elitnek.

Az 1980-as évek második felében a második gazdaság részeként különféle gmk-k formájában már elindultak fotómodell-tanfolyamok is. Ezek közül az egyiknek a szervezője a rendszerváltás idejére a hazai szexipar egyik fő emberévé nőtte ki magát. Vörös Antal László fotós 1985-ben indította el modelltanfolyamát, ami figyelemre méltó publicitást kapott a korabeli sajtóban. Az egyik legelső beszámoló ugyanis fényképes félakt illusztrációt közölt az egyik résztvevőről, és a beszámoló szerint már a felvételi anyaghoz is minden résztvevő portréfotója mellett készült egy-egy aktfotó is.²⁴ A felvételiről a *Magyar Ifjúság* közölt részletes riportot, amelyben érzékletesen rajzolták körbe a felvételre érkező, jellemzően vidéki, modellálmokat, kitörést és anyagi stabilizálódást dédelgető fiatal lányok portréját, és azt is bemutatták, hogy a felvételi fotók készítésénél aktfotók is készülnek az egészen fiatal, legtöbbször gimnazista korú lányokról.²⁵ A kiszolgáltatottságból, a kétségbeesett kitörési kísérletekből, a jövő bizonytalanságából fakadó töredezett élethelyzetet plasztikusan adja vissza a helyszíni beszámoló egyik részlete:

„Hülye vagy, lányom? Vedd tudomásul, ez nem játék, ha a fotós azt kérdezi, csinálsz-e aktot, vetkőzz le, ne szórakozz! A jövőddel játszol” – mondta egy jó ötvenes mama, és puff, lezavart egy pofont a gyerekének.²⁶

23 Itt érdemes arra a jelenségre is felhívni a figyelmet, miszerint a későbbi pornóipar főbb szereplői között több korábbi fotóst is találunk. A modellekhez és a megrendelőkhöz való közelség és a nyilvánosság működési logikájának ismerete egyaránt segíthette azt, hogy egy-egy fotós végül a pornóiparba nyergeljen át.

24 *Dunántúli Napló* (1985. február 10., 4. o.).

25 *Magyar Ifjúság* (1985. március 8., 33–35. o.).

26 *Magyar Ifjúság* (1985. március 8., 33–35. o.).

A tanfolyam végül botrányba fulladt, Vöröst többen is megtevesztéssel és csalással vádolták, a modellek közül többen beperelték, ezért elmarasztalták.²⁷ Vörös, akiről a tanulmányunk legelején megosztott történet szól, és aki a Budapest „Kelet-Európa Bangkokja” szlogent feltalálta, pár évvel később már szexlapok kiadójaként, balatoni szexhajózó vállalkozóként, a prostitúció legalizációjáért szinte aktivista szerepet is felvállaló figuraként tűnt fel, akire „pornókirályként” hivatkoztak az újságírók.

Emellett az utazásra és az útleivelhasználatra vonatkozó lazuló szabályok miatt egyre nőtt azoknak a köre, akik kijutottak Dél- vagy Nyugat-Európába, illetve akik Dél- vagy Nyugat-Európából hazánkba látogattak. A Dél- és Nyugat-Európát célzó turisztika támogatása arra is szolgált, hogy minél nagyobb mennyiségű kemény valuta áramoljon be az országba (az államszocializmus alatti turizmusról lásd Böröcz [1990]). A turisztikai nyitás egyik legfontosabb jelensége a kiépülő Kelet-Európára építő transznacionális szexuális gazdaság szempontjából a digózás volt. A jelenség lényege az volt, hogy a Magyarországra látogató olasz férfi turisták viszonylag hamar felismerték, hogy a hiánygazdaságban a lehető legkönnyebben úgy tudnak szexuális kapcsolatot létesíteni a nemi egyenlőség és a szexuális önrendelkezés emancipatorikus állami ígéretét magukévá tevő, de anyagi emancipációjukban jóval kevésbé segített fiatal magyar nőkkel, ha különféle hiánycikkek (például nejlonharisnyát) vagy pénzt ajánlanak fel nekik cserébe (lásd Tóth 2013). A digózás következtében nemcsak alkalmi kapcsolatok, hanem több esetben (érdek)házasság is született,²⁸ amely jelenség arról árulkodik, hogy a magyar nők számára a térbeli és társadalmi mobilitás eléréséhez a látszólagos emancipáció a saját testüket adta eszközként. A digózás²⁹ emléket két évtizeddel később egy olasz pornóproducer és rendező is felidézte, közvetlen kapcsolatot vonva az 1970-es évekbeli jelenséggel és az 1990 után ideérkező olasz pornófilmiparral között:

Amikor Magyarországra jöttem, divatbemutatókat akartam szervezni, és legfeljebb aktmodelleket keresni. De aztán elkezdődtek a válogatások, és rá kellett döbennem, itt pornófilmet kell csinálni. A magyar lányoknak kevés a pénzük, kevés a jó munkalehetőség, ezért ők pénzért mindenre hajlandók. Sajnálom őket [...] Emlékezhetünk a hetvenes évekre, amikor az olasz férfiak nejlonharisnyával érkeztek Magyarországra, mert akkor azért lehetett itt lányt kapni. [...] Ma már nem harisnya kell, hanem arany ékszer, vagy valami más. Mindenkit meg lehet venni, csak pénz kérdése.³⁰

Emellett azoknak a magyaroknak a száma is emelkedett, akik Dél- vagy Nyugat-Európa országaiba kijutva kerültek kapcsolatba a pornófilmekkel és szexlapokkal. A pornófilmek az 1975–77 közötti időszak, majd később a videómagnók becsempészésével, illetve elterjedésével az 1980-as évek második felének egyik slágercsempésztermékének számítottak (Hammer 2001: 155). A nyugatról becsempészett holmik között a pornográf termékeknek is szimbolikus jelentősége lett (újságok, később filmek): a külföldről becsempészett holmik polcán elfoglalt értékes hely felerősítette a pornónak a prosperitással, a felzárkózással, a nyugati

27 *Magyar Ifjúság* (1986. május 30., 47–49. o.).

28 Lásd erről Szomjas György 1970-es *Nászutak* című riportfilmjét: <https://filmmarchiv.hu/hu/alapfilmek/film/naszutak>

29 A digózáshoz köthetően indult el az első világszerte ismert magyar pornószerző, Staller Ilona – ismeretesebb nevén Ciccilina – pályafutása. Staller az önéletrajzi kötetében (2002) számol be arról, hogy a budapesti Continental Hotelben, ahol felszolgálóként dolgozott, ismerkedett meg későbbi olasz férjével. Az 1970-es években kezdett el modellekkel Olaszországban, majd a pornóiparba is ott került be (Szoverfy és Slade 2005).

30 *168 Óra* (1994. július 12., 35. o.; interjú Gianfranco Romagnoli olasz pornóproducerrel).

életforma utolérésével kapcsolatos asszociációját. Az 1980-as évek második felében a videó adott felhajtóerőt a pornófilmeknek. Egy 1987-ben publikált kutatás szerint, melyben a videóval rendelkező magyarok szokásait térképezték fel, a pornófilmek a legnézettebb film-típusok közé tartoztak, a videózók közel fele látott már pornófilmet, a közép- és felsőfokú végzettségűek pedig még ennél is nagyobb arányban (Valkó és Rosner 1987: 59–60).

Az 1980-as évek végére enyhül a korábbi, a szexuális áruk forgalmazását egyértelműen tiltó törvényi szabályozás: a forgalmazás levetővé vált, ugyanakkor engedélyköteles lett, és a Kereskedelmi Minisztérium állásfoglalásától vált függővé.³¹ A rendszerváltás idején a pornográf termékek és áruk egyik legnagyobb részét kitevő újságok hivatalosan egészen az 1980-as évek közepéig nem jelenhettek meg. Még az 1986-os sajtótörvény³² is fenntartotta azt a korábbi gyakorlatot, miszerint a sajtótermékek és azok minden egyes száma engedélyköteles volt, azok tartalmát a Kádár-korszak egyik legfontosabb sajtóirányítási szerve, a Tájékoztatói Hivatal ellenőrizte több más fontosabb sajtóellenőrzési feladata mellett (a Kádár-rendszer sajtóirányításának szerkezetéről bővebben lásd Takács [2009]). A sajtótörvény külön rendelkezett arról, hogy a sajtóban közölt tájékoztatás nem sértheti a közkerkölcsöt, azaz „a szocialista, humanista értékrendszeren alapuló általános erkölcsöt”. A sajtótörvény szerint a közkerkölcs megsértésének kategóriájába esett a pornográf tartalmú sajtótermékek közlése is (Ádám 1987: 4).

Bár közösülést vagy genitáliákat nem ábrázoló erotikus újságokból egy-egy példányt már előtte is be lehetett hozni, 1988. szeptember 1-jétől a Vám- és Pénzügyőrség belső utasítása alapján a határon – vámfizetés ellenében – nem került elkobzásra a behozott pornófilm sem, feltéve, ha fejenként egy filmről, azaz kereskedelmi forgalomba hozásra nem alkalmas megnyiségről volt szó.³³ Ugyancsak 1988-ban látott napvilágot a hír, hogy a „főhatóság engedélyével egy hazai pornókazetta is piacra került, a forgalmazó alig győzi a gyártást”.³⁴

Az első hivatalos magyar pornófilm, a *Pornószár volt őnagysága* 1989-ben készült el, melyet készítői történetvezetésében és esztétikájában feltehetően a szintén abban az évben Magyarországon először bemutatott francia *Emmanuelle*-hez akartak hasonlatossá tenni. Míg a francia filmben a „nyugat-európai” lány a „Távol-Keleten” keveredik erotikus kalandokban, addig a magyar verzióban a „kelet-európai” lány a „nyugat-európai” pornóipar részesévé válik, de amíg a francia film egy erotikus (*softcore*) történet, a magyar film a *hardcore* kategóriába esik.

Ezekkel nagyjából egy időben jelent meg az első két magyar *softcore* erotikus magazin, mindkettő állami kiadónál. Ezek az 1980-as évek végi szocialista lapkiadás megreformálására, „nyugatosítására” és az újságok iránti kereslet növelésére tett kísérletnek tekinthetők. Mindkét lap egyértelműen a *Playboy Magazin* magyar alternatívájaként készült el, tehát mindkét magazinban látható vénuszdomb, de genitáliák nem. Az első, az 1985-ben az Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat által kiadott *Szerelem*, inkább intellektualizáló, míg a Népszava Könyvkiadó által először 1989-ben kiadott *SzexPress* inkább bulvár tartalmakkal volt tele a képeken kívül. Mindkét magazin az 1990-es évek elejéig jelent meg, amikor már magyar nyelvű *Playboy* és magyar nyelvű *hardcore* pornólapok is kaphatók voltak az újságárusoknál (a *Playboy* magyarországi bevezetéséről lásd Nagy [2009]).

31 *Reform* (1988. december 2., 24. o.).

32 1986. évi II. törvény a sajtóról.

33 *Magyar Nemzet* (1988. október 28., 3. o.).

34 *Magyarország* (1988. december 16., 32. o.).

A kelet-európai régiónak az 1970-es évektől elkezdődő visszaintegrálódási folyamata a rendszerváltozással érkezett a fordulópontjához. E fordulópont egyrésztől köszönhető volt a geopolitikai helyzet megváltozásának (a Szovjetunió meggyengülésének), másrésztől a nyugat-európai országok abbéli törekvésének, hogy növeljék az európai integrációt, aminek része volt a nemzetközi kapcsolatok körének bővítése és a kapcsolatok elmélyítése is. Egyrésztől a nyugat-európai országok a gyarmataik elvesztése után az európai integráció eszközével próbálták meg kompenzálni csökkenő globális politikai és gazdasági súlyukat (Böröcz 2018 [2009]), másrésztől az európai centrumországok vállalatának új piacokra és olcsó munkaerőre volt szükségük ahhoz, hogy termelésüket az élesedő világpiacon versenyhez tudják igazítani. Így a magyar rendszerváltás és az azt követő növekvő mértékű reintegrálódás a kapitalista világrendszerbe is nagymértékben épült az olcsó munkaerőre és a centrumországok tőkebefektetésire, illetve exporttermékeire. Mindkét aspektus nagy jelentőségű volt a pornóiparban. Az államszocializmusból a kapitalista többpártrendszerű demokráciába való átmenetet a nemek egyenlőségének kérdése felől vizsgáló szakirodalmak szinte mind kiemelik, hogy a rendszerváltás voltaképpen berobbantotta a pornográfiát, és a meztelen szexualizált női testek a korábbiakhoz képest is korlátlanabban és kontrollálatlanabban jelentek meg a nyilvánosságban (Gal és Kligman 2000: 111). Bulgáriában (Petrova 1993: 27; Todorova 1993: 36), Csehországban (Havelková 1993: 62; Heitlinger 1993: 103; Sokolová 2014), az egykori Jugoszlávia utódállamaiban (Drakulić 1993b: 127; Žikić 2010) vagy éppen Lengyelországban (Hauser, Heyns és Mansbridge 1993: 266) is hasonló jelenségekről számoltak be egykoron azok a kutatók, akik a nemek közti viszonyokban bekövetkező változásokat kutatták.

1989. január 1-jén hatályba lépett az 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról, amely hatályon kívül helyezte azt az 1972 óta érvényben lévő szabályozást,³⁵ miszerint a külföldi-magyar vegyesvállalatok esetén a külföldi tulajdonrész nem haladhatja meg a 49%-ot. Ez könnyítést jelentett a külföldi tőke beáramlásának és a különféle nemzetközi szexipari vállalkozások (például lapkiadó cégek, szexboltok) megjelenésének. Az első magyar szexshop az Intim Center volt, amelyet még az 1972-es szabályok szerint alapítottak, és ezért az üzemeltető kft.-t 51%-ban egy magyar vállalkozó, 49%-ban pedig az osztrák Wilhelm Sassmanhoz köthető Sun Videotek GmbH tulajdonolta.³⁶ Ahogyan arról egy korabeli sajtóforrás beszámolt, „[...] a szex- és gyönyörkellékeket az osztrák partner szállítja majd, s a magyar alapító, az Egyesült Ruházati Szövetkezet igazis erosz- [sic!] és intim fehérneműeket gyárt majd részint hazai, részint osztrák exportra”.³⁷ Azaz az Intim Center a hazai leépülő textilipar romjain fedezte fel a szexiparban megbújó piaci rést, az Egyesült Ruházati Szövetkezet egykori varrodáját alakították át üzlethelyiséggé.³⁸ A beszámoló szerint a szexshop megnyitóján a rendőröknek kordonokkal kellett igazgatniuk az összegyűlt tömeget, akkora volt az érdeklődés.

Emellett hamar megjelentek Magyarországon a pornómagazinok és pornófilmek számára közvetítő ügynökségek. Az egyes források szerint már az 1980-as évek végén működő közvetítőcégek működését egyrésztől az ország földrajzi elhelyezkedése, a Nyugat-Európához való

35 28/1972. (X. 3.) PM rendelet.

36 *Magyar Hírlap* (1990. február 17., 6. o.).

37 *Reform* (1989. december 1., 44. o.).

38 Az üzlet a mai napig üzemel.

relatív közelsége, másrésről az könnyítette meg, hogy az olcsó, főleg női pornószerelésre irányuló munkaerő mellett regionális összevetésben is olcsón bérelhető és kiemelkedően jó minőségű technikai apparátust, infrastruktúrát és szakembereket is biztosítani tudtak a pornófilmgyártáshoz, harmadrésről az előzőleg bemutatott, az 1970-es évektől elkezdődő lazulás a szexualitás, meztelenség és pornográfia szabályozásában, és negyedrésről – s talán ez a legfontosabb – a rendszerváltás környékén kialakuló nagyszámú munkanélkülivé váló és elszegényedő női népesség.

A tőkés vilárendszerbe való visszailleszkedéssel a szegénység femininizálódása, a nők alacsony és sokszor képzettségi szint alatti munkaerőpiaci részvétele és a gondoskodási terhek megnövekedése mellett a nők tárgyiasítása és a prostitúció is sokkal láthatóbban megjelent a poszt szocialista országokban (Watson 1993). Leginkább sújtva azokat a nőket, akik ipari munkát végeztek, alacsonyabb iskolai végzettséggel bírtak, és akiknek jóformán semmilyen mozgósítható tőkéjük nem volt, hogy tompítsák a rendszerváltással járó anyagi és egzisztenciális veszteségeiket (Kovács és Váradi 2000; Szalai 2000; Fodor 1997, 2001). Erre, illetve az előzőekre építve az ügynökségek aránylag hamar, olajozottan, és többé-kevésbé standardizált módon tudtak elkezdni működni:

A legtöbb lányt olyan hirdetések csábítják el, amelyekben „női fotómodelleket keresnek”, illetve „aktmodelleket kiemelt fizetéssel”. Ezeket általában modellügynökség adja fel, amelynek rengeteg újsággal és magazinnal van remekül kiépített kapcsolata, aminek köszönhetően fix, hogy a jelentkező képe előbb-utóbb ott virít valamely lap hasábjain. Az ügynökséghez, ahol a fotókat készítik, naponta pár lány érkezik, vetkőzik le, majd tölt ki ilyenkor szokásos kérdőívet a fényképezést követően. Az adatfelvételhez társul pár kérdés, amelyekben olyasmikre kíváncsiak a feltevőik, hogy mit vállal a jelentkező hölgy: lány lánnyal, lány fiúval, anél, szendvics és így tovább. Na, ahol ilyenekről is tudakozódnak, ott szoktak felbukkanni a filmesek és rendezők, hogy új lányokat válogassanak ki a soron következő produkciókhoz (Gold 2005: 14).

Az ügynökök minden forgatás után jutalékot kaptak³⁹ a szervezett nők béréből. Az ügynökségek és az ügynökök a jó kereseti lehetőséggel és a kivételes utazási lehetőségekkel próbálták rávenni a szereplőket a pornózásra. Emellett a forrásainkban az is gyakran megjelenik, hogy a már befutott pornósztárszínésznőkre hivatkoznak, akiket ők futtattak, hogy mekkora karriert csináltak. „Az ügynök többször példálózott egy lánnyal, akit Michelle Wildnak hívnak a szakmában, és hatalmas karriert futott be az ő segítségével” (Gold 2015: 106). A forrásokból kiderül, hogy azok a nők, akik relatíve híresek lettek és össze tudtak szedni valamenynyit pénzt a pornóiparban, nagyon kis hányadát teszik ki a magyar pornóiparba szervezett nőknek. Szintén gyakori ígéret volt a nők felé, hogy Magyarországon nem lesznek láthatók: „[m]egígérték, hogy Magyarországon nem lát senki. Úgy voltam vele, hogy ha tetszik, csinálom, ha nem tetszik, abbahagyom” (Havas 2004a: 80). Ezt az ígéretet sok esetben nem tartották be az ügynökségek, hiszen nem is volt rá lehetőségük: a legyártott termék a cég tulajdona lett, és a piaci szereplők (gyártó, nemzetállami videóforgalmazók, tévécsatornák) egymás között adták-vették a termékeket a globális piacon. Az addig csak külföldön látható filmek nagyszámban jöttek be például 2000-től, amikor a Magyarországon is sokat forgató Private Media kábeltévécsatornája, a *Private Gold* elérhetővé vált számos kábeltévé-előfizető számára, illetve pár évvel később a széles sávú internet elterjedésével.

³⁹ A jutalékok mértékéről külön nem végeztünk felmérést, az egyik egykori szereplő 20%-os jutalékot említett (Gold 2005: 120).

Ugyanúgy, ahogy a prostitúció esetében (Dés 2018), a pornóiparban is megjelentek olyan ügynökségek is, amelyek külföldre szerveztek ki nőket. Az 1983-ban Riccardo Schicchi és Staller Ilona által alapított olaszországi Diva Futura egyszerre volt pornófilm-produkciós cég és modellügynökség, amelynek filmjeihez az 1990-es évek elején szintén Riccardo Schicchi és egy másik olasz producer – Gianfranco Romagnoli – által létrehozott Blue Angel's Production közvetített magyar nőket Olaszországba. Ebből a példából jól látszik, hogy egy cég jellemzően több profillal is rendelkezett, és szinte természetes módon áramlottak a cégek között a kiközvetített nők. A Diva Futura példája pedig azt is mutatja, hogy az alapvetően szereplőként ismert Staller a megmaradt magyarországi kapcsolatait és kötődését igyekezhetett kiaknázni a cégen belül, azaz fontos szerepet tölthetett be abban, hogy olasz produkciós irodák és ügynökségek Magyarországot célozták meg a kilencvenes években.

A legnagyobb hírnevet szerző hazai pornósztárok önnarratívájának egyértelmű eleme, hogy többnyire gazdasági kényszerből kerültek be az iparba. Ezek az elbeszélések egybeesnek több interjúalanyunk elmondásával, valamint ahogyan azt majd később bemutatjuk, a korabeli újságcikkekben szereplő leírásokkal is. Interjúalanyaink közül többen kiemelték, hogy a pornóban szereplő nők számára a pénz volt az egyik indok a bekapcsolódásra, és hogy többen kifejezetten rossz családi környezetből származtak, és a pornós világ egyfajta megtartóerővel bírt a számukra.⁴⁰ Visi Mónika, aki Monique Covet néven lett ismert pornószerelő az 1990-es és 2000-es években, így beszél a gyerekkoráról Havas Henrik könyvében:

Alig voltam tizennyolc éves, amikor [apám] egy nagyon csúnya verekedés után kitagadott, elzavart a háztól. Voltak már nagy verekedések előtte is. Többször annyira elvert, hogy idegösszeroppanást kaptam, és mentőt kellett hívni. A legutolsó veszekedésünkre tisztán emlékszem. Az apám hipochonder, akkor éppen az volt a meggyőződése, hogy rákos daganat van a nyakában. Szóval akkor azzal jött, hogy neki most rákos a nyaka, és elkezdett fojtogatni (Havas 2004a: 64).

Aranyi Mariann önreprezentációjának fontos eleme, hogy nagyon szegény családból származik, gyerekkorában az anyja nem tudta eltartani a tejüzemi fizetéséből, ezért az iskola mellett fizikai munkát kellett végeznie. Egy hirdetés miatt ment Budapestre (Gold 2005). A következő képekkel írja le a gyerekkorát:

A pornósok általában nem normálisak. Lelkileg sérült emberek. Én nagyon kemény büntetéseket kaptam kiskoromban. Ha hetente kétszer nem takarítottam ki, vagy hazahoztam egy hármast az iskolából, esetleg nem volt kiürítve a hamutál, vagy bármi iciri-piciri dolog, jött a büntetés, a térdelés. Keresztbe téve az alsó láb és úgy térdelünk rajta. Tíz perc után nemcsak unalmas, de fájdalmas is (Havas 2004a: 88).

Ennek az elemzésnek nem tárgya, hogy azt vizsgáljuk, mekkora szerepe van az (ön)narratívában annak, hogy a szereplők magukat és a pornófilmezésbe való bekapcsolódásukat miért kötik össze vagy miért magyarázzák gyerekkori anyagi és egyéb nehézségekkel. Azt azonban, hogy a pornóiparba bekerülő fiatalok számára a szegénység motiváció, az olasz pornófilmrendező és producer Schicci is megfogalmazza egy interjúban:

⁴⁰ Ezt erősíti az a narratíva is, hogy az interjúk során a rendezők rendszerint egyfajta családként írták le a pornófilmesek világát.

A havi átlagfizetések viszont botrányosan alacsonyak [Magyarországon]. A magyar fiatalok nem szegénylősek, és különben is, számukra a szex a megélhetés forrása, ezzel keresik a kenyerüket.⁴¹

Egy kritikusabb, a *Liberation*⁴² idéző cikk a *Népszabadság*ban meg is említi, hogy a magyar nők tömeges megjelenésének jelenségét a pornóiparban össze lehet kötni a rendszerváltással járó gazdasági váltással.

A *Liberation* szerint nem a rugalmas szellem az oka mindennek [a magyar nők felülreprezentáltságának a pornóiparban], hanem egyszerűen gazdasági kilátástalanságról van szó. A gazdasági átmenet idején sok lány nem lát más kiutat a maga számára a pornóiparon kívül.⁴³

Az általunk feldolgozott sajtócikkekben a női szereplők háttérének igen sokszínű palettája rajzolódik ki: munkanélküli, be nem fejezett postaforgalmi szakközépiskolás, bolti eladó, pénztáros, fagyaltalozóban eladó, ápolónő, titkárnő, tanító- és tanárnő, és más, „nem kellően honorált értelmiségi nők”⁴⁴ egyaránt megtalálhatók voltak a beszámolók szerint a pornószereplő nők között. A felsorolásból kirajzolódik, hogy ezek olyan foglalkozások, amelyek nem biztosítanak jó egzisztenciát, és a rendszerváltás idején különösen törekény strukturális pozíciót jelentettek. Néhány riportban a szereplők plasztikusan rajzolták fel azt a hétköznapi anyagi kiszolgáltatottságot, amely a pornófilmzés felé lökte őket:

Amióta filmezek, gyökeresen megváltozott az életem. Nem kell ötször meggondolnom, hogy megvegyek-e valamit, ami megtetszik a kirakatban. A legtöbb lány leginkább éppen ezért adja a fejét a forgatásra. Unják a szegénységet.⁴⁵

Sokszor egészen más helyzetben voltak a férfi pornósztárok, mint a női szereplők. A profi férfi pornósztárok igen keresettek voltak, mivel a férfiakat egészében kevesebbet vette a kamera, és mivel a pornófilmfogyasztók túlnyomó része férfi, az ő esetükben nem volt szükség új arcokra, így viszont sokkal inkább felértékelődött a tapasztalatuk. Azok a férfiak, akikről tudvalevő volt, hogy megbízhatóan tudnak erekciót produkálni és fenntartani, komoly alkuerővel bírtak, ráadásul a profi pornósztárok az 1990-es évek végétől képesek voltak megszervezni magukat és lobbizni az „amatőrök”, az „új arcok” ellen, akik esetleg lenyomták volna a béreket.

A magyar férfi sztárok az egész világot bejárták adottságaikkal, és néhányan szinte nélkülözhetlenné tették magukat az iparban. Bár szexfilmszereplők szakszervezete tudtommal nem alakult soha, a top 10-ben szereplő fiúk nagyon is tisztában voltak a saját fontosságukkal. Ha bármelyikük összeveszett az egyik producerrel, elszámolási vita vagy bármilyen más személyes ok miatt, akkor összefogtak, és közösen bojkottálták az illető rendező következő filmjét. Kemény lobbizás volt ez, amely milliós tervekkel tudott romba dönteni (Kovács 2015: 22).

Általánosságban elmondható, hogy a pornóipar magyarországi kiépülése a külső rendszer-integrációként lezajló rendszerváltás idején osztály- és genderspecifikus módon ment végbe, ami a világrendszerbe egy dominált félperifériás pozícióba visszaintegrálódó ország alsóbb

41 *A Hét* (1994. június 10., 27. o.).

42 *Liberation* (1995. augusztus 25.)

43 *Népszabadság* (1995. augusztus 26., 13. o.).

44 *Hajdú-Bihari Napló* (1990. június 9., 5. o.).

45 *Kurír* (1996. április 29., 3. o.).

osztálya nőtagjait kapcsolta be a nemzetközi pornóiparba és használta őket olcsó munkakerőként. A „hosszú kilencvenes években” az alsó osztálybeli magyar nők kiárusítása a centrumbeli pornótőkének a magyarországi pornóipar messze legnagyobb volumenű szegmense volt. Ahogyan ez egyik interjúalanyunk elbeszéléséből összegezhető:

Ez tulajdonképpen egy üzleti történet, üzleti történelem, tehát akkoriban ez egy nagyon nagy vállalkozásnak számított. Ami nagyon bejött. [...] Hát eléggé, eléggé durva volt. Alapvetően egy macsó üzlet. Ezt kell mondanom, egy macsó üzlet. [...] Hideg üzletemberek, ilyen szempontból macsó. És akkor ebbe a lányokat mint ilyen munkásnőket [tartották], de nagyon erősen fogták vagy pedig kirúgtak rögtön. [...] Itt nincs olyan, hogy szakszervezet vagy ilyesmi. [...] Nem, nem, nem jó, ez egy kiszolgáltatott, proletár helyzet egy nőnek. Hideg, hideg, kemény világ ez igazából. (Részlet saját interjúnkából egy egykori újságíróval [I3].)⁴⁶

Pornómagazin-kiadás és -piac Magyarországon

A magyarországi pornóipar alapvetően két ágra bontható: a nyomtatott sajtó és a filmkészítés területére. Először a pornómagazin-kiadás, valamint a pornólappiac átalakulását mutatjuk be.

Az általunk felkutatott források szerint⁴⁷ idehaza a szexlapok száma igazán 1989. június 21. után indult növekedésnek: ekkortól ugyanis a korábbi szigorú lapengedély-kérelem helyett már csak bejelentési kötelezettséggel járt a lapindítás.⁴⁸ 1990. január 31-én módosult a sajtótörvény, melynek értelmében tovább egyszerűsödött a lapkiadás: már nem csak jogi, hanem természetes személyek is alapíthattak lapot.⁴⁹ Az OSZK katalógusa és a Magyar Sajtó alapján⁵⁰ készített adatbázisunk szerint 1985 és 1999 között több mint 150 szexlap indult el Magyarországon, ennek több mint kétharmada 1991-ben és 1992-ben. Nagyobb számban jelentek meg *hardcore* pornómagazinok, kisebb számban pedig *softcore* és aktmagazinok. Azt, hogy a szexlapok kiadása alapvetően relatíve kis tőkebefektetést igénylő vállalkozás volt, ami viszonylag egyszerű belépést tett lehetővé a hazai vállalkozók számára, több forrásunk is megerősítette a háttérbeszélgetéseink során. Jól mutatja ezt, hogy a vizsgált másfél évtized alatt megjelenő lapok kétharmada magyar kiadású volt, és csak egyharmad volt külföldi kiadóhoz köthető. Ugyanakkor a pornómagazinok és a pornófilmek importjának (mint a legtöbb médiaterméknek) a nemzeti piacokra való belépéshez az árutermelési láncokban egy speciális fázis beiktatása szükséges, ami a helyi társadalom számára könnyen fogyaszthatóvá teszi e termékeket: szinkron vagy fordítás. Feltehetőleg ezért és az aránylag kicsi, alacsony profittal kecsegtető piac miatt a nyugat-európai pornómagazinok relatíve kis számban jelennek meg Magyarországon.

46 Az interjúk kódjainak feloldása az irodalomjegyzék után található.

47 *Kritika* (1990. július. 12–15).

48 *Magyar Sajtó* (1990. június 4., 3. o.).

49 *Magyar Sajtó* (1990. június 4., 3. o.).

50 A *Magyar Sajtó* című folyóirat a Magyar Újságírók Országos Szövetségének lapja volt, amely 1989 és 1992 között több alkalommal is tematikus listát közölt az újonnan indult lapokról és magazinokról. Az erotikus magazinok és szexlapok először a szórakoztató és hobbilapok között, majd népes létszámuk miatt önálló kategóriában kerültek felsorolásra.

Ahogy az a korabeli lapkiadást közelebbről ismerő forrásunkkal folytatott háttérbeszélgetésből kiderült, a szexuáliságok dömpingje mögött részben egy trükkös finanszírozási modell állt. A Magyar Posta korabeli, még az államszocializmus sémájához illeszkedő terjesztési gyakorlatának megfelelően ugyanis a Posta a lapkiadóktól előre vásárolta meg a terjesztésre szánt példányokat. A maradványokat utólag kellett volna a lapkiadóknak visszavásárolniuk, emiatt tömegével jelentek meg az egy-két szám után már szándékosan, vagy csak félig-meddig kényszerből ki sem adott lapok a piacon, a veszteséget pedig kénytelen volt a Posta maga realizálni, hiszen a kintlévősége nem volt behajtható. Ezzel könnyen és gyorsan tudtak jövedelemhez jutni az egy-két lapot beindító, majd csődöt jelentő helyi vállalkozók.

Érdekletesen mutatja be ezt a szabályok fellazulásának anomikus időszakát egy korabeli elemzés:

1989-ben szinte hetente lángoltak fel a sajtóviták a szex és a pornográfia ügyében, miközben az iparág magyarországi karrierje fényesen ívelt felfelé. Az állampárti cenzúra lassú elhalása következtében bizonytalanság, egyfajta vákuumhelyzet jött létre a kulturális piacon is. Senki nem tudta, mit lehet már és mit nem lehet még, amikor az aluljárók félhomályában már készen álltak a maffiózók megbízottai a piac (újra)felosztására (Nagy 1990: 65).

A rendszerváltást követő új szabályok közül azonban nem is annyira a megjelenésre vonatkozó fizikai restriktciók, mint inkább a kivetett különadók okoztak „természetes” szelekciót az erotikus és pornográf termékek (lapok, filmek) között. A Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény az erotikus, szex- és pornófilmek áfa nélküli árbevételének 20%-át kitevő járulékkal terhelte a kiadót, filmvetítés esetén a forgalmazót, kölcsönzés vagy eladás esetén a kölcsönzési vagy értékesítési tevékenységet végzőt, könyv vagy magazin kiadása esetén pedig a felelős kiadót. A törvényt folytatta azt a „jó” gyakorlatot, hogy szövege alapján nem volt egyértelmű, mi számít pontosan erotikus, szex- vagy pornográf terméknek. Az ún. „giccsadó”-nak is csúfolt járulékot később már az importált áruk, valamint nemcsak a profit, hanem az előállítás költségei után is meg kellett fizetni.

Pár magyar magazin mindezek ellenére sikeres tudott lenni. A legsikeresebbek a *Tutti Frutti Party* és a ma is megjelenő *Cica Magazin* voltak. A *Tutti Frutti Party*t kiadó Levélpress Kiadó 1983-ban jött létre, és „fő profilja a számítógépes társközvetítés, illetve a Hilton Szállóban rendezett Erzsébet- és Katalin-napi bálók szervezése volt” (Havas 2004b: 241–242). A társközvetítés valójában prostitúciót jelentett (Havas 2004b: 242). 1992-ben adták ki sajtát tőkéből a *Tutti Frutti Party* első számát, majd a kiadó 1993-tól több magazint indított. A magyar piacon a Levélpressz képviselte azt a stratégiát, hogy a legbizarrabb és legdurvább tartalmakat (szadomazochizmus, állatokkal való szex, vizelet szexuális felhasználása) ajánlotta meg, és egykori népszerűségét és pozíciójának fontosságát jól érzékelteti, miszerint iparági szereplők szerint „Magyarországon a *Tutti Frutti Party* szexlapból egy időben többet adtak el, mint manapság a *Népszabadságból*” (Kovács 2015: 6).⁵¹

Az 1990-es évek eleje a magyar pornómagazin-kiadás és -piac fénykora volt. Ahogy azt már jeleztük, a legtöbbet magyar vállalat vagy vállalkozó adta ki – habár a piac vezérterméke

51 Ezt az állítást azonban, korabeli megbízható statisztikák hiányában, nem tudtuk igazolni (sem a Magyar Posta, sem a Magyar Lapterjesztő Zrt., sem a Magyar Terjesztés-ellenőrző Szövetség nem rendelkezik historikus statisztikákkal). A hivatalos auditálásban való részvételben ezek a kiadványok jellemzően nem voltak érdekelték, hiszen teljesen más hirdetési piacról érkeztek be az esetleges hirdetések, mint a klasszikus kiadványok (napilapok, hetilapok, magazinok) esetében.

az 1990-es évek közepéig az osztrák tőkéből működő ÖKM volt. Az ország túl kicsi piac volt a nagy külföldi lapkiadóknak. A jól teljesítő magyar magazinok annyi nyereséget termeltek, hogy egy vagy néhány tulajdonos számára egy felső középosztálybeli fizetéshez hasonló bevételt jelentettek. Ugyanakkor ennek a profitnak is egy jó része nem az eladásokból, hanem a szexhirdetésekből keletkezett még az ÖKM esetében is. Mivel a szex- és pornólapok nem a hagyományos hirdetői piacból éltek, mert hétköznapi terméket nem akartak náluk hirdetni, nem is versenyezhettek ugyanazon a hirdetési piacon, mint a mainstream sajtó. Ennek is köszönhető, hogy a szexlapok a hazai sajtó térképén önálló szigetként, zárványként működtek. Ez a működésmód azonban az iparági szereplők közti szoros együttműködést kívánta meg a túlélés érdekében. 1991 februárjában az ÖKM, az *Erotika* és a *Cats*, a korabeli három legnagyobb szexmagazin közös sajtótájékoztató keretében jelentették be, hogy közös állásfoglalásban tiltakoznak a fővárosi önkormányzat azon kezdeményezése ellen, amely számúzné az újságosbódék kirakatából a szexlapokat.⁵² Nem sokkal ezt követően, 1991. augusztus 27-én alakult meg az Európai Mozgalom a Kulturált Erotikáért (EMKE) nevű egyesület, amely egyrészt a teljes hazai szexipart átfogó érdekvédelmi és érdekképviseleti szervezetet kívánt lenni, másrészt „egy európai szintű szexuális kultúra kialakítását” tűzte ki céljául.⁵³ Az egyesület saját maga akart a szexipar kifejlesztéséért tenni és így a szóban forgó vállalkozásokat életben tartani, hiszen kiemelték, hogy „elítélik a törvénytelenül terjesztett pornográf termékek forgalmazását és igyekeznek meggátolni a gyermekprostitúciót”.⁵⁴ Az alapítók között a már említett ÖKM és Levélpressz mellett a kor egyik legtöbb hazai szexlapját, például az ikonikus *Popó Magazint* is kiadó IWL Kft., valamint a Kovács „Kovi” István-féle LUXx Videót megelőző, a kor egyik legfontosabb pornófilmgyártó stúdiója, a Fókusz Videó is megtalálható volt.

Centrumtőke és pornófilmgyártás Magyarországon

Magyarország világgazdaságba való visszailleszkedésekor kiemelkedően agresszíven tört be az országba a pornófilmipari tőke. Az olcsó gyártási költségek és a törvényi szabályozás majdnem teljes hiánya⁵⁵ és az ország tranzitőna-elhelyezkedése, illetve geopolitikai szerepe az éles piaci verseny időszakban vonzó gyártási helyszínné tette Magyarországot. Ehhez hozzájárult az is, hogy a környező országokhoz képest viszonylag gyorsan és harcok nélkül zajlott le a politikai átalakulás.⁵⁶ Bizonyos országokban tilos volt a pornófilmforgatás, de engedélyezett volt a mozikban, majd később kábelcsatornákon a filmek vetítése.⁵⁷ Azaz a filmeket valahol elő kellett állítani. Más országok esetében egyszerűen csak olcsóbb volt itt leforgatni a filmeket. Több pornóiparos tudni vélte,⁵⁸ hogy már az 1980-as évek végén jöttek ide külföldi rendezők forgatni, ennek írásos nyomaira azonban nem bukkantunk.

52 *Kurír* (1991. február 4., 16. o.).

53 Erről az egyik alapítótág az ÖKM hasábjain számoltak be az olvasóknak.

54 *24 óra* (1991. október 25., 16. o.).

55 A szabályozás egyáltalán nem terjed ki semmi másra, csak a szereplők életkorára.

56 Jugoszláviában például hasonlóan laza volt a szexualitás körüli diskurzus és a szexualitás morális megítélése, a délszláv háború azonban lehetetlenné tette, hogy a filmgyártást bárki kihelyezze oda. Romániában forradalom zajlott, Csehszlovákiában pedig a cseh és a szlovák területek, majd államok jogi és fizikai határainak és elkülönülésének a folyamatai zajlottak.

57 *168 Óra* (1994. július 12., 33–35. o.).

58 Saját interjúink alapján.

Mindenesetre az 1990-es évek legelejétől biztosan gyártási helyszíneként szolgált az ország a skandináv, az amerikai, a német és az olasz pornóipari tőke számára. Például a svéd Private Media és az amerikai Elegant Angel/Evil Angel cégeken keresztül az Európában forgatott pornófilmgyártásnak minden évben majdnem negyede Budapesten és környékén készült a 2000-es évek közepéig (Szoeverfy és Slade 2005: 173), nagyrészt magyar szereplőkkel. Ez évi több száz filmet is jelenthetett. Ahogy az 1992-ben megjelent amerikai pornófilm, a *Hungarian Anal Rhapsody* (Odyssey Group, 1992) ajánlója fogalmaz: „Ennek a kazettának jár egy extra pont az egzotikus helyszínért... bár a címben szereplő »Budapest«, az öreg város olyan ismerős lehet manapság, mint a Ron Vogel stúdiója”.

Ahogy fentebb már írtuk, Olaszországban tilos volt a forgatás, így a filmeket valahol elő kell állítani, ahol lazábbak a törvényi szabályozások. Ahogy egy olasz producer fogalmazott:

- Miért éppen Magyarországon alapított pornócéget, miért nem otthon, Olaszországban?
- [...] az olasz törvények tiltják a pornófilmkészítést. Nézni szabad, csinálni nem. Magyarországon éppen ellenkezőleg: filmet készíteni szabad, de nézni csak otthon, videón, moziban nem.⁵⁹

Ugyanebben az 1994-ből származó interjúban a neves olasz pornóproducer kifejti, hogy a magyar választásokon nem a (végül nyertes) szocialistáknak szurkol, mert várható baloldali politikájukkal megnehezedik Magyarország csatlakozása az Európai Közösséghez,⁶⁰ márpedig az olasz filmek magyarországi gyártását az is szükségessé teszi, hogy egyre szigorúbb szabályok vonatkoznak a nem EK-állampolgárok munkavállalására.⁶¹ Ez az idézet azt is jól megvilágítja, hogy az EK tagállamainak és az EK egészének az 1990-es évek első felében egyre szelektívebb migrációs politikája következtében is felerősödött a pornógyártásnak a centrum körüli félperifériára való kihelyezése. Az idézetből az is kitűnik, hogy a producerek számára gyártási szempontból kifejezetten előnyt jelentett volna az ország mihamarabbi csatlakozása az EK-hez, ami a szereplők munkaerő-áramlását segítette elő, csakúgy, ahogyan az később a prostitúció esetében 2004 után meg is történt.

A külföldi tőke magyarországi működése sokban kapcsolódott a magyar munkaerőhöz, elsősorban persze a filmek szereplőihöz, de azért is vonzó helyszín volt a forgatásokhoz az ország, mert olcsón lehetett technikai munkaerőt, technikát és helyszínt bérelni. A MAFILM stúdiója például fotózások és forgatások helyszínéül szolgált.

A pornóforgatásokon a Magyar Televízió vezető munkatársai dolgoztak, méghozzá igen magas színvonalon. Egész kis ipar épült ki a beáramló szexfilmek kiszolgálására. Ismerek olyan kollégát, aki a házába szállásolta el őket. Mindent leszervezett nekik, a szereplőket, a helyszíneket, a kamerát, a stábot, még a reggelit is, így az tűnt a legraktikusabb megoldásnak, hogy a vendégszobát adja oda ideiglenes hálólhelynek. A rendezőnek gyakorlatilag csak le kellett szállnia a repülőgépről, és már munkába is állhatott (Kovács 2015: 28).

⁵⁹ 168 Óra (1994. július 12., 34. o.).

⁶⁰ Minden bizonnyal jelentősen félreértve a magyar politikai viszonyokat és a „szocialista” szót az MSZP nevében.

⁶¹ A Martelli-törvényt 1990-ben vezetik be Olaszországban, abból a célból, hogy gyakorlatilag nullára redukálják a munkaerő-beáramlást. Csakis olyanok kaphattak engedélyt, akiknek előtte már volt munkavállalási engedélyük.

A pornófilmgyártás és -piac magyar szereplői

Minden bizonnyal a magyar piac túl kicsi volt ahhoz, hogy bármelyik külföldi cég leányvállalatot hozzon létre itt, így Magyarországon az első cég, amely elkezdett szisztematikusan pornófilmek szinkronizálásával és VHS-terjesztéssel foglalkozni, a Fókusz Videó volt, melyet egy szinkronszínész alapított. A Fókusz Videó végig meghatározó szereplője volt a pornófilmek magyar piacon való értékesítésének.

A szisztematikus pornófilmforgatásba egy volt sajtófotós, Kovács István vágott bele először (Barna 1995). A rendszerváltozásra jellemző társadalomdinamika, hogy sajtófotós lévén abba a középosztálybeli csoportba tartozott, akik már a rendszerváltozás előtt rendszeresen utazhattak a vasfüggönytől nyugatra, és ott találkozhatott a szexiparral, fotósként pedig modellekhez is könnyebb hozzáférése volt:

Külföldi útjaimon láttam, hogy tőlünk nyugatabbra mekkora üzlet a szex. Az erotikus mozik, a sztriptízbárok, és persze a filmek ott tömegével vonzották az embereket. Berlinben a swinger, vagyis párcserélős bulikat hatalmas posztereken hirdették a nyílt utcán. Nálunk legfeljebb a körüti peepshow-kba dobálták a tízforintosokat az erotikus élményekre vágók (Kovács 2015: 27).

1992-ben, amikor a volt fotós megalapította a LUXx Videót és elkészítette az első két filmjét, a szervezésben már tudott a külföldi producerek kiszolgálására szakosodott hálózatra építeni. Másrésztől, elmondása szerint, az állami televízió munkatársai dolgoztak keresetkiegészítésként a forgatásain, ami a korszak gazdasági recessziójának egyik következménye is volt. Mivel a saját filmek gyártása nem hozta vissza elég gyorsan az árát ahhoz, hogy folyamatos lehessen a gyártás, először külföldi filmek szinkronjával és magyar terjesztésével kezdett foglalkozni – részben saját videótékáján keresztül –, majd később külföldi pornócégeknek kezdett rendezni Magyarországon, magyar szereplőkkel és infrastruktúrával.

Stratégiája az volt, hogy a Magyarországon forgató külföldi rendezők filmforgatásaira odament ismerkedni.

Akkor azért, hogy megismerkedtem külföldi producerekkel meg rendezőkkel, mert mindig mentem. Rendeselek voltak a szereplők is meg a stábtagnak is, mert mindig föl hívtak, hogy „figyeld, tudod, hogy a Joe D.” vagy a nem tudom, „Mario S. olasz rendező itt forgat?” Mondom „hol?”, és akkor odamentem, aztán megismertük egymást, tehát odamentem a forgatás helyszínére, akkor kérdeztem, hogy „maradhatok”? Mondta, hogy „persze, maradjál”. Akkor ottmaradtam, néztem a forgatást, láttam, hogy jó csajok vannak benne, jó szereplők, jó lesz a történet. Megveszem, jó. És akkor így bővült a paletta. [...] Akkor, amikor én forgattam filmeket, mindig vittem VHS-en ajándékba: „Nézzétek meg, nézzétek meg, nézzétek meg!” Aztán már látták, hogy itt van ez a kis magyar, de két év múlva is itt van. Akkor már megnézték a filmet, akkor jó, akkor már cseréljünk, akkor te adsz egy filmet olasz joggal, én adok neked egy filmet a magyar joggal. [...] Ugye akkor látták, hogy ott vagyunk, már rendelték tőlem filmet. Ne neki kelljen jönni ide Magyarországra, hanem mit’ tudom én, ennyi pénz van rá, akkor forgasd le nekünk. És akkor egyre többet és többet dolgoztam külföldi cégeknek. Amikből már azért kijött szépen a profit, plusz még megtartottam. (Részlet egy saját interjúmból egy egykori pornófilmproducerrel és -rendezővel: [11.])

A volumeneket jól mutatja, hogy 1995-ig mindösszesen 18 olyan film készült, melyek magyar tőkéből készültek (Barna 1995), a Magyarországon leforgatott külföldi tőkéből készült

filmek száma 1995-ig a becslések alapján ennek viszont a több tízszerese. Az 1993-ban kivetett „giccsadó” jelentősen növelte a hazai előállítási költségeket, és kevésbé lett vonzó pornóforgatási helyszín külföldi stáboknak az ország, a beszámolók szerint mégsem csökkent mindennek következtében a forgatások száma, legfeljebb a lokációja. A 1990-es évek második felében már a magyar vonatkozású pornófilmek forgatásának egy része külföldi helyszínen zajlott.⁶²

A 2000-es évek elejére a Magyarországon leforgatott filmek száma évenként több százas nagyságrendre rúgott. Az alacsony költségekkel és alulszabályozott jogi környezettel leírható Magyarországon a pornófilmgyártás nagy profittal tudott működni. A LUXx esetében a gyártás és a terjesztés sokszor ugyanannak a személynek a közbenjárásával történt, de hogy a gyártás és terjesztés az értékláncban mennyire külön helyiértékek, jól mutatja a filmek újraszinkronizálásának gyakorlata. A magyar szereplőkkel Magyarországon készült filmeket angolul, németül vagy olaszul szinkronizálták, így készült el a film hivatalos eredeti hanganyaga, amely a film elsődleges piacát targetálta. Aztán a magyarországi terjesztéshez például a LUXxnak vissza kellett az eredetileg magyar szereplőkkel készült filmeket szinkronizálnia magyarra.

Amikor megvásároltam egy-egy film jogait, akkor olaszul vagy németül kaptam meg a kópiákat. Ha rossz munkát végeztek külföldön, akkor még le lehetett olvasni a szereplők szájáról: „Mi a fenét mondjak még?” Más lehetőség híján ismét magyarra kellett szinkronizálnunk az eredetileg magyarul forgatott filmeket, hogy a hazai nézők számára élvezhetők legyenek (Kovács 2015: 36).

Az egyetlen terület, ami Magyarországon végig magyar tulajdonosú cégeknél maradt a pornófilmiparban, a filmek magyarországi forgalmazása volt.

Voltak mindig próbálkozások, sőt voltak külföldi nagy cégek is, akik azt hitték, hogy majd, mert Németországban jól menő a cégük, majd Magyarországon is, és nagyon meg is voltunk ijedve, hogy majd mit tudom én van 500 filmje lefogatva, majd ezekkel ők majd letarolják a piacot. Alapítottak magyarországi kiadót, csak hát ugye, más a német piaci viszony, meg más a magyar. Mások voltak az árak. [...] Amiért ő simán elad Németországban egy VHS-t, azt Magyarországon kiröhögték. Ráadásul mi összefogtunk a Fókusz tulajdonosával, és akkor mindig csináltunk ilyen nagyon komoly árleszállításokat, árcsökkentéseket, tehát jóval alávertünk mindig, és akkor így pár hónap után ki is ment. (Részlet egy saját interjúmból egy egykori pornófilmproducerrel és -rendezővel: [I1].)

A pornófilmgyártás és -piac szereplői és a magazinkiadók között általánosak voltak az együttműködések és összefonódások. Azoknak a filmeknek a forgatásain, amelyeket itt forgattak, de forgalmazni is itt szándékoztak, sokszor fotóztak is. Ez a magazinoknak ingyentartalmat, a magyar piacon is forgalomba kerülő filmnek pedig ingyenreklámot biztosított. A Magyarországon működő pornóipar egy kis méretű, átlátható hálózatként írható le, amelyben mindenki ismert mindenkit. Az 1990-es éveket több interjúalanyunk is úgy írta le, mint amikor a pornószakma Magyarországon „családisan tudott működni”.

Az 1990-es évektől a pornó egyre könnyebben szivárgott be a nagy olvasottságú bulvár-magazinokba és szórakoztató tévéműsorokba is. A sajtó az 1990-es évek elejétől érdeklődött a pornóipar és piac iránt. Ez a „kapitalista átmenet” egy izgalmas aspektusa volt, mely sok

62 168 óra (1997. március 11., 26–27. o.).

olvasót érdekelt. A nagy elérésű sajtótermékekbe való bekerüléssel a pornóipar szereplői gyakorlatilag ingyen jutottak hirdetési felülethez, míg a lapok olvasottságát és a tévéműsorok nézettségét garantáltan növelték a pornóval kapcsolatos tartalmak. Az 1990-es évek első felében a beinduló bulvárújságok szolgáltatott felületet, az 1990-es évek második felében csatlakoztak ehhez a kereskedelmi televíziók. Egy egykori, a témával foglalkozó újságíró a következőképpen vázolta fel a mindkét fél számára kölcsönös együttműködést:

A fizetések úgy döntöttek el, hogy teljesítményelv alapján, tehát megjelent flekkek, megjelent oldalszám, és hát akkor ez nekem jó volt, mert [...] én azért választottam ezt a témát, mert hogy ez biztos bekerült a lapba. [...] És kerestem egy olyan területet, [ahol] megjelennek azok a cikkek, amiket az ember ír. [...] Igazolva van, hogy én teljesítettem minden hónapban. [...] Ami aztán elég érdekes volt, akkor jelentkezett először, az 1990-es évek elején jelentkezett ez az egész. Teljesen új volt. Be is került a lapba. (Részlet saját interjúnkból egy egykori újságíróval [13].)

A kereskedelmi csatornák 1997-es magyarországi indulása után, a 2000-es évek elején a *LuXX* Videó tulajdonosa által, főleg a Private Mediának rendezett filmekben szereplő pár pornószerelőre elkezdték a „magyar pornóasztár” jelzőt használni, és a kereskedelmi csatornákon szerepeltették őket, általában együtt a rendező-tulajdonossal. A 2000-es évek elején Vad Katalin, azaz Michelle Wild az első, aki a tágabb pornóiparban is keresett névnek számított és a magyar mainstream kereskedelmi médiában is szerepelni kezdett mint egy pornóvállalkozás állandó arca.⁶³

A pornóval kapcsolatos társadalmi diskurzusok és a társadalmi fogadtatás

Kétség sem férhet hozzá, hogy ahogyan azt bemutattuk, a rendszerváltás „pornóboomja”, bár egy jól körvonalazható és több évtizedes történeti folyamatba illeszkedett bele, igen csak felkorbácsolta a közvéleményt. Ennek megfelelően az 1990-es évek első felében hamar felállt egymással szemben a pró és kontra tábor, amelyek, ahogyan azt majd látni fogjuk, nem teljesen képezik le a más témáknál szokásos elitfrakciók közti törésvonalakat (lásd Gagyai 2014). Ennek főként az az oka, hogy a liberális tábor a pornó témája mentén a szabadságjogok (média-, szólás-, sajtószabadság) mellett kardoskodók és a pornóban megtestesülő antihumanizmus, illetve nőellenesség ellen kiálló konfliktusa mentén bomlott további két csoportra. Azon, hogy a keresztény-nemzeti értékek iránt elkötelezett megszólalók leginkább erkölcsi alapokon tartották károsnak a pornót, nem lepődhetünk meg, de komoly ellenzői voltak a jelenségnek a liberális értelmiségi frakción belül is. Az ellenzők és a szigorú szabályokat, vagy akár teljes betiltást is szorgalmazók leginkább a pornográfia erkölcsökre, különösen a kisgyerekek fejlődésére veszélyes mivolta miatt ítélték el a jelenséget, amelyet gyakran hasonlítottak valamiféle betegséghez, amely megfertőzi az egyébként egészséges „néplelket”. Ahogyan azt egy a pornó ellen törvénymódosító javaslattal élő MDF-es képviselő megfogalmazta: „a pornó a társadalom egy rákos tünete, olyan kinövése, amit mindenféleképpen ki kell operálni a társadalom testéből”.⁶⁴ Az erkölcsi alapon történő elítélés mellett az ellenzők egy másik tábor a pornó antihumanista és könyörtelen, profitmaximalizáló

63 Ebben is különbözött Staller Ilonától, aki hasonlóan ismert volt, de önálló szereplőként, nem pedig egy vállalkozás által kinevelt „sztárként”.

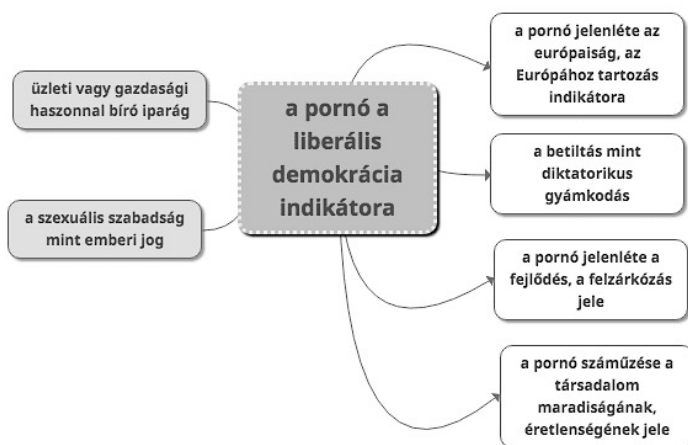
64 168 óra (1990. május 29., 26–27. o.).

iparágként való működésében látta a pornóval kapcsolatos problémák lényegét. Ahogyan azt Hankiss Ágnes író, későbbi politikus megfogalmazta egy interjújában:

Ez egy nagy semmi, helyesebben olyan sivárság, s ebből nagyon jól megél egy üzletág, amely valójában az emberi nyomorúsággal él vissza. Akiket lefényképez, nyilvánvalóan olyan marginalizálódott emberek, akik azért teszik magukat áruvá, mert ez az utolsó esélyük. Aki magát humanista embernek tekint, ezért sem lelkesedhet az efféléért.⁶⁵

A pornográfiával kapcsolatos másik táborra a megszólalásaik alapján nem feltétlenül mondhatjuk, hogy a pornó mellett érveltek volna, hanem inkább olyan keretben közelítették meg a jelenséget, amely akarva-akaratlanul, de jelentését tekintve a pornó legitimálását eredményezte. Az 1. ábra a pornót legitimáló diskurzusok egyszerűsített struktúráját ábrázolja. Ezek a vélekedések sokszor épp a pornó jelenlétét problematizáló, szatirikus és ironikus megszólalások voltak, ám humoruk csakis akkor tudott csattanni, ha meglévő és sokak által ismert érveket tudtak kifigurázni.

1. ábra. A pornográfiát legitimáló diskurzusok szerkezete



Az elemzett sajtócikkekben alapvetően egy fő legitimációs keretet tudtunk azonosítani, és két ehhez kapcsolódó kisebb legitimációs keretet. Ezeket az 1. ábrán sötétebb szövegdobozok, míg a legitimációs keretekhez kapcsolódó érvelési stratégiákat a világosabb szövegdobozok jelölik.

A kelet-európai régió 1989-es, a kapitalista világrendszerbe való visszacsatlakozását Giovanni Arrighi (1990) kifejezésével élve a felzárkózás illúziója hatotta át. A liberális politikai elit és a vele szövetséges tőkefrakció hirdette, hogy a szabad piac és a demokrácia programjával felzárkózhatunk a „Nyugathoz”, elérhetjük a jólétnek és a társadalmi biztonságnak azt a szintjét, amely az észak- és nyugat-európai országokat jellemzi (Gagyí 2014; Melegh 2006). A Nyugattól való lemaradás egy időben lineáris fejlődési pályán való alulfejlettséget jelentett. Ez a szimbolikus geopolitikai kapcsolatok és az identitásképzés szintjén Böröcz József (2006)

65 168 óra (1990. április 3., 26–27. o.).

kifejezésével élve morális geopolitikaként is működött. A Nyugattól való lemaradás morális, jellembeli vagy kulturális hátrányként jelent meg. Tehát eszerint akkor éri utol az ország a Nyugatot, ha maga is „nyugatos” lesz. Ehhez kapcsolódóan a vélekedések egyik legjellemzőbb és legnépesebb csoportja a pornó jelenlétét mint a liberális demokrácia indikátorát értelmezte: azokban az országokban van liberális demokrácia, ahol a pornó is engedélyezett és látható, ergo Magyarországon liberális demokrácia működik.

Ennek a keretnek az egyik legfontosabb alkotóelemét azok a vélemények jelentik, amelyek a pornó jelenlétében a társadalmi fejlődést, a Nyugathoz való felzárkózást, a lemaradás ledolgozását vélik felfedezni. A következő idézet cinikus felhanggal ugyan, de összesűrítve tükrözi vissza ennek az értelmezésnek a karikatúráját:

A héten főműsoridőben [a német *3sat* csatornán] sugárzott 25 perces film témája a szárnyait bontogató magyar kapitalizmus egyik figyelemre méltó területe volt, ahol a lemaradás hazánk és a fejlett Nyugat között jóval kisebb, mintsem azt bárki is gondolni merészné. A magyar sikersztóri: a pornóipar.⁶⁶

Ezt az érvelést egészítik ki azok a vélekedések, amelyek csalódva említik az ellenvéleményeket, mondván, hogy a magyar társadalom jelentős része még nem elég érett és erkölcsileg nem elég szabad ahhoz, hogy a pornót befogadja. Erre a vélekedésre hoz példát az alábbi idézet, melyben az újságíró egy erotikus magazin szexuálpсихológus lapszerkesztőjét kérdezi:

– Az erkölcsöket nem kell féltünk a szexuális és pornóirodalom megjelenésétől?

– Én inkább úgy érzem, a szexlapokat kell féltünk a hazai társadalom meg nem értésétől.⁶⁷

A felzárkózási illúzió és a morális geopolitika szexuális formája nem csak a pornóról való tárgyabb diskurzust jellemezte, hanem a pornóipar maga is termelte ezeket a retorikákat marketing- és legitimációs stratégiaként, piacélnkítés és „munkaerő-toborzás” céljából egyaránt. Ennek az egyik legextrémebb példája néhány olyan korabeli szexlap elnevezése, amely a címében is viselte a demokratikus jelzőt, például a *Sexy Lady – Független Demokratikus Sexy Magazin* vagy az azonos lapcsaládhoz tartozó *Lesbi Girls – Független Demokratikus Lesby Magazin* (előbbiről lásd: Lányi 1990: 239). A pornóipari szereplők missziója, miszerint önkéntes fáklyavivők lesznek a magyar szexuális kultúra éjszakájában, a már említett érdekvédelmi egyesület, az EMKE megalapításáról szóló hírekben is kihangsúlyozásra került.

1991. augusztus 27-én, Budapesten létrejött az Európai Mozgalom a Kulturált Erotikáért elnevezésű egyesület. Az EMKE alapító tagjai – az erotikus termékeket előállító vállalkozók, az erotika világában legálisan ténykedők, a „szexipar” szolgáltatásait és termékeit forgalmazók, a szexológiai foglalkozó tudósok, szakértők, a szakemberek, szexklubok és partnerkereső intézmények, az erotikus lapokat, könyveket, videofilmeket kiadók és forgalmazók várják soraikba mindazok jelentkezését, akik érdekeltek egy európai szintű morális és üzleti szexkultúra megteremtésében. [...] [F]ontos célkitűzés egy európai szintű szexuális kultúra kialakítása Magyarországon. A szexuális kultúrához mindenütt a világon egy sajátos iparág tartozik, amely értéket is hordoz, amely értékek védelme, felkarolása, kifejezésre juttatása az EMKE alapítóinak is alapvető célja, érdeke. [...] Az EMKE alapvető célkitűzése a szexkultúrában is Európába, Európa szintjére jutni.⁶⁸

66 *Népszabadság* (1994. március 28., 11. o.).

67 *Heti Budapest* (1990. május 25., 19. o.).

68 ÖKM, saját gyűjtés.

A nyugatos narratívát az osztrák ÖKM úgy is kihasználta, hogy azzal hirdette magát, hogy a hasábjain megjelenő hirdetésekben nyugati, azaz leginkább osztrák szexpartnerekkel lehet ismerkedni. Ezáltal a vágyott nyugati színvonalat nem csak a szexuális kultúra, hanem a szexuális interakciók által megszerezhető konkrét életszínvonal-javulás szintjén is felajánlotta olvasóinak – persze szexuális kapcsolatokon keresztül.

És még valami, amit csak az ÖKM nyújthat olvasóinak: közvetlen kapcsolatok Nyugat-Európában, elsősorban Ausztriában élő férfakkal, hölgyekkel, párokkal. Magazinunk nemzetközi, nem ismer országhatárokat. [...] Reméljük, hogy [s]zerény eszközeinkkel mi is hozzájárulhatunk Nyugat- és Kelet-Európa egyesüléséhez a szó legszorosabb értelmében...⁶⁹

A szexualitás morális geopolitikája a szexipar aktorai számára althusseri (1971: 108) értelemben is ideológiaként működött, amely illuzórikus viszonyt alakít ki a valósághoz és felépíti a szubjektumot. Például a saját társadalmi kapcsolatok értelmezésében, illetve a stigmatizáció feldolgozásában: „[A] magyar ember *még mindig* elég prúd, a szexiparból élőkhoz komoly ellenszenvvel viszonyul” (Gold 2005: 5, kiemelés tőlünk). Ugyanez a „még mindig” narratíva a felzárkózási illúzió értelmében bizakodva tekint a jövőbe. Ugyanez a szelfnarratíva jelenik meg több aktornál a saját múltra való visszatekintésben. Az aktorok többször olyan hősöknek narrálják magukat, akik megküzdöttek a prúdériával és elősegítették az ország nyugatiasodását a szexualitás területén. Például: „mára a pornó elfogadott lett, nekünk Misivel [Michele Wild pornószerző] még meg kellett küzdenünk az előítéletekkel” (Gold 2005). Vagy: „Valami beindult: Magyarországon elkezdett omladozni a prúdéria fala. Egy lépéssel közelebb kerültünk a Nyugathoz, ami talán részben nekem is köszönhető” (Kovács 2015: 34).

A következő idézet az ironia eszköztárával figurázza ki a reflektálatlan „Európa-imádatot”, amely így egyfajta ellendiskurzust képez.⁷⁰

Az a benyomásom, hogy nemcsak, hogy igyekszünk Európába, de már a „kultúrbiznisz” kellős közepén leledzünk. A fejlődés legmagasabb fokán. Ami már a legmerészebb csúcsot, a kommunizmust is meghaladta. Mert itt nem zárult le semmi, posztmodern ide, Fukuyama oda: a történelemnek nincs vége, nemcsak egy Oscar-díjas pornósztárnőnk van, hanem több jelöltünk is erre a címre. [...] Lelki szemeim előtt már megjelent egy káprázatos Európa Parlament, ahol nem csupán elolaszosodott Husikák [Cicciolina beceneve], hanem virtigli magyar husikák nyüzsögnek az ülésteremben anyaszült – vagy éppen klónozott – meztelenségben, és hoznak nagyszerűbbnél nagyszerűbb törvényeket az emberi szabadság védelmében. Mondjuk, ilyet: legyen alanyi joga mindenkinek a pornó – korra, nemre, etnikumra, vallásra való tekintet nélkül.⁷¹

A pornót a liberális demokráciák indikátoraként felrajzoló diskurzusok egy másik csoportjába azok a megszólalások tartoznak, amelyek a pornó teljes vagy részleges betiltása mögött diktatúrákat idéző és az állampolgárok felett gyámkodó, őket gyerekeknek tekintő politikai berendezkedést vélnek felfedezni. A tiltás/szabályozás áll szemben a szabadsággal, a diktatúra a demokráciával. Ez egy végetekig polarizált véleménystruktúra kontúrjait rajzolja meg.

69 ÖKM, saját gyűjtés.

70 A részlet azért is zavarba ejtő, mert benne jól azonosíthatók azok a diszkurzív megoldások, amelyek az utóbbi néhány évben a „gender” fogalmával kapcsolatos kritikákban köszöntek vissza: pornó = Európa = fejlődés = posztmodern = haladás = a klónozás mint a természeti törvények felülbírálása = emberi/alanyi jog.

71 Új Magyarország (1997. április 14., 11. o.).

Ha a demokratizálás felé megyünk, akkor a magyar nép hadd döntse el maga, hogy van-e igénye erre. Mert ha demokratizmus van, akkor a szexualitásban is hadd legyen...⁷²

A fő legitimációs keretet, amely a pornót a liberális demokráciák indikátoraként jelöli meg, két kisebb egészíti ki. Ezek közül az első ott folytatja, ahol az előző alkeret abbahagyja, hiszen azzal érvel a pornó mellett, hogy a szexuális szabadság, akár csak más szabadságjogok, például a vallás- vagy szólásszabadság, a demokráciában alapvető emberi jognak számítanak, így a pornóhoz való hozzáférés is tulajdonképpen alapjog. Azaz biztosítani kell az ehhez való hozzáférést.

A társkeresők által már régóta ismert Levélpresse Gmk. álláspontja szerint a szexuális szabadság a legalapvetőbb emberi jogok egyike, és az ennek korlátozására összegyűjtött aláírások csak a kisebbség véleményét tükrözik.⁷³

A legitimáló segéddiskurzusok másik csoportja pedig azzal érvel a pornó mellett, hogy ugyanolyan üzletág és vállalkozás, mint a többi, megélhetést biztosít az abban dolgozóknak, adóbevétel származik belőle, mindenki csak profitálhat.

Vegyük tudomásul, hogy ez is éppolyan üzlet, mint a többi. Zsíros üzlet. Kis alaptőke, óriási profitelőtelőség. Csak jól kell csinálni.⁷⁴

A nyilvánosságban elszabadult pornográfia különféle civil alapon szerveződő tiltakozásokat is életre hívott, noha a korabeli magyar feminizmusnak nem volt kiemelt és hosszú ideig problematizált témája a pornográfia. Az Egyesült Államokban indult porNO kampány Magyarországon is megjelent 1990 és 1992 között: aktivisták porNO matricákat ragasztottak például az újságosstandok azon részére, ahol a pornóújságok voltak láthatók (Bollobás 2006). A kampány nem célozta meg a döntéshozókat, inkább szimbolikus volt, a problémára akarta felhívni a figyelmet (Fábián 2002). Magyarországon ebben az időszakban három irányvonalra koncentrált a feminizmus, ami magyarázhatja azt, hogy miért nem tudott a magyar nők szexiparban való kizsákmányolására érdemi reakció születni a cikkeken és szimbolikus kampányokon kívül. Egyrészt szimbolikus akciókra, amelyek nem konkrét intézkedéseket, mozgalmi nyomásgyakorlást céloznak meg a nők ügyeivel kapcsolatban, hanem céljuk, hogy felhívják a társadalom figyelmét a problémára, másrészt ügyek szeparált, formális képviselőre, szolgáltatások nyújtására a civil szektorban (Fábián 2002), és harmadrészt a feminizmus elméleti művelésére, szabadegyetemek, folyóiratok létrehozására és közéleti, tudományos cikkek írására (Acsády 2002). Mivel a pornóipar, szemben a prostitúcióval vagy a háztartási erőszakkal, a szerződéses bémunkaviszonyokon belül és formális infrastruktúrák használatával működött, civil képviselő nemigen tudott alakulni a pornószerreplők képviselőre – a formális viszonyok között ez hagyományosan egy szakszervezet dolga lett volna. Emellett minden bizonnyal a nyilvánosságban a pornóiparnak a liberális demokrácia értékeihez való kötése is megnehezítette a pornóipar nyilvános kritikáját.

Az elszórt, akciószerű feminista tiltakozások mellett a Katolikus Ifjúsági Mozgalom több mint 75 ezer aláírással támogatott népi kezdeményezése számított komolyabb ellenszélnek. Utóbbi hatására a konzervatív többségű új országgyűlés először 1990. március 2-án egy

⁷² 168 óra (1990. május 29., 26. o.).

⁷³ Magyar Hírlap (1990. február 17., 6. o.).

⁷⁴ Reform (1989. december 1., 44. o.).

határozatot⁷⁵ fogadott el, amelyben – kissé időt nyerve a szabályozás végiggondolásához – ígéretet tettek a meglévő büntetőjogi passzusok mellett kiegészítő szabályok beiktatására. Röviddel ezután, 1990 áprilisában jelent meg a Kereskedelmi Minisztérium rendelete,⁷⁶ amely tiltotta a pornográf termékek forgalmazását, az erotikus és szexuális eszközök árusítását pedig csakis a gyerekintézmények (óvoda, iskola) és egyházi intézmények 200 méteres körzetén kívül tette lehetővé. Arról, hogy mi minősül erotikus és mi pornográf tartalomnak, a rendelet szövege szerint a „Művelődési Minisztérium által létrehozott, független szakértők részvételével működő társadalmi szakértői bizottság dönt”. Ennek hiányában azonban előfordult, hogy egyes települések vezetői önkényesen tiltottak ki szexlapokat, például az épp akkor magyarul megjelenő *Playboyt* a területükről – erről jelent meg panaszos hangú beszámoló például a *Beszélő*ben.⁷⁷ Egyértelmű definíció és érdemi bizottság hiányában a rendelet betartatásáról gyakorlatilag nem beszélhetünk. Az újságosbódék kirakatából való kiűzése érdekében a korabeli források szerint a főváros is hadat üzent a pornó- és szexuáliságoknak. A szigorítást a lapkiadók – érthetően – igyekeztek elkerülni⁷⁸ vagy alternatív javaslatokkal (például zárt csomagolás) előállni.

A szabályozási változások egyik fontos eleme, hogy – ahogyan külföldön (Person, Hurka és Knill 2016) is megfigyelhető – a pornográfia szabályozása külön vágányra kerül, és a lehető legszigorúbb tiltást vezetik be a kiskorúak szereplésével készített tartalmakra vonatkozóan. Idehaza a Btk. 1997-es átfogó módosításakor⁷⁹ lett önálló tényállás a tiltott pornográf felvétellel való visszaélés, aminek értelmében a kiskorúakról történő pornográf felvételek készítése, birtoklása és terjesztése is önállóan büntetendő cselekménnyé vált. Ennek közvetlen előzménye a sajtóban is sokat cikkezett⁸⁰ 1996-os ún. egri gyerekpornóügy volt. A gyerekek felhasználásával készített pornográf felvételek önálló büntetésének hozadéka, hogy a felnőttek részvételével gyártott pornó megítélése megváltozhat: a törvényhozás a társadalom kollektív lelkiismeretét azzal nyugtatja, hogy a gyerekeket szigorúan védi, ezzel azonban – ellenkező tartalmú szabályok hiányában – körbe is rajzolja azt a tevékenységi kört, amelyet bizonyos keretek között, de mégiscsak engedélyez (Person, Hurka és Knill 2016), tehát legitimálja a pornóipar gyermekekre nem veszélyes praxisait. Ezzel pedig maga a szabályozás válik a pornifikáció motorjává. A jelenség, hogy a pornográf felvételek tartalma, amennyiben szerződéses viszony áll fenn a felek között, kizárólag a gyerekek és fiatalok használatának esetében van szabályozva, sok európai országra jellemző. Ez a jogi környezet kedvez az extrémítás és brutalitás iránti igény kiszolgálásának, mely az európai pornó védjegyévé vált, és amelynek Magyarország az egyik fő beszállítója volt a „hosszú kilencvenes években”.

75 23/1990. (III.12.) OGY határozat a pornográfia és szennyirodalom nyilvános terjesztésének tiltására irányuló népi kezdeményezésről.

76 6/1990. (IV.5.) KeM rendelet.

77 *Beszélő* (1990, 54. szám: „Playboy-téboly”).

78 *Kurír* (1991. február 4., 16. o.).

79 1997. évi LXXXIII. Törvény a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról.

80 Felvilágosító filmnek álcázott gyerekpornó-videókat forgatott kiskorú lányok szerepeltetésével egy egri házaspár, az ügy 1996-ban került napvilágra. *Kurír* (1996. június 7., 2. o.).

A turizmus és marketingipar körülbelül az elmúlt másfél évtizedben fedezte fel azt a jelenséget, miszerint egy ország vagy nemzet a saját nemzeti sajátosságait konstruálva a nemzetet és a nemzetiséget értékesíthető branddé alakítja: ezt fedi le a nemzetbrandelés (*nation branding*) fogalma (Gudjonsson 2005; Fan 2006). A nemzetbrandelésben rejlő lehetőségeket hamar felfedezte magának a hazai pornóipar is. A nemzetközi piacon gyorsan elterjedt a kilencvenes évek elején a „*magyar look*” (Szoferfy és Slade 2005) kifejezés, amely a női pornószerzők kinézetére, valamint a filmezés módjára (a játékfilmstílusra) utalt. Jellemző volt, hogy az európai, így a magyar női szereplők kevésbé használtak szilikonimplantátumot, főleg mellimplantátumot, míg az amerikai iparban ez volt az általánosan elterjedt. Így a „természetes” adottságú nők stílusa és a játékfilm stílusa jelenthették a *magyar lookot*.

Ugyancsak „magyar sajátosságként” értelmezhető, hogy részben a poszt szocialista szabályozatlan jogi környezet miatt, melyben semmilyen kitétel nem szerepelt a filmekben megjelenő szex „milyenségére”, csak a szereplők életkorára, részben azért, mert az 1990-es évek elejétől a magyarországi gyártási igényeket a nagy európai pornócégek szabták meg, a nemzetközi pornóiparban a magyar jellegzetesség az analízis szex lett (Slade 1997). Ilyen címek születtek: *Hungarian Anal Rhapsody* (Odyssey Group, 1992), *Hungarian Anal Sex Tour* (Asia Blue, 1996), *Hungarian DP Birthday* (Heatwave, 1993) *Tianna's Hungarian Connection* (Elegant Angel, 1992), *Buttwoman Does Budapest* (Elegant Angel, 1992), and *Buttwoman Back in Budapest* (Elegant Angel, 1993) (Slade 1997: 6). Ebben az időben a filmek ajánlójában, ha az szerepelt, hogy „forgatva Budapesten”, azt jelentette, hogy a film analízis jelenetet tartalmaz. Amerikában a pornótékákban a „*Hungarian*” feliratú polcon az analízis jeleneteket tartalmazó kazetták sorakoztak (Szoferfy és Slade 2005: 187). Tehát a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági viszonyokra építve a pornóipari tőke materiálisan a magyar nőket használta fel a durvaságon és extremitáson alapuló versenysztratégiájához, szimbolikusan pedig a magyar nemzetiséget mint brandet.

A nemzetbrandelés nemcsak a külföldi, hanem a hazai piac meghódításában is tudatosan alkalmazott stratégia volt, ami az 1990-es évek nacionalizmushullámának meglovagolásaként is értelmezhető. A LUXx Video a magyar piacra a szinkronizált külföldi pornófilmekkel konkurálva a „Magyar film magyar szereplőkkel” szlogennel lépett be. „És nagyon berobbant, meg nagyon ütött ez a szlogen” (Részlet egy saját interjúnkból egy egykori pornófilmproducerrel és -rendezővel: [I1.]). A LUXx akkor sem dobta el teljesen a szlogent, amikor később végül a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva a nagy gyártók filmjeinek forgalmazására váltott, csak rövidebb formában adaptálta: „Magyar szereplőkkel.” Interjúink alapján a szlogen arra az érzetre játszott rá, hogy a filmben szereplő nőkkel a magyar néző akár össze is találkozhat az utcán vagy a villamoson, és ez izgalmasabbá tette a pornónézést. Sőt egy interjúalanyunk szerint ez is közrejátszott abban, hogy külföldi cégek nem tudtak betörni a magyar piacra, mert: „nem kifejezetten magyar szereplőkkel készültek, tehát nem éltek meg Magyarországon” (részlet egy saját interjúnkból egy egykori pornófilm producerrel és rendezővel: [I1.]).

A pornifikáció már bemutatott sztárkonstrukciója szintén hozzájárult a szexuális nacionalizmushoz és megnövelte a belső keresletet a *magyar sztárok* iránt, másrészt hozzájárult a felzárkózási illúzióhoz, mert azt sugallta, hogy Magyarország világsztárokon keresztül kapcsolódik az iparhoz. Jól mutatja e kettősséget a hangsúlyozottan *magyar sztárok* angol művészneve.

A magyarországi pornóipar alkonya

A 2000-es évek második fele jelentősen átalakította a globális pornóipart. A telekommunikációs, mikroelektronikai és informatikai iparágak által hajtott innovációs hullám olyan hordozó- és fájlformátumokat hozott létre (CD, DVD, MP3), melyekkel (jelentős) minőségvesztés nélkül lehetett információt másolni, illetve a széles sávú internet elterjedésével letölteni. Ez jelentős átrendeződést hozott az „általános” film- és lemeziparban (Morris 2015), de a pornóiparban is, ami kiélezte az árversenyt és még hangsúlyosabbá tette az olcsó formátumokat.

Még ennél is fontosabb volt az eredetileg amatőr videómegosztóként létrejövő, majd professzionalizálódó, úgynevezett web2-es internetes szolgáltatók, elsősorban a *YouTube*, illetve az erre a modellre építő internetes pornóoldalak elindulása. A *PornHub*, a *RedTube* és *YouPorn* oldalak létrejöttével, majd azzal, hogy eredetileg a *PornHub*ot indító kanadai MindGeek cég felvásárolta az össze konkurens oldalt, hatalmas tökékoncentráció ment végbe a pornóiparban, ami alapjaiban rendezte át azt, és ami leginkább a kis tőkével rendelkező cégeket sújtotta, mivel a profit egy jelentős része a gyártás helyett a netes szolgáltatóknál kezdett realizálódni.

Általában elmondható, hogy a filmek költségvetése a 2000-es évek második felére lecsökkent, viszont addigra a filmekkel szemben támasztott extremitásigény megnőtt és stabilizálódott.

Anál nélkül már tényleg nem létezik szín és egyre jobban a nők megalázásáról szól az egész. [...] A rendező, a producer és a forgatókönyvíró minél újabbat, minél többet akar mutatni, mert már unalmas az, hogy a lányon az összes lyuk, ami csak létezik, be van tömve. Milyen újat tudnánk még mutatni? (Havas 2005a: 85).

A transznacionális árversenyben a gyártás egy jó része Budapestről Prágába, egy másik része Kelet-Európa keletibb részére költözött. Az interneten elérhető tartalmak miatt a legtöbb pornómagazin tönkrement vagy csak nagyon alacsony példányszámmal tud megjelenni. A *LuXx Videó* a 2010-es években csődbe ment. A Magyarországon forgatott filmek forgatásához sokszor más kelet-európai országokból érkező nőket alkalmaznak, ami lenyomja a béreket és tovább csökkenti a szabályozottságot.

Romániából, Oroszországból, a Cseh Köztársaságból jönnek és kevesebb pénzért dolgoznak. [...] [A]z elmúlt években felduzzadt a szakma, Kelet-Európa tucatjával ontja magából az olcsóbbnál olcsóbb munkaerőt, ki tudja, hogy érvényes vagy éppen hamis AIDS-tesztel rendelkeznek-e (Gold 2005: 22 és 180).

Összességében a 2010-es években a kanadai központú internetes tökékoncentráció hatására és a filmletöltés és -másolás lehetőségeinek elterjedésével a filmek költségvetése lecsökkent, és mind az árverseny megnőtt, mind a fogyasztás erősen eltolódott az olcsón leforgatható fragmentált szexjelenetek preferálása felé, hasonlóan, ahogy a *YouTube* és az MP3 technológia eltolta a zenefogyasztást az albumokról a zeneszámok és *playlistek* fogyasztása felé (Barna 2017). Ugyanígy az európai pornóipar hatására a filmek brutalitása és extremitása általános elvárássá vált.

A kelet-európai bérversenyben a pornószeplők bérei lenyomódtak, és így egyre több mindent kellett vállalniuk egyre kevesebb pénzért. A gyártás pedig részben áttevődött más

kelet-európai országokba, az internetes keresőszavakon keresztül történő pornófogyasztásban megjelentek a „Hungarian” jelző mellett a „Czech”, a „Russian” és az „Ukrainian” jelzők.

És akkor mondják azt, hogy hát most nem kell, mert az internet így, meg az internet úgy, és akkor úgy kezdték visszamondogatni. De aztán utána, mint ahogy a mai napig is jönnek felkérések, utána mondták, oké, de azért forgassál nekünk csak, tudod, az a film milyen jó volt, emlékszel, hogy az mekkora sikeres volt, csinálj meg 2-3 olyat havonta nekem. Jó-jó-jó, mondom, és menyeyiből? Hát a negyedéből. Hát mondom jó, persze, akkor negyedolyan lesz a minőség. És akkor mondták, hogy ja, jó, akkor majd megcsinálja más. Mondtam, akkor csinálja más. (Részlet egy saját interjúmból egy egykori pornófilmproducerrel és r-endezővel: [11].)

A hosszú kilencvenes évek egy olyan időszak volt, amikor a globális pornóipar az ország méretéhez képest aránytalanul nagy mértékben szervezett ki gyártást Magyarországra. A globális pornóipar átrendeződésével a gyártás visszaszorult, és a szexipar új formái jelentek meg (lásd e lapszámban: Barna és Katona 2020).

Összegzés

E tanulmány egyrészt azt rekonstruálta, hogy az 1980-as évek végétől és a *hosszú kilencvenes években* milyen előzmények után és hogyan történt Magyarország integrációja a kiépülő hazai pornóiparon keresztül a nemzetközi pornóiparba, másrészt, hogy mi jellemezte abban az időszakban a pornóipar hazai működését. Számos tényező együttállása eredményezte az ország nemzetközi pornóipari integrációját. Összegzőként ezen tényezők rendszerezésén keresztül mutatjuk be, miért vált Magyarország a legalkalmasabb országgá arra, hogy a pornóipar területén úttörő szerepet töltsön be a régióban. Ebben az egyik legfontosabb tényező az volt, hogy a régió országai közül az egyik legliberálisabb társadalom- és gazdaságpolitikát folytatta. Az ország az 1950-es évek végén kezdődő, majd az 1970-es években gyorsan megszokorozódó államadósság kezelése miatt a külföldi tőke számára barátságos környezetet épített ki már az 1970-es és 1980-as években, ami megkönnyítette a nemzetközi (főként osztrák, német) tőke beáramlását a rendszerváltás idején. A gazdasági liberalizmushoz illeszkedve az államszocializmus alatt egyre jobban lazultak a reklámiparban is a szabályozások és irányelvek, a szexualizált női testtel való reklámozás bevett gyakorlat volt a nyilvánosságban, a Kádár-kor vizuális kultúrájában a szexualizált női test látványa egyre megszokottabbá vált a nyilvánosságban. A régió infrastrukturálisan (technikai apparátus, szakértelem a filmiparban) az egyik legfejlettebb, de a többihez hasonlóan olcsó ország, ami komoly versenyelőnyt jelentett az erőforrásban szegényebb országokkal szemben a külföldi tőke csábítása során.

Mindemellett az államszocializmus hétköznapi viszonyait a nemek közti egyenlőtlenség szexualizált módjai jellemezték. Osztályszempontból felemás női emancipáció zajlott: a munkásosztálybeli nők számára az emancipáció nem feltétlenül jelentett nagyobb önállóságot vagy kisebb kiszolgáltatottságot a férfiaknak, ez a strukturálisan hátrányos pozíció pedig könnyen öröklődött tovább. A felszínen látható felemás női emancipációval párhuzamosan, attól leválasztva zajlott a szexualitásról való, főként modernizációs és osztályszempontból már akkor is szelektíven pronatalista keretben zajló nyilvános diskurzus. Ez rásegitett arra, hogy bizonyos osztályhelyzetű nők szexuális kizsákmányolásának ügye teljesen leválasztásra kerüljön a női emancipáció politikai kérdéséről, és normaként jelenjen meg.

A külföldi, főként nyugatról érkező férfiak és a magyar nők közötti szexuális csere gyakorlatai már az 1970-es években kiépültek (digózás); a prostitúció pedig tulajdonképpen végigkísérte a Kádár-korszakot is.

A rendszerváltás idején teljesen alulszabályozottá vált a piac, gyakorlatilag nem volt kontroll semmi felett, a pornóipar szabályozására nem volt semmilyen precedens, és a rendszerváltás első egy-két évében politikai vagy komolyabb civil figyelem sem (utóbbi később sem). A strukturális átrendeződés nyomán a gazdaság megroggyanásával elképesztően tőke-, befektetés- és bevételigenyes volt az ország szinte minden iparága. Viszonylag kevés tőkével már be lehetett lépni a lapkiadás vagy a pornófilmgyártás területére, amelyet helyi vállalkozók meg is tettek, ám hamar kiderült, hogy a fennmaradáshoz komolyabb erőforrások szükségesek a piaci versenyben, amivel viszont szinte csak a külföldi tőkével bíró szereplők voltak képesek életben maradni. Komplettnői csoportok egzisztenciája roppant meg (a rendszerváltás vesztesei), akik számára a pornóiparba való belépés strukturális kényszerek által szegélyezett döntés volt. A pornószerelők mellett a viszonylag jól képzett technikai munkaerőt olcsón tudták a produkciók bérelni, ahogyan a könnyen hozzáférhető exkluzív helyszíneket is („minden eladó”).

Mindezekon túl további kontextuális tényezők, valamint a hazai és nemzetközi pornóipar sajátosságai is hatással voltak. A szexuálisan nyitottabb Jugoszlávia az etnikai konfliktusok és később a háború miatt gyakorlatilag azonnal lekerül a térképről, a régió más országai, közülük is leginkább Magyarország válik a kiszervezés helyszínévé. A nemzet brandelése a szexiparon keresztül: az egykori keleti blokk elzártága egzotikumként tőkésíthető („lányok a vasfüggöny mögül”), mert a pornóiparnak mindig kellenek az új női arcok; valamint megszületik a „magyar” zsáner, ami egyrészt a szereplők külsejével („magyar *look*”), másrészt pedig az egyre extrémebb szexuális formákkal (anális szex) kerül azonosításra. A rendszerváltás idején a pornót legitimáló hazai diskurzusok legnagyobb csoportja a pornó jelenlétét a demokrácia fokmérőjeként azonosítja, és a Nyugathoz való felzárkózás biztató jeleként értelmezi (felzárkózás illúziója). A magyar pornószcéná szorosan összefonódik a mainstream sajtóval, különösen a bulvár és kereskedelmi médiumokkal, ami gazdaságilag kölcsönösen hasznos együttműködésnek bizonyult, így a pornó mainstreamesedése gond nélkül megtörténhetett.

Az 1990-es évek végétől gyors ütemben kerül lejtmenetbe a hazai pornóipar, aminek főbb okai a következők. Már az 1990-es évek első felében erősödni kezd az állami indirekt szabályozás mértéke, fokozott adóterheknek teszik ki az erotikus és szexuális tartalmakat. A régió más országai is bekapcsolódnak a nemzetközi szexipari vérkeringésbe, és elkezdődik a lefele tartó árverseny, miközben idehaza az extraadó miatt emelkednek a költségek. Ebben a versenyben Magyarország pozíciói fokozatosan gyengülnek. Ezt követően nyílik új fejezetként a szexkameraipar, amely a pornóiparhoz hasonlóan részben ugyanúgy a nagyszámú és olcsó női kínálatra épít (lásd e lapszámban: Barna és Katona 2020).

Hivatkozott irodalom

- Acsády Judit (2002): „Kellett nekünk feminizmus?»: „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In *A zárva várt nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Kovács János Máttyás (szerk.) Budapest: Sik Kiadó.
- Acsády Judit (2016): „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *Socio.hu* (2): 173–197. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.173
- Ádám Antal (1987): Az 1986. évi magyar sajtótörvényről. *Jogtudományi Közlöny* 42(1): 1–7.
- Adamik Mária (2000): *Az államszocializmus és a „nőkérdés”. „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás”. PhD értekezés tézisei.* (kézirat)
- Adamik Mária (2012): A gondoskodás ökonómiaja az államszocializmusban. In Adamik Mária (szerk.) *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. 150–177.
- Althusser, Louis (1971 [1968]): Ideology and Ideological State Apparatuses. In *Lenin and Philosophy and other Essays*. New York: Monthly Review Press. 127–189.
- Anderson, Karrin Vasby (2011): „Rhymes with Blunt”: Pornification and U.S. Political Culture. *Rhetoric & Public Affairs* 14(2): 327–368. DOI: <https://doi.org/10.1353/rap.2010.0228>
- Arnberg, Klara és Carl Marklund (2016): Illegally Blonde: ‘Swedish Sin’ and Pornography in American and Swedish Imaginations, 1950–1971. In *Swedish Cinema and the Sexual Revolution: Critical Essays*. Mariah Larsson, Elisabet Björklund (szerk.) Jefferson: McFarland. 185–200.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In *Semiperipheral States in the World-Economy*. William G. Martin (szerk.). Westport: Greenwood Press. 11–42.
- Baer, Susanne (1996): Pornography and Sexual Harassment in the EU. In *Sexual Politics and the European Union. The New Feminist Challenges*. Elman, R. Amy (szerk.) Providence – Oxford: Berghahn Books. 51–66.
- Bakker, Piet és Saara Taalas (2007): The Irresistible Rise of Porn: The Untold Story of a Global Industry. *Observatorio* 1(1): 99–118.
- Barna Emília (2017): „The perfect guide in a crowded musical landscape”: Online music platforms and curatorship. *First Monday* 22(4). DOI: <http://dx.doi.org/10.5210/fm.v22i4.6914>
- Barna Emília és Katona Noémi (2020): A magyarországi szexkamera-iparág. Digitális technológia, platformkapitalizmus és a szexipar normalizálása. *Replika* (117–118): 93–125. DOI: <https://doi.org/10.32564/117-118.4>
- Barna György (1995): Magyar pornó. *Filmvilág* (10). Interneten: http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=971&fbclid=IwAR0YYPgYKy6_PC05ocUQ9X_BZoB1Fi
- Bollobás Enikő (2006): A társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában. In *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Pető Andrea (szerk.) Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium. 22–28.
- Böröcz József (1990): Hungary as a destination. *Annals of Tourism Research* 17(1): 19–35.
- Böröcz József (2018[2009]): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2006): Goodness is Elsewhere: The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History* 48(1): 110–138. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0010417506000053>
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London: Verso.
- Bronstein, Carolyn (2011): *Battling Pornography: The American Feminist Anti-Pornography Movement, 1976–1986*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Császtray Tünde (2010): Sietős lesifotók. *Budapesti Negyed* 18(3): 15–50.
- D’Emilio, John és Estelle B. Freedman (2012): *Intimate Matters. A History of Sexuality in America*. Harmadik kiadás. Ebook. University of Chicago Press.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a periféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. *Fordulat* (24): 187–215.
- Drakulić, Slavenka (1993a): Women and the New Democracy in the Former Yugoslavia. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 123–130.
- Drakulić, Slavenka (1993b): *How We Survived Communism and Even Laughed*. New York: Harper Perennial.
- Éber Márk, Gagyí Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Éber Márk, Gagyí Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.

- Elias, Norbert ([1937–1938] 1987): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Escoffier, Jeffrey (2014): Pornography, Perversity and the Sexual Revolution. In *Sexual Revolutions*. Hekma, Gert és Alain Giami (szerk.) New York: Palgrave Macmillan. 203–218.
- Fan, Ying (2006): Branding the nation: What is being branded? *Journal of Vacation Marketing* 12(1): 5–14. DOI: <https://doi.org/10.1177/1356766706056633>
- Fábián Katalin (2002): Cacophony of Voices. Interpretations of Feminism and its Consequences for Political Action among Hungarian Women's Groups. *European Journal of Women's Studies* 9(3): 269–290.
- Finkey Ferenc (1929): Új törvény a pornográfia büntetéséről. *Budapesti Szemle* 620: 4–27.
- Fodor Éva (1997): Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies* 11(3): 470–500. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325497011003003>
- Fodor Éva (2001): A szegénység elnökesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 11(4): 96–113. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0104fodor.htm> (letöltve: 2020. április 21.)
- Gagyí Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 299–314.
- Gal, Susan és Gail Kligman (2000): *The politics of gender after socialism: a comparative-historical essay*. New Jersey: Princeton University Press.
- Ghodsee, Kristen R. (2018): *Why Women Have Better Sex Under Socialism?* New York: Bold Type Books.
- Gudjonsson, Hlynur (2005): Nation branding. *Place Branding* 1: 283–298. DOI: <https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.5990029>
- Hammer Ferenc (2001): Benzinszagú Szindbád. A kamionos mint népi hős az államszocializmusban. *Café Babel* (39–40): 141–160.
- Hauser, Ewa, Barbara Heyns és Jane Mansbridge (1993): Feminism in the Interstices of Politics and Culture: Poland in Transition. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 257–273.
- Havelková, Hana (1993): A Few Prefeminist Thoughts. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 62–73.
- Heitlinger, Alena (1993): The Impact of the Transition from Communism on the Status of Women in the Czech and Slovak Republics. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 95–104.
- Jeffreys, Sheila (2005): *Beauty and Misogyny: Harmful Cultural Practices in the West*. London: Routledge.
- Jeffreys, Sheila (2009): *The Industrial Vagina. The political economy of the global sex trade*. London és New York: Routledge.
- Johnson, Paul (2014): Pornography and the European Convention on Human Rights, *Porn Studies* 1(3): 315–336, DOI: 10.1080/23268743.2014.927706
- Kovács Mónika és Váradi Mónika (2000): Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Gal, Susan és Gail Kligman (szerk.) Princeton: Princeton University Press. 176–199.
- Lányi András (1990): „Főnök, akarja az ondót?” Pornó a standokon. *BUKSZ* (2): 232–240.
- Lasén, Amparo és Antonio Garcia (2015): '... but I haven't got a body to show': Self-pornification and male mixed feelings in digitally mediated seduction practices. *Sexualities* 18(5–6): 714–730.
- MacKinnon, Catharine A. és Andrea Dworkin (szerk.) (1997): *In Harm's Way: The Pornography and Civil Rights Hearings*. Cambridge: Harvard University Press.
- MacRea, Heather (2003): Morality, Censorship, and Discrimination: Reframing the Pornography Debate in Germany and Europe. *Social Politics* 10(3): 314–345. DOI: <https://doi.org/10.1093/sp/jxg018>
- Magó-Maghiar, Ana (2010): Representations of Sexuality in Hungarian Popular Culture of the 1980s. *Medij. Istraž* 16(1): 73–95. Interneten: <https://hrca.srce.hr/file/88475> (letöltve: 2020. április 8.)
- Maltsik Balázs (2019): A „zárt anyagok” gyűjteménye. *Ogyk150* (blog). Országgyűlési Könyvtár. 2019. február 14. Letöltés helye: <https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/a-zart-anyagok-gyujtemenye>
- Melegh Attila (2006): *On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Morris, Jeremy Wade (2015): *Selling Digital Music, Formatting Culture*. Oakland: University of California Press.
- Mulholland, Monique (2013): *Young People and Pornography: Negotiating Pornification*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nagy Zita (2009): *A Playboy jelenség kulturális és társadalomtörténeti összefüggései*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet. Interneten: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/518/1/nagy_zita.pdf (letöltve 2020. április 27.)

- Nagy Zsolt (1990): Az érzékek birodalma. Megjegyzések a hazai szexiparról. *JelKép* 11(2): 65–69.
- Paasonen, Susanna, Kaarina Nikunen és Laura Saarenmaa (2007): Pornification and the education of desire. In *Pornification: Sex and sexuality in Media Culture*. Oxford: Berg. 1–20.
- Paul, Pamela (2005): *Pornified: How Pornography Is Transforming Our Lives, Our Relationships, And Our Families*. New York: Henry Holt and Company LLC.
- Person, Christian (2015): Pornography. In *On the Road to Permissiveness?: Change and Convergence of Moral Regulation in Europe*. Christoph Knill, Christian Adam és Steffen Hurka (szerk.) Oxford University Press. 103–129.
- Person, Christian, Steffen Hurka, és Christoph Knill (2016): Opposite Trends in the Regulation of Pornography? Policy Differentiation and Policy Convergence Across 26 Countries Between 1960 and 2010. *The Journal of Sex Research* 53(7): 860–872. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224499.2015.1100701>
- Petrova, Dimitrina (1993): The Winding Road to Emancipation in Bulgaria. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 22–29.
- Rea, Michael C. (2001): What Is Pornography? *Noúsz* 35(1):118–145.
- Ryberg, Ingrid (2012): *Imaging Safe Space. The Politics of Queer, Feminist and Lesbian Pornography*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Sarikakis, Katharine és Zeenia Shaukat (2008): The Global Structures and Cultures of Pornography: The Global Brothel. In *Feminist Interventions in International Communication. Minding the Gap*. Katharine Sarikakis és Leslie Regan Shade (szerk.). Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 106–126.
- Shaw, Jo, Jo Hunt és Chloë Wallace (2007): *Economic and Social Law of the European Union*. New York: Palgrave Macmillan.
- Simmel, Georg (1973[1911]): A divat. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 473–507.
- Simon István (2005): *Kettős mérce: az erotika befektetési előnyei a szocializmusban*. Archiv.net – XX. századi történeti források. Interneten: https://www.reformacio.mnl.gov.hu/kuriozumok/kettos_merce_az_erotika_befektetesi_elonyei_a_szocializmusban.html
- Slade, Joseph W. (1997): Pornography in the Late Nineties. *Wide Angle* 19(3): 1–12.
- Smith, Clarissa (2010): Pornographication: A discourse for all seasons. *International Journal of Media and Cultural Politics* 6(1): 103–108. DOI: <http://dx.doi.org/10.1386/macp.6.1.103/3>
- Smith, Clarissa (2014): Anti/pro/critical porn studies. *Porn Studies* 1(1–2): 7–23. DOI: <https://doi.org/10.1080/23268743.2014.887364>
- Sokolová, Vera (2014): State approaches to homosexuality and non-heterosexual lives in Czechoslovakia during state socialism. In *The Politics of Gender Culture under State Socialism*. Hana Havelková és Libora Oates-Indruchová (szerk.) London-New York: Routledge.
- Szalai Júlia (2000): From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from below in Hungarian Women's Work. In *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Gal, Susan és Gail Kligman (szerk.) Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 200–224.
- Szoverfy Milter, Katalin és Joseph W. Slade (2005): Global Traffic in Pornography. The Hungarian Example. In *International Exposure. Perspectives on Modern European Pornography, 1800–2000*. Lisa Z. Sigel (szerk.). New Brunswick, New Jersey, és London: Rutgers University Press.
- Takács Róbert (2009): A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. *Médiakutató* 2009 ősz. Interneten: https://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar
- Todorova, Maria (1993): The Bulgarian Case: Women's Issues or Feminist Issues? In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) New York – London: Routledge. 30–38.
- Tóth Eszter Zsófia (2013): *Szerelem, házasság, Olaszország – és a párt*. A hét dokumentuma sorozat. Magyar Nemzeti Levéltár. Interneten: http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/szerelem_hazassag_olaszország_es_a_párt.html
- Tóth Eszter Zsófia és Murai András (2014): *Szex és szocializmus*. Budapest: Libri.
- Valkó Emőke és Rosner Imre (1987): A videózás jellemzői Magyarországon. *JelKép* 8(4): 54–64.
- Veszely Zsófia (2020): *Szépséggel a versenyért. Az 1985-ös Magyarország Szépe szépségverseny és a női test kulturális reprezentációja mint a kapitalista világgazdaságba való integrálódás eszköze*. BA szakdolgozat. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Vörös Boldizsár (2015): „Néhányan kifogásolták fürdőruhám fazonját”. Vélemények a meztelenség felhasználásáról a magyarországi reklámokban az 1970-1980-as évek fordulóján. In *A test a társadalomban*. Gyimesi Emese, Lénárt András és Takács Erzsébet (szerk.) Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.
- Watson, Peggy (1993): Eastern Europe Silent Revolution: Gender. *Sociology* 27(3): 471–487.
- Žikić, Biljana (2010): Dissidents liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism. *Medijska istraživanja*, 16 (1):53–71.

Idézett törvények, rendeletek, határozatok, jogszabályok, állásfoglalások

1912. L. törvénycikk a fajtalan közlemények forgalmának elnyomása végett Párizsban létrejött nemzetközi megállapodás becikkelyezése tárgyában
1929. évi VII. törvénycikk a szeméremsértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezmény becikkelyezése
1986. évi II. törvény a sajtóról
1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról
1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról
1997. évi LXXIII. Törvény a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról
- 23/1990. (III.12.) OGY határozat a pornográfia és szennyirodalom nyilvános terjesztésének tiltására irányuló népi kezdeményezésről
- 28/1972. (X. 3.) PM rendelet a külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról
- 6/1990. (IV.5.) KeM rendelet az üzletek működéséről
- Belkereskedelmi Minisztérium (1972): A manekenek és fotómodellek közvetítése és az árureklámozás egyes kérdései. *Kereskedelmi Értesítő* 65(3): 40.
- Igazgatási Főosztály (1969): Sztárfotók belföldi terjesztése. Közlemények. *Kereskedelmi Értesítő*. 62(7): 59–60.

Idézett sajtócikkek

- 168 óra, „Diktatúra és pornó” 1990. április 3. 26–27.
- 168 Óra, „Hungaro porno” 1994. július 12. 33–35
- 168 Óra, „Nehéz testi munka...” 1997. március 11. 26–27.
- 168 óra, „Vörös úr szexuáldemokráciája” 1990. május 29. 26–27.
24. óra, „Mozgalom az erotikáért”, 1991. október 24. 16.
- Arab Times*, 1990. május 26. (Cím nélkül)
- Beszélő*, „Playboy-téboly” 1990. 2. folyam 46. Szám
- Dunánúli Napló*, „Emőke nagyon csinos lány” 1985. február 10. 4.
- Hajdú-Bihari Napló*, „Kell-e a kupi? Új iparág születik: a pornó” 1990. június 9. 5.
- Heti Budapest*, „Diszkrétebben kellene mutogatni” 1990. május 25. 18–19.
- A Hét*, „Lányok jó családból. Olasz pornó hídfőállása Budapesten” 1994. június 10. 27.
- Kritika*, „Marok mama és öt leánya. Hazai erotikus és pornókiadványok” 1990. július. 12–15.
- Kurír*, „Szexlapok pedig legyenek (terjeszthetők)” 1991. február 4. 16.
- Kurír*, „Pornósokk” 1996. április 29. 3.
- Kurír*, „Megfizettek a felvilágosításért” 1996. június 7. 2.
- Liberation*, „Le ciné porno fait son marché à Budapest. Hongroises «canons» et loi permissive. Les maîtres du X se précipitent” 1995. augusztus 25.
- Magyar Hírlap*, „Szexvállalkozások Magyarországon II. Felértékel erkölcsi fertő?” 1990. február 17. 6.
- Magyar Ifjúság*, „Gráciaképző” 1985. március 8. 33–35.
- Magyar Ifjúság*, „A Graforek-per” 1986. május 30. 47–49.
- Magyar Nemzet*, „Hány pornókazettát szabad behozni?” 1988. október 28. 3.
- Magyar Sajtó*, „Jön a Kvízújság, a Pesti Zsaru, a Vizes Lepedő...” 1990. június 4. 3–6.
- Magyarország*, „Zöld út a pornónak” 1988. december 16. 32.
- Népszabadság*, „Házilagos kivitel” 1994. március 28. 11.
- Népszabadság*, „Budapest Európa pornófővárosa?” 1995. augusztus 26. 13.
- Reform*, „História a ruha alatt” 1989. december 1. 44.
- Reform*, „Pornóbolt Pesten?” 1988. december 2. 24.
- Új Magyarország*, „Aranystallerok” 1997. április 14. 11.

Idézett önéletrajzi és egyéb könyvek

Cicciolina (2002): *Cicciolina: tabuk nélkül*. Lejegyezte: Scherer Zsuzsa. Budapest: Budapest-Print Kft.

Gold, Maya (2005): *Az erotika üdvöskéje*. Budapest: Ringier.

Havas Henrik (2004a): *Pornó 1. Prúdek legyünk, vagy...?* Pécs: Alexandra.

Havas Henrik (2004b): *Pornó 2. Prúdek legyünk, vagy...?* Pécs: Alexandra.

Kovács „Kövi” István (2011): *Bűnös élvezet. Egy szexiparos titkai*. Budapest: XXI. Század Kiadó.

A kutatás során készített és az elemzésben felhasznált kvalitatív interjúk és háttérbeszélgetések

1. egykori pornófilm producer, rendező (I1.)
2. egykori erotikus- és szexfotós, ügynök, rendező (I2.)
3. egykori újságíró (I3.)
4. egykori lapkiadó (I4.)
5. ma is aktív szexlapkiadó, főszerkesztő (I5.)
6. egykori férfimagazin főszerkesztő (I6.)
7. egykori filmipari dolgozó (I7.)
8. ma is aktív (nem erotikus vagy pornó) fotós (I8.)
9. rendszerváltást követő első ciklusban parlamenti képviselő (I9.)

Csányi Gergelyt a kutatás és írás alatt támogató EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítójával, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

Gregor Anikó a kutatás alatt a berlini Freie Universität vendégkutatója, az Academy in Exile program ösztöndíjasa volt.

Csányi Gergely

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, illetve PTE Pszichológia Doktori Iskola (Pécs)

Dés Fanni

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, BCE Szociológia Doktori Iskola (Budapest)

Gregor Anikó

Szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest)

Barna Emília és Katona Noémi

A magyarországi szexkamera-iparág

Digitális technológia, platformkapitalizmus
és a szexipar normalizálása

Absztrakt: A tanulmányban a szexkamera-iparág kialakulását és működését elemezzük a platformcégek központi szerepére és az iparágban dolgozók munkájára fókuszálva. Magyarországi példán, az iparágban dolgozókkal folytatott interjúk kutatásunk alapján vizsgáljuk, miként változott a digitalizáció nyomán a szexipar és azon belül a szexkamera-iparág a globális gazdaságban, és hogyan működnek azok a platformcégek, amelyek ennek az átalakulásnak központi szereplői – köztük a magyarországi alapítású *LiveJasmin*. Vizsgáljuk, hogy Magyarország félperifériás pozíciója a kapitalista világrendszerben hogyan határozza meg az itteni szereplők munkakörülményeit, lehetőségeit a globális iparágon belül. Elemzésünkben tehát a platformkapitalizmusban és a digitális munkában megjelenő globális egyenlőtlenségeket mutatjuk be a szexkamera-iparágban magyarországi, félperifériás szereplők szemszögéből, valamint arra is rámutatunk, hogy milyen szerepet játszanak a szexkamera-platformok – mint a *LiveJasmin* – a szexipar normalizálásában.

Kulcsszavak: szexipar, szexkamera-iparág, platformkapitalizmus, digitális munka, streaming, globális áruhánc, genderviszonyok

A digitális technológia az utóbbi három évtizedben óriási mértékű szerkezeti átalakulásokat hozott többek között a szexiparban is. A digitalizációval jött létre az online szexkamera-iparág is, amely mára globális méretű, folyamatosan növekvő iparággá vált. A szexkamerázás erotikus előadások élő online közvetítését jelenti erre specializálódott internetes oldalakon, úgynevezett platformokon keresztül streamingtechnológia segítségével, ahol az előadást jellemzően egy nő, ritkább esetben férfi „modell”, vagy pedig párok tartják. A magyarországi alapítású és fejlesztésű *LiveJasmin* platform az egyik első, és jelenleg is az egyik legnagyobb szexkamerás platform, amely több mint másfél millió modellt foglalkoztat világszerte. Bár a 2000-es évek végére, illetve a 2010-es évekre Magyarország korábbi súlya a globális pornógyártásban jelentősen lecsökkent (lásd jelen lapszámban: Gregor, Csányi és Dész 2020), a szexkamerázáson keresztül a globális szexipar új területén jelent meg.

A tanulmányban a magyarországi szexkamera-iparág, elsősorban a *LiveJasmin* példáján, az iparágban dolgozókkal készített interjúkon keresztül azt vizsgáljuk, hogyan változott a digitalizáció nyomán a szexipar és azon belül a szexkamera-iparág a globális gazdaságban, és hogyan működnek azok a platformcégek, amelyek ennek az átalakulásnak központi szereplői. Ezen belül pedig elsősorban a magyarországi szexkamera-iparág sajátosságaira fókuszálunk, és azt elemezzük, hogy Magyarország félperifériás pozíciója a kapitalista világrendszerben hogyan határozza meg az itteni szereplők munkakörülményeit, lehetőségeit. Elemzésünkben tehát a szexkamera-iparágon keresztül vizsgáljuk a platformkapitalizmusban és a digitális munkában megjelenő globális egyenlőtlenségeket magyarországi, félperifériás szereplők szemszögéből.

Tanulmányunkban a tágabb értelemben vett szexipart, azon belül a szexkamera-iparágot is a kulturális iparágak részeként értelmezzük, és elemzésünk elsődleges elméleti keretét a platformosodást a kulturális iparágak struktúrája szempontjából vizsgáló munkák adják. A kulturális iparágak körébe azok az intézmények tartoznak, amelyek közvetlen módon vesznek részt a társadalmi jelentés termelésében. „Magját” a reklám és marketing, a rádió és televízió, a filmipar, az „internetipar” (weboldalak, portálok), a zeneipar, a könyv- és lapkiadás, valamint a videó- és számítógépes játékok alkotják (Hesmondhalgh 2007 [2002]: 12). Elemzésünkkel a szexkamera-iparág társadalmi jelentéstermelésének felderítéséhez is hozzájárulunk. Rámutatunk, milyen szerepet játszik a szexipar, azon belül is a szexkamerázás a digitális technológiai innovációban, és hogyan marad ugyanakkor ebben a folyamatban rejtve a nők szexiparon keresztüli szexuális kizsákmányolása.

Az elméleti keretünk ismertetését és a módszertani áttekintést követően bemutatjuk a magyarországi szexkamera-iparág kialakulását, struktúráját, az iparághoz tartozó főbb szereplőket és munkaköröket, és interjú kutatásunk alapján elemezzük az iparágra Magyarországon jellemző munkakörülményeket, munkaviszonyokat, valamint a szexkamera-iparágban végzett munka sajátosságait. Ezt követően globális perspektívába helyezzük a *LiveJasmin*, illetve a szexkamera-iparág működését, és bemutatjuk, hogy a szexkamera-iparág globális árulánca hogyan erősíti meg az egyenlőtlenségeket az ebben a szektorban végzett platformalapú munka területén. Arra is kitérünk, hogy a 2008-as globális gazdasági válság hogyan kedvezett a platformcégeknek és hogyan járult hozzá helyben, a félperiférián a munkaerő felszívásához. Valamint bemutatjuk, hogy milyen folyamatokon keresztül írható le helyi és globális szinten is az iparági koncentráció, és ennek milyen hatásai vannak

a munkára, illetve a digitális szexipar egészére. Ezt követően az utóbbi tíz évben az iparágban jelentősen megnövekedett globális piaci verseny hatásait elemezzük, elsősorban a modellek és az operátorok munkája szempontjából. Végül az utolsó fejezetben áttekintjük, hogy a szexkamera-iparág és a technológiai fejlesztés összefonódása milyen módokon járul hozzá a szexkamerázás, és ezen keresztül a szexipar normalizálásához.

Szakirodalmi áttekintés és elméleti háttér

Platformkapitalizmus és digitális munka a kulturális iparágakban

Tanulmányunkban a szexkamerás oldalak elterjedését, valamint az ezekhez kapcsolódóan végzett munka sajátosságait a digitális platformok elterjedésének tágabb kontextusában értelmezzük, különös tekintettel a kulturális iparágak „platformosodására”. A kulturális iparágak, illetve a kulturális munka digitális átalakulásával foglalkozó elemzések jelentős részében láthatatlanok maradnak a platformok működésének sajátosságai, előretörésük kontextusa, valamint a tőkekoncentrációban játszott szerepük, legalábbis nem képezik kritikai elemzés tárgyát. Ahogy Langley és Leyshon fogalmaznak¹ (2017: 5), a platformosodásra vonatkozó „elterjedt magyarázatok a digitális gazdasági körforgásokat a felhasználók közötti horizontális, hálózatos cserekapcsolatokként írják le, amelyek a közvetítőt kiiktató, kollaboratív, sőt demokratizáló jellegükből adódóan újak és a korábbiaktól eltérőek”.² A következőkben a gyakori értelmezésekkel szemben bemutatjuk a platformosodás jelentőségét a jelentéstermelés decentralizációjában és a tőkekoncentráció kialakításában, ami együtt jár a digitális munka nagymértékű prekarizációjával. Ez a kulturális iparágak területén elemzett folyamat a szex-, illetve pornóipar digitális átalakulását nagyban meghatározza.

A digitális és internetes technológia korai szakaszában, azaz az 1990-es években a jelentéstermelés decentralizációja irányába hatott – ez a folyamat a szakirodalomban a zeneipar kapcsán a legalaposabban dokumentált. Az mp3 formátum és az úgynevezett *peer-to-peer* technológia által lehetővé tett fájlcsere és a technooptimista oldalon a demokratizáció, a decentralizációval együtt járó hozzáférés, kulturális sokszínűség és a „szabad kultúra” mítoszait erősítette. Ezek a mítoszok összefonódtak a „dotcombuborékot” kísérő úgynevezett „kaliforniai ideológiával” (Barbrook és Cameron 1996), azaz azzal a reményteljes technológiai determinista ideológiával, amely a szilícium-völgyi technológiai cégeknek az átalakulásban betöltött vezető szerepét támasztotta alá. A kulturális iparágak gazdaságából ideiglenesen és részben kiesett hagyományos közvetítő szereplők helyére, illetve mellé hamarosan új közvetítők léptek be: az olyan digitális platformok, mint az *iTunes*, a *Netflix*, a *YouTube* és a *Spotify*. Más szóval az ideiglenes *dezintermediációt* *reintermediációs* folyamatok követték, aminek köszönhetően a tőke újból a monopóliumra törekvő, a digitális technológiai fejlesztésekre és az adatok kinyerésére és felhasználására építő nagyvállalatok kezében összpontosult.

1 Az angol nyelvű forrásokból átvett idézetek saját fordításaink – B. E. és K. N.

2 Langley és Leyshon (2017: 5) összefoglalása alapján idesorolhatók az olyan fogalmi keretek, mint a „ko-produkció” (például Prahalad és Ramaswamy 2004; Thomke 2003); a „prosumption” (a „production” – gyártás – és a „consumption” – fogyasztás – szavak összevonásából; például Ritzer és Jurgensen 2010), a „produktív nyilvánosságok” (Arvidsson és Peitersen 2013), valamint a „peer-to-peer” (Oram 2001).

Az internetes platform egy olyan új, digitális technológiára épülő üzleti modellnek tekinthető, amely hatalmas mennyiségű adat kivonására és ellenőrzésére képes, és amely a nagyméretű, monopolisztikus cégek előretörését vonta magával (Srnicsek 2017: 12). „A kapitalizmus”, írja Srnicsek, „megköveteli, hogy a vállalatok folyamatosan új utakat találjanak a profit számára, azaz új piacokat, új árucikkeket és a kizsákmányolás új formáit” (9), amelynek egyik lehetséges útja a folyamatos technológiai fejlesztés (17), a szabadalmak létrehozása (Wallerstein 2010 [2004]: 57–58), illetve az ezekhez kapcsolódó branding. Más szóval a technológiai innováció hajtóereje a kapitalista gazdasági rendszer, és ez a folyamat magyarázza a platformcégek előretörését is. Amellett, hogy a platformok elterjedése jelentős változásokat hozott a munka területén, ezeket alapvetően meghatározzák a korábban kialakult globális struktúrák. Ahogyan azt Srnicsek (2007: 15–32) részletesen bemutatja, a kapitalista rendszer 1970-es években induló „hosszú lejtmenete” (Brenner 2006), az 1990-es évekbeli „dotcombuborék”, majd a 2008-as globális gazdasági válság mind megágyazott az „új digitális gazdaságnak” és meghatározta fejlődési irányát (Srnicsek 2007: 13). A platformkapitalizmus tehát annak a történeti folyamatnak az eredményére utal, amely során a tőke adaptálta a digitális és online technológiát, méghozzá az *adatot* sajátos nyersanyagként felhasználva (42).

A platformokat Srnicsek (2007) olyan új típusú vállalatokként definiálja, amelyek infrastruktúrát biztosítanak a különböző felhasználói csoportok közötti közvetítéshez. Jellemzi őket az úgynevezett hálózateffektus (azaz, hogy minél nagyobb számú felhasználó van jelen a platformon, annál értékesebb mindenki számára [46]) által hajtott monopolisztikus tendencia; a különböző felhasználói csoportok megszerzésére irányuló keresztfinszírozás alkalmazása; valamint, hogy olyan központi dizájnarchitektúrával rendelkezik, amely megszabja és uralja az interakciós lehetőségeket (49). Casilli szintén kiemeli a platformok közvetítő funkcióját, a koordinációs mechanizmusokat, egyúttal kitér arra a tágabb „ökoszisztémára” is, amelyben a termelés folyamata és a munka értelmezendő:

A platformok nem csupán digitalizált nagyvállalatok, hanem koordinációs mechanizmusok, melyek algoritmikusan kötik össze a keresletet és a kínálatot [...]. Összehangolják több érdekcsoport érdekeit (fogyasztók, termelők, szállítók, közösségek...) [...], és így valahol a piacok és a cégek között félfúton elhelyezkedő közvetítő szervezetként működnek: önálló és független szereplőket hangolnak össze, mint a piacok; azonban a cégekhez hasonlóan tőkére és munkára van szükségük az értékelsajátításhoz és a kockázatcsökkentéshez. A termelőfolyamat nem csak a cégen belül zajlik, hanem tágabb ökoszisztémákban, ahol formális szervezetek startupokkal, alvállalkozókkal, elosztási hálózatokkal, innovációs központokkal és az „erőltetetten bevont” felhasználók és fogyasztók közösségeivel lépnek kapcsolatba [...] (Casilli 2018 [2016]: 126).

A kulturális iparágakban végzett munkát számos szerző a munka digitális és a „rugalmas specializációra” épülő posztfordianus átalakulásának ideáltipikus képviselőjeként írta le (lásd például Gill és Pratt 2008). E felfogás szerint a digitálisplatform-alapú gazdaság más területekre is kiterjeszt olyan jellegzetességeket, amelyek a kulturális, kreatív vagy művészeti munka jellemzői: ezek közé tartozik a „rugalmas” munkavégzés, a táv-, illetve otthoni munka, a munkaidő és szabadidő határainak elmosódása, a munkás autonómiája a munkavégzésben (a munka kreativitása), ami a másik oldalról együtt jár az egyéni felelősségvállalással és kockázatviseléssel (McRobbie 2002), a pénzügyi értelemben is vett kiszámíthatatlansággal és rövid távú tervezhetőséggel, a „projektről projektre”, megbízásról megbízásra élés mintázatával,

azaz a prekár léttel (például Gill és Pratt 2008; Brophy és de Peuter 2007). A szakirodalom ennek leírására használja a „hagnigazdaság” („gig economy”) kifejezést (a zeneiparból származó terminus maga is a kulturális iparágakra jellemző munka további szektorokra történő kiterjedésére utal). A hagnigazdaságban a munkaidőt a megbízások strukturálják – az úgynevezett „kollaboratív” platformok, mint például az *Uber* vagy Magyarországon a *NetPincér Go*, erre épülnek. A hagnigazdaság továbbá munkavállalói oldalról az egyéni vállalkozást követeli meg, amelyhez a digitális eszközök biztosítanak lehetőséget, az ideológiai szinten pedig a vállalkozói lét neoliberais attitűdje nyújt ehhez támogatást.

A digitális platformok segítségével a jelentéstermelők – művészek, alkotók, vagy a szexkamera-iparágban a „modellek” – látszólag „közvetlenül” (lásd például Breen 2004), valójában a platformok mint láthatatlan szereplők közvetítésével juthatnak el közönségükhöz, a felhasználókhoz. A platformok nem is pozicionálják magukat munkáltatóként, csak közvetítőként³ – a munkások ebben a struktúrában nem alkalmazottak, hanem szabadúszók, ami nem kedvez sem a biztonságnak, sem a kollektív érdekérvényesítésnek (Casilli 2018 [2016]: 134–135). Az autonóm, szabad vállalkozó narratívája ellenére ugyanis a munkarend, amelyben a digitális munkások dolgoznak, korántsem „szabad”: a szabályozatlan munkaidő és a jellemző darabbéralapú fizetés miatt jellemzően hosszúra nyúlnak a munkaórák, megfeszített a munkatempó, a munkavállalók kevesebb szünetet tartanak, nincsenek, vagy nincsenek elegendő mennyiségben szabadnapok.⁴

A platformok által jellemzően alkalmazott felhasználói, illetve algoritmusalapú értékelési és rangsorolási rendszerek, az ezek által kiélezett versenyhelyzet ráadásul fokozza a nyomást a munkavállalókon. Ahogyan Velthuis és Van Doorn megállapítják a szexkameraplatformokkal kapcsolatban: „a rangsorolás erőteljes *winner-takes-it all* [a győztes mindent visz] dinamikát teremt, a már egyébként is keresőket helyezve jobban kereső pozíciókba” (Velthuis és Van Doorn 2020: 2–3).

A digitális munka, illetve a hagnigazdaság feminista szempontú szakirodalma jellemzően azt vizsgálja, hogy hogyan reprodukálják a platformok a genderviszonyokat (például Drahoukoupil és Piasna 2017; Maclean, Marks és Chillas 2017), vagy hoznak létre akár ezen túlmenően új egyenlőtlenségeket is, éppen azokhoz a jellegzetességekhez – az informalitáshoz, autonómiához és a rugalmassághoz – kapcsolódóan (Gill 2002), amelyeket más szerzők a pozitív oldalon emelnek ki. Ezek a tanulmányok jellemzően a munkaerőpiaci részvételre fókuszálnak – például a nők alacsony arányára az IT-szektorban, különösen annak nagyobb presztízsű területein –, valamint az egyes iparágakban, illetve munkakörökben érvényesülő nemi alapú hierarchiákra, illetve diszkriminációra, végül a digitális, illetve a kreatív munka feminizációjára (McRobbie 1998; Taylor 2015).

A jóval kisebb számú globális perspektívájú elemzés ugyanakkor arra is rámutat, hogy a digitális gazdaság és technológia a globális árutermelési láncokon (*global commodity chain*

3 Ahogyan arra Magaúda (2020: 35; Gillespie [2010: 359] nyomán) felhívja a figyelmet, a *platform* terminus sem semleges, hanem részét képezi a digitális vállalatok nemcsak abbéli erőfeszítéseinek, hogy eladjanak, meggyőzzenek, rábeszéljenek, győzedelmeskedjenek vagy elítéljenek, hanem hogy mindezek mellett arról is állításokat tegyenek, hogy mik ezek a technológiák és mik nem, illetve, hogy mi várható el tőlük és mi nem – „maguk alakítva ki a kritériumokat is, amelyek mentén megítélik őket, amelyek már azokba a terminusokba is beleépültek, amelyek mentén megismerjük őket”.

4 Magyarországi, illetve kelet-európai fókuszú empirikus kutatásokhoz lásd: Meszmann (2018); Sedláková (2018).

[Hopkins és Wallerstein 1977; Bair 2005]) keresztül világrendszer szinten az olcsóvá tett, tipikusan a globális periférián rabszolgamunka keretében vagy majdnem rabszolgamunka-jellegű körülmények között végzett női és gyerekmunkára, illetve bevándorlók, azon belül is többnyire bevándorló nők által végzett munkaerő kizsákmányolására épül (Fuchs 2014). Más szóval a digitális nagyvállalatok folytatják a gyártás 1970-es években megkezdett centrumból történő kiszervezését (Srniec 2017; Drahokoupil és Piasna 2017), például Kínába – a szoftvermérnöki, illetve a digitális szolgáltatómunka (ügyfélszolgálatok, call centerek) esetében például jellemzően Indiába és a Fülöp-szigetekre (Bryson 2007; Dicken 2015; Lambregts, Beerepoot és Kloosterman 2016, hivatkozva Drahokoupil és Piasna 2017). Casilli megfogalmazásában: a „fejlődő és feltörekvő országokban” a formális munkaviszonyok alacsony aránya együtt jár a digitális munka terjedésével (Casilli 2018 [2016]: 123). Ezzel kapcsolatban Graham, Hjorth és Lehdonvirta (2017) úgy fogalmaznak, hogy „a digitális munka felemelkedése azt jelenti, hogy nemcsak a tőke, hanem a munka is globális piacon tud versenyezni” – de valójában ez a folyamat végigkíséri a hosszú lejtmenetet, és csupán felerősödik a platformkapitalizmussal.⁵ Az ily módon kialakuló „globális digitális kizsákmányoló üzem” (*global digital sweatshop*) (138) munkafolyamatai Casilli szerint „sokban hasonlítanak az olyan alacsony státuszú munkákra, mint a szexmunka, a gyorséttermi munka vagy a mezőgazdasági és farmermunka” (138). Azzal azonban nem foglalkozik sem Casilli, sem általában a digitális platformgazdaság kritikai irodalma, hogy a „szexmunka”, illetve a szex kommodifikációja hogyan van jelen ebben az egyenlőtlen globális viszonyrendszerben. Ezzel szemben a jelen tanulmány fókuszsa szempontjából fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a platformkapitalizmus és a digitális munka jellegzetességeit magyarázó történetileg kialakult struktúrák magyarázzák nem csupán az osztályviszonyokat, hanem a kapitalista világrendszer által adaptált patriarchális viszonyokat is.

A globális, digitális szexipar

Bár tanulmányunk kifejezetten a szexkamera-ipárral foglalkozik, az abban megjelenő tendenciák és azok társadalmi hatásainak megértéséhez elengedhetetlen maga a szexipar, és ezen belül is a pornó digitális átalakulásának rövid bemutatása, mivel ezeknek az iparágaknak a globális kialakulása nemcsak sok hasonlóságot mutat, de szorosan össze is fonódik egymással. Míg a szexipar magába foglalja az összes olyan iparágat, ami a szexualitás áruba bocsátására épül, a pornóipar a szexualitás különböző ábrázolásainak árúvá tételét jelenti. A szexkamera-iparág a pornó és az online sztriptíz keveréke, amelyben „modellek” – ahogy a szakirodalom és az iparág nevezi őket – közvetítenek élő online videoshow-kat, amelyekben általában szexuális aktust végeznek, miközben folyamatos interaktív kapcsolatban vannak a nézőkkel. Az iparág internet előtti előzményének tekinthető a szextelefon, amely, bár vizuális ingerekkel nem járt együtt, szintén a fogyasztókkal való interaktív távkapcsolaton keresztüli szexuális szolgáltatásra épült.

⁵ Egyik szélsőséges példája a perifériára kiszervezett repetitív, a kreativitástól igen távol álló digitális munkának a „klikkfarmgazdaság”, amely „az értékek és adatok a globális Délről a globális Északra történő transzferén nyugszik”, és amelyet Casilli neokolonialis rendszerként értelmez (Graham, Hjorth és Lehdonvirta 2017). Ugyanakkor az ehhez hasonló, úgynevezett mikromunkát a centrumországokban is marginális pozícióban lévő munkások látják el, például börtönmunkaprogramok részeként (Casilli 2018 [2016]: 137).

A szexkamera-iparág globális elterjedése szorosan köthető az online pornóipar átalakulásához az ingyenes pornóoldalakon történő hirdetések révén, amelyeken keresztül a szexkamerás oldalak valójában az amatőr pornó elterjedését finanszírozzák. Az „ökoszisztémán” belüli keresztfinanszírozás (Snircek 2017: 49, lásd fent) tehát a digitális szexiparban is jellemző, amelyben a platformok központi szerepet töltenek be. A pornóipar átalakulása során az online szexkameraoldalak mellett egyfelől az ingyenes elérést biztosító, úgynevezett „tube” típusú oldalak váltak sikeres üzleti modellé, amelyek a 2000-es évek második felétől terjedtek el, és azóta a legtöbb pornográf tartalmat közvetítik. Ezek között jelenleg a három legnagyobb a *Pornhub*, a *RedTube* és a *YouPorn*, melyek jelenleg egy cég, a *Mindgeek* tulajdonában vannak, ami ezek révén egy több milliárd dolláros globális monopóliumot épített ki (Forrester 2016). Ezek a *YouTube*-hoz hasonló működésű platformok részben a felhasználók által megosztott tartalmakra épülnek, így a fogyasztók és a gyártók nem élesen elválaszthatók, és összemosódnak az „amatőr” és a „professzionális” tartalom határai is (Paasonen 2010; Nayar 2017). A tartalomgyártás nagy részének működése az online pornóban a hagnigazdaság más területeihez hasonlóan szerződés nélküli, alkalmi, prekár digitális munkára épül (Ruberg 2016; Van Doorn és Velthuis 2018).

Ugyanez a tendencia jellemzi a szexkamera-iparágat, ami a felhasználókkal való interaktív kommunikációra alapul és ez határozza meg piacát az online pornóval szemben.

A webkamerás platformok nemcsak egyedülálló fogyasztói élményt nyújtanak, ami egyszerre élő és interaktív, hanem ugyanakkor le is csökkentik a tranzakciós költségeket azáltal, hogy sikeresen összekapcsolják a szexuális szolgáltatásokra irányuló keresletet és kínálatot, miközben lejebb viszik a piacra való belépés küszöbét (Velthuis és Van Doorn 2020: 4).

Az online pornóba való könnyebb bekapcsolódási lehetőség egyfelől hozzájárult a pornóipar nagymértékű elterjedéséhez (Cronin és Davenport 2006), másfelől az újonnan bekapcsolódó hatalmas mennyiségű olcsó munkaerő olcsóbbá tette a tartalomgyártást. Az iparágban lévő hatalmas profit elsősorban a platformoknál jelentkezik, melyek centrumországokban működnek és nagyrészt a globális városokban koncentrálnak (Jacobs 2007: 30). Ezzel szemben kevés kivételt leszámítva a pornográf felvételeket gyártó modellek nem tesznek szert nagy bevételre, nem beszélve a gyártásban alkalmazott más szereplőkről (Sullivan és McKee 2015). A platformok bevétele jórészt az adatforgalom és a reklámfelületek árusításából származik, amit más fizetős pornóoldalak osztanak itt meg, többek között a szexkamera-iparág szereplői.

Az online pornó folyamatos globális növekedésében nagy szerepe van annak, hogy a pornóipar a technológiai fejlődés motorjaként aktívan formálta, fejlesztette a digitális környezetünket. A pornográfia nagyban hozzájárult a CD-ROM, az online fizetést lehetővé tevő pénzügyi ellenőrző szoftverek, az elektronikus kereskedelem pénzügyi rendszerei és a videokonferencia-szoftverek fejlesztéséhez, valamint a technológiai fejlesztéseken túl a pornóipar hozzájárult számos más internetes cég fenntartásához és működéséhez (Perdue 2004: 260–289; hivatkozza Sullivan és McKee 2015: 67). Mindezek a tendenciák, mint a platformgazdaság kialakulása és az azzal együtt járó olcsósított, globális kiterjedésű tartalomgyártás, valamint a technológiai fejlődésben betöltött kulcsszerep alapvetően jellemzik a szexkamera-iparágat is. Az online pornó és a szexkamerázás nemcsak a reklámfelületek értékesítése révén állnak szoros gazdasági összefüggésben, hanem úgy is, hogy mindkét iparág alapvetően a szexualitás globális, online áruba bocsátására épül, és annak digitális fejlesztések

révén való terjesztésével termel egyre növekvő profitot. Így a két iparág globális növekedése kölcsönösen erősíti egymást, továbbá magával vonja a pénzért vásárolt szexualitás általános gazdasági és társadalmi elfogadottságának, beágyazottságának növekedését. A szexipar üzleti modelljei, marketingje, működésmódja révén egyre inkább úgy pozicionálja magát, mint egy konvencionális iparág, miközben a társadalmi, kulturális attitűdöket egyre nagyobb mértékben mozdítja el olyan irányba, ami legitimként és elfogadhatóként tünteti fel az elnyomó patriarchális rendszert és a nők testét árucikként kezelő férfi szexualitást (Brents és Sanders 2010: 43–44).

Mára a pornóipar a digitális környezetben az egyik legjövedelmezőbb, az internetes adatforgalom jelentős részét kitevő iparág. A kapitalista, versengésre alapuló piaci logika alapján működő iparban egyre szélsőséesebb tartalmakra van szükség ahhoz, hogy figyelmet kapjon egy „termék” és profitot tudjon termelni, ami a korábbi szélsőséges tartalmak és gyakorlatok normalizációjához és egyre extrémebb és erőszakosabb tartalmak megjelenéséhez vezet (lásd jelen lapszámban Gregor, Csányi és Dész 2020). A pornó gazdasági és társadalmi súlyának megnövekedése tehát együtt járt magában a pornóban közvetített tartalom agresszívebbé és erőszakosabbá válásával (Sarikakis és Shaukat 2008). Ahogy a későbbiekben bemutatjuk, ugyanez a tendencia megjelenik a szexkamera-iparágban belüli egyenlőtlenségekben is.

A szexkamera-iparág

Az első élő, online webkamerás erotikus előadások az USA-ban már az 1990-es évek közepén megjelentek, manapság pedig naponta több ezer nő és – kisebb arányban – férfi modell közvetít szexuális előadásokat nézők millióinak. Az erotikus kamerás oldalak a 2000-es évek elején terjedtek el⁶, és bár mára világszerte több száz webkameraoldal működik, a piacot valójában néhány cég oligopóliuma uralja. Ezek egyike a *LiveJasmin*, amely több mint ötvenmillió felhasználóval és másfél millió regisztrált modellel rendelkezik, akik közül négyszázezer aktív (Richtel 2013; Jacobs 2015; Rabouin 2016, hivatkozva Velthuis és Van Doorn 2020: 4). Bár a platformok üzleti modelljei között vannak jelentősebb eltérések, alapvető struktúrájuk megegyezik. Az oldalra modellek és felhasználók regisztrálnak, és a felhasználók által fizetett összegből a platformok részesedést kapnak. Ennek a részesedésnek a mértéke változó, de nagyjából 25–50% között mozog. Emellett az oldalaknak jelentős bevétele van még a hirdetésekből, amelyek nagyrészt a szexipar más szereplőitől származnak.

Annak ellenére, hogy a szexkamerázás egy globális, kompetitív iparággá vált, jelenleg kimondottan alulkutatott. A legtöbb vonatkozó tanulmány a modellek munkájával foglalkozik és a tőlük származó információkon alapul. A diskurzus alapvetően a prostitúció-szexmunka vitát⁷ folytatva azt járja körül, hogy milyen körülmények között, milyen motivációval dolgoznak modellek, és hogyan élik meg ezt. A legrészletesebb és legtöbbet hivatkozott – tehát

6 A *Flirt4Free* 1996-ban indult, a *Cams* 1996-ban, az *iFriends* 1998-ban, a *Streamate* 1999-ben, a *LiveJasmin* 2001-ben, az *ImLive* 2002-ben, a *MyFreeCams* 2004-ben, a *CAM4* 2007-ben, a *Chaturbate* 2011-ben.

7 A szexipar, illetve a prostitúció megítéléséről és jogi szabályozásáról több évtizedes, erősen polarizált vita zajlik mind a közéletben, mind az akadémiai közegekben, amelynek kiterjedt nemzetközi és hazai szakirodalma van. A prostitúciót mint a nők elleni erőszak egyik formáját felszámolni akaró abolicionista feministákkal szemben a szexmunkapárti mozgalom célja a szexipar destigmatizálása. A diskurzus és a különböző feminista elméleti pozíciók eltérő megközelítésű elemzéséről például lásd Ekman (2013: 1–124); Sanders et al. (2009); Scoular (2004).

a diskurzust nagyban befolyásoló – elemzések részben olyan szerzőktől származnak, akik maguk is dolgoztak a szexiparban (Jones 2016, 2020; Senft 2008). A szexkamerázást a „szexmunka” más formáihoz viszonyítva azt hangsúlyozzák, hogy a modellkedés „empowermentet” jelent, illetve saját szexuális vágyaik, örömeik megélését az ezt végzők (nagyraoszt nők) számára, akik ezt szabad akaratukból folytatják. Jones egyértelműen elhatárolódik az áldozati diskurzustól és az ezt képviselő feminista nézőponttól. A szexkamerázást a szexipar részeként az „emberi” szexualitás, intimitás és öröm utáni vágy pénzre váltásaként írja le (2020: 1), teljességgel negligálva a nemi viszonyokat és a férfi szexualitást, amire az egész szexipar alapul és amit felerősít.

A szexkamera-iparággal foglalkozó tanulmányok többsége a centrumországokból származó, magasabb társadalmi státuszú, az iparban már régebb óta jelenlévő, tehát „sikerebb” modellek helyzetére fókuszál, miközben az egyenlőtlenségekre alapuló globális iparág más helyszínei, szereplői messze alulkutatottak. A kelet-európai régió, ami szintén meghatározó jelentőségű az iparágban – nemcsak a *LiveJasmin* miatt –, alulreprezentált a szakirodalomban, ahogy a szintén nagy arányban jelenlévő Fülöp-szigeteken dolgozó modellek helyzetét, munkakörülményeit is csupán néhány tanulmány elemzi (Mathews 2015, 2017). A centrumországokra fókuszáló szerzők elemzéseivel szemben Mathews (2017) leírja, hogy a Fülöp-szigeteken – ahol 2017-ben becslése szerint nagyjából harmincezer szexkameramodell dolgozott – a modellek jellemzően nagyon rossz állapotú stúdiókban dolgoznak a stúdiótulajdonos alkalmazásában, aki regisztrálja és kezeli a profiljukat az online szexkameraplatformokon. Egyúttal rámutat arra, hogy a stúdiók által alkalmazott bevételarányú fizetési rendszer (*pay-rate system*) a piac változásainak összes rizikóját a munkavállalóra terheli – ahogy történik ez a platformkapitalizmus más szegmenseiben is. Ennek következtében a modellek gyakran eladósodnak, mert többet kell fizetniük az infrastruktúra használatáért, mint amennyit keresnek. Az egyértelműen jelentős mértékű kizsákmányolás ellenére Mathews egy korábbi tanulmányában (2015) mégis azt emeli ki, hogy a szexkameramodellek megkérdőjelezzik a szexmunkáról és a cselekvőképességről alkotott általános elképzeléseket, mivel a munkájukat nem prostitúcióként azonosítják és nem emberkereskedelem áldozatai.

A modellekkel folytatott interjúk kutatásokban a modellek visszatérően hangsúlyozzák, hogy a szexkamerázás nem prostitúció, mert nincsen benne közvetlen szexuális kontaktus. Ez a hangsúlyozott elhatárolódás, ami beágyazódik az „empowerment” narratívába, egyfajta destigmatizációs törekvést takar, ami meghatározza a jellemzően középosztálybeli szereplők perspektíváját (Jones 2020: 8). A szexkamerás modellkedést Jones – Bernstein (2007) prostitúcióra alkalmazott „korlátozott autentikusság” (*bounded authenticity*) fogalmára alapozva – a „megtestesített autentikusság” (*embodied authenticity*) fogalmával írja le. Ezzel az új terminussal azt próbálja kiemelni, hogy a modellkedésben kifejezetten fontos a fogyasztókkal való intim kapcsolat, és hogy a modellek az online térben, saját otthonukból dolgozva sokkal inkább önmaguk tudnak lenni. Ez a leírás azonban ellentmond a szexkamera-iparág magyarországi munkakörülményeinek, ahol jellemzően stúdiókban dolgozó csetoperátorok közvetítenek a fogyasztók és a modellek között – ahogy azt a későbbiek kifejthetjük.

A szexkamera-iparágra fókuszáló elemzések leginkább a modellekre, illetve a modellek és a felhasználók közötti viszonyra szorítkoznak, és nem foglalkoznak, egyrészt, az iparág többi szereplőjével, beleértve a többi dolgozót, a stúdiókat, valamint a platformok szerepét és működését. Ez az elfogultság részben az uralkodó centrumperspektívából is adódik, ahol

például a modell és a felhasználó között is kevesebb szereplő, dolgozó közvetít (amint azt a későbbiekben látni fogjuk). Másrésről nem foglalkoznak a szexkamera-iparág és a digitális pornóipar, valamint a tágabb értelemben vett szexipar közötti viszonyrendszerrel, sem pedig az egyéb szektorokkal – mint például az információs, illetve digitális technológiai szektorral – való összefonódásával. Harmadrésről pedig nem vizsgálják szerepét a pornókultúra normalizálásában, mainstreamesítésében. Jelen tanulmányban ezeket a szempontokat helyezzük előtérbe. Bár a modellek szemszögéből vizsgálódva több tanulmány kitér a kapitalista logika, illetve a piaci versengés szerepére, hiányzik az iparág működését átfogóan elemző, a többi szereplő munkájára, a platformok és stúdiók működésére is kitérő politikai gazdaságtani, feminista, valamint globális szempontú kritikai elemzés. Tanulmányunkkal ehhez szeretnénk hozzájárulni, valamint rámutatni arra, hogy a szexkamera-iparág alakulása hogyan illeszkedik bele a szexipar normalizálódásának folyamatába.

Módszertan

Elemzésünk részben a magyarországi szexkamera-iparágban dolgozókkal készített interjúkon alapul, részben elsődleges online források elemzésén: ezek közé tartoznak az újságcikkek, imázsvideók, illetve a platformok megjelenése és struktúrája. Az interjúkat feltáró jelleggel készítettük, tehát nem fedik le teljeskörűen az iparág dolgozóit, szereplőit, ugyanakkor az egyenként egy-másfél órás beszélgetések különböző perspektívákból nyújtanak betekintést az iparág és az abban részt vevő cégek működésébe, illetve a szexiparban végzett munkába. Ezáltal képet adnak a magyarországi szexkamerázás eddigi történetének fontosabb változásairól is az elmúlt majdnem húsz évben. Mindemellett olyan iparági szereplőket, dolgozókat is megszólaltatunk, akikkel a meglévő szakirodalom nem foglalkozik, akik munkája és szerepe ugyanakkor éppen a magyar félperifériás sajátosságokra és a szexiparágban megjelenő társadalmi különbségekre is rávilágít: ilyenek többek között a közvetlenül a kamera-modellek mellett dolgozó csetoperátorok. Nyolc interjút készítettünk; az interjúalanyok egy része kisebb vagy nagyobb platformcégnél, másik része úgynevezett stúdiók⁸ alkalmazásában dolgozott, illetve volt olyan is, aki különböző időkben mindkettőnél. Az interjúalanyok között volt egykori stúdiótulajdonos, egykori modell, csetoperátorok, ügyfélszolgálatosok, illetve úgynevezett kockázatmenedzser a platformcégnél. Az iparágban eltöltött időszak a tizennégy évtől az összesen négy hétig váltakozott, ahogyan változatos volt az iparágban végzett munka szubjektív megítélése is, a kimondottan negatív tapasztalatoktól a kimondottan pozitív megítélésig. Az alanyok fele férfi, fele nő; egy részük vidéki, illetve határon túli származású, de abban az időszakban, amikor a szexkamera-iparágban dolgoztak, mindannyian Budapesten éltek.

A szexkamera-iparág, illetve általában véve a szexipar feltárásánál módszertani szempontból nehézséget jelent, hogy az iparágban dolgozók sok esetben nem vállalják nyíltan a munkájukat, illetve nem szívesen beszélnek annak (egyes) részleteiről, vagy akár titoktartási megállapodások értelmében nem is beszélhetnek róla. Ugyanakkor azok az alanyok, akiket e feltáró szakaszban elértünk, nyíltan és szívesen osztották meg tapasztalataikat.

⁸ Ahogyan azt a későbbiekben bemutatjuk, a stúdiók szobákat és infrastruktúrát bocsátanak a modellek rendelkezésére, és szorosabb vagy lazább kapcsolatban állnak a platformokkal.

LiveJasmin: a magyarországi szexkamera-iparág kialakulása, struktúrája és munkaviszonyai

Magyarországon a szexkameraüzlet globális viszonylatban is korán, a Gattyán György által 2001-ben alapított *LiveJasmin* céggel indult, amely rövid időn belül világszinten az egyik vezető szexkameraplatformmá vált, és az *Alexa Web Analytica* adatai szerint jelenleg is a legnagyobb forgalmat bonyolító szexkameraoldal (Jones 2020: 67). A cég az információtechnológiai fejlesztést a szexipari profillal kombinálja. A 2000-es évek eleji vállalkozásból nőtt ki a Gattyán által 2008-ban alapított Docler Holding – folyamatosan bővülő portfólióval rendelkező, de alapvetően IT-fókuszú – cégcsoport is, amely 2014-ben és 2015-ben Gattyánt Magyarország leggazdagabb emberévé tette. 2013-ban a Docler Luxemburgba költözött (a költözést megelőző időszakban körülbelül hétszáz embert foglalkoztatott közvetlenül, a modelleket, stúdióalkalmazottakat, webmestereket – lásd lentebb – nem számítva), de továbbra is működtet irodát Budapesten is.

Az egyéni *modellek* – az iparági megnevezésben gyakran *performerek* – mellett *stúdiók* is regisztrálhatnak az oldalra. Magyarországon a 2000-es évek második felében, illetve a 2010-es évek elején számos, modelleket és úgynevezett *operátorokat* foglalkoztató stúdió működött mind Budapesten, mind vidéken (az interjúalanyaink jellemzően négy, öt vagy hat nagyobb stúdiót emlegettek). Jelenleg a számuk kevesebb, de minimum kilenc stúdió hirdeti magát az interneten. A stúdiók részben független vállalkozásokként működnek és működtek, egy részük viszont kötődik (jelenleg is) a Doclerhez formálisan vagy informálisan. Sőt egy interjúalanyunk elmondása szerint Gattyán egy időben, a *LiveJasmin* (a továbbiakban: LJ) korai éveiben saját stúdióval is rendelkezett (I2⁹). Egy másik interjúalanyunk ettől némiképp eltérően, a következőképpen írta le ezt a viszonyt:

A Jasminnak közvetlenül sosem volt stúdiója, de eleinte pénzelt stúdiókat, hogy legyen tartalom az oldalra. Azt hallottam, hogy ez a stúdió [ahol dolgoztam] is úgy alakult, hogy a [Gattyán] Gyuri adott pénzt, hogy induljon [...] de közvetlenül az üzemeltetésben nem vett részt. Csak a létrehozását segítette, hogy legyen elég lány minden műszakban, a nap minden órájában, hogy legyen tartalom az oldalon, hogyha reklámot vesz rá, meg jönnek emberek, akkor lássák, hogy vannak lányok rajta, van mit nézni, van mit költeni (I7).

Jellemző volt, hogy a LJ-t, illetve a Doclert otthagyzó dolgozók kezdenek önálló kisvállalkozásba, például egy operátor – aki egyben akár webmester is lehet – és egy modell összefogásával. A kisebb stúdióknál egy-három modell dolgozott, a nagyobbaknál műszakonként öt-tíz is, jellemzően három műszakban. A stúdiókban betanítás is folyt, illetve az egyik alanyunk elmondása szerint a LJ-hez jelenleg is tartozik egy „modelltoborzó bázis”, ahol az érdeklődőknek „professzionális modellek” bevonásával tréninget tartanak (I5). Az egyéni modellregisztrációk és a stúdiók mellett a harmadik típusú regisztráció a *webmestereké*, akik „csak veszi a hirdetést, jutalékot kap minden pornópercért” (I8).¹⁰

A LJ két alapvető típusú szexkamerás platformból azt a Velthuis és Van Doorn (2020) által „prémiumnak” nevezett működési modellt követi, amelyben a modelleket ingyenesen is lehet látni, de másort csak fizetős privát csetben adnak, az ingyenes felületen meztelenség,

9 Az anonimizált interjúinkra a szövegben kódrendszer segítségével (I1–I8) hivatkozunk.

10 Lásd: <https://www.awempire.com/>

félmeztelenség nem látható. A platformnak, és így a modelleknek és az adott esetben velük dolgozó operátoroknak az a célja, hogy minél több felhasználót sikerüljön privát csetbe „csábítani”, és ott minél több időt töltsenek el, mivel a műsorért percalapon kell fizetni. A *Chaturbate* és a hasonló „freemium” oldalakon ezzel szemben a felhasználók ingyenesen tudják nézni az erotikus előadásokat, amikért önkéntesen tudnak pénzt adni a modelleknek, ha szeretnének. Ez utóbbi oldalnak sokkal nagyobb a forgalmuk, viszont a felhasználóknak csak kisebb része fizet (Velthuis és Van Doorn 2020; Figueira 2015).

Az interjúalanyok elmondása szerint a stúdiókban legalábbis a modellek egyszerre számos, öt-tíz, akár tizenöt-húsz oldalra is dolgozhatnak, ami azt jelenti, hogy egyszerre akár több felhasználó is nézheti őket privát csetben is. Az operátor komplex feladatot lát el: kezeli a kamerát, ő csetel idegen, legtöbbször angol nyelven az ügyfelekkel (így a modelleknek nem kell feltétlenül angolul tudniuk), az ügyfelek kéréseinek megfelelően instruálja a modellt, valamint segít a modellnek menedzselni azokat a szituációkat, amikor egyszerre több ügyfél különböző, akár egymásnak ellentmondó kérését kell teljesíteni.

Volt az ingyenes rész, amikor csak táncoltak a lányok, és az volt a lényeg, hogy be kellett őket csalogatni privátba, mert az után jött a fizetős. És az volt ciki, ha több ember volt privátban, fizettek érte, és mást kértek, és akkor voltak ilyen kommentárok, hogy de hát nem ezt kértem. Nem sikerült ezt minden esetben megoldani (I4).

Illetve, ahogy egy volt stúdiótulajdonos mesélte:

Erre a munkára nem mindenki alkalmas. Ugyanis egyszerre rengeteg mindenre kell figyelni, pörögni kell, mint az őrült. Van, hogy vagy tizenöt emberrel beszélgetnek egyszerre. Nagyon oda kell figyelni, hogy a tizenöt-húsz oldal[ból, amire] dolgozik, nehogy az egyikén egy picit többet mutasson a kamera, mert akkor konkrét pénzbüntetést alkalmaznak az oldalak a modellekkel szemben meg a stúdióval szemben. [...] Ráadásul ők azok, akik eladják ezt az egész sztorit (I5).

Az operátor emellett komoly érzelmi munkát lát el azzal, hogy „megszűri” a modellek felé érkező, sokszor negatív üzeneteket, illetve általában menedzseli az interakciókat:

Azt az állásinterjú során is kérdezték, hogy mennyire bírom a trollokat, hogyan kezelem, ha nagyon durván elküld satöbbi, és nagyon kemény mennyiségű trágárság ömlik ezeken a csatornákon, amit tudni kell kezelni. Ha valaki ezt nagyon magára veszi vagy érzékenyebb lelkű, akkor ebbe nagyon hamar meg lehet roppanni. A trágárság azt jelenti, hogy szándékosan rosszindulatú (I3).

Ilyen tekintetben a munkájuk a közösségimédia-platformok tartalommoderátorainak munkájához is hasonlítható, amely szintén a háttérben történik, így láthatatlan, jellemzően a félperifériára vagy perifériára kiszervezett, és alacsony státuszú munkások végzik (Roberts 2014). Egyes stúdiók férfi operátorokat alkalmaztak – a fent idézett alanyunk szerint vélhetően épp azért, mert ők jobban tudják kezelni az említett trágárságot –, más stúdiók kizárólag női operátorokat, részben az autentikusság látszatának könnyebb fenntartása érdekében. Az operátor interjúalanyaink egyszerre csak egy modellel dolgoztak, de egy egykor a Doclernél dolgozó alany szerint jellemző volt az is, hogy egy operátor akár négy *performer*rel dolgozik egyszerre (I8). Bár egyes alanyaink szerint a technológia fejlődése, egyszerűbb kezelése miatt ma már kevesebb operátor dolgozik – és ezzel együtt a stúdiók jelentősége is csökkent –, a kutatás idején futó stúdióhirdetések a modellek mellett operátorokat is keresnek, tehát

Magyarországon nem tűnt el ez a rendszer – miközben a szexkamerázás szakirodalma említés szintjén sem foglalkozik ezzel a munkakörrel. Ez alapján feltételezhető, hogy nemcsak az USA-ban ismeretlen az operátori munkakör, például Romániában is az jellemző, hogy a stúdiók a modelleket tanítják angolul a betanítás részeként (Jones 2020: 76).

A platform részéről az ügyfélszolgálatos, illetve a *content menedzser* munkatársak, akik szintén lehetnek nők vagy férfiak, kísérik figyelemmel, hogy mi történik az oldalon, de egy kisebb platformnál dolgozó alanyunk arról számolt be, hogy mindenki női nevet használt arra hivatkozva, hogy a – túlnyomórészt férfi – ügyfelek nagyobb bizalommal, illetve jóindulattal fordulnak a női ügyfélszolgálatosok felé. Az ügyfélszolgálatosok ellenőrzik a regisztráló – a világ különböző tájairól érkező, beleértve Kelet-Európát (Románia, Ukrajna) és a Fülöp-szigeteket – modellek személyi igazolványát, hogy elmúltak-e már 18 évesek, illetve „olyan neműek-e, mint amilyennek kiadják magukat” (I1). Az ügyfelek regisztrációjánál pedig elsősorban a kártyacsalásokra kell odafigyelniük. Egyszerre nekik is számos modellt kell figyelemmel kísérni – például oda kell figyelniük arra, hogy ha a modell privát műsort ad, akkor privátra legyen állítva a felületen, illetve, hogy ne történjen semmi szabálytalanság, például ne jelenjen meg gyerek vagy állat a képernyőn.

Párhuzamosan változó, hogy hány modellt láttam a képernyőn, tíz-húsz-harminc, néha negyven vagy ötven, körülbelül, attól függ, hogy milyen napszak volt. Mindenkit láttam, tudtam egyenként váltani a kameraképére vagy beszélgetni velük, közben jöttek be a pénzügyi tranzakciók, ha felhasználó fizetett vagy kreditet vásárolt, milyen IP-címről jött a vásárlás, eddig milyen IP-címről vásárolt, a lányok [modellek] is írhattak szupport cseten, a fiúk [felhasználók] is írhattak szupport cseten, azokkal is kommunikálhattam párhuzamosan, ha jött be új regisztráció, azokat is egyenként ellenőriztem. Volt technikai szupport, hogyha elfelejtette a jelszavát [...] (I1).

Az operátoréhoz hasonlóan tehát ez is összetett munkakör, amelybe jelentős érzelmi munka is beletartozik, ilyen az ügyfelektől érkező panaszok – például a modellekre vonatkozóan – kezelése:

Sokan kértek kártérítést, hogy hiába fizetett, ezt nem csinálta meg, pedig azt mondta, meg fogja – akkor visszakeresni, hogy kinek volt igaza. Ha elindított valaki egy privát show-t, azt általában végig kellett nézni, egyszerre mindet nem lehetett, de azokra kellett nagyon figyelni, hogy tényleg megkapja az ügyfél, amit akar (I1).

De az interjúalanyunk tapasztalata szerint idetartozott a modellek és a cég közötti feszültségek kezelése is, amelyek egy pénzügyi válsághelyzetben felerősödnek:

Nagyon durván kezeltek minket a modellek, sokszor kiakadtak, kiabáltak, anyáztak, elküldtek bennünket mindenhova, pláne a végén ezekkel a likviditási gondokkal. Felemelték az utolsó pár hónapban a fizetésünket, hogy ne hagyjuk el a süllyedő hajót, és azt hallgattuk egész nap a cseten, hogy rohadjunk meg mindenestül. Az sem volt túl felemelő. Ránk bízták ezt a válságkezelést, hogy valahogy kommunikáljuk le nekik (I1).

Emellett az interjúalany arról is beszámolt, hogy mennyire megterhelő volt számára a szexuális munka, a privát show-k tartalma:

Minthogyha az lenne a munkád, hogy tíz órában hardcore pornót nézel. Amiket ott a kamerákon látott az ember, azt szerintem soha nem felejtí el (I1).

A platformcég alkalmazásában álló *kockázatmenedzser* alanyunk – akinek elsődleges feladata az volt, hogy ellenőrizze, történt-e bankkártyacsalás, illetve, hogy milyen helyeken hirdet a cég és az a cég számára vállalható-e – szintén jelentős érzelmi terhekről számolt be:

Képzelték el, hogy egy pornóbrandnél, mint a *Jasmin*, mi az, ami már annak sem vállalható, és hogy mit finanszírozunk igazából a hirdetési pénzünkkel. Az nagyon megterhelő [...] (I8).

A szexuális tartalmak mellett az ügyfelekkel, illetve az ügyfelek környezetével való kommunikáció is terhelő volt számára.

Legtipikusabb ügyem, hogy csávó felhív, hogy nem is én voltam, honnan van ez az 1200 eurós terhelés a számlámon. És akkor utána kell nézni, hogy de, ő volt, bebaszott, és elköltötte. De ezt nem mondhatod meg neki, hogy bebasztál és elköltöttem, hanem be van tekerve egy gyíkember nyelvbe, hogy hát, az adataink alapján azt látjuk ... hol is lakik, melyik város, ezeket a tranzakciókat engedélyeztük ... És az ügyfél amikor felhív, az még oké, de van, hogy a feleség telefonál. És a feleségnek nem mondhatod el, hogy a férje mivel tölti el az idejét. A nőnek is ezt kell mondani, hogy ezeket a tranzakciókat engedélyeztük, és hát lehet, hogy most maszturbálta el a csávó a lakáshitelt. Ez jön dömpingben [...] mindenki tudja [a cég dolgozói közül], hogy mi van, de senki nem mer róla beszélni, ezért mindenki alkohol- vagy drogfüggő lesz (I8).

A felhasználók – „*members*” – között az alanyaink elmondása szerint többségben voltak a nyugati centrumországból regisztráltak, jellemzően az Egyesült Államokból, de Németországból is. A modelleket az adott országban elvileg nem látják a felhasználók, a platformok ezzel ígérnek biztonságot a modelleknek. Azonban ez a gyakorlatban nem teljesült mindig, sőt zaklatásos esetek is előfordultak, ahogy több interjúalanyunk utalt rá. A modellek a beszámolók alapján jellemzően fiatalok voltak, a húszas éveik elején jártak; sokaknak a stúdió első munkahelyük volt. A legtöbben tapasztalatlanok voltak az iparágban, bár idősebb, prostituáltként és sztriptíz táncosként is dolgozó modellekre is volt példa. Nem volt jellemző a magas iskolai végzettség, de előfordult, mint ahogy a felsőoktatás melletti munkavállalás is. Mind a modellek, mind az operátorok körében, de általában a LJ alkalmazottai körében is nagy volt a fluktuáció. A stúdiók jórészt szerződés nélkül alkalmazták a dolgozókat a 2000-es évek második felében. Az általunk megkérdezett operátorok egy része nem is tudta, hogy kinek dolgozik. Az egyik alanyunk szerint azonban ma már több az adóellenőrzés, és emiatt is csökkent a stúdiók száma (amellett, hogy a streaminghez szükséges technológiai infrastruktúra is fejlődött és elérhetőbbé vált, egyszerűsítve az egyéni belépést).

A stúdiók egy része – ez feltételezhetően a kezdeti időszakra, a 2000-es évekre jellemzőbb volt – fixen fizet mind az operátornak, mind a modellnek, de a modell a „teljesítmény”, azaz a privát műsorok után bónuszt kap, ami nyomást helyez rá és az operátorára, hogy minél több privát csetet teljesítsenek. Az egyik alanyunk említette, hogy volt néhány „lehúzó” stúdió, ahol „bizonyos dolgokat meg kellett csinálni a kamerán” a bónuszért, és amelyeket „pillanatokon belül ott kell hagyni a francha” (I6). Más stúdiókban, illetve a kezdeti éveket követő időszakban a modellek kizárólag teljesítmény után, gyakorlatilag darabárrendszerben (Mathews 2015) kapták, illetve kapják a fizetésüket. Egy egykori operátor így emlékezett vissza:

Amikor elkezdtem [a stúdióban] dolgozni [2005 végén], akkor úgy vettek fel, hogy nekem 4000 Ft naponta és a modelleknek 8000 Ft naponta. Függetlenül attól, hogy mennyit kerestek. [...] Aztán áttértek, mert a lányok többsége csak úgy volt hajlandó ott maradni, [...] hogy akkor százalékos alapon, hogy a forgalomból százalék alapon kapjon, ne fix összeget, attól függően, hogy mennyit keres (I7).

Annak ellenére, hogy a fenti esetben a modellek „harcolták ki” a teljesítményalapú fizetést, egy egykori modell a fix fizetést emeli ki a stúdiómunka előnyeik között:

Fix fizetést kaptam a stúdiótól, ezért is választottam a stúdiómunkát, mert nem kellett azon aggodnom, hogy teljesítményért kapom a pénzt, mert fixen már föl volt ajánlva olyan mennyiség, ami sokkal-sokkal több volt, mint amit sima munkával kereshetnék. Azzal én már meg voltam elégedve, és a plusz teljesítményre, ha jól dolgoztál és hoztál plusz pénzt a stúdiónak, még külön bónuszokat kaptunk (I6).

Egy volt operátor így emlékszik vissza a jutalékos rendszerre:

A modell lányoknak jutalékos volt, így ők rosszabbul jártak, ha nem volt forgalom – azért is volt, hogy őket rugdosták kifelé, hogyha nem ment nekik. Elküldték őket, ha nem csináltak jó forgalmat (I4).

A nagy fluktuációhoz tehát ez a rendszer is hozzájárult. Ahogyan Mathews a Fülöp-szigeteki modellek darabbéralapú munkájával kapcsolatban megállapítja: „bár világos, hogy bizonyos internetes oldalak, valamint a felnőttkamera-modellek főnökeinek egy része is profitál, az továbbra is problematikus, hogy vajon hogyan profitálnak maguk a modellek abból a darabbéralapú rendszerből, amelyben dolgoznak” (Mathews 2015: 64). Ez a rendszer a termelés kockázatát a munkásra hárítja át (57). Más esetekben azonban nem a stúdió fizetett a modelleknek, hanem a fodrászüzletekhez hasonló üzleti modellben a platformoknál egyénileg regisztrált modellek fizettek a stúdióknak a szobáért.

Végül a szexkamera-iparág részét képezik az iparágra specializálódott pénzügyi szolgáltatók is, amelyeknek gazdasági értelemben nemcsak a stúdiók, de az egyéni munkások is kiszolgáltattak:

És elég sok dolog sújtotta ezt az iparágat mostanában, kifizetési módok, ahogy a lányok megkapták a pénzüket, akik otthonról dolgoztak, ezek e-wallet rendszerű pénzügyi megoldások, tehát virtuális oldalokról megkapja a pénzt, és ehhez kap egy kártyát, amivel bemegy a bankba és akkor a dollárban lévő pénzt forintban kiveszi. És mindenki ugyanazt a szolgáltatót használta, és egyik pillanatról a másik becsődölt. De ilyenből már három eset is volt, és nagyon sok érintettnek, globális szinten, beragadt a pénzüik és azt kábé elvesztették. [...] Az a prognózis világszinten [...], hogy ezek a pénzügyi megoldások, amikre ezek a stúdiók ki lettek alakítva, ezeket próbálják valószínűleg a nagy bankok direkt kinyomni, kiszorítani, tönkretenni (I5).

Részben az ilyen kiszolgáltatottság kivédésére, valamint, hogy minél nagyobb mértékben az iparágon belül maradjon a profit, a platformok érdekeltek abban, hogy saját pénzügyi rendszert fejlesszenek – mint ahogy a Docler is tette.

A szexkamera-iparág globális árutermelési lánc

A szexkamera-iparág globális árulancán keresztül a centrumon kívül a félperifériát és a perifériát is bekapcsolja, de egyenlőtlen feltételekkel és munkakörülmények között, munkamegosztást hozva létre. Ahogy egyik interjúalanyunk fogalmazott: „[n]agyon egyszerű üzleti modell – a kelet-európai, délkelet-ázsiai nők olcsók, nyugaton pedig az embereknek sok pénzük van, ők a vásárlók. A Docler modellje, hogy a New York-i zsebekből átirányítja a tőke egy részét abba, hogy befektet Romániában” (I8). A modellek jelentős része származik Romániából, Ukrajnából, illetve Oroszországból, valamint Kolumbiából és – amint említettük – a Fülöp-szigetéről. A centrumban, az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban is dolgoznak modellek; szinte kivétel nélkül otthonról, és jelentős arányban egyedül, egyéni vállalkozóként (lásd például Jones 2020). Ezzel szemben a félperiférián és a periférián még mindig jelentős a stúdiókban (Magyarország, Románia) vagy otthoni környezetben, de stúdiótulajdonos és futtató alatt dolgozók aránya. A Fülöp-szigeteken a „főnök”, azaz a stúdiótulajdonos állítja össze a modellek portfólióját, regisztrálja őket az oldalakra, csatornázza be hozzájuk a fizetésüket, és stúdiót, illetve eszközöket biztosít (Mathews 2017: 4). A magyarországi, platformoknál dolgozó alanyaink is rendszeresen említették a Fülöp-szigeteki modellek belépését a piacra, valamint a kelet-európai modellek nagy arányát:

Világviszonylatra visszatérve, a Fülöp-szigeteken nagyon nagy a modellek száma, ott nagy a munkanélküliség, és nekik nagyon jó dollárban kapni a pénzt, mert az náluk nagyon sokat ér. [...] Meg Dél-Afrikában például nagyon nőtt a modellek száma, ott is valami hasonló okokra tudok gondolni. [...] De aki a pálmát viszi, az Románia és Oroszország. Ebből a két országból az elejétől kezdve sokan voltak és egyre többen, egyre nagyobb része a lakosságnak csinálja ezt (I5).

A periférián uralkodó munkakörülményeket és -környezetet plasztikusan jellemezte az egyik ügyfélszolgálatban dolgozó interjúalanyunk: „Olyan putrikat láttam adminként, ahonnan feljöttek ... tehát széles sávú internete van, de nincs levakolva a fal mögötte. Meg csak földön fekszik egy párnán meg egy takarón” (I1). Az egyes országok a szabályozás tekintetében is különböznek egymástól: Oroszországban vagy a Fülöp-szigeteken a szexkamerázás illegális, ami eleve kiszolgáltatottabb helyzetbe helyezi az iparágban dolgozókat. Ugyanakkor a stúdiók Magyarországon is jellemzően informális körülmények között működnek, a formális munkaviszony leginkább a Docler közvetlen alkalmazottjaira érvényes. Ráadásul a platformcégek egy része egyenlőtlenül is fizeti a különböző térségekből regisztráló modelleket: „[p]éldául az egyik legnagyobb szolgáltatón, a *Streamate*-en nagyon sokáig volt olyan szabály, lehet, hogy most is van, hogy kelet-európai régióból 5%-kal kevesebb pénzt kaptak a *performerek*” (I2).

A 2008-as globális gazdasági válság és a magyarországi szexkamera-iparág

Az interjúalanyaink narratíváiban fontos hivatkozási pontként jelent meg a 2008-as pénzügyi és világgazdasági válság, jellemzően olyan kontextusban, hogy tapasztalataik szerint

közvetlenül a válságot követően nehéz volt munkát találni, ami a szexipar felé tolta a munkavállalókat – beleértve a modell és az egyéb munkaköröket is.

És még nagyon fontos, hogy amikor volt a gazdasági világválság, 2008, akkor ez volt az egyik olyan iparág, amit nem befolyásolt a világválság, sőt mivel sokan elvesztették a munkájukat, még többen beültek a kamera elé és elkezdtek így pénzt keresni. [...] [akkoriban] a *LiveJasmin*-nél dolgoztam mint modellfejlesztő, én akkor láttam azt, hogy a világ minden részén nőtt a modellek száma – magyar részen is, de nem olyan látványosan (I5).

A platformcégek, és nyomukban a stúdiók, tehát inkább profitáltak a válságból, erőforrásként használva az oktatásból frissen kikerülő, munkanélküliség sújtotta fiatal munkavállalói réteget – amit jól mutat a Docler ekkori növekedése. Ahogy az egyik alanyunk fogalmazott: „[a] pornó nagyon válságálló iparág. Nagyon sok horrorisztikus példát el tudok mondani, hogy miért válságálló iparág, de a lényeg, hogy mindig dől a lé” (I8). A LJ, illetve a Docler alkalmazottai a válságot követő években abból a rétegből kerültek ki, amit néhány évvel később elsősorban a centrumból kiszervezett SSC-k (*shared service center*), azaz a multinacionális vállalatok szolgáltatóközpontjai tudnak felszívni: „[a]kkor nem voltak még SSC cégek, amik felszívták volna ezt a réteget” (I8). Ez a „fehérgalléros munkásság [jelenleg – azaz 7-8 évvel később] nagyjából 46 000 főre tehető, akik zömmel 25–35 éves, diplomával rendelkező budapesti (és néhány más nagyvárosban élő) lakosok (HIPA 2017)” (Czirfusz et al. 2019: 153). A Docler más szektorokkal összevetve e fellendülő időszakában magasabb bért tudott fizetni az alkalmazottainak, ami komoly vonzerőt jelentett a válság nyomán anyagi gondokkal, hiteltörlesztéssel küszködőknek:

Amilyen túlélési stratégiákat láttam, azok, akik igazi anyagi depriváltságból jönnek, azoknak komoly volt [az elhatározás, hogy maradjanak a cégnél], mert akkoriban ugye elvárás [volt], hogy a felnőttipar fizessen másfélszeresét a többi piaci állásnak, ez anno volt így, ma már nem így van [...] A primer anyagi előrelépés, ami bent tartja őket, erre fókuszálnak, elidegenítik maguktól a munkát, hogy igen, ez csak egy meló, nem kell ezzel foglalkozni. [...] Csomó embernek kellett stabil munkahely, családot akartak alapítani, vagy mert adósságot kell törleszteni a válság után. És amikor a nagy terhekkkel végeztek, akkor lelépnek. [...] Sokféle ember volt, de többségében az ott dolgozók a szétszakadt, leszakadó középosztály tagjai (I8).

A fenti idézet arra is rámutat, hogy a szexiparban való munkavállaláshoz, különösen, ha az hosszabb távú (a „védekezés” sok esetben a kilépés néhány hét, hónap elteltével), a munkások részéről szükséges egyfajta szándékos távolítás, elidegenítés: az iparág alapját képező szexuális kizsákmányolás tudomásul nem vétele. Fontos azonban, hogy a megnevezett lehetőségek – a hasonló munkahelyekkel összehasonlítva magasabb bér, az előrejutás lehetősége, amelynek bár megvan az ára – csak a formálisan alkalmazottakra vonatkoznak. Mint említettük, a stúdiókban dolgozó modellek, illetve operátorok jellemzően informális körülmények között, bármilyen szerződés nélkül dolgoztak – cégnevet sem tudtak mondani –, a feletteseiknek kiszolgáltatta: „[v]icces volt, mert az első fizetésemet nagyon nehezen kaptam meg, mert aki a felettesünk volt, elkaszinózta a pénzt, és aztán valahogy nagyon körülmenyesen behajtották tőle” (I4). A volt stúdiótulajdonos alanyunk is arról számolt be, hogy – a 2010-es évek első felében legalábbis – a stúdiók jellemzően nem voltak sehol bejegyezve, nem legális keretek között működtek (I2).

Operátori, illetve ügyfélszolgálatos munkakörbe jellemzően felsőoktatásban szerzett végzettséggel rendelkező fiatal munkavállalók jelentkeztek, a munkakör elsősorban jó idegen-nyelv-tudást (angol, illetve német) igényelt: „[p]ont akkor volt a gazdasági válság, nagyon nem lehetett munkát találni, igazából azért kényszeredtem erre” (I4). Aki nem közvetlenül a válságot követően került be az iparágba operátorként vagy ügyfélszolgálatosként, az is jellemzően a munkakeresés nehézségeire hivatkozott: „[e]gyetem után nagyon kerestem munkát, már egyetem alatt is dolgoztam, utána égető volt nyolcórás állást találni [...] pályakezdőnek nem túl jó, de elfogadható fizetést kínáltak [egy kisebb webkamerás oldalnál], lehetett otthonról dolgozni” (I1). Illetve: „[n]émileg kényszerhelyzetben voltam, mert Erdélyből származom, és még nem voltam magyar állampolgár, és nem akartak felvenni engem sehova. És ez itt [a stúdiónál] lényegében feketén történt” (I7).

A tanulmány írásával egy időben a koronavírus-járványhoz kapcsolódóan kibontakozó gazdasági válság nyomán arra lehet számítani, hogy a romló gazdasági körülmények, munkanélküliség, megnövekedett reprodukív terhek következtében növekedhet Magyarországon és másutt is a pénzkereset céljából újonnan belépő modellek száma. Valószínűsíthető, hogy a 2008-ashoz képest a jelenlegi válsághelyzet tovább erősíti a szexkamerázás területén már meglévő tendenciákat, beleértve a modellek számának további növekedését, ami földrajzi értelemben is bővülést, a centrumtól a periféria felé történő mozgást jelent. Ez a bővülés elsősorban az online platformcégeknek kedvez, a modellek kereseti lehetőségeinek és munkakörülményeinek viszont már kevésbé (vö. Drolet és O'Neill 2020). Várhatóan tovább erősödnek a modellek közötti, a centrum-periféria logika mentén strukturálódó egyenlőtlenségek is.

Iparági koncentráció

A globális szexkamera-iparágat jelenleg kisszámú vállalat uralja. Helyben ugyanígy megfigyelhető az a folyamat, hogy bár a LJ indulása nyomán nagyszámú, valamilyen módon a szexkamerázásra fókuszáló kisvállalkozás – stúdió, kisebb platform – indul, és néhány hosszabb távon is elboldogul, a profit egyértelműen a nagy cég kezében összpontosul. Ez egyrészt a LJ monopóliumra törekvő stratégiájának köszönhető, amelynek fontos eszköze az „agresszív reklámozás”, azaz a jó hirdetési lehetőségek – leginkább a leglátogatottabb ingyenes pornóoldalak – „lefoglalása”, miután a platformok itt érik el legjobban potenciális fizető közönségüket.

És akkor összeálltak, és elindítottak egy oldalt, és hívtak, hogy menjek oda, hogy az ügyfélszolgálatot vezessem. Hamar kiderült, hogy kevés pénzből nem lehetett messzire jutni. A *LiveJasmin*nak a stratégiája, hogy agresszívan reklámoz. [...] Hogyha az embernek nincs elég pénze reklámra, vagy forgalmat venni, akkor nem fog menni. És ez aztán másfél év alatt kifutott, még próbáltak befektetőket keresni, de nem igazán sikerült (I7).

Illetve:

[...] ha ma megkérdezne valaki, hogy indítson-e webkamerás oldalt, akkor lebeszelném róla. Annyira felhígult, olyan sok van, és annyira látszik, hogy a kis oldalak nem tudnak labdába rúgni. [...] Ez, hogy nézőket veszünk, úgy történik leginkább, hogy a mindenféle ingyenes pornóoldalnál reklámfelületeken ott lesz, hogy oké, te most egy offline tartalmat nézel, tehát valószínűleg egy pornófilmből egy részletet nézel, de tudtad, hogy tudnád ezt [élőben] online is

nézni, vagy tudtad, hogy akár elmondhatod a speciális kéréseidet a lánynak, és ő teljesíti? Tehát vannak ezek a reklámok, és onnan irányítódnak el a *userek* a webkamerás oldalakra. [...] De mivel ezek a jó *traffic*- [forgalom-] források, ahol tők jó reklámokat lehet venni, ezeket mind lefoglalta magának ez a négy-öt ilyen nagy oldal. És a kisebbek azért nem tudnak labdába rúgni, mert bekerülni ezekre a helyekre és normális forgalmat vásárolni kábé lehetetlen (15).

Az ingyenesen elérhető pornórtalom, ami a fizetős pornófelvételeket közvetítő oldalak részére hatalmas bevételkiesést okoz, a szexkamera-iparág számára tehát nem riválist jelent, nem szűkíti, hanem éppen szélesíti a piacát. Másfelől nézve, az ingyenes pornóoldalakat valószínűleg a webkamerás platformcégek által ezeken elköltött hatalmas mennyiségű pénz tartja fenn: „[a]zért van ennyi ingyenpornó, mert a Docler az a tőkekoncentrációs egység, ami ezt lehetővé teszi [...] A webcam, ami finanszírozza [...] az egész ingyenpornó-ökoszisztémát” (18) – ahogy egyik interjúalanyunk fogalmazott.

A streamingtechnológiával kapcsolatos egy további stratégia, amely előnyt biztosít a nagy oldalaknak. Mivel egy-egy oldalon adott pillanatban a felhasználók számára átláthatatlan számban szerepelnek modellek, a rangsorolás – hogy ki látható fent és kihez kell hosszasan legörgetni – kulcsfontosságú a láthatóságot tekintve. Ugyanakkor a rangsorolásba beleszámít, hogy a modell egyszerre hány oldalon van jelen, és ha csökkenteni kell, akkor a kisebb forgalmú oldalakat hagyják el a modellek a nagyobb platformok javára:

Menet közben nagyon sok új oldal született, és [...] próbálják úgy felépíteni az oldalukat, hogy akkor sorolják előre a lányokat a saját oldalukon, hogyha nincs leterhelve a gépe. Annak pedig feltétele, hogy ne legyen túl sok oldalon feltéve, mert [úgy] még egy nagyon erős számítógép is belassul, és maga a sávszélesség nem bírja, hogy ugyanazt a kameraképet sok helyen sugározza. Úgyhogy kevés helyen vannak a lányok és a nagy mamut oldalak, amik eljutottak így az elmúlt tíz-tizenöt év alatt olyan szintre, hogy nagyon megnöttek és nagyon jól megy nekik, ők mind erre rendezkedtek be. Hogy csak az [a modell] kapja meg a teljes támogatást és a teljes forgalmat, [aki] csak náluk vagy [...] maximum még egy-két másik oldalon [van] fent (15).

A platformcégeknek kedvező koncentrációs folyamatnak közvetlen következményei vannak a munkára nézve, hiszen felerősödik a platformoknak való kiszolgáltatottság. Az algoritmuslogikának való kitettség mellett a platformok jellemzően a munkavállalókra, azaz a modellekre, illetve bizonyos mértékben a stúdiókra terhelik a kockázatot:

[...] szerintem nagyon méltánytalan helyzet, hogy az oldalak az erőfölényük miatt brutális módon kihasználják a modelleket is és a stúdiókat is. [...] Neked meg kellett bíznod abban, hogy milyen elszámolást nyújt az oldal, nem tudtál semmit leellenőrizni, hogyha valami kétség volt. [...] Mindig azon próbáltak ügyködni, hogy hogy lehet valamilyen módon, valami mondacsinalt üggyel pénzt levonni a *performertől*. Ez a *Jasminra* is [jellemző volt] abszolút, de nem a *Jasmin* volt a legmocskosabb. [...] A *chargeback* az, amikor egy jogosulatlan felhasználó másvalakinek a kártyájával fizet műsorért, és utána, amikor a tulajdonos erre rájön, akkor visszavonja a banktól. Ez persze egy lopott hitelkártya esetén érthető, de a modellnek meg elment az ideje és ő leadta a show-t, amire nem kapott semmit. De lehet, hogy elment egyórás műsora. [...] Ezzel csak a modell szívott. [És] a problémám nekem az, hogy nagyon sokszor ezek a *chargeback*ek valószínűleg nem voltak azok (12).

Ezeket az iparági folyamatokat és körülményeket a verseny folyamatos erősödése kíséri, ami szintén közvetlenül kihat az iparágban dolgozók munkájára is. A következő fejezetben erre térünk rá.

Verseny a globális szexkamera-iparágban – magyarországi perspektívából

A szexkameraplatformok közötti globális verseny felerősödése a 2010-es évek elejére tehető. Ennek egyik oka, hogy ekkorra már a széles sávú internet elterjedése révén félperifériás és perifériás országok is – mint például Fülöp-szigetek, Kolumbia, Dél-Afrikai Köztársaság – bekapcsolódtak a tartalomgyártásba, így ezekben az országokban is dolgoztak modellek. A másik oka pedig az újabb típusú platformok megjelenése: 2011-ben indult a *Chaturbate* és erősödött meg a hozzá hasonló, már említett, Valthuis és Van Doorn (2020) által „freemium”-nak hívott oldalak jelenléte a szexkamera-iparágban. A globálissá vált, egyre nagyobb profitot termelő iparágban felerősödő verseny alakította a platformok működését és a munkaviszonyokat. Ez az átalakulás a LiveJasmin is nagyban meghatározta, ami egyfelől az olcsó, flexibilis munkaerő nagyobb mértékű kizsákmányolásában, a modellek egymással való versenyeztetésében nyilvánult meg, másfelől pedig a szexuális szolgáltatások átalakulásában. Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

A növekvő piaci verseny hatása a modellekre

Az erősödő piaci verseny a fizető fogyasztóért, illetve profitért folyó harcot jelenti, összefügg azonban az olcsón, nagyobb profitot termelő munkaerő megszerzésével és megtartásával is, miután – ahogy bemutattuk – a modellek jellemzően több platform számára dolgoznak, illetve gyorsan tudnak váltani egyik platformról a másikra. Míg a LiveJasmin a 2000-es évek elején még arra fókuszált, hogy legyen elég tartalom, azaz kellő számú modell az oldalon, a 2010-es évektől a termelés globálissá válásával sokkal nagyobb számú modell kezdett el dolgozni világszerte, így ebben az időszakban a platform már a modellek versenyeztetésén és a technológiai fejlesztés kiszervezésén keresztül profitmaximalizálásra törekedett.

A modellek versenyeztetését a minél nagyobb profit érdekében a „minőségfejlesztés” keretében szervezték meg. Egyik interjúalanyunk ebben az időszakban, a 2010-es évek elején dolgozott a LJ akkoriban kiépített, sok főből álló „minőségfejlesztő” részlegében. A „minőségfejlesztést” a modellek körében végezték, és egyfelől jelentett egy teljesen technikai jellegű fejlesztési elvárást, másfelől pedig magának az előadásnak, a szolgáltatásnak a „fejlesztésére” vonatkozott. A technikai jellegű minőségfejlesztés elsősorban a képminőség javítását jelentette, ami szorosan összefüggött a webkamerás piac technológiai fejlesztésével. A minőségfejlesztő részleg monitorozta a világszerte dolgozó modellek oldalait:

[...] nagyon sok modell lett konkrétan a *LiveJasminon*, mert ugye nőtt a regisztráló modellek száma, akik ezt akarták csinálni a világ minden részéről. Úgyhogy muszáj volt egyre inkább a minőségre helyezni a hangsúlyt, mert konkurens oldalaknál ugyanez elindult. [...] [M]uszáj volt [a modelleket] oktatni, hogy hogyan tudják ezt csinálni, hogy ruházz be jobb internetre, tedd szebbé a háttérdet (15).

A digitális technológia fejlődése egyszerre ad lehetőségeket a szexkamera-iparág – és általában véve az internetes szexipar – szereplőinek kezébe és könnyíti meg a belépést az iparágba, illetve járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásához az egyenlőtlen hozzáférés mentén. Erre utal az alábbi idézet, amely illusztrálja, hogy egy új eszköznek, egy bizonyos típusú *Logitech* webkamerának mekkora jelentősége volt az iparágban helyi szinten is:

Régen, amikor én kezdtem, igazi régi VHS videokamerával történt a felvétel. Azóta már például a *Logitech* cégnek nagyon szuper webkamerái vannak, pici webkamera, és nagyon jó HD minőségben tud sugározni. Illetve egy jó számítógépet beszerezni magunknak az már nem egy nagy kihívás (I5).

Az utolsó mondat a technológiai infrastruktúra hozzáférhetőségének időbeli változására utal, amely a kisvállalkozások, illetve az egyéni modellek arányának növekedése irányába hat. Hasonló ez a folyamat a jóval részletesebben dokumentált zeneipari átalakuláshoz, amely során a relatíve olcsón elérhető otthoni stúdiótechnika és az online terjesztés infrastruktúrája a független, egyéni, illetve otthonról menedzselte zenei gyártás felé tolta el a termelést, ami azonban új közvetítők, a platformok belépésével és súlyuk megnövekedésével járt együtt (lásd például Collins és Young 2014). Az utóbbira – az egyenlőtlenségek megerősítésére – példa globális viszonylatban, hogy az induláshoz szükséges infrastruktúrát és tőkét a technológia folyamatos fejlődése és olcsóbbá válása ellenére a centrumon kívül az egyéni szereplők kevésbé tudják biztosítani, ezért szükség van olyan vállalkozásokra, mint a stúdiók. Az oldalon való „sikeres” szerepléshez például az iparági szereplők szerint profi fotókra van szükség, ami kezdeti pénzbefektetést igényel – ezt a stúdió tudja nyújtani a belépő modelleknek. Az iparágon belül ezzel magyarázzák, hogy a centrumban, például az Egyesült Államokban nem jellemzők a stúdiók, míg Magyarországon vagy Romániában, vagy éppen Kolumbiában (Jones 2020: 70) igen. Ugyanakkor a technológia – beleértve a széles sávú internetet – olcsóbbá, elérhetőbbé válása itt is hozzájárul a stúdiók arányának csökkenéséhez az otthonról dolgozáshoz képest.

Tehát igazából nagyon sokan vagy maguktól egyedül elkezdik – felüti az internetet a modell és le van írva minden, be tud otthon magának rendezni egy kis kuckót. Egy háttérrel, ami ízléses, ami figyelemfelhívó, elmegy egy profi fotóshoz, hogy csináljon róla képeket, ez is megoldható. A stúdióknak van saját fotósa ugye erre a célra. Úgyhogy eléggé átalakult a piac, de még mindig a stúdiók is nagyon népszerűek. Én úgy mondanám, hogy keleten nagyon népszerű a stúdiózás. Amerikában egy lány nem fog stúdióból dolgozni. Magyarországon ez ilyen vegyes, de inkább már Magyarországon is afelé hajlik, hogy egyre többen otthonról csinálják (I5).

Ez ugyanakkor az iparági viszonyokat, a gazdasági hatalom eloszlását tekintve nemcsak, vagy nem elsősorban a modellek pozícióját és mozgásterét erősíti, hanem a platformokét, amelyeken keresztül a modellek dolgozni tudnak – azaz a platformalapú hagnigazdaság rendszerét.

A „minőségfejlesztés” a LJ tudatos stratégiája a kapitalista piaci versenyben, ami mentén szintén a prekár helyzetben lévő modellekre terheli rá a költségeket. A technikai felszereltség – webkamera és az internetkapcsolat – fejlesztése mellett a képfejlesztés része volt még a háttérkép javítása, valamint a modellek kinézete is – ahogy egy másik, ügyfélszolgálaton és stúdiókban operátorként is dolgozó interjúalanyunk elmondta:

Az igények is megváltoztak a tartalomszolgáltató szempontjából, hogy igényesnek, hogy jól kinézőnek, hogy csilivilinek kellett lenni [egy modellnek]. Hogy olyan képet kellett mutatni. A háttérre sokkal többet kell adni. Nem is vettek fel lányokat, ha nem nézett ki elég jól, vagy nem volt elég minőségi a kameraképe akár (I7).

Mind a technikai feltételek, mind a környezet, a modellek kinézetére vonatkozó elvárások a globális erőviszonyok mentén erősítették fel az egyenlőtlenségeket az iparágon belül.

De volt az a szegmens, aki viszont kihullott, mert nem volt hajlandó elmenni például egy profi fotóshoz, hogy csináltasson portfólióképeket. Vagy anyagilag úgy gondolta, hogy ő nem fog beruházni egy új kamerára, amikor ott a régi (15).

Bár interjúalanyunk úgy fogalmazott, hogy voltak modellek, akik „úgy gondolták”, hogy nem ruháznak be a technikai újításokba, valójában az igényes háttér és képminőség egy anyagi szűrőt jelent a modellek közötti egyenlőtlen helyzetben, ahol centrumországbeli modellek versenyeznek a kelet-európai vagy éppen Fülöp-szigeteki modellekkel, akik más gazdasági és társadalmi háttérrel rendelkeznek, és épp ezért más körülmények között dolgoznak – ahogy az Mathews (2015, 2017) elemzéseiből és interjúalanyaink elmondásából is kiderül. A modellek közötti egyenlőtlenségek a globális piacon nemcsak a technikai, környezeti fejlesztések anyagi költségei miatt voltak meghatározóak, hanem a modell kinézetére vonatkozó elvárások is alapvetően a centrumországbeli nőkre voltak szabva. Ahogy egy másik interjúalanyunk kifejtette, míg a kellőképpen „jó megjelenésű” egyesült államokbeli modellek azzal is sokkal több bevételt kaptak, ha fehérneműben cseteltek a képernyő előtt, a kelet-európai modelleknek extrémebb szexuális aktusokat kellett előadniuk kevesebb pénzért.

A fokozódó piaci verseny miatt tehát a LJ nem csak ráterheli a modellekre a verseny kockázatait, költségeit és egyenlőtlenségeit, hanem közvetlen nyomást gyakorol a kinézetük, környezetük formálására is, amit alapvetően szankciók bevezetésével tudott elérni. A szankciók az oldalon való hátrébsoroláshoz vezetnek, amire először csak figyelmeztetik a modelleket, de ha nem teljesítik az elvárásokat, be is vezetnek azokat. E figyelmeztetés mint munka leginkább az operátorokra és ügyfélszolgálatosokra terhelődött.

[Modellnek] bárki jelentkezhetett, de próbáltuk mi is szűrni, de annyira szubjektív volt, hogy most hogy mondd meg neki, hogy öltözz már fel vagy mosakodj már meg, ezt így nem lehetett lekommunikálni, ilyenkor próbáltuk figyelmeztetni, beleírtuk a szabályzatba, hogy elvárható bizonyos aktivitás vagy formai követelmény, és nekünk kellett eldönteni, hogy belefér vagy nem. [...] Akik olyanok voltak, amilyenek, azokat próbáltuk baszogatni, húztuk a határaikat [...] hogy mit csinál, ne unottan feküdjön, hanem próbáljon valamit, válaszolgasson szépen, próbáltuk az elején mindig szépen a lányokat terelgetni ilyen irányba, ha nem ment, akkor kapott hivatalos figyelmeztetést, hogy ha nem megy, akkor ki lesz zárva a programból, és akkor talán kezdett magával valamit, nemcsak azért ült ott, hogy online legyen nyolc órát és közben meg aludjon (11).

Az oldalról való letiltás egy szélsőséges szankciót jelent, aminél sokkal gyakoribb volt a „hátrásorolás” alkalmazása. Ahogyan arra korábban utaltunk, a „nyertes visz mindent” logika (Velthuis és Van Doorn 2020: 2) alapján a platformon való rangsorolás alapvetően meghatározó abban, hogy egy szexkamerás modell hogyan tud keresni, mennyien látják az oldalt – hasonlóan a más kulturális iparágakban működő platformok működéséhez. Az algoritmusokkal szabályozott besorolás tehát „nemcsak alapvető motorja a platformon belüli versengésnek, nélküle el sem tudna kezdődni a versengés” (3). Ugyanakkor az algoritmus működéséről a platformok nem osztanak meg információt a modellekkel, hogy ne tudják ezeket „kijátszani”. Ezzel lényegében folyamatos bizonytalanságban tartják őket, akik gyakran maguk sem tudják, mitől szerepelnek előrébb vagy hátrébb az oldalon, ami folyamatos frusztrációt jelent számukra (3).

A centrum-periféria megkülönböztetések mentén konstruálódó elvárások révén a modelleket érő szimbolikus erőszak tehát minőségbiztosítási protokollként vált a rendszer részévé, az ezt érvényesítő fegyelmező munka pedig az iparágban az ügyfélszolgálatos, illetve

operátor munkatársakra terhelődik. A rendszer tovább erősíti az egyenlőtlenségeket a globális piacon lévő versenyben, növeli a modellek kiszolgáltatottságát és szélsőségesebb tevékenységekre kényszeríti őket. Így akárcsak a pornóiparban, a piac kiszélesedése és kompetitívebbé válása a szexkamera-iparágban is sokkal nehezebb munkafeltételeket hozott létre a benne dolgozó modelleknek és az egyéb munkakörben dolgozóknak is. Ahogy egy korábban modellként dolgozó interjúalanyunk megfogalmazta:

(...) az ipar megy lefelé, mert egyre többen találták meg ezt a formációt és túl sok lett a konkurencia, most már újabban pornósztárok is fent vannak ezen az oldalon, nagyon nehéz fenntartani azt a mennyiségű pénzt, amit anno tizenöt évvel ezelőtt fenntartottunk magunknak, amikor ez még nem volt annyira elterjedt (I6).

A szexkamerázás átalakulása az iparágban lévő versengés révén

A felerősödő piaci verseny átalakította azt is, hogy a modellek hogyan dolgoznak, illetve, hogy mi válik áruvá a szexkamera-iparágban. Interjúalanyaink elmondása szerint már 2005 és 2010 között, az iparág jóval korábbi fázisában is meghatározó volt, hogy a modelleknek alapvetően a visszajáró, rendszeres kliensek jelentik a stabil jövedelemforrást, nem az egykori felhasználók. Ahogy egy ügyfélszolgálaton és operátorként dolgozó interjúalanyunk elmondta:

[...] ezeket a vásárlókat meg kell tartani hosszú távon, és azok hozták a legtöbb bevételt, akik érzelmileg is kötődtek a lányhoz, valószínűleg szerelmesek is lesznek ezekbe a lányokba. És nem az, aki öt-tíz perc keretében bejön és maszturbál, és aztán kilép. Mert az bevételben is kevés (I5).

Ez a fajta dinamika, a szexuális szolgáltatás melletti érzelmi munka, az intimitás illúziójának létrehozása a felhasználókkal a prostitúcióban is ismert, sokat kutatott jelenség (lásd Bernstein 2007). A szexkamerázásban, ami bár online kommunikációt takar, ugyanez megfigyelhető – közvetlenül következik a percalapú fizetés struktúrájából is, ami „időhúzásra” készíti a modellt, illetve az operátort:

Például ezek az időhúzások, amiket mindig erőltettünk, ezek arra vezették rá az embereket, akik fizettek, hogy az a lány is ember, ő is érdeklődik [...] és sokan ezért jöttek vissza, hogy elmeséljék, hogy milyen napjuk volt. Ami tök érdekes, nyilván nem ezt gondolná az ember, de ki lehet alakítani, és annyira meglepődik és annyira jólesik neki, hogy emiatt jön vissza. És persze attól még lemegy a műsor és öt-tíz perc alatt kielégíti magát, de még ott van harminc-negyven percet vagy egy órát, hogy megkérdezze, hogy hogy van a kutya, akiről tegnap beszéltünk, és a múlt héten fogorvosnál voltál, minden rendben. Ilyen hétköznapi dolgokról, mert egyszerűen nincsen, akinek elmondja. [...] Nyilván el akarja hinni, hogy ez egy szívből jövő figyelem, és azt hiszi, hogy megtáplálta a lelki társát (I7).

A percalapú üzleti struktúrával szoros összefüggésben tehát a szexkamera-iparágban már a kezdetektől a megjelent az erotikus előadás mellett az intim viszony illúziójának kialakítása is, ami azonban folyamatosan változott az iparág és a digitális környezet átalakulásával.

Az intimitás illúziójának meghatározó szerepéhez kapcsolódik az autentikusság látszatát keltő „amatőrizmus” is, ami az iparág jellemző karakterjegye (Brasseur és Finez 2020: 16–17). Jones (2020) a szexkamerázásban a szexuális örömet és a megtestesített autentikusság

központi jelentőségét emeli ki, azonban ezeket nem tudatos stratégiaként, „brandingként” írja le, hanem mint a munkára jellemző valós sajátosságokat. Miközben ennek az autentikus „amatőrizmusnak” a performálása valójában többféle készséget igényel – amit egy korábban ügyfélszolgálatosként dolgozó interjúalanyunk éppen hogy profizmusként jellemez. Ez a „profizmus” azonban, amire az iparági verseny kényszeríti rá a modelleket, az egyéni készségeken keresztül szorosan összefügg a modell – valamint az operátor – társadalmi, gazdasági, nyelvi hátterével, hogy mennyire tud ezeknek az elvárásoknak megfelelni. Ez az összefüggés viszont még jobban felerősíti az egyenlőtlenségeket a globális piacon. Ennek megfelelően a „profizmus” is jellemzően centrum-periféria, valamint osztályviszonyok mentén oszlik el, ahogy interjúalanyunk a Fülöp-szigeteki modellek kapcsán kifejtette:

Én láttam, hogy valaki [műsorok között] három órán keresztül zokog. Voltak meghatóbb dolgok is. Na ők voltak a nem profik. Profi előadók szinte csak Európából jöttek, volt egy szlovák lány, aki nagyon ügyes volt, meg egy-két román, akik biztosítottak egy izléses hátteret, tudták, hogy kell beszélni az emberekkel, voltak állandó vásárlók, akik visszajöttek hozzájuk, akik szinte barátróztak velük, nekik nyilván jobban ment (I1).

A kliensekkel való intim kapcsolat és az érzelmi munka egyfelől általánossá válik a szex-kamerázásban, amit az is mutat, hogy sok modell hirdeti magát „pszichológusként”, jó hallgatósként a LJ-es profiloldalán. („A camgirlök azért vannak, hogy beszéljessenek a tagokkal, ha úgy tetszik, szexi terapeuták vagyunk” – nyilatkozta a *Nők Lapja Café*-nak a Sophie Lust nevű modell [Ország 2019]). Másfelől ez az érzelmi viszony a magukat „prémium” szolgáltatásnak hívó oldalak védjegye is, ami elkülöníti a csupán szexuális igényeket kielégítő performanszoktól, ahogy ezt egy brazil származású szexkamerázás modell *New Camming Perspective*¹¹ (új webkamerázás irányzat) nevű kutatási és jogvédő projektje is állítja. Az iparág különböző online és offline fórumain megjelenő, a projektet kitaláló, magát társadalomtudósként bemutató Priscilla Magossi azt hangsúlyozza, hogy a szexkamerázás nem a szexről, hanem az intimitásról szól. A projekt célja a szexkamerázás „mainstreamesítése” az iparág társadalmi beágyazottságának és a benne megjelenő társadalmi gyakorlatoknak az elemzésén keresztül. Bár ez egy konkrét, korlátozott hatású kezdeményezés, jól tükrözi azt az alapvető tendenciát, ahogy a szexkamera-iparág normalizálódik és összekapcsolódik a szolgáltató szektor más területeivel.

Az iparágra jellemző, a normalizációt elősegítő másik tendencia a modellek „brandingjének” növekvő jelentősége. A piacon lévő verseny miatt a modellek egyre inkább arra kényszerülnek, hogy egy saját profil, „brand” segítségével hívják fel magukra a figyelmet; ahogy Brassuer és Finez (2020) fogalmaz, hogy egy tágabb online imázst, egy esztétikai identitást konstruáljanak. Valamint elvárás az is, hogy minél intenzívebben tartsák a kapcsolatot a modellek a felhasználókkal. Ez utóbbit a platformok is támogatják „fanklubok” létrehozásának lehetőségével, valamint azzal, hogy arra biztatják a modelleket, hogy amíg nincsenek online, addig is osszanak meg magukról fotókat, szövegeket és mindenféle tartalmat, amivel fenntartják a figyelmet. Ennek eszköze a platformokon kívül a saját honlap létrehozása, valamint a közösségimédia-platformok használata (például *Facebook*, *Twitter*, *Instagram*, *Snapchat*), amin keresztül tehát egyfelől személyes szinten összefonódik a modellek magánélete a munkájukkal, másfelől maga a szexkamera-iparág, illetve a szexipar összekapcsolódik

¹¹ Lásd: <https://www.newcammingperspective.com>

a digitális médiaökoszisztéma más szegmenseivel. A „sikeres” branding azonban ugyanúgy magasabb társadalmi tőkét és nyelvtudást igényel, ami szintén hozzájárul a modellek közötti egyenlőtlenségek felerősítéséhez. Maga a branding és a szexkamerázás profilalapú közösségimédia-felületeken való megjelenítése is sokkal gyakoribb a centrumországbeli – például egyesült államokbeli vagy kanadai – modelleknél. Ezzel szemben Kelet-Európában vagy a Fülöp-szigeten nem jellemző, amiben nagy szerepe van annak is, hogy – ahogy már kifejtettük – az itteni modellek gyakran operátorral dolgoznak, vagy egy stúdión vagy futtatón keresztül vannak regisztrálva.

Technológiai fejlesztés és a szexkamerázás normalizálása

Az alábbiakban Magyarországra fókuszálva áttekintjük, hogy mely tényezők és stratégiák járulnak hozzá a szexkamera-iparág, továbbá általánosabban is a szexipar, illetve azon keresztül a nők szexuális kizsákmányolásán alapuló pornókultúra normalizálásához és legitimációjához. Ebben a folyamatban alapvető jelentőségű a LiveJasmin technológiához fűződő viszonya, az információs, illetve digitális technológiaiparba való beágyazottsága.

Az egyik kiindulópontunk lehet Gattyán György személyének és vállalkozásainak nyilvánosságbeli reprezentációja, amely szoros összefüggésben áll a LiveJasmin szexkamerás platform legitimációjával. Gattyán és a Docler önprezentációja kapcsán alapvetően kettős stratégiát figyelhetünk meg: egyrészt hangsúlyt kap a szexkamera-iparág és a Docler működésének legalitása, „tisztá üzlet” volta. Például az addig a médianyilvánosságtól tartózkodó Gattyán az első nagy, 2013-as, Friderikusz Sándornak adott interjújában az Andrassy úton nyílt luxusáruházával kapcsolatos pénzmosásvádakra így válaszol: „[n]agyon érdekes a pénzmosási kérdés ... pénzt úgy lehet, gondolom, mosni, hogy befolyik valahogy a pénz feketén. [...] Nekünk az a szerencsénk, hogy nagyon átlátható a cégünk, nekem nem is jutna eszembe, hogy ennek köze lehet a pénzmosáshoz” (Friderikusz-show: Gattyán György 2013). E kijelentés egyrészt azt implikálja, hogy ami legálisan működik, azzal kapcsolatban nem is merülhet fel aggály. Ehhez szorosan társul Gattyán – az interjú során Friderikusz által erősen megtámogatott – imázsa mint „self-made man”, mint tiszta kapitalista vállalkozó („ő az az ember, aki a saját erejéből lett az, aki lett”, „átlagos magyar család az önké” [Friderikusz-show: Gattyán György 2013]), aki a politikusoktól, az Orbán-rezsimtől távol tudta magát tartani, tehát autonóm módon – önjogán – keresztül válhatott Magyarország (egyik) leggazdagabb emberévé. Ezzel szemben a Docler legális működése valójában a tágabb, globális szexkamera-iparág informális gazdaságát fedi el, ami lehetővé teszi a platform működését – beleértve a stúdiók fekete működését Magyarországon is, vagy éppen a stúdiók és modellek nagyszámú csatlakozását a platformhoz olyan országokból, ahol a szexkamerázás illegális, amely körülmények a munkavállalókat többszörösen kiszolgáltatott és kockázatos helyzetbe kényszerítik. Ahogyan egy, korábban a Docler által alkalmazott interjúalanyunk megfogalmazta:

Amikor csesztettük [Gattyánt mint főnököt], hogy társadalmi felelősségvállalás, meg mi nem kapunk eleget, akkor mindig azt mondta, hogy örüljetek, hogy fehéren vagytok alkalmazva. De a hétszáz fő, aki fehéren volt alkalmazva, az csak minimális – a performerhálózat egy globális adóoptimalizációs feketegazdaságos hálózatban van, a nagya abból van (I8).

Ami tehát láthatatlan marad a „tisztá vállalkozó”, „legális vállalkozás” reprezentációjában, az az a globális áruhánc, amelybe a cég beágyazott, ami kiszolgáltatottabb társadalmi helyzetben lévők kizsákmányolásán alapul. Hasonlóan ahhoz, ahogy a globális kapitalizmus rendszerében általában is rejtve marad a bér munka rendszerét támogató, fenntarthatóvá tévő informális, nők és más marginális társadalmi pozícióban lévő csoportok által végzett ingyenes vagy olcsóvá tett munka (Dunaway 2018 [2012]).

A legitimációs stratégia további fontos eleme, hogy Gattyán nyilvános reprezentációjában a 2010-es évek folyamán egyre erősödött a társadalmi szerepvállalás, illetve különféle, olyan szerepekben való megjelenés, amely nem kapcsolódik a szexiparhoz: többek között mint a Prima Primissima Alapítvány társalapítója, mint sportesemények és -csapatok szponzora, hackathon események támogatója, a Hozleiter Fanny, azaz Mosolyka életét feldolgozó film finanszírozója (Szentgyörgyi 2019), vagy éppen a koronavírus-járvány idején „titokban” adományozó (Nlc.hu 2020). 2020 februárjában pedig a székesfehérvári Kodolányi János Egyetem fenntartójává vált (Spirk 2020). Ez a stratégia nagyon hasonló a pornóipar 1970-es évektől folytatott – a dohánylobbi mintájára szervezett – lobbitevékenységéhez, amely részeként a pornóipari cégek többek között karitatív kampányokba szálltak be (lásd jelen lapszámban Gregor, Csányi és Dész 2020: 58).

Egy további, a fentiekkel párhuzamos stratégia a *LiveJasmin* – mint név és vele együtt a szexkamerázás mint profil – „elrejtése”, többek között a 2008-ban alapított Docleren keresztül. Ennek része a Docler kommunikációs stratégiája: a Docler oldalán nem szerepel utalás a LJ-re, és a cég neve hallatán – egy ideig legalábbis – kevesen asszociáltak a szexkamera-iparágra: „amikor én odakerültem [2009-ben], akkor, amikor én rákerestem, akkor nem tudtam, hogy mivel foglalkozik, én az interjún tudtam meg” – mesélte egy interjúalanyunk (I8). Jellemzően IT-vállalkozásként vagy – például egy a luxemburgi irodát reklámozó imázsvideóban – „multinacionális e-commerce cég”-ként („Docler Holding in Luxembourg” 2017) definiálja magát, a róla szóló híradások pedig különféle IT-fejlesztésekről, -befektetésekről szólnak, amelyek – mint például az elektronikus aláírás (*Netlock*) vagy a filmproducer cég – többnyire csak távolítanak a szexkamerás asszociációtól. „A Docler Holding története”, írja egy a cég honlapján publikált cikk, „döbbenetes hasonlóságot mutat az óriás IT-mogul, a Microsoft múltjával” (*Luxembourg Trade and Invest* 2018). Illetve: „[a] Docler Holdingot mindig is a fiatal és lelkes vállalkozók ötletei és víziói vitték előre”, nyilatkozza Fülöp Márton, a luxemburgi iroda operatív igazgatója; „[a] cég kezdettől fogva alacsony várakozási idejű élő streamingplatformok fejlesztésére és működtetésére specializálódott, de ma már különféle eszközökhöz (számítógépek, tabletek, okostelefonok stb.) is nyújtunk [technológiai] támogatást” (uo.). Mindezen megnyilvánulások elrejtik a LJ és a magyarországi szexkamerás stúdiók egy része közötti szoros együttműködést, vagy a jelenleg is folyó modelltorzást, amelynek helyszíne a Gattyán tulajdonában lévő Normafa Hotel (I5).

Ez a távolító stratégia párhuzamba állítható a *Pornhub*, *Redtube* és *YouPorn* platformokat, valamint pornógyártó cégeket tulajdonló *Mindgeek* óriásvállalatával, amelynek honlapján szintén nem szerepel utalás a pornóiparra, csupán az információs technológiai fókuszra – ahogy arra interjúalanyunk is felhívta a figyelmet – azzal együtt, hogy ez a fajta távolítás nem csak a külső, de a belső kommunikációra is jellemző a vállalatnál:

Az első körben nem is mondták el, hogy mivel foglalkozik a cég. Ott kezdődik ez a fajta távolítás, hogy azt mondod a dolgozóknak, hogy ez egy IT-szolgáltató, ami egy szórakoztató weboldalt

lát el. Van egy nyelvezeti különbség, az egésznek az operatív nyelvezete, ami egy folyamatos különbségtételt és távolságtartást indít el. Ez meg is figyelhető abban, ahogy a Gattyán brandeli magát. Ő IT-vállalkozónak tartja magát [...]; a *Mindgeek*kel is volt egy interjú, és ők is IT-soknak tartják magukat (I8).

Ahogy arra korábban utaltunk, a digitális platformokra általában is jellemző, hogy azok a különböző vállalkozások, illetve munkavállalók vagy szolgáltatók és ügyfelek közötti közvetítőként, továbbá kommunikációhoz, szolgáltatáshoz, tranzakciókhoz szükséges technológiai hátteret biztosító, semleges felületekként prezentálják önmagukat („[j]obban szeretünk a háttérben dolgozni” [„Docler Holding in Luxembourg” 2017]). Ezáltal láthatatlanná teszik a szerepüket és hatalmukat a jelentéstermelő iparágakban. A szexipari platformok esetében azonban ez összefonódik a szexuális kizsákmányolás láthatatlanná tételével is.

A Docler jó példája annak, hogy az – elsődlegesen az internetes streaminghez kapcsolódó – technológiai fejlesztés, amely „innovációként” prezentálva a cég elsődlegesen hangsúlyozott profilja, miképpen áll a platformizált szexmunka szolgálatába. („Az innováció kulcsfontosságú aspektusa fejlesztéseinknek, és ez az, ami hajt bennünket előre” – Fülöp Márton, a Docler Holding Luxembourg operatív igazgatója; *Luxembourg Trade and Invest* 2018). A LJ történetében például hangsúlyos a HD-s vagy 3D-s streamingtechnológia fejlesztése, ami a felhasználói élményt hivatott fokozni. További példák – csak 2014-ből – a (*streamelt* videós tartalomra optimalizált) *Docler Browser* böngészőprogram, a *Docler Remote* kontrollerapplikáció („Docler Holding Press Release” 2014), vagy a mobil eszközről HD minőségben közvetlenül weboldalra *streamelést* lehetővé tévő *Docler Cam* („Discover the New Applications ...” 2014). Ehhez hasonlóan Van Doorn és Velthuis a *Chaturbate* platformmal kapcsolatosan írják le, hogy a platform hogyan bocsát harmadik felek rendelkezésére számítógépes infrastruktúrát applikációk fejlesztésére, javítására és futtatására (Van Doorn és Velthuis 2018: 4). De idesorolható a *token* típusú szexkamerás platformokon az ügyfelek által „bedobált” tokenek által működtetett vibrátor is, amelyet kifejezetten e platformokra fejlesztettek (I5 [vö. Jones 2020: 58–60]).

A szexkamera-iparág normalizációjának egy további, indirektebb aspektusa a *Docler*ben megszerzett tudás tőkésítése „mainstream” iparágakban. Ez részben az egyéni professzionális karrierutakon keresztül történik:

Iparágak, amikre nem gondolsz: mobil fizetés, [amely keretében] weboldalon tudsz mobillal fizetni, a Doclernél X ember magára szedte az összes csínját-bínját, hogy ezt hogy kell csinálni. Kétféle van, van, aki bent marad az iparágban és akkor a többi iparági szereplőnek árulja ezt a *know-how*-t, vagy pedig aki csinál egy független céget és megpróbálja a mainstream iparágakban ezt valahogy eladni. Ezek mind technikai *know-how*-k: [...] hogy néz ki egy professzionális ügyfélszolgálati rendszer, milyen szoftver kell hozzá [...] hogyan működik, például fizetési rendszerek, marketing, *streaming* – a *streaming* a legjobban jövedelmező, webfejlesztés, SEO [search engine optimization; keresőoptimalizálás] (I8).

A *Docler*ben megszerzett tudás mainstream területeken történő tőkésítése összefügg más magyar technológiai, úgynevezett *startup* cégek a LJ-nel egy időben – a 2008-as válság nyomán – való felfutásával, nemzetközivé válásával is, amelyek elsősorban a streamingtechnológián keresztül kapcsolódnak a *Docler*hez: „nem véletlen, hogy a két másik nagy magyar *startup* mindkettő streamingben utazik. Az egyik a *Ustream* [...], a másik a *Prezi*, aminek szintén nagy igénye van a streamre. Meg a *LogMeIn*, ami szintén ugyanabból a körből indult ki” (I8).

Egy a *Digikult.hu* oldalon publikált interjúban a *Ustream* egykori fejlesztési vezetője, aki azelőtt a LJ-nél dolgozott, számol be a LJ és a többi *tech startup* közötti IT-szakértelem-áramlásról:

Megkeresett Fehér Gyula egy barátomon keresztül, aki a *Ustream* egyik társalapítója volt. Katona Ádámmal sokat beszélgettem korábban a *Jasmin*ről, aki szeretett volna kezdeni valamit ezzel a technológiával, de nem felnőtt tartalom terén. [...] Eleinte a streaming technika volt az, ami gyenge lábakon állt és emiatt átszábitottak pár fejlesztőt a *Jasmin*től. Amikor ez a rész kezdett jól működni, akkor következett a weboldal rendberakása, és itt jöttem én a képbe (Seres 2019).

Az internet tőkésítéséért folyó verseny korai szakaszát – a „dotcombuborék” idejét – jellemző technooptimista diskurzus a 2008-as válság után a korábbinál is erőteljesebben fonódott össze az egyrészről a (pszichológiai nyelvezetre alapozó) business- és menedzsment-szakirodalomból, másrészről a posztindusztriális városfejlesztés területéről eredő „kreativitás-doktrínával”¹² (Hesmondhalgh és Baker 2011: 3–6). Ennek nyomán a *kreativitás* egy mindent átfogó vágyott jellemzővé, normává vált a centrumgazdaságokban, a félperiférián ezzel párhuzamosan pedig a „felzárkózás” fontos szimbolikus elemévé. Ahogyan Szabó (2016) elemzése rámutat, Magyarországon ez legtisztább formában az olyan, nemzetközi sikereket elérő „*tech startupok*” körüli diskurzusban volt megfigyelhető, mint a *Prezi*, a *LogMeIn* és a *Ustream*. Ezek a magukat a morális értelemben vett „Nyugathoz” való felzárkózás és a „tisztá” vállalkozás ügynökeiként pozicionáló cégek (uo.) és a LiveJasmin gyakorlatilag egy időben indultak – „kicsiből”, a Docler hivatalos kommunikációjában is emlegetett mitikus „garázsból” (*Luxembourg Trade and Invest* [2018]) – és futottak fel, ugyanazon munkaerő és tudásterő felhasználásával, személyi átfedésekkel. A szexkamera-ipárból kinövő, más területeken is hasznosuló technológiai fejlesztések és a LJ-t, illetve Doclert más cégekkel, vállalkozásokkal összekötő szakmai *network*ök diskurzív kontextusa tehát az a 2008-as válságot követően felerősödő, az „okos” („*smart*”) technológiai megoldások és a „kreatív iparágak” fejlesztésével összekapcsolódó, professzionalizmust, szakértelmet, „nyugati” fejlettséget hangsúlyozó technooptimizmus, amely a félperiférián a centrumhoz való felzárkózás útjaként jelenik meg (Szabó 2016).¹³ Ebben a diskurzusban a szexkamerázás genderviszonyai, a nők szexuális kizsákmányolása és ennek globális viszonyrendszerben értelmezhető aspektusai teljes mértékben rejtettek maradnak.

Konklúziók

Tanulmányunkban a szexkamera-iparág kialakulását és működését elemeztük a platformcégek központi szerepére és az iparágban dolgozók munkájára fókuszálva. Magyarországi szereplőkkel folytatott interjúkon keresztül bemutattuk az iparág globális áruláncában megjelenő egyenlőtlenségeket, valamint a szexkamera-platformok – mint a *LiveJasmin* – szerepét

12 Ennek legjellemzőbb példái közé tartozik Richard Florida (2002) egy időben óriási népszerűsége szert tevő elmélete a „kreatív osztály” felemelkedéséről, valamint Pratt (2004) elmélete a „kreatív klaszterekről”, amelyek a városok gazdasági és társadalmi fejlődésének hajtóerejét képezik.

13 Ebben a diskurzusban egy sokat hivatkozott példa Észtország és a *Skype* vállalat, amely egyébként, bár ez kevésbé közismert, szintén indított a webkamerára optimalizált alvállalkozást is *Skype Private* néven 2013-ban (Jones 2020: 55).

a szexipar normalizálásában. A szexkamera-iparág kutatásához, illetve ezen túl a szexipar digitalizációja hatásainak vizsgálatához új szempontokkal, valamint a szexkamera-iparággal foglalkozó kutatásokból eddig hiányzó félperifériás perspektívával járulunk hozzá. Az elemzés alapvető újdonsága egyfelől az olyan szereplők megszólaltatásában és munkájának elemzésében áll, akik eddig rejtve maradtak a korábbi kutatásokban. Másfelől a szexkamera-iparág a platformkapitalizmus elméleti keretében történő vizsgálata új lehetőségeket ad az iparág globális áruháncának és az ebben megjelenő és felerősödő egyenlőtlenségeknek a feltárására, amelyre tanulmányunkban első kísérletet tettünk.

A szex-, illetve pornóipar digitális átalakulása más kulturális iparágakhoz hasonlóan a platformosodás logikája mentén megy végbe, amelynek megfelelően a tőke a 21. század első két évtizedében megerősödött kisszámú vállalat kezében koncentrálódik, köztük a magyarországi alapítású *LiveJasmin*-nél. A digitális platformosodás egyrészt hozzájárul a piac bővítéséhez: az egyre szélesebb körben hozzáférhető technikai infrastruktúra megkönnyíti a modellek és más szereplők – webmesterek, stúdiók – belépését a szexkamera-iparágba. Ez a folyamat hasonlít a *YouTube* vagy más ingyenesen hozzáférhető, közösségi jellegű tartalommegosztó felületek kapcsán leírt folyamathoz, amelyet a szakirodalom az amatőr és a professzionális tartalomgyártás, valamint a gyártók és a felhasználók közötti határok elmosódása („prosumer” vagy „produsage” jelenség) mentén ír le, gyakran demokratizációs folyamatként keretezve azt (például Bruns 2008; Shirky 2008). Ugyanakkor, a munkakörülményeket a szexkamera-iparág globális áruhánc mentén vizsgálva, e „demokratizációs” keretezéssel szemben azt láttuk, hogy a meglévő globális egyenlőtlenségeket a platformosodás folyamata valójában tovább erősíti. Az új belépők sokasága, valamint a platformok által alkalmazott, algoritmusokkal támogatott rangsorolás rendszere folyamatos és szüntelenül élesedő versenyhelyzetet tart fent, ami nemcsak a modellek munkájára nyomja rá a bélyegét. Bár a szexkamerázással foglalkozó korábbi kutatások az operátorok, ügyfélszolgálatosok munkájával egyáltalán nem foglalkoztak, a „minőségbiztosítás” címen végzett fegyvelmező munkát a félperiférián nagyrészt az e feladatkörökben dolgozók végzik, miközben a platformok a kockázatot – például az online fizetési rendszerek bizonytalanságaiból adódóakat – is rájuk, a modellekre és a félperiférián és periférián informális és többnyire illegális körülmények között működő stúdiókra terhelik. Az áruhánc csúcán a platformok közvetlen alkalmazottai – akik az eddigi kutatásokban láthatóbbak voltak – bár legális és hangsúlyozottan professzionális keretek között dolgoznak, a szexiparban benne rejlő, genderviszonyok mentén történő szexuális kizsákmányolás az áruhánc minden pontján mentális és érzelmi terheket helyez a dolgozókra.

Eközben a szexkamera-iparág szexuálisan kizsákmányoló jellegét beazonosítható diskurzív mechanizmusok aktivizálása, működtetése fedi el, mind befelé, a vállalat alkalmazottai felé történő kommunikációban, mind kifelé: a *LiveJasmin* esetében a vállalat és Gattyán György személyének (ön)reprezentációjában. E diskurzív mechanizmusok Magyarországon is aktívan hozzájárulnak ahhoz, hogy a technológiai fejlesztés mögött megbúvó globális, egyrészt a genderviszonyok mentén, másrészt a kapitalista világrendszer centrum-periféria viszonyai mentén strukturált, a nagy gazdasági mozgásoknak – beleértve a válságokat – kitett kizsákmányoló viszonyok láthatatlanok maradjanak, és a technológiai fejlesztés tiszta, legitim újaként tűnjön fel a félperifériás felzárkózásnak. Mindezt ugyancsak segíti a platformokról szóló domináns diskurzus, amely e vállalatokat csak közvetítőkként, nem pedig aktív ágensként, az egyenlőtlenségek elmélyítőjeként és fenntartójaként tünteti

fel. Az elemzésünk végül arra is rámutatott, hogy a digitális technológia nem csupán háttérő, ami prekár helyzetű egyéni vállalkozókat vagy munkavállalókat a félperiférián is a szexipar felé mozgat, valamint földrajzi különbségeket és munkamegosztást tart fenn, hanem terméke is a szexiparnak, amit jól mutat a *LiveJasmin* magyarországi példája.

Hivatkozott irodalom

- Arvidsson, Adam és Nicolai Peitersen (2013): *The Ethical Economy: Rebuilding Value After the Crisis*. New York: Columbia University Press.
- Bair, Jennifer (2005): Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward. *Competition & Change* 9(2): 153–180. DOI: <https://doi.org/10.1179/102452905X45382>
- Barbrook, Richard és Andy Cameron (1996): The Californian Ideology. *Science as Culture* 6(1): 44–72. DOI: <https://doi.org/10.1080/09505439609526455>
- Bernstein, Elisabeth (2007): *Temporarily Yours. Intimacy, Authenticity, and the Commerce of Sex*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brasseur, Pierre és Jean Finez (2020): Performing Amateurism: A Study of Camgirls' Work. In *The Social Meaning of Extra Money*. Sidonie Naulin és Anne Jourdain (szerk.). Interneten: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-02276740> (letöltve: 2020 május 29.).
- Breen, Marcus (2004): The Music Industry, Technology and Utopia – An Exchange between Marcus Breen and Eamonn Forde. *Popular Music* 23(1): 79–89. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261143004000054>
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London és New York: Verso.
- Brents, Barbara G. és Teela Sanders (2010): Mainstreaming the Sex Industry: Economic Inclusion and Social Ambivalence. *Journal of Law and Society* 37(1): 40–60. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2010.00494.x>
- Brophy, Enda és Greig de Peuter (2007): Immaterial Labour, Precarity, and Recomposition. In *Knowledge Workers in the Information Society*. Catherine McKercher és Vincent Mosco (szerk.). Lanham: Lexington Books, 177–191.
- Bruns, Axel (2008): *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Produsage*. New York: Peter Lang.
- Bryson, John R. (2007): The Second Global Shift: The Offshoring or Global Sourcing of Corporate Services and the Rise of Distanced Emotional Labour. *Geografiska Annaler: Series B Human Geography* 89(1): 31–43. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2007.00258.x>
- Casilli, Antonio A. (2018 [2016]): Létezik-e digitális munkakultúra? A munka marginalizációja, globális egyenlőtlenségek és kolonizálás. *Fordulat* (23): 122–153.
- Collins, Steve és Sherman Young (2014): *Beyond 2.0. The Future of Music*. Sheffield és Bristol, CT: Equinox.
- Cronin, Blaise és Elisabeth Davenport (2006 [2001]): E-Rogenous Zones: Positioning Pornography in the Digital Economy. *The Information Society* (17): 33–48. DOI: <https://doi.org/10.1080/019722401750067414>
- Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmán T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejátszenetben. *Fordulat* (26): 142–170.
- Dicken, Peter (2015 [1986]): *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. London: Sage.
- „Discover the New Applications of Docler Holding” (2014): *Itone.lu* (április 23.). Interneten: <https://www.itone.lu/actualites/discover-new-applications-docler-holding> (letöltve: 2020 május 29.).
- „Docler Holding in Luxembourg – 50+ Reasons to Work Here” (2017): *YouTube.com* (március 27.). Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=DHBVICALiz4> (letöltve: 2020 május 29.).
- „Docler Holding Press Release” (2014): *Doclerholding.com* (április 23.). Interneten: https://www.doclerholding.com/static/mail/press/press_release_docler_holding_20140423.pdf (letöltve: 2020 május 29.).
- Doorn, Niels van és Olav Velthuis (2018): A Good Hustle: The Moral Economy of Market Competition in Adult Webcam Modeling. *Journal of Cultural Economy* 11(3): 177–192. DOI: <https://doi.org/10.1080/17530350.2018.1446183>
- Drahokoupil, Jan és Agnieszka Piasna (2017): Work in the Platform Economy: Beyond Lower Transaction Costs. *Intereconomics* 52(6): 335–340. DOI: <http://doi.org/10.1007/s10272-017-0700-9>
- Drolet, Gabrielle és Shane O'Neill (2020): Sex Work Comes Home. *The New York Times* (április 10.). Interneten: <https://www.nytimes.com/2020/04/10/style/camsoda-onlyfans-streaming-sex-coronavirus.html> (letöltve: 2020 május 29.).

- Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *For-dulat* (23): 53–87.
- Ekman, Kajsa. E. (2013): *Being and Being Bought: Prostitution, Surrogacy and the Split Self*. Melbourne: Spinifex Press.
- Figueira, Janaina Moreira (2015): *Global Affective Network: An Analysis of Paid Live Adult Cams*. (Doktori disszertáció.) Melbourne: University of Melbourne.
- Florida, Richard (2002): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Perseus Book Group.
- Forrester, Katrina (2016): Making Sense of Modern Pornography. *The New Yorker* (szeptember 19.). Interneten: <http://www.newyorker.com/magazine/2016/09/26/making-sense-of-modern-pornography> (letöltve: 2020 május 29.).
- Friderikusz show: Gattyán György (2013): *YouTube.com* (október 10.). Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=yqKHAgoziQY&t=1728s> (letöltve: 2020 május 29.).
- Fuchs, Christian (2014): *Digital Labour and Karl Marx*. New York és London: Routledge.
- Gillespie, Tarleton (2010): The Politics of „Platforms”. *New Media & Society* 12(3): 347–364.
- Gill, Rosalind (2002): Cool, Creative and Egalitarian? Exploring Gender in Project-Base New Media Work in Europe. *Information, Communication & Society* 5(1): 70–89.
- Gill, Rosalind és Andy C. Pratt (2008): Precarity and Cultural Work in the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work. *Theory, Culture & Society* 25(7–8): 1–30. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276408097794>
- Gregor Anikó, Csányi Gergely és Dész Fanni (2020) „Pest megér egy testet” – A magyarországi pornóipar a hosszú kilencvenes években mint a világgazdaságba való reintegráció egy patriarchális formája. *Replika* (117–118): 53–91. DOI: <https://doi.org/10.32564/117-118.3>
- Hesmondhalgh, David (2007 [2002]): *The Cultural Industries*. Los Angeles, London, Új-Delhi, Szingapúr és Washington, DC: Sage.
- Hesmondhalgh, David és Sarah Baker (2011): *Creative Labour: Media Work in Three Cultural Industries*. London és New York: Routledge.
- Hopkins, Terence K. és Immanuel Wallerstein (1977): Patterns of Development of the Modern World-System. *Review* 1(2): 111–145.
- Jacobs, Emma (2015): Porn's New Marketing Tactics. The Adult Industry is Building its Brands in an Effort to Counter Digital Disruption. *Financial Times* (június 23.). Interneten: <https://www.ft.com/content/7bce6750-1408-11e5-9bc5-00144feabd0> (letöltve: 2020 május 29.).
- Jones, Angela (2016): „I Get Paid to Have Orgasms”: Adult Webcam Models’ Negotiation of Pleasure and Danger. *Journal of Women in Culture and Society* 42(1): 227–256. DOI: <https://doi.org/10.1086/686758>
- Jones, Angela (2020) *Camming: Money, Power, and Pleasure in the Sex Work Industry*. New York: New York University Press.
- Kingsley, Sara Constance, Mary L. Gray és Siddharth Suri (2015): Accounting for Market Frictions and Power Asymmetries in Online Labor Markets. *Policy & Internet* 7(4): 383–400. DOI: <https://doi.org/10.1002/poi3.111>
- Langley, Paul és Andrew Leyshon (2017): Platform Capitalism: The Intermediation and Capitalisation of Digital Economic Circulation. *Finance and Society* 3(1): 11–31. DOI: <https://doi.org/10.2218/finsoc.v3i1.1936>
- Lambregts, Bart, Niels Beerepoot és Robert C. Kloosterman (2016): *The Local Impact of Globalization in South and Southeast Asia: Offshore business processes in services industries*. London – New York: Routledge.
- Luxembourg Trade and Invest (2018) Docler Holding, from a Garage to the Whole World. (Május 7.) Interneten: <https://www.tradeandinvest.lu/news/docler-holding-from-a-garage-to-the-whole-world/> (letöltve: 2020 május 29.).
- Maclean, Gavin, Abigail Marks és Shiona Chillas (2017): Women, Work and Technology: Examining the Under-Representation of Women in ICT. In *The New Digital Workplace: How New Technologies Revolutionise Work*. Kendra Briken, Shiona Chillas, Martin Krzywdzinski és Abigail Marks (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 177–194.
- Magaudda, Paolo (2020): Music Scenes as Infrastructures: From Live Venues to Algorithmic Data. In *Popular Music, Technology, and the Changing Media Ecosystem: From Cassettes to Stream*. Tófalvy Tamás és Barna Emília (szerk.). Cham: Palgrave Macmillan, 23–41.
- Martin, David, Jacki O'Neill, Neha Gupta és Benjamin V. Hanrahan (2016): Turking in a Global Labour Market. *Computer Supported Cooperative Work* 25(1): 39–77. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10606-015-9241-6>
- Mathews, Paul Williams (2015): Piece-Rates as Inherently Exploitative: Adult/Asian Cam Models as Illustrative. *New Proposals: Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry* 7(2): 56–73.
- Mathews, Paul Williams (2017): Cam Models, Sex Work, and Job Immobility in the Philippines. *Feminist Economics* 23(3): 160–183. DOI: <https://doi.org/10.1080/13545701.2017.1293835>

- McRobbie, Angela (1998): *British Fashion Design: Rag Trade or Image Industry?* Hove: Psychology Press.
- McRobbie, Angela (2002): From Holloway to Hollywood: Happiness At Work in the Cultural Economy. In *Cultural Economy: Cultural Analysis and Commercial Life*. Paul Du Gay és Michael Pryke (szerk.) London: Sage, 97–114.
- Meszmann T. Tibor (2018): Industrial Relations and Social Dialogue in the Age of Collaborative Economy. National Report Hungary. *CELSI Research Report No. 27*. Interneten: https://celsi.sk/media/research_reports/RR27.pdf (letöltve: 2020 május 29.).
- Nayar, Kavita Ilna (2017): Working it: the professionalization of amateurism in Digital Adult Entertainment. *Feminist Media Studies* 17(3): 473–488. DOI: <https://doi.org/10.1080/14680777.2017.1303622>
- Nlc.hu (2020): Százmillió forinttal és maszkokkal, titokban segít a harcban Gattyán György. *Nlc.hu* (április 3.). Interneten: <https://nlc.hu/ezvan/20200403/gattyan-gyorgy-koronavirus-adomanyok/> (letöltve: 2020 május 29.).
- Oram, Andy (2001): *Peer-to-Peer: Harnessing the Power of Disruptive Technologies*. Sebastopol: O'Reilly.
- Országh Kitti (2019): „Ezt mégsem érzem szexmunkának” – Sophie Lust mesél a webcammodellek világáról. *Nlc.hu* (május 21.). Interneten: <https://nlc.hu/ezvan/20190521/sophie-lust-webcam-modell-interju> (letöltve: 2020 május 29.).
- Paasonen, Susanna (2010): Labors of Love: Netporn, Web 2.0 and the Meanings of Amateurism. *New Media Society* 12(8): 1297–1312. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444810362853>
- Perdue, Lewis (2004): EroticaBiz: How Sex Shaped the Internet. *Net.sexxx: Readings on Sex, Pornography and the Internet*. Sonoma, CA: Ideawox.
- Piasna, Agnieszka és Jan Drahokoupil (2017): Gender Inequalities in the New World of Work. *Transfer: European Review of Labour and Research* 23(3): 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1177/1024258917713839>
- Prahalad, C. K. és Venkat Ramaswamy (2004): *The Future of Competition: Co-creating Unique Value with Customers*. Boston: Harvard Business School Press.
- Pratt, Andy C. (2004): Creative Clusters: Towards the Governance of the Creative Industries Production System? *Media International Australia* 112(1): 50–66. DOI: <https://doi.org/10.1177/1329878X0411200106>
- Rabouin, Dion (2016) Camming Gives Internet Porn Fans a Personal Touch. *Newsweek* (január 16.). Interneten: <http://europe.newsweek.com/camming-internet-porn-personal-touch-416577?rm=eu> (letöltve: 2020 május 29.).
- Ritzer, George és Nathan Jurgenson (2010): Production, Consumption, Prosumption: The Nature of Capitalism in the Age of the Digital „Prosumer”. *Journal of Consumer Culture* 10(13): 13–36. DOI: <https://doi.org/10.1177/1469540509354673>
- Ruberg, Bonnie (2016): Doing it for Free: Digital Labour and the Fantasy of Amateur Online Pornography. *Porn Studies* 3(2): 147–159. DOI: <https://doi.org/10.1080/23268743.2016.1184477>
- Richtel, Matt (2013): Intimacy on the Web, with a Crowd. *New York Times* (szeptember 21.). Interneten: http://www.nytimes.com/2013/09/22/technology/intimacy-on-the-web-with-a-crowd.html?pagewanted=all&_r=2& (letöltve: 2020 május 29.).
- Roberts, Sarah T. (2014): *Behind the Screen: The Hidden Digital Labor of Commercial Content Moderation*. (Doktori disszertáció.) University of Illinois.
- Sanders, Theela, Maggie O'Neill és Jane Pitcher (2009): *Prostitution: Sex Work, Policy and Politics*. Sage Publications.
- Sarikakis, Katharine és Zeenia Shaukat (2008): The Global Structures and Cultures of Pornography: The Global Brothel. In *Feminist Interventions in International Communication. Minding the Gap*. Katharine Sarikakis és Leslie Regan Shade (szerk.). Lanham, Boulder, New York, Toronto és Plymouth: Rowman & Littlefield, 106–126.
- Sedláková, Mária (2018): Industrial Relations and Social Dialogue in the Age of Collaborative Economy (IRSDACE), National Report: Slovakia. CELSI Research Report 28. Interneten: <https://ideas.repec.org/p/cel/report/28.html> (letöltve: 2020 május 29.).
- Senft, Theresa M. (2008): *Camgirls. Celebrity and Community in the Age of Social Networks*. New York: Peter Lang.
- Seres Szilvia (2019): „Azt gondolom, hogy fejlesztőként nem az a dolgunk, hogy kódot írjunk, hanem hogy értéket teremtsünk...” *Digikult.hu* (március 6.). Interneten: <http://www.digikult.hu/2019/03/06/felho/> (letöltve: 2020 május 29.).
- Scoular, Jane (2004): The „Subject” of Prostitution: Interpreting the Discursive, Symbolic and Material Position of Sex/Work in Feminist Theory. *Feminist Theory* 5(3): 343–355. <https://doi.org/10.1177/1464700104046983>
- Shirky, Clay (2008): *Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations*. London: Penguin.
- Spirk József (2020): Gattyán György „megvette” a Kodolányi János egyetemet. *24.hu* (március 26.). Interneten: <https://24.hu/belfold/2020/03/26/gattyan-gyorgy-kodolanyi-janos-egyetem/> (letöltve: 2020 május 29.).
- Srnicek, Nick (2017): *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Sullivan, Rebecca és Alan McKee (2015): *Pornography: Structures, Agency and Performance*. Cambridge: Polity.
- Szabó Natasa (2016): A magyar startupok és a kapitalizmus szelleme. A morális és gazdasági felzárkózás stratégiája

- a félperiférián. *Replika* (99): 109–125.
- Szentgyörgyi Rita (2019) Hozleiter Fanny Mosolyka: Nem akarom senkivel elhitetni, hogy mindig boldog vagyok. *Hvg.hu* (december 27.). Interneten: https://hvg.hu/élet/20191227_Hozleiter_Fanny_Mosolyka_Nem_akarom_senkivel_elhitetni_hogy_mindig_boldog_vagyok (letöltve: 2020 május 29.).
- Taylor, Stephanie (2015): A New Mystique? Working for Yourself in the Neoliberal Economy. *The Sociological Review* 63(1): 174–187. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-954x.12248>
- Thomke, Stefan H. (2003): *Experimentation Matters: Unlocking the Potential of New Technologies for Innovation*. Brighton, MA: Harvard Business School Press.
- Velthuis, Olav és Niels van Doorn (2020): Weathering Winner-Take-All. How Rankings Constitute Competition on Webcam Sex Platforms, and What Performers Can Do About It. In *The Performance Complex: Competitions and Valuations in Social Life*. David Stark (szerk.). Oxford: Oxford University Press (megjelenés alatt).
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]). *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan. Interneten: <http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf> (letöltve: 2020 május 29.).

Barna Émília

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); egyetemi adjunktus, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék (Budapest)

Katona Noémi

Szociálintropológus, Helyzet Műhely (Budapest); fiatal kutató, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet (Budapest)

Dés Fanni

A patriarchátus elbeszélhetetlensége

A távolság szerepe a prostitúciós iparban használt
és a prostitúciós iparból kiszállt nők traumanarratíváiban

Absztrakt: Tanulmányomban a prostitúciós iparban használt és a prostitúciós iparból kiszállt nők erőszakról és traumáról szóló elbeszéléseit vizsgálom, az élményekhez való időbeli, térbeli és érzelmi közelség és távolság kontextusában. A két csoport elbeszélései a prostitúciós iparban szerzett tapasztalatokról, az iparban ellenük elkövetett erőszakról, traumáról és a prostitúciós ipar természetéről szignifikánsan különböznek. A narratívákban fellelhető különbségeket párhuzamba állítom a trauma természetével és az időbeli, térbeli és érzelmi távolsággal a nők elleni erőszak jelenségétől elválaszthatatlan prostitúciós ipartól. Az interjúalanyaim narratíváiban felelhető különbségeken keresztül vizsgálom azt, hogyan válik legitimmé társadalmi szinten, hogy a nők általában, de a gazdaságilag kiszolgáltatott nők még nagyobb eséllyel, szisztematikusan és következmények nélkül ki legyenek téve a patriarchális erőszaknak a tőkés világrendszerbe ágyazódó prostitúciós iparban. További célom az, hogy a feminista empirizmus mentén a tanulmányban láthatóvá tegyem a nők láthatatlan élményeit az erőszakról és az erőszak által okozott traumákról.

Kulcsszavak: prostitúció, prostitúciós ipar, trauma, narratíva, nők elleni erőszak, patriarchátus, világrendszer

*Prostituáltként érted a környezeted természetét, de nagy erőfeszítést teszel, hogy ne ezen rágódj.
Viszont amikor elmeséled a prostituálásod történetét, muszáj végiggondolnod az egészet,
és ez nagy különbség.¹*

Bevezetés

A prostitúcióról végzett kvalitatív kutatásom során két csoporttal készítettem interjút: nőkkel, akik még részesei voltak a prostitúciós iparnak, és nőkkel, akik az interjú idején már kiszálltak a szexiparból. Az interjúk során feltűnő volt a különbség aközött, ahogy a két csoport beszélt az iparban szerzett tapasztalatairól. A két csoport prostitúciós iparban szerzett élményekről, tapasztalatokról szóló elbeszélései – az élményekhez való időbeli, térbeli és érzelmi közelség és távolság kontextusában is – hangsúlyosan különböztek. Azon nők számára, akik kiszálltak a prostitúciós iparból, rendelkezésre álltak azok a körülmények, amelyek lehetővé tették, hogy távolabbról tekintsenek rá a szexiparban szerzett tapasztalataikra (Ben Ezer 1999; Rose 1999; Herman 1996; Békés 2012; Van der Kolk 2014). Az interjúk során nemcsak az élményekről szóló narratívák keretezésében voltak jelentős különbségek, hanem a narratívák felépítésében is. Azok a nők, akik még benne voltak az iparban, nagyon nehezen tudtak magukról megfogalmazni egy relatíve konzekvens énképet, énnarratívát, melynek kontextusában az élményeiket elhelyezhették volna. A menedékházakban készített interjúim során ehhez képest jelentősen eltérő tapasztalataim voltak. A menedékházakban tartózkodó nők az interjú során feltett kérdéseimre hosszan válaszoltak, összefüggésben interpretálták az életükben tapasztalt különböző eseményeket, és megengedték maguknak az „érzelmek luxusát” a prostitúciós iparban szerzett tapasztalatok kapcsán: például szomorúak, dühösek vagy cinikusak voltak akkor, amikor az iparban szerzett élményeikről, megéléseikről beszéltek. Ezek a mechanizmusok és különbségek különösen megjelentek, amikor az interjú során erőszakélményekre, traumatikus eseménykerekre terelődött a szó. Ez a kutatásom során szerzett tapasztalat keltette fel az érdeklődésemet aziránt, hogy a traumatikus eseményekhez való térbeli, időbeli és érzelmi távolság hogyan befolyásolja a traumatikus élmények elbeszélését. Emellett, hogy az erőszak és a traumatikus események elbeszéléseiben tapasztalt különbségeket milyen tágabb társadalmi folyamatok magyarázhatják.

Segítő szakemberként, szociális munkásként, aki évek óta dolgozik olyan nőkkel, akik erőszak áldozatai voltak, a prostitúciós iparba kényszerültek, illetve nőkkel, akiknek az erejükön felül kell súlyos erőszakélményekkel és az erőszak okozta traumákkal együtt élniük, volt előzetes tapasztalatom abban, hogyan mesélnek nők traumatikus élethelyzetekről, erőszakeseeményekről. Az elbeszélések különböznek akkor, ha a nők még benne vannak az adott élethelyzetben és folyamatos veszélynek vannak kitéve, illetve azokban az élethelyzetekben, amikor már megadatott számukra bármiféle biztonság, amikor már mind materiális, mind érzelmi szempontból biztonságban érzik magukat, és ez alapján tudnak beszélni az őket ért élményekről. Abban is volt előzetes tapasztalatom, hogy a társadalom milyen szinten teszi láthatatlanná a tapasztalataikkal együtt azokat a nőket, akik nemcsak strukturális elnyomásnak vannak kitéve a társadalomban, hanem az osztályviszonyokban is a legkiszolgáltatottabb

¹ Moran, Rachel (2019 [2013]): 6. fejezet. Az első nap. In *uő Kifizetve. Utam a prostitución át*. Budapest: Közkincs Kiadó, 63.

pozíciót foglalják el. Ebben a tanulmányban ezt a kutatásom során is élesen kirajzolódott különbséget szeretném körüljárni. Tehát azt, hogy hogyan hat a nők elleni erőszakra szóló elbeszélésekre és a traumanarratívákra az érzelmi, időbeli, térbeli közelség és távolság. Térbeli közelség és távolság alatt a terektől való közelséget és távolságot értem, melyben az egyén folyamatos erőszaknak és az erőszak lehetőségének van kitéve. Az időbeli közelség és távolság alatt a szisztematikus erőszak jelenlétét a jelenben, illetve az erőszaknak való kitettség óta eltelt időt. A lelki közelség és távolság alatt az esemény, eseménysorozat feldolgozottságának fokát. Mind a lelki, mind az időbeli és térbeli távolság meghatározó hatással van a trauma elbeszélésére (Ben Ezer 1999; Hydén 2008; Herman 2011 [1992]; Van Der Kolk 2014).

Emellett a tanulmánnyal célok az, hogy rávilágítsak azokra az elnyomó struktúrákra és mechanizmusokra, melyek mentén láthatatlanná teszi ezeket az erőszakeseeményeket – egyúttal az egyenlőtlen struktúrákat – a társadalom. Ezeket a mechanizmusokat sokszor a nők is magukéva teszik az erőszak és a trauma patriarchális narratíváján keresztül (Rose 1999), ami gyakran megjelenik a tapasztalataik elbeszélése során. Az interjúalanyaim narratíváin keresztül szeretnék rávilágítani arra, hogyan válik legitimmé társadalmi szinten, hogy a nők általában – de a gazdaságilag kiszolgáltatott nők még nagyobb eséllyel, szisztematikusán és következmények nélkül – ki legyenek téve a patriarchális erőszaknak a tőkés világrendszerben. További célok az, hogy a feminista empirizmus (Naples és Gurr 2014; Lykke 2010; Smith, 2005) mentén a tanulmányban láthatóvá tegyem a nők láthatatlan élményeit az erőszakra és az erőszak által okozott traumákról a tőkés világrendszerbe ágyazódó prostitúciós iparban.

A nők elnyomása a tőkés világrendszerben

A nők elleni erőszak a tőkés világrendszerben

Tanulmányomban, támaszkodva a szocialista feminista és a világrendszer-elemzés hagyományára, abból indulok ki, hogy a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségek, a nők elnyomása a kapitalista világrendszer egyik legmeghatározóbb strukturális alapja (Dunaway 2018 [2012]), így a prostitúció és a nők elleni erőszak jelenségét a tőkés világrendszer strukturális szegmenseként értelmezem. Ebben az értelmezésben a nők elleni erőszak egy társadalmilag, történetileg és gazdaságilag meghatározott jelenség (Mies 1986: 145–175). Feltételezem, hogy a régiók közötti egyenlőtlen csereviszonyok, melyek meghatározzák az egyes területek belső struktúráit (Wallerstein 1974), mind a szexipar, mind a nők elleni erőszak jelenségének strukturális alapjaiban meghatározóak. A nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségek, a nők elnyomása a kapitalista világrendszer egyik legmeghatározóbb strukturális jegye (Dunaway 2018 [2012]). Werlhof (2020 [1980]) három osztályt határoz meg, s a nők elnyomását is tekintetbe veszi az osztályviszonyok elemzésekor: a kizsákmányoló osztályt, a kizsákmányoltak osztályát és a nőket – a duplán kizsákmányoltak osztályát, akiknek a bér munka mellett a reprodukív és gondoskodási munkákat is el kell látniuk. A nők elnyomására koncentráló szocialista feminista szakirodalom jellemzően a nők által végzett háztartási és gondoskodási munkákon keresztül elemzi a nők és férfiak közötti strukturális egyenlőtlenségeket, azonban a férfiak által nők ellen elkövetett erőszak is szerves része a nők szisztematikus elnyomásának a kapitalista világrendszerben (Mies 1986: 137–142).

A nők elleni erőszak egy társadalmi gyakorlat, ami a nők elnyomásának fenntartására szolgál mind társadalmi, mind intézményi és interperszonális szinten (Marion-Young 1990). Nők elleni erőszaknak azt nevezzük, amikor valaki ellen annak okán követnek el erőszakot, mert nő. A nők elleni erőszaknak számos formája van, ezek közé tartozik például a szexuális erőszak, a szexuális zaklatás és a háztartási erőszak (Walby 1990: 128–150). A nők elleni erőszak különböző mértékben és formákban van jelen a kapitalista világrendszer egyes régióiban (Mies 1986: 145–175), ahogyan az osztályviszonyok alapján is különbözik a nők kizsákmányolása az azonos régiókban. Az erőforrások tekintetében a gazdaságilag jobb helyzetben lévő nőknek jóval nagyobb esélyük van megszabadulni, elmenekülni az abuzív partnerüktől, egy tőle független életet felépíteni, mint az alsóbb osztálybeli társaiknak (Start és Flitcraft 1988). Illetve, a közép- és felső osztályba tartozó nőknek inkább lehet esélyük a kapitalizmus által hirdetett munkaerőpiaci önmegvalósításra (Mies 1986: 154–175), ami megalapozhatja gazdasági függetlenségüket is. A gazdasági erőforrásokkal nem rendelkező nők gyakrabban kényszerülnek a gazdasági kiszolgáltatottságuk miatt hosszú távon olyan helyzetekbe, melyek során folyamatos hatalomgyakorlásnak és az erőszak különböző formáinak vannak kitéve (Start és Flitcraft 1988).

A kapitalizmus teremtette meg a modern, nemi munkamegosztást (Werlhof 2007). Mind a nukleáris háztartás, mind a társadalmilag meghatározott nemi szerepek megteremtik a háztartási erőszak kontextusát (Secombe 2018 [1974]). Annak ellenére, hogy a háztartáson belüli reprodukív munkák láthatatlan munkaként vannak keretezve a társadalomban, alapvető, strukturális szükségletei a kapitalizmusnak. A láthatatlan és fizetetlen háztartási munkák elengedhetetlenek ahhoz, hogy valaki a háztartásból bér munkát tudjon végezni és hozzájáruljon a tőkefelhalmozáshoz (Dunaway 2018 [2012]). A nukleáris családdal a nőket magukat és a munkájuk egy részét is a háztartásba szorítja, aminek következtében teljes mértékben kiszolgáltatottá válnak a családfenntartónak, mely szerepet jellemzően a férfiak látják el. Ezek a folyamatok biztosítják a hatalmat a férfiak számára a háztartásokban a többi családtag felett (Secombe 2018 [1974]). A nők történetileg sosem rendelkeztek teljes egészében a saját testük, munkájuk, gyerekeik és a szexualitásuk felett, a nők a kapitalista világrendszerben magántulajdonként funkcionálnak (Mies 1986: 137–142). A fizetetlen munka nemcsak a háztartási és gondoskodási munkákat foglalja magában, hanem a modern kori rabszolgaságot is: a nők munkája, teste és léte termelési eszközként funkcionál a tőkés világrendszerben (Werlhof 2007).

A nők megtapasztalt valósága a tőkés világrendszerben különbözik a férfiak valóságától (Dunaway 2018 [2012]). A patriarchális társadalmakban a nők alárendelt szerepe a társadalom minden szegmensében megjelenik, mind az intézményes struktúrákban, mind az emberek közötti, mindennapi interakciókban (West és Zimmerman 1987). Mások a mindennapi élményei a nőknek a kizsákmányolásról, munkáról, családról, az erőszakról és a traumáról is, mint a férfiaknak. A nemi szocializáció folyamata a nők alárendelt szerepének egyik alapvető egysége, a társadalomban a nők és a férfiak feminin és maszkulin szerepekbe szocializálódnak, mely szerepek alá- és fölérendeltségi viszonyban állnak egymással (Walby 1990: 90–109). A nők valóságát a társadalom „*irracionálisnak*” tekinti, a férfiak mindennapi valósága az, ami „*a realitásnak*” és „*az objektívnek*” van beállítva a társadalomban (Marion-Young 1990). Ebből fakadóan a nők mindennapi tapasztalata az elnyomásról – a nők elleni erőszakot is beleértve – láthatatlan marad a társadalom számára (Smith 2005). A nők elnyomása folyamatosan újratermelődik a gazdasági, politikai és

kulturális intézményeken keresztül. A társadalmi intézmények szexista működésük mentén eltüntetik a nők mindennapi, egyenlőtlen társadalmi struktúrákon alapuló élményeit, és a férfiak valóságát helyezik a középpontba. Ez azzal jár, hogy az államigazgatás, a különböző politikák és szociálpolitikák alapvetően a férfiakat tekintik alanyuknak és az ő szükségleteikre reagálnak, miközben a nők valóságát és szükségleteit figyelmen kívül hagyják (Marion-Young 1990: 96–116).

A prostitúciós ipar a tőkés világrendszerben

Az emberi szexualitást, a „férfi” illetve „női szexualitást” sokszor magától értetődőnek, biológiailag determinálnak vesszük. Azt azonban, hogy mit nevezünk szexnek, ugyanúgy meghatározzák az egyenlőtlen társadalmi struktúrák, melyek körülvesznek minket, mint bármely más társadalmi jelenségek (MacKinnon 1989). A szex a reprodukciós célok mellett élvezeti áruként is megjelenik a kapitalista világrendszerben, melynek termelése a nők kikényszerített felelőssége. A háztartásban ez láthatatlanul történik, mint a nőkhöz rendelt más láthatatlan tevékenységek, a szexiparban azonban pénzért cserébe, a nők gazdasági hátrányainak kihasználásával (Werlhof 2007). A kapitalista patriarchátusban a nők elnyomását fenntartó társadalmi intézmények és nemi szerepek azok, melyek révén a szex úgy van keretezve, mint amelynek lényege, hogy a nők kielégítsék a férfiak igényeit. Ebből következik, hogy a társadalmi gyakorlatban a férfiaknak jogukban áll nőket használni szexuális kielégülésükhöz (MacKinnon 1993). A prostitúciós iparban pedig, mivel a férfiak pénzt is fizetnek a nők testéért, a patriarchális szexet körülvevő hatalmi egyenlőtlenségek még hangsúlyosabban megjelennek. A szex keretezéséből adódóan a tőkés világrendszerben sok esetben úgy tekintenek a nők elleni erőszakra, mint a szex természetes velejárójára. Az elmúlt évtizedekben a pornóiparnak szintén jelentős befolyása volt arra, hogy mit definiálunk szexként, mi számít élvezetesnek a szexben, s jellemző tendencia, hogy a pornóipar termékeiben a nők ellen elkövetett erőszak teljesen természetes velejárójaként jelenik meg a szexnek (DeKeseredy és Corsianos 2015). Ezek a hierarchikusan létrehozott szerepek a kapitalista patriarchátus által konstruált szexben nemcsak a konkrét szexuális aktusban jelennek meg, hanem az élet minden területén, a nők tárgyiasítását is beleértve, amin keresztül a nők a köztereken, a munkahelyen és a magánéletben is sok esetben szexuális tárgyként vannak kezelve.

A prostitúciós iparra jelentős hatással vannak a globális gazdasági viszonyok, a régiók közötti egyenlőtlenségek a világrendszerben (Shapkina 2014). A prostitúciós ipar és a szexuális célú emberkereskedelem mainstream értelmezése a problémát országhatárokon belül vizsgálja egy olyan kulturális alapú megközelítés keretében, amely a posztoszocialista országokból tömegesen Nyugat-Európába tartó és ott prostituálódó nők problémáját a posztoszocialista országok fejletlenségéhez köti, amelynek gyökerét abban látja, hogy a posztoszocialista államok „rosszul” álltak át a kapitalista gazdaságra (Suchland 2015). Azonban ugyanúgy, ahogy az országok közötti migrációs folyamatok, gazdaságilag és történetileg is meghatározottak a különböző régiók között akár a bér munka, akár a fizetett gondoskodási munkák tekintetében (Portes és Böröcz 1989; Melegh, Gábor, Gresits és Hámos 2018; Barna et al. 2018), a prostitúciós ipar és a szexuális célú emberkereskedelelem struktúráit és irányait is meghatározzák ezek a globális, földrajzilag meghatározott politikai gazdaságtani folyamatok (Suchland 2015).

A posztoszocialista országokban a rendszerváltás után az alsó osztálybeli nők még kiszolgáltatottabb pozícióba kerültek, mint amilyen helyzetben az államszocializmus alatt voltak:

az alacsony munkerőpiaci részvétel mellett, melyet a gondoskodási munkák privát szférába tolásával igyekezett kompenzálni az állam – például a hároméves gyermekgondozási segély bevezetésével vagy a gyermekgondozási intézmények leépítésével –, a család intézménye is sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott, így a nők sokkal inkább kiszolgáltatottá váltak a partnerüknek és a család intézményének (Einhorn 1993). Ezek a folyamatok feminizálták a szegénységet, aminek hatására a szexipar és a prostitúció is sokkal hangsúlyosabban és láthatóbban megjelent a posztoszocialista országokban, mint előtte (Watson 1993). Emellett a szexipar és szexturizmus gazdasági növekedést jelent a célországoknak, tehát a célországnak érdekeikében áll a szegényebb országokból érkező nők kizsákmányolása a szexiparban (Shapkina 2014). A magyar nők tömeges Nyugat-Európában való prostituálódását az ország 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozása is elősegítette (Betlen 2010). Shapkina (2014) emberkereskedelmi láncnak hívja azt a jelenséget, ahogyan a nők teste transznacionálisan áruvá válik a tőkés világrendszerben. Tanulmányában rámutat, az, hogy a posztsovjét országokból származó nők jellemzően hol válnak szexuális célú emberkereskedelem áldozatává, nem független attól, hogy az országoknak milyen egyéb kereskedelmi kapcsolatai alakultak ki a tőkés világrendszerben.

A szexiparban dolgozó nők jelentős többsége szegény háttérrel rendelkezik, a szegénység az egyik legmeghatározóbb faktor a prostitúciós iparba kerülés okai között. A centrumországokban – főként azokban, ahol a prostitúció dekriminalizált – jellemzően perifériás és félperifériás országokból érkeznek a nők szexet árulni (Corrin 2005). A szegényebb országokból érkező nők sokszor gondoskodási, háztartási munkák ígéretével indulnak neki a nyugat-európai országoknak, és csak ott lesz egyértelmű számukra, hogy szexuális célú emberkereskedelem áldozataivá váltak (Surtees 2008). Emellett sokszor a prostitúcióra kényszerítés manipuláción, romantikus ígéreteken keresztül történik egy házasság, párkapcsolat keretein belül (Surtees 2008). Az is jellemző, hogy a nők tisztában vannak vele, hogy a prostitúciós iparban fogják őket használni, és a gazdasági szükségszerűség miatt kényszerülnek a szex árulására a centrumországokban, hogy fenntartsák sokszor nem csak saját magukat, hanem a családjaikat is (Dés 2018). A nők az idegen országban különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek: a legtöbb esetben nem beszélik a célország nyelvét, nincsenek szociális kapcsolataik a prostitúciós iparon kívül, nem ismerik a jogszabályokat, a szociális ellátórendszer működését. Sokszor a célországban csak azokkal az emberekkel vannak kapcsolatban, akik valamilyen módon kizsákmányolják őket, azaz profitálnak a testükből (Dés 2018; Shapkina 2014).

Tehát a nők teste transznacionális áruvá válik a különböző gazdasági pozícióban lévő régiók között (Shapkina 2014). Az egyik interjúalanyom, aki már kiszállt a prostitúciós iparból, így fogalmazta meg ezt a folyamatot:

Szinte a világ minden részében voltam már majdnem. Azt úgy értem, hogy teljesen Dél-Amerikától egészen idáig, Magyarorszáig, mindenhol. Franciától fogva már mindenhol jártam, nem tudok olyat mondani, ahol nem. Mert ugye ez a folyamat, hogy kézről kézre jártam, ez mindig új országokat, új városokat hozott nekem [...] Elmondhatom, hogy én voltam, ahogy ugye a lányok között, a prostituáltak között szokták ezt így gúnyból morbid viccként használni, hogy uniós voltam. Uniósan kerestem a bajt, mindenhova beolvadva (Hanna).

A prostitúciós iparban a nők az élet minden területén ki vannak téve az erőszak kockázatának (Sanders, O'Neill és Pitcher 2009): a futtatók – sokszor egy romantikus kapcsolat álcája mögött – a háztartási erőszakkal azonos mechanizmusokat használva tartják fenn

szisztematikus hatalmukat és a folyamatos kontrollt a nők felett: a test árulásának kényszerítésén túl gyakran izolálják a nőket minden külső kapcsolattól, elzárják őket a külvilágtól, fizikailag bántalmazták őket (Shapkina 2014). Emellett a használóik részéről is folyamatos erőszaknak vannak kitéve (Farley 2010 [2003]), valamint gyakran az iparban megjelenő más szereplők – úgymint főbérlek, bordélyház-tulajdonsok, esetleg az elviekben a védelmükért dolgozó hatóságok – részéről is ki vannak téve a kizsákmányolás, erőszak kockázatának (Sanders, O'Neill és Patcher 2009).

A prostitúció jelensége magában foglalja azt, hogy a férfiak azt csinálnak a nők testével, amit akarnak, a pénzért cserébe, amit a testükért fizetnek (Dworkin 1993; MacKinnon 1993). Ebből következően nehéz különválasztani az erőszakot a prostitúciótól mint jelenségtől. Ez a nehézség sokszor a nők interjúnarratívái során is megjelent. Dilemma volt számukra, hogy az, ami az üzlet során történik a „szex részeként”, vajon erőszakként értelmezhető-e. A nők elleni erőszaknak sokféle definíciója létezik, a tanulmányomban alapvetően azokat az eseményeket fogom erőszakként értelmezni, melyeket az interjúalanyaim maguk is erőszakos eseményként értelmeztek. Az erőszakot, amit a prostitúciós iparban követtek el a nők ellen, akikkel interjút készítettem, nők elleni erőszakként definiálom. Értelmezésemben az erőszakot a társadalomban meglevő hierarchikus nemi viszonyok kontextusában követték el a nők ellen a prostitúciós iparban, amiatt, mert nőnek születtek, egy olyan iparban, amelyben jellemzően férfiak használnak nőket a szexuális kielégülésük céljából (MacKinnon 1993).

Trauma

Az erőszak okozta trauma alapvetően a háborúból visszajött veteránok által mutatott tünetegyüttesek miatt került a pszichológiai kutatások középpontjába az I. és II. világháború után (Herman 1988). A trauma egy belső reakciónak tekinthető egy külső hatásra, mely meghaladja az egyén tűrőképességét, és a megszokott feldolgozási mechanizmusokkal integrálhatatlan az egyén számára a saját énképbe (Virágh 2011: 162). Az erőszak kiváltotta traumák nem egy társadalmi vákuumban történnek az egyénnel, hanem ahogy maga az erőszak is társadalmilag meghatározott, az erőszak okozta trauma és annak tünetei is, lenyomata is az egyénben. Az, hogy mit ismerünk el traumának egy adott társadalomban, függ annak történelmétől, kultúrájától és normáitól. Az, hogy egy egyén mit él meg traumatikus eseménynek, milyen esemény milyen mértékben van rá traumatikus hatással, függ saját élet-történetétől, előzetes élményeitől (Ben Ezer 1999). A nők elleni erőszak esetében egy olyan traumareakciót kiváltó eseményről beszélünk, melynek alapjai az egyenlőtlen társadalmi struktúrák, a nők és férfiak közötti strukturális egyenlőtlenségek. Tehát a kiváltó esemény maga az egyenlőtlen társadalmi struktúrákból fakad, nem úgy, mint például a természeti katasztrófák vagy a balesetek esetében (Herman 2011 [1992]: 19–22).

A trauma pszichiátriai definíciója sokszor leszűkíti a trauma fogalmát a poszttraumás stressz zavar (továbbiakban: PTSD, *post-traumatic stress disorder*) definíciójára. A PTSD diagnózis 1980-ban került be a DSM III-ba.² Az ezután következő évtizedekben a traumatizálás sokat fejlődött, és kitágult a PTSD diagnosztikai definíciója is. A kutatások hatására

2 *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition* (Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve, harmadik kiadás).

egyértelmű lett, hogy a traumatikus eseményeknek nemcsak akkor van hatása ránk, amikor megtörténnek, hanem az azokat átélők egész életére hatással lehetnek, továbbá a traumatizált személy nem csak lelki tüneteket mutat, hanem az események az agyműködésre és a testi funkciókra is maradandó hatással lehetnek (Van Der Kolk 2014: 7–22). A szisztematikus, ismétlődő fizikai erőszak és a folyamatosan fenyegető kontroll³ hatására, ami mind a háztartási, párkapcsolati erőszak áldozatait esetében, mind a szexuális célú emberkereskedelem áldozatait esetében általában fennáll, gyakori a komplex PTSD kialakulása az áldozatoknál, mely hosszan tartó szomatikus, disszociatív és affektív tünetekkel jár (Herman 1992).

A feminista diskurzusok hatására az is egyértelművé vált, hogy a trauma tünetei többségében nem a katonákat érintik, hanem a nőket, akik a hétköznapiak során sokkal többször válnak erőszak áldozataivá a patriarchális struktúrák következtében (Herman 2011 [1992]: 19–22). A nők által elszenvedett patriarchális erőszak elismeréséhez szükség volt a nők elleni erőszak strukturális keretezésére, mivel egy olyan társadalomban, ahol nem válik problémává a gyerekek és nők alárendelt szerepe, ott a nők ellen elkövetett erőszak és az erőszak következtében kialakuló traumák sem fognak (Herman 2011 [1992]: 19–22). Ebből következően a nők mindennapi élményei láthatatlanok maradnak, nem tartoznak a vizsgálandó jelenségek közé, mivel az az egyenlőtlen társadalom érdekeivel ellentétes lenne (Werlhof 2007). Márpedig egy esemény traumatikus hatása, mélysége és hossza nagyban függ attól, hogy a környezet mennyire támogatja az áldozatot a felépülésben, mennyiben ismeri el a környezet, a társadalom a traumát és a traumatikus eseményt „jogos” traumának (Ajdukovic 2004). A szakirodalom intézményi árulásnak nevezi a nők elleni erőszak áldozatainak abból fakadó retraumatizációját, hogy a társadalmi intézmények sok esetben nem ismerik el a nőkkel megtörtént erőszakot, és megkérdőjelezzik, láthatatlanná teszik azt. Működésük tehát a kapitalista patriarchátus egyenlőtlen struktúráit követve szexista, amiből fakadóan sokszor nem nyújtanak érdemi támogatást a nők elleni erőszak áldozatainak (Platt, Barton és Freyd 2009: 185–207).

A trauma alapvetően nem verbalizáció útján kerül a felszínre, sokkal inkább más tünetekben mutatkozik meg. A traumával együtt jár az a folyamatos törekvés, hogy a traumatikus eseményt az áldozat minél inkább törekszik kizárni a tudatából (Herman 2011 [1992]: 19–22), így a traumatikus esemény nem integrálható más eseményekhez hasonlóan a memóriába, az emlékképekben rögzül az egyén tudatában (Van Der Kolk 2014: 171–183). Ebből kifolyólag a traumafeldolgozás folyamatában nemcsak a verbális terápiák játszhatnak nagy szerepet, hanem olyan eszközök is, amelyek révén a trauma testi tünetei és a trauma tudattalan testi reakcióinak felülírására helyeződik a hangsúly (Van Der Kolk 2014: 7–22). A traumatikus események felborítják az arra vonatkozó általános hitet az egyénben, hogy a világ alapvetően egy értelmes és igazságos hely, ahol az események okkal történnek meg az emberrel, és amelyben ők maguk is értékesek. Tehát a trauma hatására az egyénben sok esetben megkérdőjeleződik egy egész világkép. Ebből fakadóan a traumák feldolgozását célzó terápiák egyik alapja, hogy a traumát átélt emberek a traumatikus eseményeket integrálva fel tudjanak építeni magukban egy új, konzekvens világképet, melyben a traumatikus eseménynek is helye van (Bolton és Hill 1996).⁴ A sikeres traumafeldolgozás folyamatában előfordulhat, hogy

3 A fenyegető kontroll azt a jelenséget nevezi meg, amikor az egyik fél különböző fenyegető eszközökkel – erőszakkal, megfélemlítéssel, elszigeteléssel – szisztematikus kontrollt és hatalmat gyakorol a másik fél fölött (Stark 2012).

4 A trauma társadalmi kontextusának megértése a traumatünetek megértésében és vizsgálatában és a traumát célzó terápiában is elengedhetetlen szempont (Ajdukovic 2004).

egy realisabb én- és világkép épül fel az egyénben, melyben a világ nem egy igazságosságon alapuló helyként reprezentálódik (Pintér 2014: 111). A traumafeldolgozás során összekapcsolódik a külvilág és a belső világ: a traumatikus esemény, illetve események sorozata összekapcsolódik az életúttal, az előzetes élményekkel (Ben Ezer 1999).

A trauma narrálása a traumatizált személy számára sok esetben nemcsak a pszichés trauma hatása miatt okoz nehézséget, hanem azért is, mert sok esetben nincs, vagy csak tudományos szókincsünk van a trauma okozta érzések, tünetek megfogalmazására (Brockmeier 2008). A nők elleni erőszak okozta traumák szókincsének, így a verbalizálás lehetőségének megteremtése során sokat mozdítottak előre a második hullámos feminista mozgalom hatására alakult női önszervező csoportok a centrumországokban. A csoportok célja többek között az volt, hogy tisztává váljon az erőszakot átélő nők számára, hogy nem egyedül és nem egy individuális problémával néznek szembe, hanem egy strukturális problémával, aminek minden nő valamilyen formában az áldozata (Herman 2011 [1992]: 19–22; Mies 1986: 6–44). A mozgalom hatására kezdtek el megalakulni az akkor még informális úton működtetett menedékházak is, melyek a nők elleni erőszak áldozatainak adtak ideiglenes szállást, hogy el tudjanak menekülni a bántalmazó partnerüktől (Start és Flitcraft 1988).

Még ha mára elismertté is vált a nők elleni erőszak által okozta trauma és sokan is foglalkoznak a társadalmi problémával különböző kontextusokban, a mai napig érvényesülnek azok szexista társadalmi gyakorlatok, melyek mentén a társadalom eltünteteti a nők ellen elkövetett erőszakot és az ahhoz kapcsolódó élményeket. A férfiak által elkövetett nőkkel megtörtént erőszak relativizálása, „kettőn áll a vásár” típusú megközelítése, vagy egyszerűen csak ignorálása a patriarchális társadalom mai napig jellemző gyakorlatai a nők tapasztalatainak eltüntetésére (Start és Flitcraft 1988; Patent 2018).

A traumatikus események elbeszélése sokszor máshogy reprezentálódik az egyén narratívájában, mint ahogyan a többi életesemény. A trauma narratívája, jelentései és a hozzá kötődő érzések változnak az idővel és a különböző élményekkel, amire a traumát célzó terápiának is nagy hatása lehet (BenEzer 1999). Tanulmányomban azokat a traumainterpretációkat, melyek a kapitalista patriarchátus által keretezett elbeszélések, patriarchális narratívának fogom nevezni. A trauma patriarchális narratívája (Rose 1999) a patriarchális társadalom általános attitűdjeit tükrözi a nők és a nők elleni erőszak felé, mely mechanizmusok hatására a nők ellen elkövetett erőszak láthatatlanná válik, az erőszak kiváltotta traumareakció pedig irracionálissá. Ezt sokszor az áldozatok is magukévá teszik: relativizálják a velük megtörtént erőszakot, magukat hibáztatják azért, hogy az erőszak megtörtént velük (Katona 2017), illetve a mással megtörtént erőszakot úgy keretezik, mintha az áldozatnak is szerepe lett volna abban, hogy erőszakot követtek el ellene.

A magánélet és a család szentségére és tiszteletben tartására vonatkozó társadalmi és közösségi nyomás sokszor elhallgattatja a nőket a nők elleni erőszakkal kapcsolatos traumáikról (Rose 1999). A traumanarratívák nemcsak magáról a traumaeseményről és annak hatásáról adnak információt, hanem az emberről is, aki a traumát átélte, valamint a narratíva hallgatóságáról mind interperszonális, mind társadalmi szinten. Tehát a traumákról szóló narratíváink társadalmilag meghatározottak, és visszatükrözik azt, ahogyan egy adott társadalom viszonyul egy erőszakos eseményhez, traumához (Toolan 2001). A nők elleni erőszak okozta traumák elbeszélése során az erőszakot átélő nők a kapitalista patriarchátus elvárásaival szemben helyezkednek el, olyan történeteket mesélnek el, amivel kapcsolatban a társadalomnak az az alapvető elvárása, hogy el legyenek hallgatva és láthatatlannak maradjanak (Rose 1999).

A kutatásom során huszonöt nővel készítettem félig strukturált interjúkat, akik vagy a múltban, vagy az interjú időpontjában is részesei voltak a prostitúciós iparnak. Tíz interjút készítettem magyar nőkkel Zürichben, akik a város egyik – Langstrassénak nevezett – belvárosi utcájában árultak szexet illegálisan (Dés 2018). Zürichben szociális munkásként voltam jelen, egy alacsonyköszöbű szolgáltatást nyújtó, a város által működtetett intézménynél. Három nővel, akik Budapesten voltak részesei a prostitúciós iparnak az interjú időpontjában, szociális intézményeken keresztül kerültem kapcsolatba, és az intézményekben készítettem el velük az interjút. A maradék tizenkét interjút olyan nőkkel készítettem, akik már kiszálltak a prostitúciós iparból és az interjú időpontjában menedékházakban éltek. Magyarországon a menedékházak azok az intézmények, amelyek a bántalmazott nőknek, illetve a szexuális célú emberkereskedelem áldozatainak nyújtanak férőhelyet, miután kiléptek egy bántalmazó párkapcsolatból, illetve a szexiparból.⁵ Két titkos menedékházban készítettem interjúkat, az egyik állami fenntartású, a másik egyházi fenntartású menedékház volt. A menedékházak elérhetősége azért titkos, mert fontos, hogy a bántalmazó fél ne tudja, hova menekült a partnere, illetve a szexuális célú emberkereskedelem áldozatai esetében a futtatók miatt szükséges, hogy ne legyen információ arról, hova menekült az áldozat. A titkos menedékházakban a terápia lehetősége jellemzően elérhető a nők számára, tehát a prostitúciós iparban való ténykedésük során, illetve az előtte szerzett traumatikus élményekkel kapcsolatban a legtöbb nő terápiás folyamatban volt abban az időszakban, amikor az interjút készítettem velük. A terápiás folyamat iránya, a terapeuta személye és látásmódja befolyásolhatja a traumánarratívákat, hiszen egy terápiás folyamatban a traumatikus eseményeknek a terapeuta és a páciense közösen adnak új jelentéseket. Emellett a trauma feldolgozásának folyamata, illetve az új jelentések társítása a traumához a terápia során megteremti a lelki távolság lehetőségét az erőszakot átélt áldozat számára, ami szintén jelentős hatással van a trauma elbeszélésére (Herman 2011 [1992]: 236–254).

Az interjúalanyaim tizenkilenc és negyvenéves kor között voltak. A nők, akik még benne voltak a prostitúciós iparban, inkább a korai húszas éveikben jártak, míg azok a nők, akikkel menedékházakban készítettem az interjút, harminc és negyven év közöttiek voltak. Az interjúalanyaim többsége mélyszegény háttérrel rendelkezett és cigány származású volt. Narratívákat anonim módon interpretálok a tanulmányban, amikor a velük készített interjúkból idézek, álneveket használok.

Mindegyik nő, akivel interjút készítettem, több helyszínen árult szexet élete során, jellemzően eleinte Magyarországon nagyobb városokban, majd ezután több helyszínen Nyugat-Európában. Ahogy azt már jeleztem, feltűnő különbségek voltak megfigyelhetők azon nők narratívái között, akik már kiszálltak a prostitúciós iparból, és azok narratívái között, akik még benne voltak az iparban. Ebben sok külső tényező is szerepet játszott: azokkal a nőkkel, akikkel Zürichben készítettem interjút, előre megbeszéltem egy időpontot, hogy legyen elég időnk és terünk a hosszabb beszélgetésre. Ettől függetlenül abból az időszakból vettem el az idejüket, amikor pénzt is kereshettek volna, tehát nyomás volt rajtuk, hogy minél gyorsabban végezzünk az interjúval. Emellett sokszor érezhető volt rajtuk a félelem azzal kapcsolat-

⁵ A menedékházak működtetését a 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról (51. §), és a 15/1998. (IV. 30.) NM-rendelet szabályozza.

ban, hogy túl sok információt osztanak meg velem. Ez a félelem szólhatott a futtatójuk felé is, tehát, hogy ne mondjanak nekem el olyan információkat, ami dühöt váltana ki belőle, vagy sok esteben akár arról is, hogy ne szerezzen tudomást róla, hogy beszéltek velem. Zürichben szociális munkásként voltam jelen elsősorban, tehát a szerepem kettős volt. Azt, hogy sokszor az volt az érzésem, nagyon odafigyelnek a nők arra, mit mondanak el nekem és mit nem, a kettős szerepem is magyarázhatja.

Sokszor az volt a benyomásom az interjúk során, hogy a nőket, akikkel beszélgetek, ritkán kérdezik meg bármiről, ritkán kerülnek olyan helyzetekbe, amikor számítana, hogy honnan jönnek, kik ők, mi a véleményük arról, ami velük történik. Tehát sokszor nehézséget okozott nekik, hogy válaszoljanak a kérdéseimre, melyek során alapvetően az ő személyes tapasztalataikra voltam kíváncsi. Azoknak a nőknek azonban, akiknek a prostitúciós ipar csupán a múltjukhoz kötődött, volt egy narratívájuk magukról, az iparról, és arról, hogy mi történt velük a prostitúciós iparban. Ebben sok esetben a különböző segítő és terápiás folyamatok is segíthették őket, melyek során már gyakran beszéltek az életükről, a prostitúciós iparban szerzett élményeikről.

Hydén (2008) kiemeli, hogy amikor érzékeny témákról végzünk kvalitatív kutatást, mindig ott a veszélye annak, hogy az interjúalanyunkhoz képest hatalmi pozícióba kerülünk, még abban az esetben is, ha nincs közöttünk formális hatalmi viszony, mint például szociális munkás-ügyfél szerep, ami köztem és a Svájcban szexet áruló interjúalanyaim között jelen volt. A hatalmi egyenlőtlenség az interjú során az interjú műfaja miatt is jelen van: az interjúalany élete legérzékenyebb részleteit meséli el, miközben ő a kutatóról nem sokat tud meg az interjú készítése közben. Emellett a legtöbb esetben az osztályviszonyok által meghatározott hatalmi egyenlőtlenségek is jelen voltak az interjúim készítése során (Katona 2017): egy felsőbb osztálybeli nő készített interjút jellemzően alsó osztálybeli háttérrel rendelkező nőkkkel.

Az interjúalanyaim sokszor olyan témákról beszéltek, melyek fontos fordulópontot jelentettek az életükben, meghatározták az életük mindennapjait, és az én kutatásom esetében ezek jellemzően erőszakos és traumatikus élmények voltak. Ezek élmények, melyekhez erős érzések kapcsolódnak: fájdalom, düh, félelem, sokszor büntudat és szégyen. Tehát nem könnyű róluk beszélni és a hozzájuk kapcsolódó érzéseket megélni. Azonban sokszor jó hatással is lehet a trauma feldolgozására a traumatikus élmények elmesélése, kontextusba helyezése (BenEzer 1999). Több olyan interjúalanyom is volt, akikkel menedékházakban készítettem interjút, és kifejezetten azzal a céllal mesélték el, ami velük történt, hogy másokkal ne történhessenek meg ugyanilyen események.

A szakirodalom *etikai másnaposságnak* hívja a kutató szégyenét azzal kapcsolatban, amikor mások történeteit a saját szakmai előmenetelére használja fel (Lofland és Lofland 1995: 28). A szégyen nem is akkor meghatározó, amikor a kutató a kutatást csinálja és interakcióban van az interjúalanyival, hiszen ott jelen van a helyzetben, párbeszédet folytat az interjúalanyával, hanem később, amikor az interjút legépeli, illetve amikor elemzi, íráshoz használja azt. A nők, akikkel beszéltem, sokszor féltettek tőle, hogy túl sok lesz nekem az információ, amit elmondanak, és nem tudok megbirkózni velük. Az interjúk során hiába voltak ők azok, akik életük talán legtraumatikusabb élményeit mesélték el nekem, engem féltettek attól, hogy túl sok lesz nekem, ami velük történt, és nem fogom érzelmileg elbírní. És sok szempontból igazuk is volt: valóban ott ült előttük egy – sok esetben a sokadik – láthatóan középosztálybeli háttérrel rendelkező, az „egyetemi dolgaihoz” interjút készítő nő, akinek,

még ha van is a nők elnyomásáról sokféle személyes tapasztalata, lehet, hogy azzal a szintű kiszolgáltatottsággal és kizsákmányolással, amit az interjúalanyaim tapasztaltak gazdasági kiszolgáltatottságuk során, még soha nem találkozott. Még ha a közös, a nők elnyomásáról szerzett élményeink helyenként teret is adtak a kapcsolódásra és arra, hogy legyen egy közös identitásunk, ami mentén pozicionáljuk magunkat a világban, az interjúalanyaim számára és számomra is tiszta volt, hogy gazdasági előnyeim okán nem sok esélyem van rá, hogy valaha is olyan szintű elnyomással kelljen szembenéznem, amilyennek ők az áldozatai voltak.

Erőszak- és traumanarratívák

Az erőszakeseemények elbeszélése

A kutatások azt bizonyítják, hogy a prostitúcióban élő nők nagy arányban szenvednek a PTSD tüneteitől (Farley, Cotton, Lynne, Zumbek, Spiwak, Reyes, Dinorah és Sezgin 2004; Farley 2010 [2003]; Farley, Baral, Kiremire és Sezgin 1998). A disszociatív zavarok, szorongásos tünetek szintén felülreprezentáltak a körükben (Ross, Farley és Shwartz 2004). Hydén (2008) az „Érzékeny témák elbeszélése” című tanulmányában különbséget tesz a megrázó, traumatikus élmények tapasztalása között és aközött, hogy valakinek tudása van a vele megtörtént eseményekről. Ahhoz, hogy az embernek tudása legyen a saját tapasztalatairól, fontos, hogy tere és lehetősége legyen arra, hogy a vele megtörtént eseményekre reflektálni tudjon, és hogy kontextusba tudja helyezni az élményeit. Amíg nem adunk jelentéseket a tapasztalatainknak és amíg nincs lehetőségünk jelentést adni nekik, addig elbeszélni is nehéz őket. Ez a folyamat a traumatikus események esetében hangsúlyosan igaz lehet (BenEzer 1999). Azok a nők, akikkel akkor készítettem interjút, amikor még jelen voltak a prostitúciós iparban, az élet természetes részét képező eseményekként interpretálták a velük megtörtént erőszakos eseményeket, mint amelyek nem voltak különösebb hatással rájuk. Tehát az elbeszélésükben a nők elleni erőszak patriarchális narratívája (Rose 1999) jelent meg. Emellett a prostitúciós iparban jelenleg is használt nők narratívái az erőszak- és traumaeseményekről jellemzően nagyon rövidek voltak. Rita elmesélte, hogy egyszer „egy szerb csávó le akarta löni”, de nem lett belőle nagyobb ügy. Kiemelte, hogy a férfi félreértésből akarta lelőni, mert a másik két szobatársa kirabolta a férfit, tehát megvolt az oka az erőszaknak. Az elbeszélése alapvetően olyan volt, mintha egy izgalmas történetét mesélne el, amiből aztán nem lett valódi probléma:

Hát egyszer egy szerb csávó le akart löni. De ez egy félreértésből adódott, ugyanis két másik lánnyal voltam együtt egy szobában, és akkor, amíg én üzletben voltam, egy másik lány meglopta ezt az embert. Én nem is tudtam róla, mert én se hallottam, hogy bejött a szobába. És ez a csávó másnap visszajött, ugye én felengedtem a szobába, mert én nem tudtam róla, hogy bármi probléma lenne, és egyik pillanatról a másikra fegyvert rántott, hogy azonnal adjam vissza a pénzt. Mondtam, hogy tessék? Az egészben az volt a legszebb, hogy németül nem is értettem igazán, mert pár hónapja voltam itt. És mondta a másik lány, hogy semmi probléma, hívunk rendőrt. De mondtam neki, hogy ember, egy fegyver van a fejemenél, úristen, és azt mondod, hogy semmi probléma? De igazából nem volt utána belőle baj (Rita).

Szandra és Móni, amikor feltettem nekik a kérdést, hogy érte-e már őket erőszakos élmény a prostitúciós iparban, egy mondatban válaszoltak. Jelezték, hogy erőszakos élmény történt velük, de nem mentek bele az események részletezésébe és a saját érzéseiket sem verbalizálták az eseményekkel kapcsolatban. Amikor olyan nőkkel beszélgettem, akik még benne voltak a prostitúciós iparban, az volt a jellemző, hogy nem részletezték az élményeket, tapasztalatokat, amik megtörténtek velük, főként akkor nem, ha erőszakeseleményekről, traumáról volt szó.

És erőszakos élmény ért itt?

Ért. Tavalý. Hát nem adtam vissza a pénzt az embernek, részeg volt, és utána megvert (Szandra).

És ért már erőszakos élmény, mióta itt dolgozol?

Hát, volt már egy-kettő, igen.

És tudnál mondani példát?

Hát, hogy így kérték vissza a pénzt, vagy tényleg ki kellett dobnia valaki másnak az embert, vagy nem élvezett el, és azért volt dühös, ilyenek (Móni).

Azok a nők, akikkel menedékházakban beszélgettem, sokkal inkább tudták narrálni a velük megtörtént eseményeket. Előfordult, hogy kigúnyolták a kérdésemet, volt, hogy cinikusan keretezték az erőszakélményeiket, illetve sokszor azt is kifejezték szóban, amikor nem akartak valamiről beszélni, illetve nem tudtak valamit verbalizálni. Kitti kigúnyolt, amikor feltettem neki a kérdést, hogy volt-e annak hátránya, hogy szexet árult a prostitúciós iparban. Amikor megkérdeztem, hogy voltak-e hátrányai a prostitúciós iparnak, a következőt válaszolta:

A főbb problémáim talán azok lehettek, hogy folyamatosan bilincsre voltam rakva egy ágynak a széléhez. Konkrétan. És ha nem kerestem meg a napi limitet, ami minimum 1000 euró, akkor megettem elég sűrűn a béretem (Kitti).

Julinak a cinizmus volt a stratégiája arra, hogy tudjon beszélni a vele megtörtént erőszakeseleményekről, melyek az egész életére meghatározó hatással voltak:

Apám, azonkívül, hogy alkoholizmus volt a fő hobbija, azonkívül a gyerekek molesztálása is, így többek között az én életem is ebbe a kategóriába tartozott (Juli).

Viki azt fogalmazta meg, hogy nem tudja megfogalmazni a prostitúciós ipar hátrányait, nem tud kiemelni konkrét dolgokat, amiket hátránynak élt meg az iparban, annyira rossz volt számára minden körülmény.

Minden. Nem tudom kifejezni azt. Maga a körülmény, meg volt ott minden. De nem, egyszerűen nem ismertem senkit, a férfiakról ne is beszéljünk, szóval minden, minden téren, minden. Enni nem ettem abban a két hétben. Én nagyon tönkre voltam. Most engem nem boldogított a pénz, de tudtam, hogy a családomnak szüksége van rá és én mindent megtettem (Viki).

Hydén (2008) a bántalmazott nőkkel végzett kutatásai során szerzett tapasztalatai alapján a tér fontosságát is kiemeli a narratív kutatásokban. Hangsúlyozza, hogy a bántalmazott nők, amikor otthagyják bántalmazó partnerüket, nem csak a bántalmazó párkapcsolatból lépnek ki, hanem egy olyan térbe kerülnek át, ahol kapnak arra lehetőséget, hogy új jelentéseket adjanak az élettörténetüknek, az élményeknek, amiket a bántalmazó párkapcsolatban átéltek.

Ez a prostitúciós iparban megtapasztalt erőszaknarratívákra is igaz lehet, hiszen a nők, akik még benne vannak a prostitúciós iparban, ugyanolyan kockázattal vannak kitéve a további erőszaknak, nem kapnak teret arra, hogy új jelentéseket társítsanak az élményeikhez. Az új tér a menedékházakban nem csak az erőszaktól mentes teret jelenti, hanem a terápia lehetőségét is magában rejt, ami segíthet verbalizálni a traumát, beépíteni és jelentést adni az erőszakeseeményeknek az énnarratívában (Herman 1996). Ettől a trauma elbeszélése is könnyebbé válik, megfogalmazhatóvá válnak az események. Amíg a menedékházakban tartózkodó nők kifejeztek érzelmeket a traumák narrálása során, addig a prostitúciós iparban az interjú készítésekor is tevékenykedő nők, ha beszéltek is hosszabban az erőszakélményeikről, különösebb érzelmek nélkül tették ezt. Az érzések verbalizálásának képtelensége és a traumához kötődő érzések elfojtása egy pszichés trauma tünete is lehet (Herman 2011 [1992]: 66).

Patriarchális szex és prostitúció

Az interjúim során nagyon ritka volt, hogy a nők, akikkel interjút készítettem, ne számoltak volna be erőszakos élményekről, amik érték őket a prostitúciós iparban. Még ha arra a kérdésemre, hogy érte-e őket erőszak a prostitúciós iparban, azt is válaszolták, hogy nem, később akkor is sokszor előjött az interjú során, hogy követtek el ellenük erőszakot valamilyen formában, még ha sokszor ők maguk relativizálták is az erőszak súlyosságát. Sára, aki az interjúkészítés idején Zürichben árult szexet, azt mesélte, hogy nem történt vele erőszak, amióta benne van a prostitúciós iparban. De jelezte, hogy a prostitúciós iparban folyamatosan jelen van az erőszak, ahogyan az erőszaktól való folyamatos félelem is:

Hát igazából én mindig attól félttem, hogy ne hogy bántsanak már. A mai napig ez a félelmem. Tehát nekem még soha nem volt problémám ez alatt a két év alatt, tehát engem még nem bántottak. Mert annyi rosszat hallani, megverik a nőket megerőszakolják, a pénzüket ellopják (Sára).

Hanna, aki az interjú idejében Zürichben árult szexet, így válaszolt a kérdésemre, hogy érte-e erőszakos élmény, amióta jelen van a prostitúciós iparban:

Hát, talán nemrég. Így az utóbbi időkben. De az nem erőszak volt végül is. Erőszakosan az ember nem viselkedett velem, le tudtam kezelni a dolgot, természetes az emberek megfizetik azt, hogy felmenjél, és ha egy kicsit nagyobb méret van alatta, ugye azt mi nem toleráljuk, meg fáj, de az ember ugye azért jön és nem válogat. Megkérem rá szépen, volt rá már példa, hogy bevéreztem, fájtnak. De hát végül is bocsánatot kért, elnézést kért, csak nem beszélt az én nyelvemet, francia volt. Én meg azt tényleg nem beszélem (Hanna).

Hanna bizonytalan volt benne, hogy az, ami az „üzlet” során történt vele, nevezhető-e erőszaknak. A narratívájában megjelenik, hogy fizikai fájdalmat okozott neki a férfi, de ez beletartozik a „szerződésbe”, amit a férfival kötött. A nőknek, akikkel interjúztam, és még szexet árultak a prostitúciós iparban, jellemzően bizonytalanságot okozott, hogy definiálják az erőszakot, eldöntsék, mit lehet erőszaknak nevezni és mit nem. Bizonytalanok voltak abban, hogy ami velük történt, az erőszaknak számít-e, vagy sem. Az erőszak definíciója kapcsán a prostitúciós iparban lévő nőknek nehézséget okozhat maga a prostitúció természete: onnantól kezdve, hogy legitim nők testét pénzért cserébe használni (Dworkin 1993; MacKinnon 1993), nehéz meghatározni, hogy melyik cselekmény számít erőszakosnak, amit a használók a nők testével tesznek, és melyik nem.

Laura, akivel egy menedékházban készítettem interjút, kiemelte, hogy folyamatos halál-félelme volt a prostitúciós iparban, emellett azt is, hogy folyamatosan igyekezett leplezni a félelmét, ahogyan a többi nő is, elvárásnak érezte azt, hogy nem szabad a félelmet kimutatni.

Tehát halálfélelmem volt folyamatosan, mindig azt mondtam, hogy nem félek, nem félek, mások előtt én is azt mutattam, amit a többi lány (Laura).

Tehát a nők egymás előtt is láthatatlanná teszik azt, hogy félnek a prostitúciós iparban, ami sok esetben kizárhatja egymás támogatását és a külső segítség kérését is veszélyesebb helyzetekben, hiszen nem szabad a félelemről nyíltan kommunikálni egymás között. Emellett ebből következően a félelemérzet is egyéni problémaként kereteződhet a prostitúcióban használt nők számára, nem csak annak elbeszélhetetlensége miatt, hanem amiatt is, mert úgy érezhetik, egyedül ők félnek az iparban, míg mások nem.

Viki két hétig árult szexet Németországban, mert a férje és annak családja anyagi nehézségekkel küzdött. A következőképpen beszélt az ottani élményeiről:

Ez a két hét olyan volt nekem, mint egy év. Soha nem csináltam, én minden üzletnél sírtam, én ott tönkre voltam. Úgyhogy azt nem is lehet elfelejteni, mert sírtam, zokogtam minden percben. Ugye a pénz nem boldogít, de jó, ha van (Viki).

Több nő, akivel menedékházakban beszélgettem, megfogalmazta, hogy valójában az összes üzlet megvisező volt számára – tehát maga az, hogy a testüket kellett árulniuk, traumát jelentett számukra.

Életút és trauma összekapcsolása

Aközött, hogy hogyan keretezik a prostitúcióba kerülés okait azok a nők, akik még szexet árulnak, és azok, akik már kiszálltak a prostitúciós iparból, a legjelentősebb különbség az volt, hogy a még a jelenben is a prostitúciós iparban lévő nők szinte kizárólag a szegénységet nevezték meg a prostitúciós iparba kerülés okaként, tehát a gazdasági kényszert. A gazdasági kényszer mellett néhányan a futtatókat, a férfiakat is megemlítették, akik „belemanipulálták” őket a prostitúciós iparba (vö. Dész 2018: 199–200). A gazdasági kényszer szinte minden olyan nőnél is megjelent, akivel menedékházakban készítettem interjút, azonban az előzetes traumákat is megnevezték, mint a prostitúciós iparba kerülés okát. Ez a különbség a narratívákban fakadhat abból is, hogy a menedékházakba jellemzően olyan nők kerülnek be, akik emberkereskedelem áldozatai, tehát bizonyítottan volt futtatójuk, aki belekényszerítette őket a szexiparba. Azonban a prostitúciós iparhoz való közelség és távolság is magyarázhatja az iparba való bekerülésről szóló narratívákban való különbséget, beleértve az érzelmi távolságot is (Herman 2011 [1992]: 236–254). Vera megfogalmazta, hogy szerinte több lehetősége lett volna az életében, ha a családja támogatja, és nem ilyen nehéz a gyerekkora. Kitti a gyerekkori incestus történetét nevezte meg a prostitúciós iparba kerülés okaként, és azt, hogy annak hatására minden lehetőséget megragadott, hogy el tudjon menekülni otthonról:

Sokkal több mindent elérhettem volna az életben, ha lett volna egy olyan családom, aki tényleg támogat és lökdös és nem visszahúz (Vera).

Hát én ebbe úgy kerültem bele elsősorban, hogy tízéves koromban édesapám megerőszakolt, és onnantól menekültem otthonról. És mindig kerestem párt, aki mellettem van, aki biztonságot nyújt valamilyen szinten, és ugye ezt nagyon szeretnék kihasználni (Kitti).

Számos kutatás bizonyítja, hogy a prostitúciós iparba került nők között felülreprezentáltak vannak jelen azok a nők, akik előzetes traumákat szenvedtek el, többek között a gyerekkori szexuális visszaélés áldozatai is felülreprezentáltak vannak jelen a szexiparban (Hotaling 1999; Council of Prostitution Alternatives 1991: 139–155; Stark és Hodgson 2004). Ahogyan arról már szó volt, a traumák elbeszélése alapvetően akkor tud biztonságossá válni, amikor a traumatikus esemény áldozatai biztonságban érzik magukat és azt is biztonságosnak élik meg, hogy beszéljenek a traumatikus élményeikről. Így vannak tapasztalataik a trauma narrálásáról, arról, hogy a trauma hogyan tud helyet kapni egy új én- és világképben. Alapvetően azokra a dolgokra emlékezünk a leginkább, melyek jelentősek voltak az életünkben és nagy hatással voltak az énnarratívánkra, illetve a világról alkotott képünkre. Sokszor tragikus, megrázó események is szert tesznek ilyen szerepre. Azonban abban az esetben, amikor az egész önképünk és világképünk kérdőjeleződik meg egy esemény hatására, az emlékezetünk másképpen működik (Van Der Kolk 2014: 172–199). Gyakran igyekszünk elkerülni és elnyomni magukban a traumatikus eseményt és az arra emlékeztető, ahhoz kapcsolható történeteket. A nők ellen elkövetett erőszak esetében ezek a folyamatok még nehezebbek a társadalom szexista attitűdjei miatt, melyek megerősítik az erőszak és a trauma verbalizálhatatlanságát.

Az erőszak mint az egyén felelőssége, vagy az erőszak, mint valami, ami a prostitúciós iparral jár

A társadalmi intézmények gyakran individuális problémaként keretezik a nőkkel megtörtént erőszakot, az egyén felelősségeként állítják be azt, hogy az erőszak megtörténhetett: megkérdőjelezzük, relativizálják és az áldozatot hibáztatják azért, hogy az erőszak megtörtént vele (Start és Flitcraft 1988: 115–152). Tehát a társadalom felelősségét, az egyenlőtlen társadalmi struktúrákat leválasztják a jelenségről. A prostitúciós iparban még benne lévő nők elbeszéléseiben gyakran megjelent a nők elleni erőszak patriarchális narratívája (Rose 1999) abban az esetben is, amikor a másokkal megtörtént erőszak történeteket mesélték el. Visszatérve Hanna elbeszéléséhez, Hanna azt mondja, hogy ő kezelni tudja, ha valaki erőszakos vele: „Erőszakosan az ember nem viselkedett velem, le tudtam kezelni a dolgot”. A kontrollérzet illúziója megjelent a legtöbb olyan nő narratívájában, akik a jelenben is a prostitúciós iparban voltak. Ahogyan az áldozathibáztatás is gyakori narratíva volt azokkal a nőkkel kapcsolatban, akikről lehetett tudni, hogy erőszak áldozatai voltak, *tehát nem tudták jól kontrollálni a helyzetet, nem vigyáztak eléggé magukra*. Az olyan erőszak eseményeket, amelyek másokkal történtek, sokszor úgy keretezték, mintha azért történtek volna meg velük, mert azok a nők nem tudtak kellően vigyázni magukra, valamit rosszul csináltak. Eszter így fogalmazott a többi nővel kapcsolatban:

Igazából szerintem itt a körülményekkel nincs baj, itt azzal van a baj, hogy nagyon sok a buta lány és csinálják a problémát maguknak (Eszter).

Az áldozathibáztatás az attribúciós elmélet szerint (Heider 1958) azon az individualista szemléleten alapszik, hogy az erőszakélményekért, a szexuális erőszakért nem a társadalmi struktúrák, hanem az adott egyén a felelős. Ezzel az önvédelmi mechanizmussal az egyének úgy érezhetik, hogy kontrolljuk van a velük történő események felett. Nem úgy, mint akkor, ha megneveznék a felelős társadalmi struktúrákat. Ekkor, hogyha az adott személy abba a társadalmi csoportba tartozik, amelyik nagyobb kockázattal lehet áldozata az erőszaknak (tehát a nők elleni erőszak esetében nő), kimondaná, hogy nincs kontrollja afelett, hogy az erőszak vele is megtörténhet-e (Grubb és Harrower 2012). Zürichben a nőkkel való beszélgetéseim során sokszor szóba került egy-egy brutálisabb és híresebb erőszak történet, ami a környéken történt prostitúcióban élő nőkkel, azzal az automatikus védelmi reakcióval, hogy hogyan múlt az adott személyen az, hogy erőszak érte. Az áldozathibáztatás mechanizmusa szintén hozzájárul ahhoz a strukturális folyamathoz, hogy a nők elleni erőszak láthatatlan legyen a társadalom számára.

Azoknak a nőknek a narratíváiban, akik már kiszálltak a prostitúciós iparból, a többi nő, akikkel együtt árultak szexet, sokkal inkább a közösség és szolidaritás narratívájában jelent meg annak ellenére, hogy a rivalizálást mint állandó jelenséget a prostitúciós iparban a nők között az iparhoz való közelségtől és távolságtól függetlenül szinte mindenki megemlíttette. A prostitúciós iparból már kikerül nők narratíváiban az erőszak sokkal inkább úgy jelent meg, mint ami a prostitúció mint jelenség természetéből fakad, és aminek a nők, annak következtében, hogy benne vannak az iparban, az áldozatai.

Kata és Berta nem tudtak kiragadni egyetlen dolgot, ami rossz volt a prostitúciós iparban, hanem önmagában az, hogy részt kellett venniük benne, traumatizálta, lelkileg megviselte őket:

Ugye azt most tudni kell, lehet, hogy hülyén fogom felfogni, a kurva az kurva is marad. Ebből nagyon nehéz kijutni. Mert, ha van valakinek és azt el tudja felejtetni, jó, a kurvaságot nem, mert tényleg szenvedtem ezzel, lelkileg is kivoltam, tönkre voltam, meg testileg is úgy éreztem magam, mintha kihasználnának. És szerintem ezt fel lehet dolgozni, mert a régi múltamat is elfelejtettem, de ugyanúgy az eszembe van meg eszembe is fog lenni ez a kurvaság meg...na mindegy, és ennyi (Kata).

Mi? Semmi. Kurva, kurva. Tök mindegy. Teljesen mindegy. Hátrányai az, ami a lelki dolgok, amik belül zajlanak, azok (Berta).

Tehát prostitúció és erőszak kapcsolatát nem úgy beszélik el, mint egy egyszeri eseményt, ami bizonyos egyénekkal megtörténik a prostitúciós iparban, hanem mint egy társadalmi jelenséget, ami természeténél fogva erőszakkal jár és lelkileg megviselő. Ahogyan azt is megfogalmazzák, az, hogy egyszer a prostitúciós iparnak a részesei voltak, azt is jelenti, hogy az iparban szerzett trauma örökké meg fogja határozni azt, hogy kik ők, az identitásuk része marad.

Juli elbeszélésében a többi nővel vállalt közösség érzése mellett a bűntudat is megjelent.

Magyarországon csak átutaznak ezek a lányok. Egy-kettő volt, aki konkrétan magyar volt, a többi román, erdélyi vagy a környező országokból, például Szlovákia. Nagy álmokat kergettek. Ebből sok pénz lesz. Sokan beleroppantak. Nem fizikailag feltétlen, lelkileg. Sok bántalmazást éltem meg és láttam. És nem csináltam semmit (Juli).

Juli narratívájában az erőszak úgy jelenik meg, mint aminek ő és sokan mások is az áldozatai voltak, akik benne vannak a prostitúciós iparban. Juli elbeszélésében a büntudat érzése is megjelenik amiatt, hogy nem tudta megvédeni a többi nőt, akiket szintén erőszak ért, és erőfeszítéseket sem tett a védelmükben. A büntudat gyakran megjelent az interjúk során, amikor erőszakról és halálesetekről volt szó, amit erősített az interjúalanyaimban, hogy az elbeszélések alapján a nők között az iparban inkább a versenyzés – kit szed össze több pénz – és a futtatók általi versenyeztetés a jellemző, mint a nők közötti szövetség. A traumatizálódók esetében gyakori a büntudat érzése amiatt, hogy nem tudtak segíteni a társaiknak, akik ugyanabban a helyzetben voltak, mint ők. Még abban az esetben is, ha a segítségnek semmiféle materiális lehetősége nem volt, hiszen ők is ugyanabban a kiszolgáltatott helyzetben voltak. Van der Kolk (2014: 184–203) például háborús veteránokkal, nők elleni erőszak túlélőivel folytatott terápiás munkája során folyamatosan találkozott a büntudat jelenlétével az erőszakot átélt, megölt társak miatt.

Összegzés

Tanulmányom célja, hogy összehasonlítsam és bemutassam a prostitúciós iparban benne lévő nők és az iparból kiszállt nők erőszak- és traumanarratíváit a tőkés világrendszer kontextusában. A prostitúciós ipar rétegzett, a következtetéseimet az iparban jelen lévő és az iparból kiszállt nők egy adott csoportjának tapasztalatai alapján hozom, az interjúalanyaim alsó osztálybeli háttérrel rendelkező, félperifériás országokból származó nők voltak, akik jellemzően a félperiférián és a centrumországokban is árultak szexet. Az erőszakkal kapcsolatos élményeik a régiók szerint nem különböztek.

A prostitúciós ipar és az erőszak elválaszthatatlansága az interjúnarratívák során a prostitúciós iparban kötött konkrét „üzletek” kapcsán is artikulálódott: onnantól kezdve, hogy a férfiak szexuális kielégülésük érdekében nők testét vásárolják meg pénzért, nehéz volt a nőknek meghatározni, hogy az „üzletlen” belül mi számít erőszaknak és mi nem. Sok nő, akivel interjút készítettem és már kiszállt a prostitúciós iparból, megfogalmazta a magától az „üzletlőtől” való undor érzését, illetve a félelmét az „üzletek” közben és magával az iparban való jelentéssel kapcsolatban. Emellett azon keresztül is megjelent az erőszak leválaszthatatlansága a prostitúciós iparról, hogy az interjúalanyaimat attól függetlenül, hogy még részesei voltak-e az iparnak vagy sem, jellemzően érte erőszak. Még ha páran nem is számoltak be arról, hogy közvetlenül erőszak áldozatai lettek volna, az erőszaktól való félelmükről és az iparban folyamatosan jelen lévő erőszakról ők is beszéltek. Az interjúk során az a narratíva is megjelent, hogy az erőszaktól való félelmet az iparban nem szabad kimutatni, a nők között van egy kimondatlan megegyezés, hogy úgy kell tenni, mintha az erőszaktól való félelem nem lenne jelen.

A prostitúciós iparban az interjú idején is benne lévő nőknek az elbeszéléseik során gyakran nehézséget okozott az erőszakeseemények elbeszélése, rövid, és sokszor érzelemmentes válaszokat adtak. Az elbeszéléseik során gyakran egy patriarchális (Rose 1999), individualista keretezésű narratívájuk volt az őket ért erőszakeseeményekről: gyakran megjelent a narratívák során a kontrollérzet illúziója és többi nő hibáztatása, akik áldozatai voltak erőszaknak a prostitúciós iparban. Az erőszakeseemények úgy voltak keretezve, hogy azok a nők, akiket erőszak ért a prostitúciós iparban, valamit rosszul csináltak. Emellett az iparba kerülés és

az iparban történő események kapcsán a nők saját magukat is gyakran hibáztatják (Kato-
na 2017), az egyenlőtlen társadalmi struktúrát leválasztva a narratíváikról és a nők elleni
erőszak jelenségéről. A prostitúciós iparból már kikerült és kiszállt nőknek sokkal inkább
volt egy strukturális, társadalmi keretezésű narratívájuk az erőszakeseeményekről, amiknek
életük során és a prostitúciós iparban ki voltak téve. Az életútjukat, előzetes traumáikat in-
tegrálták a prostitúciós iparban szerzett élményeik elbeszélésébe, és az erőszakeseeményeket
sokkal inkább a prostitúciós iparral járó jelenségeként értelmezték, mint egyéni és az ipartól
független eseményekként. Ahogyan a prostitúciós iparba kerülés kapcsán sem csak a gazda-
sági kényszerek jelentek meg mint kényszerítő tényezők, hanem az életútjukban elszenvedett
előzetes traumákat is integrálták a narratívájukba annak kapcsán, hogy hogyan kényszerül-
tek bele a szexiparba.

Ezek a jelenségek a trauma természetével is párhuzamba hozhatók: a nők elleni erőszak
által okozott traumára való reakciója az egyéneknek gyakran magában foglalja az arra való
törekvést, hogy a tudatukból kizárják a traumát az énképbe és a világképbe való integrálha-
tatlansága miatt, még ha a traumatikus élmények kizárása nem is tud megvalósulni (Van Der
Kolk 2014: 172–199). Emellett az erőszak folyamatos fenyegetésének hatására gyakran álta-
lánosán beszűkülnek a traumatizált egyének testi és érzelmi funkciói, a túlélésre korlátozód-
nak, ami sokszor az egyéb gondolatok és érzések elkerülésével jár. A folyamatos erőszaknak
kitett és fenyegetettségben élő személyek *a gondolatok szándékos elfojtása, a bagatellizálás és
az esetenkénti nyílt tagadás segítségével fokozatosan megtanulják megváltoztatni az elviselhe-
tetlen valóságot* (Herman 2011 [1992]: 111).

Az erőszak- és traumanarratívák különbségeiben a két csoportban fontos szerepet játszik
a tér- és időbeli távolság is a traumatikus eseménytől. A biztonságos tér és távolság a ve-
szélytől megteremti a lehetőségét annak, hogy az erőszakot átélt nők érzelmileg is távolabb
kerüljenek a traumatikus eseményektől sok esetben terápia vagy más külső támogatás hatá-
sára. Az érzelmi távolság teret ad adnak, hogy a traumatizált egyén új jelentéseket társítson a
traumatikus eseményhez, kontextusba tudja helyezni a történés körülményeit, és megkapja a
teret arra, hogy be tudja építeni egy új énképbe és világképbe a traumát okozó eseményeket
(Herman 1996; Hydén 2008; Van der Kolk 2014).

A trauma verbalizálatlansága a tőkés világrendszer által meghatározott egyenlőtlen tár-
sadalmi struktúrák láthatatlanná tételében is szerepet játszik (Werlhof 2007): elhallgatja a
nők elleni erőszak elbeszélését, a prostitúciós ipar természetét és a nők számára az iparral
járó félelmet és erőszakot. A prostitúciós iparról leválasztja azokat az egyenlőtlen társadalmi
struktúrákat, amik kitermelik az ipar létezését és meghatározzák annak működését. Tehát az
erőszak és a trauma láthatatlan marad a prostitúciós iparban, mert a nőknek a legtöbb eset-
ben nincs lehetőségük a veszély, a félelem és az erőszak artikulálására a veszély és a kiszolgál-
tatottság folyamatos jelenléte miatt. A biztonságos és támogató közegnek ezért van különö-
sen fontos szerepe a trauma feldolgozásban (Herman 1996). A trauma elbeszélhetetlensége
a prostitúciós iparban nem független a patriarchális társadalom elvárásaitól, tehát, hogy
a traumatizált személyt folyamatosan olyan benyomások érik, hogy a nők elleni erőszakhoz
kapcsolódó traumákról nem lehet és szabad beszélni, illetve, ha ez mégis megtörténik, ak-
kor az az áldozat felelősségének firtatásával, az erőszak relativizálásával jár (Platt, Barton és
Freyd 2009: 185–207). Tehát a nők elleni erőszakra és traumáról szerzett tapasztalatai és él-
ményei a prostitúciós iparban láthatatlanok maradnak, ahogyan a nők élményei általánosan
láthatatlanok a tőkés világrendszerben (Werlhof 2007).

Emellett sokkal hangsúlyosabban megjelent a többi nő iránt érzett szolidaritás és „testvériség” érzése a menedékházakban tartózkodó nők esetében azok felé a nők felé, akik szintén a prostitúciós ipar áldozatai voltak. A nők közötti versengés és szolidaritás kérdése is hangsúlyos lehet az egyéni erőszak- és traumaesemények keretezésében. A nők közötti, férfiakért folytatott versengést szintén a patriarchátus egyenlőtlen struktúrái termelik ki a férfiak hatalmi pozíciója mentén, mely előírja, hogy a férfiak elvárásainak kell megfelelni (Marion-Young 1990: 39–63). Ez a versengés akadályozza azt a folyamatot, hogy a nők megosszák egymással a hasonló tapasztalataikat a társadalomban, személyesen megtapasztalják a hasonló élményeik alapján a velük történt erőszakos események és traumák strukturális megalapozottságát (Herman 2011 [1992]: 19–22; Mies 1986: 6–44). Az interjúk során saját kutatói szerepem megélése azonban világossá tette, hogy az eltérő osztályhelyzet – még ha egészen biztosan személyiségem is erősen befolyásolta az interjúk menetét – sok esetben nem áthidalható a közös női élmények mentén. Az osztályhelyzet olyan mértékben teszi kiszolgáltatottá a nőket a patriarchális erőszaknak (Suchland 2015), hogy mind az interjúalanyaim számára, mind számomra egyértelmű volt a kiszolgáltatottságuk. Ebből fakadóan a patriarchátusban szerzett élményeink között lévő különbség is nyilvánvaló volt az interjúk során. Bár az utóbbi évtizedekben a nők elleni erőszakot keretező feminista mozgalom azóta volt meghatározó, mely a szexuális célú emberkereskedelem áldozatainak problémáit úgy keretezte, mintha e társadalmi probléma értelmezésében a közös női kapcsolódáson keresztül áthidalhatók és mellékesek lennének az osztálykülönbségek (Suchland 2015), a szex- és prostitúciós iparnak való kitettség jóval nagyobb arányban érinti az alsó osztálybeli és szegényebb régiókban élő nőket (Corrin 2005; Surtees 2008.; Shapkina 2014; Suchland 2015; Dés 2018).

Hivatkozott irodalom

- Betlen Anna (2010): Információhiány – elégtelen jogi háttér – ellátatlan rászoruló. In *Jog, jogvédelem, ellátás. Szakmaközi együttműködés kiépítése Magyarországon a prostitúció és szexuális kizsákmányolás céljából folytatott emberkereskedelem leküzdése és az áldozatok segítése érdekében. (Egy projekt eredményei)*. Betlen Anna, Matolcsi Andrea és Balogh Lídia (szerk.). Budapest: Magyarországi Női Alapítvány, 7–15.
- Acsády Judit (2002): „Kellett nekünk feminizmus?»: „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In *A zárva várt nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Kovács János Mátyás (szerk.) Budapest: Sík Kiadó, 167–186.
- Ajdukovic, Dean (2004): Social Context of Trauma and Healing. *Medicine, Conflict and Survival* 20(2): 120–135, DOI: <https://doi.org/10.1080/1362369042000234717>
- American Psychiatric Association (1980): *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (3. kiadás.) Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing.
- BenEzer, Gadi (1999): Trauma Signals in Life Stories. In *Trama and Life Stories*. Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff és Graham Dawson (szerk.). London: Routledge, 29–45.
- Békes Vera A. (2012): *Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librium.
- Bolton, Derek és Jonathan Hill (1996): *Mind, Meaning, and Mental Disorder: The Nature of Causal Explanation in Psychology and Psychiatry*. Oxford: Oxford University Press.
- Barna Emília, Csányi Gergely, Gagyí Ágnes és Gerőcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika* (108–109): 241–262. DOI: <https://doi.org/10.32564/108-109.11>
- Brockmeier, Jens (2008): Language, Experience and the „Traumatic Gap”. How to Talk About 9/11?. In *Health, Illness and Culture. Broken Narratives*. Lars-Christer Hydén és Jans Brockmeier (szerk.). New York: Routledge, 16–35.
- Corrin, Chris (2005): Transitional Road for Traffic: Analysing Trafficking in Women from and through Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies* 57(4): 543–560. DOI: <https://doi.org/10.1080/09668130500105118>

- Council for Prostitution Alternatives (1991): Characteristics of 800 CPA Participants. In *Sex for Sale: Prostitution, Pornography, and the Sex Industry*. Ronald Weitzer (szerk.) New York: Routledge.
- Crippen, Megan (2015): Theories of Victim Blame. *Senior Honors Projects* (66): 1–27.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a periféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. *Fordulat* (24): 187–215.
- DeKeseredy, Walter és Marilyn Corsianos (2015): *Violence Against Women in Pornography*. London: Routledge.
- Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]): A félproletár háztartás a modern vilárendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat* (24): 53–87.
- Dworkin, Andrea (1993): Prostitution and Male Supremacy. *Michigan Journal of Gender and Law* 1(1): 1–12.
- Einhorn, Barbara (1993 [1991]): Hová lett a sok nő? A nők és a nőmozgalmak Kelet-Közép Európában. *Tér és Társadalom* 7(1–2): 51–57.
- Farley, Melissa, Isin Baral, Merab Kiremire és Ufuk Sezgin (1998): Prostitution in Five Countries: Violence and Post-traumatic Stress Disorder. *Feminism & Psychology* 8(4): 405–426. DOI: <https://doi.org/10.1177/0959353598084002>
- Farley, Melissa, Ann Cotton, Jacqueline Lynne, Sybille Zumbeck, Frida Spiwak, Maria E. Reyes, Dinorah Alvarez és Ufuk Sezgin (2004): Prostitution and Trafficking in Nine Countries. *Journal of Trauma Practice* 2(3–4): 33–74. DOI: https://doi.org/10.1300/J189v02n03_03
- Farley, Melissa (2010 [2003]): *Preface*. In *Prostitution, Trafficking and Traumatic Stress*. New York: Routledge.
- Grubb, Amy és Harrower, Julie (2008): Attribution of Blame in Cases of Rape: An Analysis of Participant Gender, Type of Rape and Perceived Similarity to the Victim. In *Aggression and Violent Behavior* 13(5): 396–405.
- Herman, Judith L. (1992): Complex PTSD: A Syndrome in Survivors of Prolonged and Repeated Trauma. *Journal of Traumatic Stress* 5(3): 377–391. DOI: <https://doi.org/10.1002/jts.2490050305>
- Herman, Judith L. (2011 [1995]): *Trauma és gyógyulás: az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Hotaling, Norma (1999): What Happens to Women in Prostitution in the United States. In *Making the Harm Visible: Global Sexual Exploitation of Women and Girls*. Donna M. Hughes és Claire Roche (szerk.). Kingston, Rhode Island: Coalition Against Trafficking in Women, 239–251.
- Hydén, Lars-Christer (2008): Narrating Sensitive Topics In *Doing Narrative Research*. Molly Andrews, Corinne Squire és Maria Tamboukou (szerk.). London: Sage: 121–136
- Katona Noémi (2017): Szégyen és hallgatás A kutató szerepe a prostitúció elbeszélésében. *Szociológiai Szemle* 27(2): 68–87.
- Lofland, John és Lyn H. Lofland (1995): *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont: Wadsworth Publishing.
- Lykke, Nina (2010): *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. London: Routledge.
- MacKinnon, Catharine A. (1989): Sexuality, Pornography, and Method: Pleasure Under Patriarchy. *Ethics* 99(2): 314–346.
- MacKinnon, Catharine A. (1993): Prostitution and Civil Rights. *Michigan Journal of Gender & Law* 1(1): 13–31.
- Marion-Young, Iris (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Melegh Attila, Gábor Dóra, Gresits Gabriella és Hámos Dalma (2018): Abandoned Hungarian Workers and the Political Economy of Care Work in Austria. *Review of Sociology* 28(4): 61–87.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London: Zed Books.
- Moran, Rachel (2019 [2013]): 6. fejezet. Az első nap. In *Kifizetve. Utam a prostitúción át*. Budapest: Közkincs Kiadó.
- Naples, Nancy A. és Barbara Gurr (2013): Feminist Empiricism and Standpoint Theory: Approaches to Understanding the Social World. In *Feminist Research Practice: A Primer*. Sharlene Nagy Hesse-Biber és Patricia Lina Leavy (szerk.). Boston: Sage, 4–41.
- Patent Egyesület (2019): *Az Áldozatvédelmi Irányelv gyakorlati megvalósulása párkapcsolati erőszak áldozatainak tapasztalatai alapján. Vicatis kutatási beszámoló: Magyarország*. Interneten: <http://patent.org.hu/alphaindex/dokumentumok/a> (letöltve: 2020. június 12.).
- Pintér Judit Nóra (2014): *A nem múlt jelen: trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan.
- Platt, Melissa, Jocelyn Barton és Jennifer J. Freyd (2009): A Betrayal Trauma Perspective on Domestic Violence. In *Violence Against Women in Families and Relationships*. Evan Stark és Eva S. Buzawa (szerk.). Westport: Greenwood Press. 185–207.
- Portes, Aljendro és Böröcz József (1989): Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives On Its Determinants And Modes Of Incorporation. *International Migration Review* 23(3): 606–630. DOI: <https://doi.org/10.2307/2546431>

- Rose, Susan (1999): Naming and Claiming: The Integration of Traumatic Experience and the Reconstruction of Self in Survivors' Stories of Sexual Abuse. In *Trama and Life Stories*. Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff és Graham Dawson (szerk.). London: Routledge, 160–179.
- Ross, Colin, Melissa Farley és Harvey L. Schwartz (2004): Dissociation Among Women in Prostitution. *Journal of Trauma Practice* 2(2): 3–4, 199–212. DOI: https://doi.org/10.1300/J189v02n03_11
- Sanders, Teela, Maggie O'Neill és Jane Pitcher (2009): *Prostitution. Sew Work, Policy & Politics*. London: Sage.
- Secombe, Wally (2018 [1974]): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. *Fordulat* (24): 31–51.
- Shapkina, Nadia (2014): The International Division of Reproductive Labor and Sex-Trafficking Commodity Chains. In *Gendered Commodity Chains. Seeing Women's Work and Households in Global Production*. Wilma Dunaway (szerk.) Stanford, CA: Stanford University Press, 190–205.
- Smith, Dorothy E. (2005): *Institutional Ethnography: A Sociology for People*. Oxford: Rowman Altamira.
- Stark, Evan (2012): Looking Beyond Domestic Violence: Policing Coercive Control. *Journal of Police Crisis Negotiations* 12(2): 199–217. DOI: <https://doi.org/10.1080/15332586.2012.725016>
- Stark, Christine és Carol Hodgson (2004): Sister Oppressions. *Journal of Trauma Practice* 2(3–4): 16–32. DOI: https://doi.org/10.1300/J189v02n03_02
- Stark, Evan és Anna Flitcraft (1988): Dual Trauma of Women Battering. In *Post-traumatic Therapy and Victims of Violence*. Frank M. Ochberg (szerk.). New York: Brunner, 115–152.
- Suchland, Jennifer (2015): *Economies of Violence. Transnational Feminism, Postsocialism and the Politics of Sex Trafficking*. Durham és London: Duke University Press.
- Surtees, Rebeka (2008): Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe Considering the Other Side of Human Trafficking. *European Journal of Criminology* 5(1): 39–68. DOI: <https://doi.org/10.1177/1477370807084224>
- Toolan, Michael (2001): *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*. (2. kiadás.) London: Routledge.
- Van der Kolk, Bessel (2014): *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. London: Penguin Books.
- Virágh Szabolcs (2011): Trauma és történelem találkozása. Emlékezet reprezentáció és rítus. *BUKSZ* 23(2): 161–170.
- Walby, Sylvia (1990): *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Blackwell Publisher.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History* 16(4): 387–415. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0010417500007520>
- Werlhof, Claudia von (2007): No Critique of Capitalism without a Critique of Patriarchy! Why the Left is no Alternative. *Capitalism Nature Socialism* (18)1: 13–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455750601164600>
- Werlhof (2020 [1980]): Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról. *Replika* (117–118): 11–18.
- West, Candace és Don H. Zimmerman (1987): Doing Gender. *Gender and Society* 1(2): 125–151. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>

Dés Fanni

Szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); doktorandusz, BCE Szociológia Doktori Iskola (Budapest)

Nők és a tudomány



Vera Rubin looks through a telescope at Vassar College in 1947. Credit: Vassar College, courtesy AIP Emilio Segrè Visual Archives

Takács Izolda

Nők a tudományos elitben

A nemi identitás tartalma és a nemi sztereotípiák kölcsönhatása
az akadémikus nők karrierjében Magyarországon

Absztrakt: Amíg a magyar társadalomban a nők egy része teljességgel elutasítja a nemi sztereotípiák minden megnyilvánulását és kollektíven lép fel a megváltoztatásukra, addig másik részük elfogadja azokat, melyek közvetett akadályt jelenthetnek, ha érvényesülni akarnak a férfiak által felülreprezentált területeken. A tanulmányom elsősorban azt vizsgálja, hogy a Magyar Tudományos Akadémia női tagjai számára mit jelent nőnek lenni, milyen a viszonyuk saját társadalmi csoportjukhoz a sajátosságok, a tulajdonságok, az érdekek és értékek szempontjából, továbbá milyen módon jelenik meg az „esszencializáló” diskurzus a saját életükben, karrierjükben. A tanulmány felveti azt a kérdést is, hogy vajon a kivételek (a női akadémikusok) a hagyományos megítélés és a normák további megerősödéséhez vezetnek, vagy ellenkezőleg, elindult-e a korábbi (férfitöbbségű) zárt rendszer átalakulása hazánkban. A vizsgált női akadémikusok számára vajon mennyire szükséges vagy fontos, hogy a tudományban megjelenjen a női perspektíva („a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontja”)? Mindezek tükrében vajon miben különböznek egymástól a nők – egy látszólag homogén csoport tagjai –, és hogyan alkotnak különböző típusokat a női identitás alapján?

Kulcsszavak: akadémikus nők, tudósnők, nemi identitás, nemi sztereotípia

A nők szignifikánsan alacsony száma az akadémiákon és a vezető szerepekben a mai napig jelentős részben a társadalomban uralkodó és a különböző nemi sztereotípiák által legitimált „nemi rendben” (*gender order*, Nagy 2018) keresendő. Ennek eredményeképpen a nők továbbra is háttérbe szorulnak a pozíciók újraelosztása során.

Ezért nem csupán azokra a kérdésekre kell válaszolni, hogy karrierjük során milyen akadályokkal találkoztak az akadémikus nők, vagy hogy sikerült-e áttörniük az üveglapot, illetve milyen kompromisszumokat kötöttek (család vagy karrier?), milyen nehézségekkel járt a bekerülésük erre a férfiak által dominált területre, hanem arra is, hogy milyen explicit és implicit megnyilvánulásai vannak a nemi sztereotípiáknak a nők önmeghatározásában, és milyen módon jelenik meg az esszencializáló diskurzus a saját életükben, karrierjükben. Korábbi kutatások ugyanis rámutattak arra, hogy nemcsak a férfiak, hanem sokszor maguk a nők is támogatják a „szexista mítoszokat” (az öndiszkrimináció,¹ önsztereotipizálás és internalizálás által), ami közvetett akadályt jelenthet, ha a nők érvényesülni akarnak a férfiak felülreprezentáltságával jellemezhető területeken.² Tehát a nők körében is jelen van eltérő erősséggel a jóindulatú, az ellenséges³ és a modern szexizmus is. De amíg általában a nők egy része többé-kevésbé egyetért ezekkel a sztereotípiákkal, addig másik részük teljességgel elutasítja minden megnyilvánulásukat, és kollektíven lépnek fel a megváltoztatásuk érdekében (Becker és Wagner 2009: 487).

Mindez vajon hogyan jelenik meg a magyar tudományos elitben? Milyen az akadémia nőtagjainak hozzáállása a nőkérdéshez? Kimutatható-e körükben a már említett „öndiszkrimináció”, a sztereotip fenyegetettség (*stereotype threat*, Steele és Aronson 1995)? A nemi sztereotípiák, a „szexista hiedelmek” milyen módon vannak jelen a vizsgált tudósnoknél? Ezek alapján milyen különböző társadalmi nemi identitástípusok különíthetők el? Az általánosan vizsgált tudósoknál⁴ megjelenik-e egyáltalán az esszencializáló diskurzus, és ha igen, milyen formában? Az akadémiai doktori címmel rendelkezők esetében mennyire erős a nőkkel

1 Az öndiszkrimináció (*self-discrimination*) kapcsán lásd Anker és munkatársai megjegyzését: „Az üveglapon-metaphora nem feltétlenül csak egy külső, objektív akadály meglétére utal, hanem arra is, hogy a nők maguk sem választanak bizonyos foglalkozásokat és munkákat, noha megtehetnék, azaz »öndiszkrimináció« áldozatai lehetnek” (Anker et al., idézi: Nagy és Primecz 2010: 8).

2 A szakirodalom az ehhez hasonló jelenségeket az úgynevezett „Goldberg-paradigmaként” keretezi. Philip Goldberg 1968-as kísérlete során a diákok két csoportjának azonos esszét kellett értékelniük. Az egyetlen különbség az volt, hogy először férfit, utána nőt neveztek meg szerzőnek. Az eredmény kimutatta, hogy a fent említett, mélyen gyökerező nemi előítéletek végül elhomályosították az értékelők objektivitását. A hagyományos női témákat kivéve ugyanis rosszabbul értékelték a női névvel ellátott szöveget akkor is, ha ugyanaz volt, mint amilyenek egy férfi neve szerepelt (Brooks 2013: 45). Egyes elemzők azt is fontosnak tartották megjegyezni, hogy a kutatások eredményei szerint nem csak a férfiaknak vannak nemi előítéleteik. Valójában mind a férfiak, mind a nők kedvezőbbben értékelik a férfiakat, mint a nőket, még azonos teljesítmény esetén is (Lincoln et al. 2012: 308).

3 Maga a szexizmus fogalma a nemekkel kapcsolatos attitűdök összefoglaló kifejezése, amelyek nem kizárólag negatívak lehetnek. Létezik ugyanis jóindulatú szexizmus is, amelyek bár pozitív érzelműek, ugyanakkor mégis a hagyományos sztereotípiákat erősítik. Glick és Fiske a szexizmust olyan többdimenziós konstrukciónak írták le, amely két szexista attitűdre terjedt ki, jelesen az ellenséges és a jóindulatú szexizmusra. Az ellenséges szexizmus alatt a szexizmus olyan aspektusait értették, amelyek mintája Allport klasszikus előítélet-fogalma (Glick és Fiske 1996: 491).

4 Ahogy a kutatási mintánál is olvasható lesz, a női akadémikusokkal és az MTA doktora címmel rendelkező tudósnokkal készítettem interjúkat.

való azonosulás jelensége, milyen a viszonyuk saját csoportjukhoz? Mi jelent számukra nőnek lenni a női sajátosságok, tulajdonságok, érdekek és értékek szempontjából?

Alkalmazott módszer és minta, további kutatási kérdések

A kutatási kérdésekre az MTA nőtagjaival készített félig strukturált interjúk segítségével kerestem a választ, melyeket 2017 decembere és 2018 szeptembere között készítettem, összesen 32 nővel: 11 akadémikussal (rendes vagy levelező tag), illetve 21 akadémiai doktorral.⁵ Ebben az időszakban a Magyar Tudományos Akadémia 344 rendes és levelező tagja között mindössze 24 nő volt, ami 6,7%-os arányt jelentett, az MTA 2689 doktora között pedig 418-an voltak, ami 15,5%. (Azóta, a 2019-es akadémikusválasztással, 8,7%-ra emelkedett az arányuk az akadémikusok körében, vö. Lamm-Nagy [2019].) A kutatónők átlagos életkora 65–80 év között volt. Mindössze 4 interjúalany volt 60 év alatti, közülük egy az 50. életévét még nem töltötte be.⁶

Azért választottam kifejezetten az akadémikusok és az MTA doktora címmel rendelkezők csoportját, mert ez az a terület, amely még ma is megőrizte rendkívül nagyarányú férfiitbbségét (93,3% az Akadémián, 85,5% az MTA-doktorok között). És miután a nők alig néhányan (6,7%, 15,5%) jutnak el ma is a tudomány legfelső szintjeire, érdemes megvizsgálni, hogyan jelenik meg ebben a közegben nemcsak a nőkérdéssel szembeni attitűd, de milyen a problémához (nők alacsony aránya az Akadémián) való hozzáállásuk általában. Mert úgy tűnik, hiába kerül be egyre több nő a tudomány területére és szerez nagy arányban (45%) PhD-fokozatot, az Akadémián és az MTA doktorainak körében alig változik a számuk.

A minta kiválasztásánál szempont volt, hogy az interjúalanyok mindegyik tudományterületről képviseltetve legyenek, és ezzel azt is kimutathassam, hogy a hagyományosan férfiasnak minősülő műszaki és természettudományok területén (azon belül a mérnöki tudomány, a matematika vagy a fizika területén) érvényesülő nők között van-e lényeges különbség a fent említett kérdésekben a társadalom- és bölcsészettudományok képviselőihez képest. Kutatásomban az interjúalanyok között összesen 17 társadalom- és bölcsészettudós, illetve 15 természet- és műszaki tudós szerepelt. Feltételezem, hogy a tudósok narratívumaiból választ kaphatunk arra is, hogy például egy nő matematikus vagy fizikus valóban nehezen „melegszik-e” meg ezeken a területeken, és csak a rendkívül elkötelezett nők viselik-e el a férfias környezetet, ahogy ezt Hargittai Magdolna írta le könyvében (Hargittai 2015: 359). Ez utóbbi jelenségre a leggyakrabban az úgynevezett *chilling climate* kifejezést használják a szakirodalomban, mely azt jelöli, hogy egy adott munkahelyi környezetben meglévő férfiitbbség „idegen”, fagyos légkört hoz létre az oda bekerülő nők számára

5 Ez az elemzés egy nagyobb kutatás részét képezte, amelynek csupán az egyik aspektusa volt a női identitás vizsgálata.

6 Az interjúalanyokat első körben, hivatalos levélben (e-mail) kértem fel az interjúra, melyben pontosan ismertettem a kutatásom témáját. Ezen keresztül és/vagy telefonos egyeztetést követően beszéltünk meg egy nekik alkalmas időpontot. Az interjúkészítés pontos helyére vonatkozó kikötéseim nem voltak. Egyetlen kritérium egy zavartalan helyszín kijelölése volt. Ezt vagy az Akadémia épületének egyik terme, vagy a kutatók munkahelyi irodája jelentette. Más esetben külső helyszíneken, lakásukban került sor a tematikus beszélgetésre. Az interjú elkészítése átlagosan 1–1,5 órát vett igénybe, a beszélgetés rögzítése diktafonnal történt. Ezután szó szerinti átiratot készítettem az idézhetőség érdekében, így segítve az értő elemzést. Négy esetben az interjúalany nem járult hozzá ahhoz, hogy a beszélgetésről hangfelvétel készüljön. Akkor jegyzeteléssel oldottam meg az információ rögzítését.

(Nagy 2017). Ennek eredménye az, hogy az egyéni mobilitás egyetlen lehetséges útja a nők számára az asszimiláció marad, ami a férfias jellemzők percepcióját jelenti. Feminista teoretikusok erre a jelenségre a jelkép (*token*) fogalmát használják. Ez a kifejezés a legfelsőbb szinteken, a férfias szakmák kontextusában az ott tevékenykedő, jelentős kisebbségben lévő nőkre vonatkozik, akik kivételt képeznek, és nem jellemzően, nem „természetesen” nemükre szabottan, tehát nem a csoportjellemzőt erősítve, hanem mintegy a határon túlról kerülnek a „férfiak világába” és asszimilálódnak. Azokon a területeken tehát, ahol a nők jelentősen alul-reprezentáltak, mindig két lehetőségük van; vagy (1) a „hűvös klíma” elviselése, mivel ellenkező esetben lemorzsolódnak,⁷ kiveti őket az ellenséges környezet, vagy az (2) asszimiláció, a férfissá válás, ami a *nemi identitásuk egyes aspektusainak feladását* jelenti (Nagy 2014).⁸ Ezzel a férfias szakmákban szerepet kapó nők nem változtatják meg a *status quót*, hanem paradox módon megerősítik.

Ezek az asszimilációs folyamatok több dimenzióban is megjelenhetnek, lehetnek fizikai, kulturális és társadalmi szerepjellemzők átvételei (Block et al. 2011: 577). Például „Irigaray szerint, ha egy nő teoretikusként akar megszólalni, úgy fog beszélni, mint egy férfi, vagyis imitálni fogja a férfiak beszédmódját. Femininitása egyszerűen nem kaphat hangot az uralkodó filozófiai diskurzusban” (Moi 1995: 250).⁹

Ha a fentiekkel egyetértünk, megvizsgálhatjuk azt is, hogy vajon a kivételek (a női akadémikusok) a hagyományos megítélés és a normák további megerősödéséhez vezetnek, vagy ellenkezőleg, elindult-e a korábbi zárt (férfi-többségű) rendszer átalakulása hazánkban. A feszültség, mely a nők közötti különbözőség és a női csoporttal való azonosulás kettősségében tételezhető, az akadémikus nők körében is megfigyelhető? A nőkérdések mentén miben különböznek a nők egy látszólag homogénebb csoportjának tagjai, és hogyan alkotnak különböző típusokat?¹⁰ Vajon számukra mennyire szükséges vagy fontos, hogy a tudományban

7 Erről a témáról lásd például a *Lányok útja a műszaki diplomáig* című kutatást, melyben többek között felmérték, hogy e területen mik lehetnek a nők nagyarányú lemorzsolódásának okai (http://www.krolify.hu/OEGENDER/oegender_kvali_finalfn.pdf).

8 Nagy Beáta *Háttérben* című könyvében többek között arra világított rá, hogy annak ellenére, hogy a nők teljesítményük alapján bekerülhetnek/bekerülnek a műszaki-informatikai pályákra, sőt remekül helytállnak, az intézményes körülmények sok esetben egy idő után mégis kivetik őket. Ennek oka, hogy a szervezeti milió a férfias tulajdonságokat fogadja el, így a nők idegennek érzik magukat benne, hacsak nem adják fel a nemi identitásuk egyes aspektusait (Nagy 2014: 59). Ez jellemző a munkahelyi szervezetekre általában is: „Legtöbbször napjaink nagy részét munkaszervezetekben töltjük, melyet még mindig férfiak urálnak. A legerősebb szervezeti pozíciókat szinte teljes egészében a férfiak foglalják el, kivéve azt a néhány biológiai értelemben vett nőt, akik társadalmilag férfiként működnek” (Sorenson, idézi Acker 1990: 139). Ez alapján a nőknek általában két lehetőségük volt a szervezetekben: vagy az, hogy (1) a vezetői pozíciókban gyakorlatilag férfimódra voltak jelen és dolgoztak, vagy (2) felvállalták a támogató háttérszerepeket, az alacsonyabb státusú feladatköröket és asszisztensi, titkárnői állásokban dolgoztak, amivel tulajdonképpen „háztartási” szerepeket töltöttek be a munkaszervezeteken belül (Nagy 2017: 60).

9 Megemlíthető még a nők útkeresése, a saját nyelv kérdése, a hangkeresés, s mindaz a nehézség, melyet még ma sem sikerült legyőzniük. Azok a nők, akik tollat ragadtak, úgy írtak és gondolkodtak, hogy azzal a férfiaknak tetsző és az ő ideológiáik által alkotott eszmei keretekben maradjanak. Gondolok itt például a női írók szegénylenős lírai énjére is. „Amit eddig nők nőkről írtak, a férfiak körül való rókafarkcsóválás” – írja Mill emblemikus művében, a sokat idézett *A nők alárendeltségében*” (Kádár, idézi Takács 2017: 148).

10 Az általam vizsgált nők többségükben értelmiségi családban nőttek fel, egyiküknél sem volt jellemző a nagy-családos modell. Hasonló történelmi kontextusban voltak értelmezhetők a korai évek és a családi háttér jellemző jegyei is. A politikai-ideológiai rendszer jelentős változása ellenére is kimutatható volt az az általános tendencia, miszerint a tudományos karrier, akadémikusság alapvetően származásfüggő, és a kulturális tőke, a szülők társadalmi státusa befolyásolta szignifikánsan. Ugyanakkor a pályakezdetnek, az egyetemre jutásnak már nem volt feltétele az értelmiségi háttér.

megjelenjen a női perspektíva („a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontja”, vö. Harding [1991]). Harding ezt a sajátos nézőpontot úgy írja körül, hogy a nők társadalmi szemlélete, tapasztalata nemcsak egyedülálló lehetőséget nyújthat a férfias elfogultság leleplezésére, de ugyanúgy a természeti és a társadalmi életre vonatkozó hagyományos állítások is megkérdőjelezhetők általa. Azt vallja, hogy nők és férfiak mindaddig nem tudják teljesen megérteni, megmagyarázni a világot, mindaddig nem ismerhetik meg a valódi lehetőségeiket, amíg a tudományok a világot elsősorban a domináns csoportok szemszögéből írják le és magyarázzák (Harding 1991: 59).¹¹

Elméleti háttér – korábbi kutatások a témában

A nő fogalmi konceptualizálásának nehézségei

A szubjektív női identitás egyik kritikus problémája a kortárs feminizmusnak. Noha a nők kategóriája központi szerepet játszik minden feminista diskurzusban, a nő fogalmát a feministák továbbra is nehezen tudják pontosan meghatározni, mivel áthatják a patriarchális kultúra konstrukciói; a patriarchális társadalom férfiközpontú logikája mindig is posztulátumként volt jelen (Takács 2017: 141), amely alapján a férfihatalom a nőt a *másikként* és *objektumként* határozta meg (lásd még Joó 2010;¹² Benjamin 1993).

A feminista teoretikusok ma is a nők konceptualizálásának nehézségeiről írnak, véget nem érő kutatást folytatnak a női identitás feltérképezésére, ami a *lapis philosophorum*hoz hasonlóan ugyancsak megfoghatatlannak bizonyul (Benjamin 1993). Egyes írások a tudományban, az irodalomban (Showalter 1994), a művészetben, a filmekben stb. megjelenő/megjelent női képeken keresztül próbálják beazonosítani a női identitás jellemzőit, míg mások az egyenlőségi törekvésekhez, a feminizmus különböző hullámaihoz kapcsolódó attitűd mentén. Akárhogy is, a nőiség, női identitás bőséges vizsgálati és megjelenési formái alapján logikusan feltételezhetjük, hogy például Shermannek¹³ és hozzá hasonlóan több feminista kritikusnak is tulajdonképpen az volt a szándéka, hogy a női identitást képlekenyek, (időben-térben) állandóan változóknak és többféleképpen írják le, nem pedig rögzítettnek és monolitikusnak¹⁴ (Benjamin 1993). Főleg, miután az identitástartalom bizonyos fókig társadalmilag is megoszlik, és az egyének különbözhetnek abban, hogy elfogadják és/vagy internalizálják a társadalom csoportról alkotott véleményét, sőt további eltérések lehetnek az azonosulás fokában (Van Breen et al. 2017).

11 Ezt megerősítve hozzáteszi azt is, ő például mindig a saját kultúrájának szemüvegén keresztül látja a világot, és annak hipotézisein keresztül gondolkodik (Harding 1991: 59).

12 Ezeket a belső és külső jegyeket ugyanúgy érintő jelzők pedig meghatározó módon alakították ki a nők magukról alkotott képét. A nők a férfimegitelés által visszatükröződve látják magukat jónak vagy rossznak, tehetségesnek vagy tehetségtelennek, nőiesnek vagy férfiasnak. „S az ő nőkről alkotott képeinek akarnak megfelelni a férfi által konstruált történelemben. A feminista elméletben a *male gaze* (férfitekintet) az ezen a területen végzett elemzéseknek összefoglaló megjelölése” (Joó, idézi Takács 2017: 136).

13 Cindy Sherman amerikai fotós az 1970-es évek vége óta folyamatosan szembesült a női identitás problémájával. Fotóival próbálta feltárni a nők közös társadalmi szerepeinek, személyiségeinek széles skáláját (Benjamin 2013: 1).

14 *Gender identity is not unitary*, lásd még Van Breen et al. (2017); Becker és Wagner (2009).

Jelen tanulmányban nincs arra mód, hogy ennek részleteibe elmerüljek, így csak áttekin-tem a legfontosabb kérdéseket, amelyeket szem előtt tartottam az egyes interjúk elemzésekor is. Alább bemutatom azokat a társadalmi nemi identitást feltérképező, népszerű modelleket, melyek segítettek értelmezni a tudós nők narratívumait és kialakítani a magyar nőtudósokra jellemző típusokat.

A nőiség és a feminitás elválasztása, illetve a nőkkel és a feministákkal való azonosulás kategóriái

Az előzőekből már következik az is, hogy egyes szerzők (Moi 1995) a feminitást és a nőiséget elválasztják egymástól. A nőiség fogalma értelmezésük szerint a biológiai nemre utal, míg a feminitás a nőiességre, mely azokat a tulajdonságokat jelöli, amelyeket a nők a szocializáció során sajátítanak el, vagy amelyeket nőiesnek tartanak.¹⁵ A legátfogóbb módon Toril Moi foglalta össze, hogy ez utóbbiak miként fonódnak össze vagy különülnek el. Úgy véli, bárhog is értelmezzük (a régi, partiarchális vagy az új, feminista módon) a feminitást, akkor is igaz, hogy: „a patriarchizmus el akarja hitetni velünk, hogy van valami, amit a nőiség lényegének tekinthetünk, s ez az, amit feminitásnak nevezünk. A feministák ezzel szemben el akarják oszlatni ezt a hiedelmet, szerintük a nők ugyan kétségtől a női nemhez tartoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindegyikük femininné is válik” (Moi 1995: 239).

Tehát sok más társadalmi identitáshoz hasonlóan a nemnek is erős a kulturális komponense (Van Breen et al. 2017). Sőt a társadalmi nemi szerep és a vele együtt járó kategorizációk elsajátítása az egyik legkorábbi és legerősebb formája a csoportidentitás belsővé tételének. Az emberek nagyobb valószínűséggel kategorizálnak és határoznak meg másokat genderalapon, mint faj, életkor vagy státus szerint. A társadalmi nemi identitás alapja a fizikai különbségekből fakadó társadalmi megkülönböztetés (Fiske és Glick 1996: 492). Éppen emiatt a női identitást vizsgáló tanulmányok abból indulnak ki, hogy bár nem tekinthetjük homogén csoportnak őket, a nők a saját csoportjukkal (amely a nőmozgalmak kezdetén létrejött közös sors, közös politikai-ideológiai, kisebbségi identitás alapján alakult ki) mégis érznek egyfajta közösséget. Neményi Mária szerint emiatt a nők helyzete hasonló más kisebbségi, hátrányos helyzetű csoportokéhoz (Acsády 2016). A feminizmus pedig politikai diskurzus, melynek története ama törekvés alapján értelmezhető, hogy a különbözőség mellett valamilyen ideológiai egységet hozzanak létre, és kiegyenlítsék az alacsonyabb státust (Acsády 2005; Czibere 2014).

15 Ahogy azt Chen és munkatársai (Chen et al. 2004) kimutatták, amikor arra kérték fel a nőket a vizsgálatban, hogy soroljanak fel öt olyan tulajdonságot, amelyek a nőkre mint csoportra jellemzőek, akkor azok, akik erősen azonosultak a nőkkel, ugyanazokat a vonásokat sorolták fel, mint azok, akik kevésbé azonosultak velük. Azok pedig, akik erősen azonosultak a nőkkel, inkább a nőket meghatározó (pozitív) vonásokkal határozták meg magukat, mint azok, akik kevésbé voltak elkötelezettek a nők mint csoport iránt (Chen et al., idézi: Van Breen et al. 2017: 2). Ez utóbbi jelenség az általam felvázolt 5. csoportban láthatóvá vált.

A női identitást Van Breen és munkatársai kétféle ortogonális dimenzióval jelenítették meg: (1) a *nőkkel való azonosulás* és (2) a *feministákkal való azonosulás* dimenziói mentén.¹⁶

Álláspontjuk szerint a *nőkkel való azonosulás* (feminitás) mértéke tükrözi leginkább azt a hozzáállást, amelyet a társadalom a női csoporttagsághoz rendel, ez ad választ például a „mit jelent nőnek lenni?” kérdésre a csoport jellemzői, érdekei és értékei szempontjából. Előrejelzi a csoportjellemzőkkel szembeni attitűdöket is, mint például a nőiességet és az önsztereotípiákat (Van Breen et al. 2017).

A *feministákkal való azonosulás* pedig elsősorban azt jelenti (és a későbbiekben én is így értelmezem), ami a „szexizmus fokozott megértésével és felismerésével jár a társadalomban, továbbá azt az elégedetlenséget tükrözi, ami a jelenlegi hatalmi megosztásokkal és a *status quo*-val szemben fennáll, valamint azt az attitűdöt, ami a kollektív fellépésben nyilvánul meg” (Van Breen et al. 2017: 2). Ezekre a megállapításokra támaszkodva tehát a szerzők a feminista azonosulás tartalmát a nők ama csoportja alapján határozták meg, melynek tagjai felismerik és visszautasítják saját hátrányos társadalmi helyzetüket, tehát a nemi egyenlőtlenségek ellen valamilyen formában fellépnek. Megmutatják azt is, hogy mit jelent nőnek lenni hátrányos helyzetben, egyenlőtlenségben és relatív státusban (Van Breen et al. 2017).

Végül vizsgálataik alapján további négy identitásprofilot alakítottak ki. Ha egy nő (1) nem azonosult sem a nőkkel, sem a feministákkal, az „alacsony azonosítók” típusába sorolták. Azok a nők, akik (2) erősen azonosultak a nőkkel, de kevésbé a feministákkal, a „hagyományos azonosítók” (a tradicionális nők) csoportját alkotják. Ellenben ha (3) erősen azonosultak mind a nőkkel, mind a feministákkal, már a „kettős azonosítók” típusáról beszéltek. Azokat a nőket pedig, akik (4) erősen azonosulnak a feministákkal, de kevésbé a nőkkel, az úgynevezett „megkülönböztető feminista” kategóriába sorolták a szerzők (Van Breen et al. 2017).

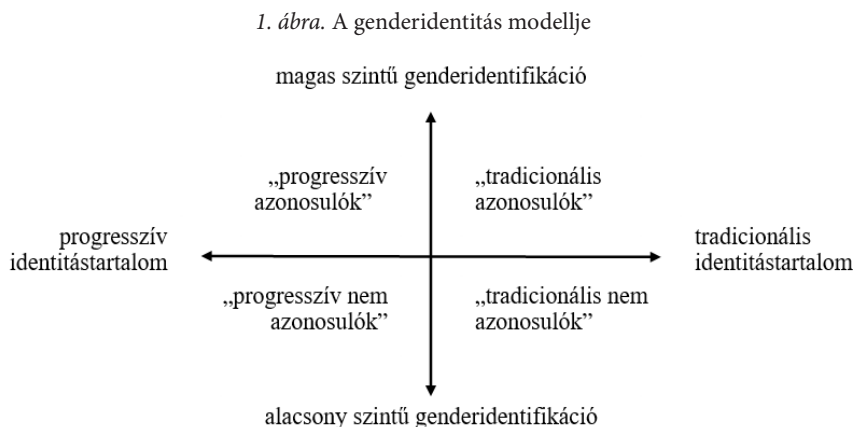
Ez a tipizáció átfedést mutat Becker és Wagner *gender identity* modelljével (GIM) is,¹⁷ akik ugyancsak négy kategóriát különítettek el. Ezek a (1) „progresszív azonosulók”, (2) a „hagyományos/tradicionális azonosulók”, a (3) „progresszív nem azonosulók” és a (4) „hagyományos/tradicionális nem azonosulók” (*progressive identifiers, traditional*

16 Van Breen és munkatársai (Van Breen et al. 2017) 4 különböző mintán keresztül vizsgálták a nőket. Az 1. mintában a Groningeni Egyetem 91 női hallgatója vett részt, akiknek az átlagéletkora 20,8 év volt, a legfiatalabb 18, a legidősebb 48 éves. A 2. mintában 121 résztvevőt toboroztak a spanyol Granadai Egyetem hallgatói közül. Az életkoruk 18 és 50 év között volt, átlagosan 19,75 év. A 3. mintában 201 nőt vizsgáltak, az életkoruk 16 és 68 év között volt, átlagéletkoruk 30,6 év. A 4. mintában 200 női hallgató vett részt, ugyancsak a Groningeni Egyetemen. Koruk 17 és 31 év között volt, az átlagéletkoruk 19,7 év. Mind a 4 mintában sokkal erősebb volt a nőkkel való azonosulás, mint a feministákkal, de továbbfejlesztették a különböző vizsgálatok eredményeit a *többszörös identitás megközelítése* fényében. Az elemzések megerősítették, hogy a *nőkkel való azonosulás* és a *feministákkal való azonosulás* a nemi identitás két jól megkülönböztethető aspektusát jelentik, amiből egyértelműen kitűnik, hogy a nemi identitás egyáltalán nem egységes még ezekben a csoportokban sem. Kimutathatók voltak ugyanakkor jelentős átfedések is, ahogy ezt a tanulmányomban is ismertetem.

17 Condor *Womanhood as an Aspect of Social Identity: Group Identification and Ideology* című munkájában kifejtett koncepciója szolgált modellként a GIM megalkotásakor Becker és Wagner számára, mely mű a saját kategóriaalkotásom számára is alapul szolgált.

identifiers, a progressively non-identified és a traditional non-identifiers) kategóriái.¹⁸ Ám a GIM alapja, hogy két egymástól teljesen független dimenzióval (tradicionális és progresszív) konceptualizálja a genderidentitást, míg a Breen és szerzőtársai által megkülönböztetett két aspektus (feministákkal és nőkkel való azonosulás) nem teljesen független egymástól, hanem a nemi identitás ortogonális komponensei, és együtt jelzik az identitás elemeit.

Mindenesetre Becker és Wagner modelljében a nők csoportjával való azonosulást egyrészt az erőssége mentén határozták meg, ami lehet alacsony vagy magas, másrészt a tartalma szerint, ami pedig hagyományos vagy progresszív (Becker és Wagner 2009; Vida és Kovács 2017).



Forrás: Becker és Wagner (2009: 489)

A női identitás egyik lehetséges kombinációja tehát náluk az (1) úgynevezett „progresszív azonosulók” csoportja, amely azokat a nőket jelöli, akik a női nemi csoporttal egyáltalán nem azonosulnak, elutasítják a nőiesség tradicionális meghatározásait. Továbbá úgy vélik, hogy ezek az attribútumok mesterséges jellegűek és a nők alárendeltségének fenntartására szolgálnak, ezért ezeket újra akarják definiálni (Becker és Wagner 2009; Vida és Kovács 2017). Azok a nők ellenben, akik (2) a „tradicionális azonosulók” csoportjába tartoznak, már internalizálják a hagyományos nemi identitást, és inkább szeretnek otthon maradni, gondoskodni a családjukról. Ők a nők-férfiak közötti hagyományos kapcsolatokban azonosítják magukat. Ezért a tradicionális, nőkhöz párosított tartalmakat elfogadják, attitűdjeik és viselkedésük minden területen a hagyományos szerepeket igazolja. Becker és Wagner Condor nyomán azt is kifejtették, hogy az ebbe a kategóriába sorolt nők nem gondolják és nem is tapasztalják, hogy nemük alacsonyabb státussal rendelkezne a férfiakhoz képest, nem is kérdőjelezi meg a helyüket a társadalomban. Sőt úgy gondolják, hogy a nők pozitívan különböznek a férfiaktól. Végeredményben ezzel mégis hozzájárulnak a nemi *status quo*

18 Becker és Wagner 1. mintájában 250 nő szerepelt, akik önkéntesen vettek részt a vizsgálatban. Életkoruk 20 és 65 év között volt (átlagéletkoruk 42 év). 22%-uk középiskolai végzettséggel, további 31%-uk egyetemi végzettséggel rendelkezett. 82 alkalmazott volt, akiknek 47%-a teljes munkaidőben, 53%-a részmunkaidőben dolgozott. 3%-uk homo- vagy biszexuális volt. A 2. minta hasonló volt, abban 222 nő vett részt, életkoruk 16 és 66 év között volt, átlagéletkoruk 26 év. A 3. mintában 106 nő vett részt, életkoruk 16 és 61 év között volt, az átlagéletkor 27 év. A 2. és a 3. vizsgálat online történt (Becker és Wagner 2009).

fenntartásához. Kvantitatív vizsgálatukból kiderült az is, hogy ebbe a csoportba leginkább a háziasszonyok és az antifeministák tartoznak (Becker és Wagner 2009: 490). (3) A „progresszív nem azonosulók” közé azokat a nőket sorolták, akik a női szereppel egyáltalán nem azonosulnak. Noha az idetartozó nők a férfiasnak tartott tulajdonságokat elfogadják és elismerik, illetve a nőkre vonatkoztatott negatív sztereotípiákat is, de saját magukat a kivételekhez sorolják. Ők azok, akik a férfiakat tekintik referenciacsoportjuknak. Ezért, ha ezek a nők bekerülnek egy magasabb presztízsű férficsoporthoz, kevésbé azonosulnak a női csoporttal (asszimilálódnak), sőt igyekeznek levetni magukról a nőiesnek tartott jellemzőket. Condor, valamint Becker és Wagner eredményei is igazolták, hogy miután az akadémiai sikerhez, eredményekhez is a férfias vonásokat társítják, ehhez a csoporthoz elsősorban a karrierista és az egyetemista nők tartoznak (Becker és Wagner 2009). (4) A negyedik csoport a „hagyományos/tradicionális nem azonosulók” csoportja. Az ide sorolt alanyok szerint a nők nem önállóak, amivel egyidejűleg elfogadják a hagyományos nemi szerepeket is. A szerzők szerint a nők ezzel a hozzáállással ebben az esetben is támogatják a nemi *status quó*t, ugyanakkor nem minősülnek sem különösebben nőiesnek, sem különösebben férfiasnak, sőt leginkább a férjükkel azonosulnak, nem pedig a saját nemi csoportjuk többi tagjával (Becker és Wagner 2009). Ebben a csoportba azokat a háziasszonyokat sorolták, akiknél nincs nagy szerepe a nőiességnek, a nemiségnek.

Ezzel szemben Van Breen és szerzőtársai úgy vélik, hogy olyan, többféle identitást is kimutató megközelítés szükséges (*multiple identities approach*, továbbiakban: MIA), amely a nemek közötti attitűdök további különbségeit (átfedéseit) is megjeleníti, amire a GIM ugyanakkor nem alkalmas. Nevezetesen azért, mert a prototípusok, illetve az egyes alcsoportok (*gender identity subgroups*) mellett további átfedések is megjelenhetnek.¹⁹ Kimutatták ugyanis, hogy *a*) a feministákkal való erős azonosulás, vagyis a politizált hozzáállás (ami megjelenhet például a pozitív diszkriminációhoz való hozzáállásban is) nem minden esetben zárja ki a feminitást. (Ellentétben azzal, ahogy ez Becker és Wagner progresszív azonosulóinál megjelenik.) Felhívták rá továbbá a figyelmet, hogy *b*) a női csoporttal való erőteljes azonosulás és a társadalmi helyzetükkel kapcsolatos érzékenység nem növeli automatikusan a politizált hozzáállást. Ugyanakkor kvantitatív mintájukban kimutatható volt azt is, hogy *c*) a nemi sztereotípiákkal szembeni kritikus hozzáállás leginkább a feministák körében mutatkozott meg, mégpedig azoknál, akik nem azonosulnak a nőkkel (Van Breen et al. 2017: 19). Ezek a finom átfedések egyáltalán nem jelennek meg Becker és Wagner GIM-jében.

Az eddigieket összegezve tehát beszélhetünk egyrészt a női nemhez tartozásról és külön feminitásról (nőiességről) mint egy alapvetően társadalmi konstrukcióról, másrészt pedig a női csoporttal való azonosulásról, továbbá egy olyan politizált identitásról is, amit többek között a feminizmus és a feminista kifejezések takarnak. Ezenfelül megkülönböztethetünk 4 jól elkülönülő csoportot mindkét megközelítésben, ám Van Breen és szerzőtársainak vizsgálatai rámutattak arra, hogy nem válik el olyan élesen egymástól a két fő dimenzió, mint Becker és Wagner modelljében. A kérdés tehát elsősorban az, hogy a személyes identitás és a nők csoportjával és/vagy a feministákkal való azonosulás, a tradicionális és a progresszív pólus milyen relatív viszonyban állnak egymással az én mintámban, azaz hogyan jelennek meg a fent említett „hagyományos” modellek egy elsőre homogénebbnek tűnő csoportban.

19 Ezeket az átfedéseket sok egyéb tényező befolyásolhatja még, például jellemzően a kultúra, a társadalmi-gazdasági kontextus, de a személyes életpátszlat, életút is.

Eredmények: a női kvótához való viszony

Jelen mintában a női csoporttal való azonosulás legkifejezőbbben a női akadémikusok számának emelkedésére alkalmazható vagy alkalmazandó eszközökhöz, a női kvótához fűződő viszonyban figyelhető meg (ez azonosítható a feministákkal való azonosulásban is). Ahogy említettem, ez nem jelenti azt, hogy azok, akik nem támogatják a pozitív diszkriminációt, egyáltalán nem azonosulnak a női csoporttal vagy a feministákkal, mindössze annyit, hogy a női kvóta mellett érvelőknél jóval explicitebb formában jelenik meg a csoportazonosulás is. Ezért legelőször ama fő szempont alapján, hogy fellépnek-e közösen az Akadémia szabályainak megváltoztatása érdekében vagy indifferensek a nemek és a tudomány kérdésével kapcsolatban, két nagyobb csoportra bontottam az interjúalanyokat. Azokra, akik (1) nem támogatják a pozitív diszkriminációt, illetve (2) akik *expressis verbis* a női kvóta pártján állnak.

(1) A tudós nők kiindulópontja az egyenlő feltételek megteremtésének szükségessége volt, de a legtöbben ezt kizárólag olyan eljárások segítségével képzelik el, melyekbe a pozitív diszkrimináció (női kvóta) nem tartozik bele, sőt utóbbit határozottan elleneztek is.

Akkor csak azért... mert nő vagyok, [...] nekem ez inkább nem [...] szóval a gyengéket kell segíteni, a nők meg nem gyengébbek a tudományban. Nem kérek a pozitív diszkriminációból! (22. alany, természettudós).

Én őszintén szólva nagyon nem szeretnék a női kvóta részeként bekerülni. Van annyi könyvem és egyéb, ami az akadémikusok többségével azt hiszem, hogy nagyságrendben összemérhető, hogy én nem igényelném a női kvótát (25. alany, társadalomtudós).

Ne legyen az, hogy egy kontingens miatt vesznek fel valakit, tessék megnézni a teljesítményét, ha jó, akkor jó, ha nem, nem. De nehogy már az legyen, hogy azért vesznek fel, mert én nő vagyok. Ez senkinek nem kell. Ettől sokkal inkább rátartiak vagyunk. A kvóta egy butaság (21. alany, természettudós).

(2) Mindössze néhányan voltak, akik ugyanúgy a meritumot tartották szem előtt, de felismerték a nők hátrányos helyzetét, amelyet leginkább a foglalkoztatásban tapasztaltak (lásd még az esélyegyenlőség két különböző felfogását),²⁰ emiatt pedig a pozitív diszkriminációt, mint eszközt is elfogadták volna az esélyegyenlőség elérése érdekében.

A kvóták arra jók, hogy eszükbe jusson, hogy nők is vannak a világon. Adott esetben olyanok, akik erre a pozícióra alkalmasak, vagyis, hogy emlékeztesse az ilyen helyzetben lévő túlnyomórészt férfitársadalmat arra, hogy egyáltalán nézzenek körül. Igaz, a kvótának megvan az a veszélye, hogy bizonyos esetekben kontraszelektívvé válik. De azt hiszem, hogy az előnye nagyobbak, mint a hátrányai (1. alany, társadalomtudós).

Teljesen mindegy, hogy minek nevezzük, de egyértelmű számomra, hogy egyrészt sokkal nehezebb egy nőnek az elejétől kezdve végig felfelé eljutni egy bizonyos pontra, mint a férfiaknak. Ezen valami módon segíteni kell, lehet akár pozitív diszkrimináció is, nekem tényleg mindegy, minek nevezzük (3. alany, természettudós).

²⁰ Az esélyegyenlőségnek két különböző felfogása lehetséges, a liberális és a radikális megközelítés. A kettő közötti legnagyobb különbség abban áll, hogy az egyenlő esélyek megteremtéséhez utóbbi (a tisztességes eljárások mentén) a pozitív diszkrimináció igénybevétele is támogatja (lásd még Nagy 2005: 52).

Miután a női csoporttal való azonosulást nem lehetett csak a pozitív diszkriminációhoz való viszony mentén értelmezni és beazonosítani, főleg, mivel a női akademikusok számának növelésére irányuló törekvések másféle eszközökkel is párosulhatnak (például az Akadémia választási szabályának megváltoztatása), az elemzés során világossá vált, hogy cizelláltabb módszerre lesz szükség. A női csoporttal való azonosulás alacsony vagy magas foka mentén létrehozott további dimenziók első körben a GIM alapján körvonalazódtak. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a jelen tanulmányban bemutatott és alkalmazott GIM csak a csoportosítást segítette, az elkülönített kategóriák szükséges, de nem elégséges módon alkalmazhatók a saját mintámban (főleg mivel kvalitatív vizsgálatot végeztem). Ezért a GIM-típusok nem fedték le az általam vizsgált csoportban megjelenő összes lehetőséget. A létrejött típusok ezért a fent kifejtett modellek, megközelítések (MIA) és a saját következtetéseim alapján jöttek létre.

Az interjúkat elemezve egyértelműen láthatóvá vált: annak ellenére, hogy a vizsgált tudósok hasonló családi háttérrel (diplomás szülők/támogató szülők), azonos tudományos címmel (MTA doktora) rendelkeztek, sőt a történelmi kontextus (államszocializmus) miatt hasonló lehetőségeik voltak, és karrierjük során ugyanazon politikai-ideológiai alapú akadályokkal szembesültek, sok kérdésben mégis eltérően vélekedtek a nők társadalmi szerepeinek egyes vonatkozásairól. Ezért először hasonló módon voltak csoportosíthatók, mint a nők egy nagyobb és diverzebb populációjában (ahogy Becker és Wagner GIM-jében és a Van Breen és munkatársai által alkalmazott MIA-ban megjelent).

A gender identity model alapján kialakított csoportok

Ahogy említettem, először négy fő csoportot alkottam a GIM segítségével. Ennek során egyértelmű volt, hogy a mintában a „tradicionális” elnevezés kizárólag a családi szerepekre, és nem a karrierre vonatkozik. A családi életükben a hagyományos szerepeket preferáló tudós-nők életpályája tehát az úgynevezett „kettős kötődésű” karriermodellel írható le, amely azokat a nőket jellemzi, akik a „családi karriert” és a „munkaerőpiaci karriert” egyaránt fontosnak tartják (Koncz 2016). A női csoporttal való azonosulás (*gender identification*) az általam vizsgált mintában is lehetett alacsony vagy magas szintű, míg tartalma szerint hagyományos vagy progresszív (vö. Becker és Wagner 2009).

(1. típus) Ebben a csoportban a női csoporttal való azonosulás magas szintű, míg tartalma szerint hagyományos és progresszív egyszerre. Ez az általam vizsgált tudós nők esetében azt jelenti, hogy míg az anyaszerepet illetően teljesen a hagyományos női szereppel azonosulnak, a tudományos területet és a karriert érintően progresszívek („kettős kötődésűek”).

(2. típus) A következő csoportban a női csoporttal való azonosulás szintén magas szintet mutat, de jellege szerint hagyományos/tradicionális. Náluk minden szerepben (otthoni munka és karrier) elkülönülnek a férfias és a nőies attitűdök. Tehát a horizontális szegregáció jelenségét (főként a vezető pozíciókat és a munkához való viszonyt illetően) természetesnek és szükségesnek vélik. Szerintük a nemek foglalkozás szerinti elkülönülése nem természetellenes, mert a nőknek és a férfiaknak mind biológiai, mind társadalmi okokból eltérő kompetenciáik, lehetőségeik vannak (Koncz 2011). Hozzáteszik ugyanakkor, hogy semmiképpen nem válhatnak ezek a csoportosítások társadalmi hátrányokká (lásd alább: „esszencialista azonosulók”).

(3. típus) A harmadik csoportba tartozók szintén fellépnek a nőiségre alapozva egységes csoportként, de ők már a jelenlegi megoszlásokkal szemben is megnyilvánulnak. Náluk a női csoporttal való azonosulás szintje ugyancsak magas, de tartalma szerint már kizárólag progresszív („progresszív azonosulók”).

(4. típus) Az utolsó csoport tagjai teljesen indifferensek a nemek kérdésével kapcsolatban. A női csoporttal való azonosulás náluk rendkívül alacsony szintű, míg jellege szerint progresszív. Az ide tartozók leginkább a klasszikus egyenjogúság hívei (lásd alább: „klasszikus egyenjogúsági” típus).

E kategóriákat főként az esszencializáló diskurzus és a nemi sztereotípiák, ezek részbeni vagy teljes elutasítása, a politizált attitűd, illetve a „normaszegés” és az atipikus szerepvállalások kérdései mentén tovább részleteztem. Így végül nemcsak a fenti négy típusba, de öt jól elhatárolható csoportba/modellbe lehetett sorolni a vizsgált tudósokat, amelyek végül kirajolták a tudósnők különböző típusait. Az alább felsorolt öt új csoport közös vonása, hogy a tagok elmondásuk alapján nem érezték soha, hogy nőként bármiféle hátrány érte volna őket a tudományos pályán. Ezenfelül mindegyik interjúalany egyetért abban, hogy a tudománypolitikát, mely például a vezetői szerepek vagy az akadémiai választás alapjaként szolgál, határozottan el kell választani a tényleges tudósi teljesítménytől, vagyis a „tiszta tudománytól” és a kutatómunkától.

A többféle női identitás alapján létrehozott típusok a tudós nőknél

1. csoport: a „kettős kötődésű” típus

Az első csoportba azokat a tudósnőket soroltam, akik alapvetően tradicionális felfogásúak a nő családon belüli szerepét illetően. Egyrészt igazak rájuk azok a csoportjellemzők, amelyeket a GIM írt le a tradicionális női szerepeket preferálók körében, hogy sok szempontból támogatják a nemi *status quót* (Becker és Wagner 2009). Másrészt a karrier és a tudomány tekintetében nem tesznek különbséget nők és férfiak között. Utóbbi szempont alapján tehát progresszívek, az egyenlőség hívei. Ebből kifolyólag az akadémikusi vagy a vezető szerepeket általában fontosnak vélik. Az e típusba tartozó interjúalanyok elfogadják és számolnak azzal a ténnyel is, hogy a nőknek sokkal többet kell dolgozniuk akkor, ha a férfi kollégáikhoz hasonló elismerést szeretnének kivívni maguknak, elsősorban abból kifolyólag, mert szerintük a családban a nőknek „kell” elvégezniük a munka nagy részét, ami számukra teljesen természetes:

A nőknek kell ugye a ház körül a legtöbbet dolgozni. Az én életemben is úgy adódott, hogy 10 férfit szolgálok pillanatnyilag, [...] a férjemet, a három fiamat és a 6 fiúunokámat. Ha nem tanultam volna meg szorgalmasan dolgozni gyerekkoromban, akkor bizony most elég nehéz helyzetben lennék (10. műszaki tudományok doktora).

Tehát gyakorlatilag én azt tartom, hogy egy normál női munkához hozzátartozik, hogy a gyereket én viszem a bölcsődébe (23. alany, természettudós).

Teljesen mindegy az életmű szempontjából, hogy egy vagy másfél évet otthon vagy. Én ezt így akkor megpróbáltam kiélevezni. Én például ezt az anyaszerepet nagyon nagyra és fontosnak is tartottam. A tudományos karrier [...] persze fontos az is, de az ember életében nem ez a legfontosabb (27. alany, társadalomtudós).

Hangsúlyozták azt is, hogy bár szükséges számukra a család támogatása, mégis úgy vélik, ha a női szerepből adódó többletfeladatok problémát jelentenek egy nőnek, azt semmiképpen sem az Akadémiának kell megoldania, és semmi esetre sem a pozitív diszkrimináció a megfelelő módszer, hanem az ilyen nehézségeket az életpálya jóval korábbi szakaszában kell kezelni. Főleg amiatt, mert egy ponton túl már senkit nem érdekel, ki hogyan, milyen áldozatok árán jutott el az akadémiai doktori vagy akadémikusi szintig.

Természetesen közben nevelgettem a fiaimat, akiknek a véleménye szerint nekik nem sok hátrányuk volt abból, hogy én közben ennyi minden mást csináltam, de az éjszakák hosszúak, és én viszonylag keveset alszom. Úgyhogy akkor nyugodtan tudtam bármit csinálni. [...] A magam részéről a női szerepet nagy örömmel töltöttem be, és nem tudok negatívumokról beszámolni (10. műszaki tudományok doktora).

Végző soron mindez visszatükrözi azt a magyar társadalmat még a mai napig is jellemző kettős elvárást, miszerint a nő dolgozzon, ugyanakkor egymaga töltsse be a családját és feleség tradicionális szerepét is (Haraszty, idézi: Faragó 2000: 27). E csoport tagjai többségében természettudósok.

2. csoport: az „esszencialista azonosulók” típusa

A második csoportba azokat a tudósnőket soroltam, akik úgy tartják, jelentős és alapvető különbség van nők és férfiak között abban, ahogyan a feladataikat ellátják, és ahogy a preferenciáik és értékítéleteik kialakulnak az életükben. Úgy vélik tehát, ez a „mátság” nemcsak a családi életben, de a közéletben ugyanúgy megvan a nők és a férfiak között. E csoport tagjai azt vallják, hogy a vezetés alapvetően nem női feladat, sőt a nők természetük alapján eleve nem is akarnak vezetői lenni. Az akadémikusság kérdéséhez eltérően állnak hozzá, de jellemzően nem tartották sem célnak, sem igazán lényeges dolognak.

Nekem az az érzésem, hogy a kolléganők nem olyan törtetőek. Mi nők jobban elvagyunk a saját kis kényelmes laborunkban, és az ilyen pluszkihívások, amik egy vezető pozícióval járnak, bennünket nem boldogítanak, hanem pluszfeladatot jelentenek, amit nem biztos, hogy olyan nagy lelkesedéssel akarunk (23. alany, természettudós).

Kérdés, hogy a vezetői pozíciókra való kiválasztás tekintetében miért figyelhető meg a leírt minta: vajon azért, mert a társadalom nem hagyta a nőket érvényesülni, nem fogadta be őket egyenlőként, vagy mert a nők maguk sem törekedtek különösebben magas pozíciókra. Ezt nehéz vizsgálni. Valószínűsíthető, hogy valamennyire mindkét tényezőnek lehet ebben szerepe.

Ez két irányból fogja vissza a nőket, persze a társadalom nem kéri fel őket vezető szerepekre, másrészt ők sem akarnak vezetői lenni, mert még mindig stigma van rajtuk akkor: hogy karrierista, kemény vezető nő, és „jaj, csak női főnököm ne legyen”. De nyilván egy nőnek egy kicsit asszertívebbnek kell lennie, ha el akar vinni például egy kórházi osztályt. És ha asszertív, az már a nőiességen ejt csorbát (20. alany, bölcsészettudós).

Megfigyeléseim szerint a vezetői szerephez való eltérő hozzáállás nem a férfiak és nők biológiailag determinált, velük született különbségein alapul elsősorban, hanem a személyiségből fakadó karakterjegyeken, egyéniségen és a szocializáción.

Én saját példám, hogy soha nem akartam vezető lenni, van nekem elég bajom, nem hiányzik, hogy még másét is nekem kelljen megoldani. [...] És hogy ülésekre járjak, meg döntsek emberek sorsáról, hogy alkalmazom, nem alkalmazom, beteg, nem beteg stb., ez tőlem távol áll (21. alany, természettudós).

A másik indítékom, hogy nem fogadtam el a tanszékvezetői állást, az volt, hogy akkoriban leépítések voltak, és el kellett volna küldeni kollégákat, szóval ezt így nem tudtam volna emberileg vállalni (16. alany, társadalomtudós).

A szakirodalomban a nőkkel társított megértő, intuitív, empatikus, mások érzelmeire figyelő, szentimentális és konfliktuskerülő attribútumokat a sikertelen vezetéshez kapcsolják. E típus tagjai mind egyetértettek abban, hogy a nők kiválóak tudósoknak, kutatóknak, de vezetőnek nem. Szorosan kapcsolódik ehhez az a pszichologizáló magyarázat is, amely a nemekhez kötődő bizonyos jellemvonásbeli összeférhetetlenségekkel magyarázza a társadalmi szerepek különbségeit. Például mit is jelent jó vezetőnek, akadémikusnak, rektornak, fizikusnak stb. lenni? E mítosz alapján a jó vezető, fizikus, rektor képéhez szinte kizárólag a férfias, férfiasnak mondott vagy a férfiakra jellemző tulajdonságok kapcsolódnak. Ez pedig mindenképpen ellentét az a kérdéssel, hogy „Mit jelent nőnek lenni?”. A vezető szerepekhez kapcsolódóan a „*think manager, think male*” (TMTM) kifejezés vált ismertté (Ryan, Haslam, Hersby és Bongiorno 2011). Ugyanakkor, miután véleményük szerint a nők eleve nem is akarnak vezetők lenni, tagadták, hogy ezen a téren valódi konfliktus lenne a két nem között.

Én például egy nagyon jó második ember vagyok, ötleteket adok, stb., de nem biztos, hogyha egyvel feljebb lépnék, azt a fajta vezetői attitűdöt az én kapacitásom ki tudná magából termelni (24. alany, bölcsészettudós).

Az egyik akadémikus interjúalany, aki e kategóriát szinte ideáltipikusan jeleníti meg, Deborah Tannen különbözőségteóriáját tartja elfogadhatónak. Kitért többek között arra is – pszichológiai és pszicholingvisztikai kísérletekre hivatkozva –, hogy szerinte a férfiak és a nők más stratégiákat alkalmaznak gondolkodásukban és kommunikációjukban. Úgy véli, a nők velük született tulajdonsága, hogy számukra mindig is a kapcsolatok és a barátságok kiépítése a legfontosabb. Állítása szerint ez már az óvodában is megfigyelhető, ahol

a lányok titkokat, játékokat osztanak meg egymással, stb. Viszont a fiúk már akkor is veszekednek, versengenek, így korán kialakul köztük egy hierarchia. Nemcsak abban, hogy van egy alfahím, hanem azon alul is van egy alá-fölé rendeltségi viszonyrendszer. A fiúk esetében tehát minden kommunikáció mögött van célja, hogy kiderüljön, ki az, aki a domináns szerephez juthat. És így van ez a nőkkel való viszonyukban is. Ha például egy házaspár eltéved, akkor mindig a nő az, aki megkérdezi, merre kell menni, a férfi soha nem kérdez ilyet, mert akkor már alárendelt szerepben lenne (4. alany, társadalomtudós).

Tannen a *You Just Don't Understand* című sok kritikát kiváltó munkájában foglalta össze a férfiak és a nők közötti vélelmezett különbségeket, melyeket 6 csoportba osztott. A könyv gondolatai valamilyen formában mindegyik interjúalanynál megjelentek e csoportban,

melynek tagjai alapvetően hasonló módon kategorizálták a nőkre és a férfiakra jellemző tulajdonságokat. Tannen az általa alkotott kategóriákkal a két nem alapvető másságát állította egymással szembe. Így olyan ellentétpárokat sorolt fel mint (1) függetlenség (férfiak) – intimitás (nők), (2) megértés (férfiak) – tanács (nők), (3) információk (férfiak) – érzelmek (nők), (4) versengés (férfiak) – támogatás (nők), (5) parancs (férfiak) – javaslat (nők), végül a (6) konfliktus (férfiak) – kompromisszum (nők). Tannen álláspontja szerint például a férfiak függetlenebbek, egymással versengenek, míg a nők az intimitást és az érzelmeket részesítik előnyben. Emellett a férfiak gyakran alkalmazzák a konfrontációt megoldási eszközként vita- vagy egyéb élethelyzetben, ezzel is közvetítik és alakítják társadalmi státusukat (Tannen 1991). Ezek a fent felsorolt ellentétpárok tovább bővítik a nemekkel kapcsolatosan már jól ismert és megcsontosodott bináris oppozíciók sorát (mint amilyen például a nő: érzékenység, empátia, anyag, test, irracionális, versus férfi: ész, logosz, forma, irányító, logika, racionalitás). Ha pedig abból indulunk ki, hogy a férfiáról alkotott sztereotípiához tartozó tulajdonságok sokkal inkább lefedik a vezetőről alkotott képet, akkor ez megmagyarázza, miért is gondolja úgy a nők (és férfiak) nagy része, hogy a vezetői szerep alapvetően nem nőknek való.

Az nem ment volna nekem, hogy ilyen tanszéki konfliktusokat kezeljek. Az mindig inkább az autoriter férfiak területe (8. alany, bölcsészettudós).

Én úgy érzem, hogy ha ambicionáltam volna bármiféle vezetői pozíciót, azt el tudtam volna érni. De nekem meggyőződésem, hogy a nők jó része ezt nem szeretné. Nem is tud elég hatékony lenni. Tehát ez más, mint amikor egyszerűen csak a tudományos teljesítményt kell elismerni. Ott elvárom, hogy elismerjék a nőket is. De a vezetői pozíció az más, nem tudom, hány nő akarja ezt. Szerintem nem sokan (4. alany, társadalomtudós).

Őket alapvetően a „hagyományos azonosítókkal” lehetne párosítani, miután erősen azonosulnak a nőkkel, ám az esetükben mégsem zárható ki a feministák bizonyos csoportjával való azonosulás sem. A MIA (*multiple identity approach*) egyik előnye, hogy rámutat, a nőkkel való azonosulás lehetséges anélkül is, hogy ez szükségszerűen politizálódáshoz vezetne. A nőiesség ilyen megkülönböztetését támasztja alá továbbá a genderirodalom és maguk a feminista mozgalmak. Ugyanis a feminizmus egyes ágai erősen hangsúlyozzák a nőiességet, mint a férfiaktól való pozitív megkülönböztetés területét (például a különbség feminizmusa), míg más ágai (ahogy ez a 4. csoportban megjelenik majd alább) aláássák a nőiességet (Van Breen et al. 2017). Így megállapítható az is, hogy az e csoportban szereplő tudós nők hozzáállása sok szempontból leginkább a posztfeminizmus alaptételeivel írható le. Eszerint pozitívan meg kell erősíteni a két nem különbözőségét, és el kell ismerni a nők individuális másságát is (Kádár 1994).

A legtöbben abban is egyetértenek, hogy az alapvető különbségeket olyan további tényezők is felerősítik, mint amilyen például az, ha egy nőnek kisgyereke van. Ez utóbbi szerintük eleve kizárja, hogy egyúttal jó vezető is legyen.

Egyébként nem vagyok benne olyan biztos, hogy a lányok olyan nagyon akarnának vezetők lenni. Mert, ha főnök vagy, akkor neked minden egyes olyan ülésen, összejövetelen, ahol a főnökökkel kell viaskodni, ott kell lenned. [...] Mindig ott kell lenni, mert ha nem vagy ott, akkor nincs, aki megvédje az embereidet. És ezt nem minden nő tudja megoldani. A gyerekekkel nagyon sok munka van és annak mindig prioritása van náluk (21. alany, természettudós).

Ezt támasztotta alá az a tudós nő is (29. alany, természettudós), aki saját tapasztalatai alapján kijelentette, hogy 100%-os munkát csak addig tudott végezni, ameddig nem jött egy telefon, hogy lázas a gyermeke. Ilyen és ehhez hasonló esetekben ugyanis hiába küldött volna el valakit érte maga helyett, anyaként a gondolatai már nem a munka körül forogtak, és ez a vezetésben jelentős hátrányt jelent(ene). Mindannyian megerősítették azt a (szexista) mítoszt is, miszerint a nők és a férfiak velük született, eltérő személyiségjegyei a feladatokhoz, munkához való viszonyukban is megmutatkoznak.

A férfiak hamarabb a falra másznak attól, hogyha például az irodai terhek rájuk zuhannak. A nők inkább elvállalják, mint a férfiak. Talán azért is, mert a nők eleve tudják, úgy nőnek fel, hogy a kijelölt kapuk között kell átmenniük, megtalálni a kikapukat, mert különben nem jutnak előre. Hát a családban is ezt gyakorolják. A nők a családban élik ki a hatalmat. Ez egy tipikus női tulajdonság (21. alany, természettudós).

Ebből számomra az is kitűnik, hogy bár az interjúalanyok a nők veleszületett, „tipikus” tulajdonságaira hivatkoztak, mégis elismerték, hacsak közvetett módon is, hogy ezek inkább „tanult” tulajdonságok (vö. „megtanulták”, „kapuk között kell átmenniük” [21. alany, természettudós], „a nőiességen ejt csorbát” [20. alany, társadalomtudós]). E kategorizációk sokkal inkább a társadalom ismert és tanult kódjait, filozófiáját, meggyökeresedett előítéleteit tükrözik, és nem feltétlenül alapulnak a biológiai különbségeken. Legtöbbször e csoportban azt is elmondták, hogy karrierjük során a legfőbb céljuk mindig is az volt, hogy ne szakadjanak el a kutatástól. Sőt voltak köztük olyanok is, akik azzal érveltek, hogy szerintük a férfiaknál az érvényesülés szorosabban összefügg az önbecsüléssel (lásd még a hegemon maszkulinitást és a „libido dominandi” jelenségét, vö. Hadas 2002). Tapasztalatuk szerint a férfiak még akkor is örömmel élülnek egy-egy bizottságban, amikor azt ők már elpazarolt időnek érzik. Ráadásul minden esetben kihangsúlyozták azt is, hogy ők nem vezetőtipusok, ellenben sok férfi már attól nagyon boldog, ha „főnök” lehet.

Úgy érzik, akkor végre a helyükön vannak. A nőknek ez sokszor inkább terhet jelent (8. alany, bölcsészettudós).

Közös e csoport tagjaiban, hogy úgy vélik, ez a másság teljesen jól megfér egymás mellett, hiszen a nők és a férfiak alapvetően különböznek egymástól, de ez nem jelenti számukra azt, hogy amit ők képviselnek, az kevésbé értékes, csak egyszerűen más. A nőknek szerintük egyedül a tudományos pályán, és nem a vezetői szerepekben kell bizonyítaniuk.

Nos, szerintem a tudományos kommunikációban pontosan azt kell bemutatni, hogy mi vagyunk a jobbak. Tehát a mi elméletünk a jó elmélet, és ennyi, a határokat így kell leépíteni (4. alany, társadalomtudós).

Megfigyelhető, hogy ezekben az esetekben az esszencializáló diskurzus egyértelműen a kultúránk szerves részévé vált bináris oppozíciókon alapszik. Ezek az ellentétpárok pedig a nemek közötti egyenlőtlenségeket természettől való, vagyis biológiai okokra vezetik vissza, ezzel megváltoztathatatlanak, sorsszerűnek és determinisztikusnak ítélték őket (Czibere 2014). E fejtegetések szerint a „test nemi/szexuális létező, a szexualitás koextenzív a létezéssel, minden mozzanatát áthatja a nem. A nemi különbség megjelenik mind az észlelés, mind a tapasztalat, a kifejezés, a mozgás stb. során” (Maurice Merleau-Ponty, idézi

Joó 2010: 68). Eszerint a két nem esszenciálisan, tehát nemcsak biológiailag, de erre épülve pszichológiailag és szociális szerepeiket illetően is különbözik egymástól. Ez az oka ebben az érvrendszerben, hogy a legtöbb nemi sztereotípiát és a „férfivilág” (például a tudományos fórumok) rendi zártsága még a jogi egyenlőség deklarálása után sem változott meg teljesen. A nőkkel kapcsolatos sztereotíp, általános „tudás” ugyanis a nyelvben, a mindennapi diskurzusokban, a szövegekben, a médiumokban stb. ugyanúgy tovább él, és még ma is a természettől való különbségekkel indokolja a tradicionális férfi–nő hierarchiát, a munka nemek szerinti szegregációját.

Összefoglalóan kijelenthető az idesorolt tudósokról, hogy nagyfokú különbséget tapasztaltak a nők és a férfiak munkához, vezetéshez való viszonyulásában. Ebből kifolyólag véleményük szerint a nőknek és a férfiaknak olyan szerepeket kell vállalniuk a társadalomban, amelyek ugyan nem állnak eleve hierarchikus viszonyban egymással, de mégis különbözőek. Koncz Katalin állítása szerint a nőknek és a férfiaknak mind biológiai, mind társadalmi okokból eltérő kompetenciáik vannak, ezért a nemek szerinti elkülönülés a foglalkoztatás természetes következménye. Úgy véli, a társadalmi egyenlőtlenségeket csak azok a munkaerőpiaci mechanizmusok okozzák, amelyek e különbségeket társadalmi hátránnyá formálják (Koncz 2011: 74) és leértékelik. A legtöbben ezen a csoporton belül külön kiemelték, hogy a nőknek nem olyan értelemben kell tudósnak lenniük, mint a férfiaknak.

Ha belegondolok, az igazán sikeres nőkről hányan mondják, hogy: ej, ez a nő micsoda arrogáns, ezt a nőt nem venném soha feleségül. És mi nők lehet, hogy ezt sem szeretnénk magunkra ráhúzni (4. alany, társadalomtudós).

A nagyon erőszakos nő, az kétségtelen, hogy nagyobb ellenszenvet vált ki, mint a nagyon erőszakos férfi. Mert a nőiséggel, legalábbis, amire ezalatt asszociálnak, azzal mondjuk, nehezen jön össze, hogy valaki nagyon erőszakos. De szerintem egy jó vezetőnek nem kell erőszakosnak lennie. Nem kell kopognia a keménységtől. Az nem feltétel. De az biztos, ha egy nő olyan, akkor kevésbé tekintik nőnek. Míg egy férfi attól még férfi marad, sőt, ha nagyon erőszakos, még akkor is (5. alany, természettudós).

Emellett megemlítették a *token* szerepével járó dilemmákat és a modellek hiányából fakadó problémákat:

Mi marad, ha nincs olyan magatartási minta, amit követhetnek a nők? Akkor az egy nagyon egyéni életút. Akkor vagy az van, hogy a férfi magatartásmintát veszem át, és mindenkin átgázolok. Vagy az, hogy a női pályákon próbálok érvényesülni, ami az én ambícióimmal végképp nem volt összeegyeztethető (16. alany, társadalomtudós).

E csoportban leginkább akadémiai doktorok szerepeltek, de egy-két akadémikus is előfordult.

3. csoport: a „progresszív azonosuló” típusa

Az e típusba sorolt kutatók véleménye szöges ellentétben áll az előző csoportéval. Kifejezetten tagadják azt a pszichológiai elméletet, mely szerint a fiúk és lányok érdeklődése teljesen más lenne. Egyetértenek azzal, hogy az ilyen vagy ehhez hasonló esszencialista érvelések és elméletek tartják fenn még ma is azt a nemi alapú hierarchiát, amin változtatni szeretnének.

Szerintük azért tesznek szert erre a szerepre, mert erősítik azt a feltételezést, hogy az egyes csoportok tagjai lényegileg mások (Phillips, idézi Kovács és Szabó 2017: 44). Álláspontjuk szerint a nemek társadalmi szerepein alapuló különbségek nagy része kizárólag a nevelés és nem a biológia függvénye. Éppen ezért tagadják azt az előző csoportban egyöntetűen osztott véleményt, miszerint a nő nem alkalmas vezetőnek. Esetükben a női csoporttal való azonosulás magas, és az akadémikus nők arányának emelését fontos célnak tartják. Így ők a MIA alapján teljesen lefedik a kettős azonosulók típusát, vagyis azokat, akik mind a nőkkel, mind a feministákkal egyaránt erősen azonosulnak.

Az a fura, hogy olyanokat is mondanak, azért nem ajánlanak nőket ilyen-olyan pozícióba, meg hogy miért fogynak el a piramis tetejéről, mert azt a nők nem is akarják igazán. Hát ezt én nem gondolom így. Nyilván van, aki azt mondja, hogyha egy 5 gyerekes családot akar inkább [...], de igazából még ez sem kizáró, van, aki 4 gyerekkel is jó tudós, jó vezető, megoldja, [...] én nem tudom ezt elfogadni, hogy a nők nem is akarják, ez nem igaz (7. alany, természettudós).

Mind hozzátették azt is, hogy a nők ugyanúgy alkalmasak bármilyen, eddig férfiak által kizárított szakmában érvényesülni. Az idesorolt interjúalanyok véleménye szerint a kulturális kódok, a társadalom hagyományos szemlélete az esélyegyenlőtlenség elsődleges forrása, és kizárólag ezek vezetnek az öndiszkriminációhoz, önsztereotipizáláshoz, sztereotíp fenyegetettséghez (Steele és Aronson 1995).

Sokkal később pedig, mostanában, amikor egy lányok napján összejöttünk más kollégánokkal, derült ki, hogy akik ott ültünk a kutatóközpontból, és már mind fizikusként voltunk jelen senior pozícióban, az ötünk közül négyen nem fizikusnak mentünk tanulni anno [...] az volt bennünk, hogy biztos nem nekünk való [...] szóval ezért legtöbben elmentünk inkább vegyész szakra (9. alany, természettudós).

Egy lánynak kisebb volt az önbizalma ahhoz, hogy akkoriban a fizikának csak úgy nekivágjon. Ötünk közül egy lány volt csak, aki mégis fizika szakra ment nő létére, de ő azt mondta, csak azért, mert neki a fizikatanár azt mondta, hogy ne menjen, ez nőknek nem való, erre ő: „majd ő megmutatja, hogy ő csak azért is” (9. alany, természettudós).

Ahogy látható, ők azok, akik leginkább sürgetnék a gyors változást, vagyis a nők arányának mielőbbi emelését mind a vezetői, mind az akadémiai tagságot illetően. Ám ezt a célt elérni a legtöbben e típusban sem a női kvótával, hanem egyéb eszközök igénybevételével tartanák elképzelhetőnek.

Az nem mondom, hogy pozitív diszkrimináció kell, hogy bejussanak az Akadémiára, de legalább negatív ne legyen (6. alany, természettudós).

Mert jó, alapvetően én azt elfogadom, hogy gondolni kell a karrierre, tehát hogy lehet a karrierhez jutáshoz közben segíteni, programokkal, korhatárokkal. De ennek majd talán 20 év múlva lesz az Akadémián eredménye. Na de addig is valamit meg kellene oldani. Én tudom, hogy van sok olyan nő, aki bőven megüti a mércét, és van olyan, mint sok akadémikus férfi. Úgyhogy én meg is fogadtam, hogy csak nőket jelölök most is²¹ Ugyanis nagyon egyszerű ez, a férfi kollégáknak is mondom, nőket javasoljatok, csak ez a megoldás, csak ez van (7. alany, természettudós).

21 Az akadémiai tagok választása jelölés alapján történik. „A tagjelölést az Akadémia tudományos osztályai végzik. Tagjelölteké azok válnak, akik elegendő számú ajánlást kaptak a hazai akadémikusoktól”, lásd: A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény. Interneten: [https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/ALAPSZABALY_EGYSEGES_2015.07.21_honlapra_\(2\).pdf](https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/ALAPSZABALY_EGYSEGES_2015.07.21_honlapra_(2).pdf) (letöltve: 2020. szeptember 10.).

Meglátásuk szerint a nők alacsony aránya az Akadémián elsősorban azért maradhat fenn, és termelődhet újra a meglévő egyenlőtlenség, mert ezek a helyek hagyományosan mindig is a férfiak számára voltak fenntartva, akik a legtöbb pozícióban (főleg a vezető szerepeket illetően) egymást választják újra.

E csoportban volt az a néhány tudós nő is, akik szerint a meritumon alapuló női kvóta is megoldás lehetne (szemben a többivel, lásd még a kettős felosztást fentebb). Álláspontjuk szerint a pozitív diszkrimináció ezen eszköze azért lenne szükséges, hogy ne morzsolódjon le az akadémikusnak alkalmas tudós, csak azért, mert biológiai nő, és mert még mindig – ha csak közvetetten is – a hagyományos férfi–női különbségeken alapszanak a szervezetek szabályai, például a Magyar Tudományos Akadémia választási rendszere. Elsősorban azzal érveltek, hogy miután a női–férfi családi szerepek egyenlőtlenek, a nők eleve hátránnyal indulnak, tehát pontosan ezt az esélyegyenlőtlenséget kellene áthidalni valamely jogi, felülről szervezett lépéssel.

A férfiak és a nők nem egyenlők azért, hogy a gyerekszülés a nő feladata, ami ugye magában foglalja azt az időszakot, amíg terhes, aztán utána a pici baba ellátását. Ez annyira igazságtalanná teszi – már én a tudósokról beszélek általában –, tehát ez abszolút igazságtalan helyzet, és itt nem is lehet elképzelni azt, hogy ha nem csinálunk semmit, akkor valamiféle igazságosság legyen. Valami módon segíteni kell ezeken a fiatal nőkön, akik úgy gondolják, hogy nagyon érdekli őket a tudományos pálya, de ugyanúgy nagyon szeretnének családot is. És ez igazán normális, ugye? (3. alany, természettudós).

És az, amit én látok, az konkrétan olyasmi, hogy egy fiatal nő elkezd dolgozni és van egy gyereke, odáig minden rendben van. Akkor van gond, ha 20–30 éves kora között megkap egy ilyen nagyobb programot, és akkor az elé a választás elé van állítva, hogy lesz egy második gyereke, vagy folytatja, és ez az embertelen [...] szóval ez borzasztó (9. alany, természettudós).

A női kvóta az említett három esetben sem kritikátlanul került az előtérbe, hanem egyfajta szükséges, pragmatikus megoldásként. Hozzá kell még tenni, hogy ebben a csoportban kizárólag akadémikusnők szerepeltek. Így feltételezhető, hogy az akadémikusnők nagy része különösen nagy felelősséget érez a női akadémikus arány emelkedésének elősegítésében. Jobban átlátják az esélyegyenlőtlenséget, részesei a folyamatnak.

Itt látható az is, hogy a feministákkal való nagyobb azonosulás már egy radikálisabb, kollektív fellépés támogatásához is vezetett, illetve jellemző az erős kritikai attitűd a nemi sztereotípiákkal szemben (Van Breen et al. 2017).

4. csoport: a „klasszikus egyenjogúsági” típus (progresszív nem azonosulók)

Külön kategóriát alkotott az a néhány interjúalany, akik szerint a tudományban nem kell azzal foglalkozni, hogy ki nő és ki férfi. Mindannyian kiemelték, hogy ők nem a nők, hanem kizárólag saját maguk és a tudományuk képviselőiként vannak jelen a szakmában. A női csoporttal való azonosulás náluk a legalacsonyabb. Kizárólag a jogi egyenlőséget hangsúlyozták, ezt elegendőnek tartják a nők számára is. Ők inkább a szakmában dolgozó férjükkel/férfiakkal éreznek hasonlóságot, vagy egyáltalán nem foglalkoznak a nem kérdésével. E modellben tehát egyértelműen tetten érhető a „férfiasság” számító foglalkozási identitással való azonosulás (Becker és Wagner 2009). A GIM „progresszív nem azonosulói” (a többdimenziós modell, az MIA alapján az „alacsony azonosítók”) sem a nőkkel, sem a feministákkal nem azonosulnak. Bár a feminizmus ama ágával már összekapcsolható, amely aláássa a nőiességet

és csak a jogegyenlőséget (klasszikus egyenjogúságot) hangsúlyozza. Éppen emiatt mind-egyikük kifejezetten ellene van annak, hogy a genderkérdés egyáltalán előkerüljön a tudomány területén. Határozottan állítják, hogy a nemiség a tudományban egyáltalán nem releváns. Emiatt számukra az is teljesen indifferens, hogy hány női akadémikus van.

Nekem ez a „Legyenek nők is akadémikusok!” kezdeményezés nem tetszik. Mert én azt gondolom, hogy nem táncolni akarnak, hát teljesen mindegy, hogy ki férfi és ki nő az Akadémián. Ha igazán gendersemlegesegek lennének, akkor kérdésnek sem szabadna lennie annak, hogy hány férfi és hány nő van. Hát az legyen akadémikus, aki egyrészt ambicionálja, másrészt, aki méltó erre, és teljesen mindegy, hogy férfi vagy nő (22. alany, természettudós).

Úgy vélik, a számok félrevezetőek, mivel kizárólag a teljesítmény mérvadó. Ebből kifolyólag azt sem tartják problémának, hogy kevés nő van az Akadémián. Sőt azt is hangsúlyozták, hogy ha a nők igazán tehetségesek a szakmájukban, akkor a kevés szám éppúgy elegendő a modellszerep-alkotáshoz. Egyöntetű véleményük szerint degradáló és kontraproduktív, ha csak amiatt kerül valaki bármilyen előnyhöz, mert biológiaiailag nőnek született. Következtetésük szerint a társadalmi nemek kérdésköre hátrányosan érinti azokat a nőket, akik csak kutatóként akarnak számottevőt és jelentőset alkotni:

Én például megnéztem egy női témájú konferenciát, és kizárólag női előadók voltak. Én nem szorulok ebbe az önmagunkba zárt gettóba. Mert akkor magunk csináljuk az üvegplafont. Tehát én a klasszikus egyenjogúság gondolkörében maradtam. Lehet, ez retró dolog, de nem vagyok híve a pozitív diszkriminációnak, a nőiséget kidomborító vagy hangsúlyozó külön feminista filozófiának. De persze ez is egy megközelítési mód. De engem ne tessenek mint nőt sem akadémikusként, sem konferencia-előadóként elővenni (25. alany, társadalomtudós).

Véleményük szerint a tudományban nem kell megkülönböztetni a női és férfi tudóst. Tapasztalatuk alapján semmi hátrány nem érte őket a nemük miatt, mert kizárólag a publikációk és az eredmények alapján ítélték és ítélik meg őket. Ugyanis, ha egy magyar név szerepel külföldön valamely tanulmányon, a külföldi olvasóknak az sokszor semmit nem mond a szerző neméről:

Mert, ha nem ismert az ember, gyakorlatilag teljesen mindegy, mi a neve, ennél fogva a neme is az. Ez pedig azt bizonyítja, hogy egyedül az számít csak, hogy mit ír le a tudós, és milyen egyenletekre, absztrakciókra, eredményekre jutott (31. alany, természettudós).

A többségében természettudósok tapasztalatai szerint, ha már bejutottak az egyes szakokra és elvégezték az adott képzést, a nem – más tudományterületekhez képest – kevésbé volt befolyásoló tényező a nők számára.²²

Az egyáltalán nem számít, hogy kitől való az adott tételezés vagy a matematikai bizonyítási tétel. Bebizonyítottam egy adott problémát, levezettem, megjelent külföldön, és hivatkoztak rá, nem nézték meg, kitől van, működött (28. alany, természettudós).

A mi tudományterületünkön kellőképpen meritokrácia van. Tehát, ha valaki megfelelő teljesítményt felmutat, akkor nehéz, vagyis nem szoktak, nem tudnak ellene érvelni (22. alany, természettudós).

²² Ez utóbbi kijelentéssel többnyire egyetértett a vizsgálat alá vont összes kutatónő is, miután soha nem tapasztaltak nemükből adódó hátrányt a tudományos teljesítményüket illetően.

Ez az állítás a természettudományokra hatványozottan igaz, míg az irodalmi és filozófiai művek szerzőségében mindig is sokkal nagyobb szerepet kapott maga az alkotó, ezáltal pedig a szubjektum jobban előtérbe került. Az ilyen tudományos publikációk értéke sokszor attól függ, hogy ki hol és milyen körülmények között írta őket. Ezt igazolja az is, hogy az e csoportba sorolt tudósok többsége a férfiasnak számító természettudományok képviselője. A különbség abban is megmutatkozott a többi modellel szemben, hogy míg a korábbi csoportokban legtöbbször az akadémikusságot és a női akadémikusok arányának emelését (kisebb, nagyobb vagy teljes mértékben) fontosnak tartották, addig az e típusba tartozók egyáltalán nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel karrierjük során, és maguk soha nem is ambicionálták az akadémikusságot, illetve a vezető szerepeket sem.

5. csoport: az „alternatív” típus

Ez a típus a GIM-ben nem szerepelt, az általam felállított 3. csoporttól, a „progresszív azonosulóktól” pedig abban különbözik, hogy körükben sokkal radikálisabban és alapvetően másként jelenik meg a nőkkel való azonosulás. Ezért indokolt volt külön típust alkotnom és ezekre a jelentős különbségekre irányítani a figyelmet, ami nem utolsósorban a modern társadalmi változásokra is reagál.

Ahogy az elméleti részben is utaltam rá, a korábbi kutatások szerint a radikális kollektív fellépés a nők társadalmi helyzetének javítása érdekében mindenképpen pozitív kapcsolatban kell hogy legyen a politizált attitűddel, a feministákkal való azonosulással, és negatív kapcsolatban lehet a nőkkel való azonosulással, de csak akkor, ha a radikális fellépést a nők nemi szempontból atipikus viselkedésének tekintik. Ezt a 2. csoport, az esszencialista azonosulók példája bizonyította leginkább (Eagly et al., idézi Van Breen et al. 2017: 1). Az alternatív csoportban ugyanakkor mind a feministákkal, mind a nőkkel való azonosulás egyaránt radikális formában nyilvánul meg, utóbbi esetben ez kizárólag egy pozitív csoportazonosulást jelent.

Az alternatív típushoz tartozók (mindössze néhány tudósnt soroltam ide) a „maszkulin-ként” sztereotipizált tulajdonságokat elfogadják, ahogy a nőies sztereotípiákat is, de jellemzően nem a nemekhez kapcsolódóan különítik el a tradicionálisan nőies és férfias attitűdöket:

Én kifejezetten férfias vezető voltam. Eleve ránézésre is anyaképzetet keltek. De egy anya azt is megengedheti magának, hogy férfias legyen (17. alany, társadalomtudós).

Meglátásuk alapján a nő is lehet nőies és férfias, és egy férfi is ugyanúgy lehet nőies vagy férfias. Tehát, ha valaki a női nemhez tartozik, ez nem jelenti azt, hogy femininné is válik (Moi 1995), és fordítva. Ez véleményük szerint csak személyiség, karakter, alkat kérdése, és nem a biológiai nemé.²³

Volt egy férfi kollégám például, aki csak akkor fogadott el vezetőnek, ha férfiasan vezettem, akár egy autót is. Pedig ilyen nincs, hogy a férfi csak férfias, a nő meg csak nőies. A női is lehet maszkulin. De a legtöbbször tele vannak előítéllettel. Gyerekkori élmények miatt, minták miatt, például milyen apja volt, stb. (17. alany, társadalomtudós).

23 Derridánál olvasható az a heideggeri értelmezés, amely a *Vidám tudomány* 72. fragmentumára vonatkozott, miszerint maga a létrehozás is mint a hagyomány egésze Nietzsche szemében férfias. De ha minden, ami alkot és létrehoz, férfias, akkor ezek szerint még a létrehozó anyja is maszkulin anyja (vö. Derrida 1992). És mint ilyen, elválik a nő általános, társadalmi kategóriájától (Takács 2017).

A nők ezen csoportjára jellemző attitűdök mentén megjelent egy probléma is. Miután a nő neme a legláthatóbb különbség, ki kell térnem arra is, miért vezethet félre, ha a női testet akarják a női identitás kutatásának középpontjába (Showalter 1994: 427) állítani. Az ehhez a modellhez tartozó interjúalanyok elmondása szerint ugyanis, ha mindenáron meg kellene különböztetni a nemeket, akkor mindent összevetve a nők vannak fontosabb szerepben, és éppen az anyaszerepük (biológia) miatt. Számukra a nők pozitívan különböznek a férfaktól, miután a nő a teremtmény, így a létezés maga is elsősorban a női folytonosságban adott. Külön kiemelték a nőiességet mint a pozitív megkülönböztetés területét, tehát ebben az esetben a feminitás és a feministákkal való azonosulás nem feltétlenül zárja ki egymást, ahogy az „esz-szencialista azonosulók” csoportjánál:

Egy nőnek nem kell bizonyítania, ahogy egy anyának nem kell megkérdeznie soha, hogy mi az élet, a létének értelme, egy férfinak igen (17. alany, társadalomtudós).

Egy férfi festő műtermében ültünk. A feleség, aki szintén festőművész, hozta nekünk a sütit, körülugrált mindenkit, kiszolgált jó feleséghez illően. A nő kategóriákkal jobb festőművész volt, mint a férfi. Mellesleg a nő szült még két gyereket is (17. alany, társadalomtudós).

Ez többek között azt is jelenti, hogy ha egy nő sikeresebb karriert fut be, mint egy férfi, vagy a férje, otthon még akkor is a tradicionális szerepek uralkodnak.

A csoportközi viselkedésekkel összefüggésben többek között Henri Tajfel fejtette ki, hogy „az egyén abban az esetben hajlandó a csoport tagja maradni [...], ha ezek a csoportok bizonyos tekintetben hozzásegítik őt ahhoz, hogy társadalmi azonosságérzete pozitív vonatkozásokkal gyarapodjon, vagyis olyan vonatkozásokkal, amelyek bizonyos kielégüléshez juttathatják” (Tajfel 1997: n. o.). Az alternatív típus képviselőinek körében érdekes módon megfigyelhető egy olyasféle attitűd, amelyet Tajfel az általában vett csoportközi viselkedésekkel kapcsolatban fejtett ki, annak ellenére, hogy a nők csoportjához való tartozás alapvetően különbözik az általa vizsgált csoportoktól. Mégis, ebben a modellben is ugyanúgy jellemző a nők pozitív különbségének (többi típussal szembeni) sokkal erőteljesebb hangsúlyozása.

Nincs egyenlőség, mert a férfiak nem hoznak világra gyereket [...]. Tehát ez a megkülönböztetés mindig a nők javára dől el (29. alany, természettudós).

Látható, hogy a nemekhez társított attribútumok a társadalomban betöltött szerepek indikátorai is lehetnek, s ezáltal kijelölik az egyén helyét. Ebben a csoportban a beszélgetéseket elemezve és a logikájukat követve feltehetnénk a kérdést, hogy a társadalmi nem mesterséges jelzői és a biológiai nemből fakadó tulajdonságok hogyan és mi alapján képződtek le attribútumokká, s miként csoportosíthatók a nőies-férfias attitűdök. Mi alapján mondjuk egyes társadalmi aktusokról, cselekvésről, tulajdonságról, hogy férfias, és mi alapján, hogy nőies? Miért is „férfias” a teremtés, ha a biológia szerint az anya a teremtmény (aki szül), és ennek értelmében miért nem a férfi lesz „nőies” azáltal, ha ő is teremt valamit (alkotás)? E kérdések hasonlóan jelennek meg a modern jelentésfelfogásban is. „És itt olyan típusú – mondjuk még történeti – kérdésről van szó, melynek fogalmiságát, kialakulását, vajúdását és munkáját ma még csak sejteni tudjuk. Kimondom e szavakat, s tekintetemet a szülés műveletei felé fordítom” (Derrida 1994: 34). Így ezek a problémák már a narratívumok és a nyelvi diszkrimináció területét is érintik. Ahogy erre a következő idézet is utal: „Kétségtelen, hogy az irodalmi anyaság metaforái a tizenharmadik és a tizenkilencedik században meghatározóak

voltak [...] Douglas Jerrold például, amikor beszámolt Thackeray Henry *Esmond* című regényének a tervéről, kedélyesen jegyezte meg: »Bizonyára hallotta, hogy Thackeray húsz résszel viselő, s ha csak nem téved az idejét illetően, az első részt karácsonyra várja.« (Jerrold és Tillotson, idézi: Showalter 1994: 425).

Az interjúalanyok magyarázatából arra lehet következtetni, hogy gondolatilag kettébontják természetet és társadalmat, és értelmezésük szerint a természetben, melyet a családdal azonosítanak, a nő a teremtő, míg a társadalomban, amely a nyilvános szféra, a férfi az alkotó. Ennélfogva a családban a nő a hatalom igazi birtokosa, míg a társadalomban az „alkotás” (mivel sokáig csak ők lehettek tudósok, írók, zeneszerzők) révén a férfi. Ebből adódóan – ahogy erre a társadalomtudósi háttérű 17. alany is utalt –, ha nemcsak a biológiában, a természetben, hanem a társadalomban is előlép a nő alkotóként, akkor a vélekedés szerint a férfiak terepe leszűkülhet, főleg akkor, ha a gyerekevelésben és az otthoni feladatokban nem vállalnak ugyanúgy szerepet. Ezenfelül *expressis verbis* utaltak a már megjelenő, úgynevezett „normaszegés” (Neményi 2016) jelenségére is a modern társadalmakban:

A történelem visszafordíthatatlan. A huszonévesek (fiúk is lányok is) ezt a régi, tradicionális felosztást már kinevetik. Lehet akadályozni, politikai szinten is lehet, de ez akkor se változtat a fő irányon (17. alany, társadalomtudós).

A fenti analógiákkal mégis óvatosan kell bánni, Showalter szerint azért veszélyes „a női testet a női identitás kutatásának középpontjába állítani, mert [...] a női írások biológiai képalkotásának tanulmányozása mindaddig hasznos és fontos, amíg nem felejtjük el, hogy az anatómián kívül eső tényezőknek is szerepük van” (Showalter 1994: 427). Emellett, ha erre alapoznánk érveinket, és a nők biológiai különbségére hivatkozva a társadalomban betöltött főszerepét (első szerepét, privilégiumát) hangsúlyoznánk, akkor lényegében tovább erősítenénk azt a *status quót* fenntartó mechanizmust, mely éppen a biológiai különbségekre alapozva alkotta meg a nemek determinisztikusnak vélt, hierarchikus felosztását. Vagyis fordított módon, de ugyanazt tennék a másik oldalon.

Következtetések

Kvalitatív elemzésemből, amely többek között a női identitással való azonosulás mentén vizsgálta a tudósnoket, kiderült, hogy egy részüknek, leginkább a 4. csoportnak („klasszikus egyenjogúsági” típus) nem volt szükséges vagy fontos, hogy a tudományban megjelenjen „a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontja” (Harding 1991), ugyanis saját bevallásuk szerint ők nem a nők, hanem a tudományuk és saját maguk képviselőjeként vannak jelen a fórumokon. Ez az attitűd mégis a meglévő normák és a bináris oppozíciók további megerősödéséhez vezethet. Ellenben interjúalanyaim másik részénél a női csoporttal való azonosulás sokkal erősebb volt, így ők már valamilyen formában (bár nem minden esetben a pozitív diszkriminációval) szeretnék előmozdítani, hogy növekedjen a nők száma mind az MTA doktorai, mind az akadémikusok körében.

Legtöbben a „progresszív azonosulók” típusához tartoznak, nagyság szerint ezt követte a „esszencialista azonosulók” és a „kettős kötődésűek” típusa, melyekbe ugyanannyi tudósnoet soroltam. A „klasszikus egyenjogúsági” típus a második legkisebb kategória, míg az „alternatív modell” képviselői voltak a legkevesebben. A kategóriák az életkor szerint nem mutattak

lényeges különbséget, ugyanakkor a tudománytípusok szerint már jelentős különbségek mutatkoztak: míg a „klasszikus egyenjogúsági” modellben szinte mindegyik interjúalany a természettudományok képviselője volt, addig az „esszencialista azonosulóknál” a társadalom- és bölcsészettudományok képviselői közül kerültek ki a legtöbben.

Az eredményeket összesítve kiderült, hogy mivel a „kettős kötődésűek” és a „progresszív azonosulók” tagjai (ők voltak a legtöbben) kulcsfontosságúnak gondolják az Akadémia nőtagjainak arányára vonatkozó kérdést, általuk mégiscsak elindult a korábbi zárt, férfias rendszer átalakításának kísérlete. A 2. csoport („esszencialista azonosulók”) tagjai kevésbé, a 4. csoport („klasszikus egyenjogúsági” típus) tagjai pedig egyáltalán nem tartják lényegesnek az akadémiasság kérdését és a nők nagyobb arányának kérdésével soha nem foglalkoztak, az 5. („alternatív”) csoportban viszont teljesen semlegesen állnak hozzá. A női kvótával, pozitív diszkriminációval a 3. („progresszív azonosuló”) csoportba tartozó egy-két fő kivételével a női akadémiások és MTA-doktorok egyáltalán nem értenek egyet. Megállapítható tehát, hogy az akadémiasság kérdését illetően jelentősen változó a tudós nők hozzáállása, de elsősorban mégis a női identitással korrelál.

Azt is láthattuk, igaz volt a korábbi vizsgálatokban említett jellemző, vagyis hogy a feministákkal való erős azonosulás egyáltalán nem zárta ki a nőiesség érzését (lásd a „progresszív azonosulók” csoportját), és a nőkkel való erőteljes azonosulás sem növelte automatikusan a politizált hozzáállást (vö. „kettős kötődésűek” és „esszencialista azonosulók”). Az is kiviláglott, hogy a nemi sztereotípiákkal szembeni kritikus hozzáállás leginkább azok körében mutatkozott meg, akik fontosnak tartották a nemek kérdését az Akadémián, amit a feminisztákkal való azonosulásként is lehetett értelmezni.

A GIM-en (Becker és Wagner 2009) keresztül egyértelműen kimutatható volt az is, hogyan jelennek meg a nemi sztereotípiák a vizsgált csoportban, illetve hogy ezeket a tudós nők mennyire fogadják el. Vagyis – ahogy Becker és Wagner írta – egyértelmű kapcsolat mutatható ki a nemi szereppreferencia és a fennálló „szexista mítoszok” között (Becker és Wagner 2009: 490). Láthattuk, hogy azokra, akik erőteljesen azonosulnak a feminitással („kettős kötődésűek” és „esszencialista azonosulók”), sokkal nagyobb mértékben jellemző önmaguk sztereotipizálása (erősítik a hagyományos sztereotípiák egy részét is), és önmagukat a vélt női tulajdonságok hordozóinak tartják („mi nők sokkal inkább vagyunk...”, „a nők nem akarnak vezetők lenni”, „A nők nem alkalmasak vezetőnek...” stb.). Leginkább a 4. csoport („klasszikus egyenjogúsági” típus) tagjai tagadják a nemi sztereotípiákat, és érdekes módon az „alternatív típusba” soroltak az ismert sztereotípiák nagy részét nem a nemekre jellemző sajátosságként azonosítják. Utóbbiak felismerése a társadalomban már látható és egyre természetesebb normaszegés jelenségével is magyarázható („A huszonévesek [fiúk és lányok] ezt a régi, tradicionális felosztást már kinevetik”).

Az elemzés során az is kiderült, hogy az interjúalanyok megítélése szerint a természet- és műszaki tudományok területén kevésbé szempont a nemi identitás és a szubjektív értékítélet. Az objektivitás, a *more mathematico* háttérbe szorítja a szubjektumot, így magát a nemek kérdését is. Ezért ezekben a szférákban a tudós nők általában jobban elfogadják a meglévő, férfiak által kialakított játékszabályokat, és nem kívánják megváltoztatni azokat, sem a sajátos női identitást vagy nézőpontot belevinni a játékba. Ezzel az asszimilációval bizonyos tekintetben ugyanúgy támogatják a *status quót*. Vagyis paradox módon épp azáltal tartják fenn a nemi sztereotípiákat, hogy egy férfias többségű területre kerültek.

A női tudós szókapcsolat sokáig oximoronnak számított, a nőkhöz és a férfiakhoz mindig is önkényesen hozzárendelték a nemük által meghatározott és korlátozott tulajdonságokat, illetve szerepeket. Éppen ezért a nők tudományos önartikulációját általában problematikussá tette az akadémiai élet területén meglévő gyökértelenségük, a megerősítő minta hiánya vagy töredékessége, ami a mai napig meghatározó. Ám nyilvánvaló, hogy a még teljesebb kép érdekében további szempontok alapján is vizsgálni kell a jelenség mögött meghúzódó okokat. Másrészt kimutatható volt ebben a mintában, hogy a különbözőségek leginkább az alapján jönnek létre, hogy milyen módon és mértékben azonosultak a női tudósok a nőkkel mint társadalmi csoporttal (*gender identity*). Ez a kérdés a hasonló végzettség és háttér ellenére is különbségeket hozott létre – ez sok szempontból hasonló ahhoz, ami a nőkre nagy általánosságban, államtársadalmi szinten is igaz.

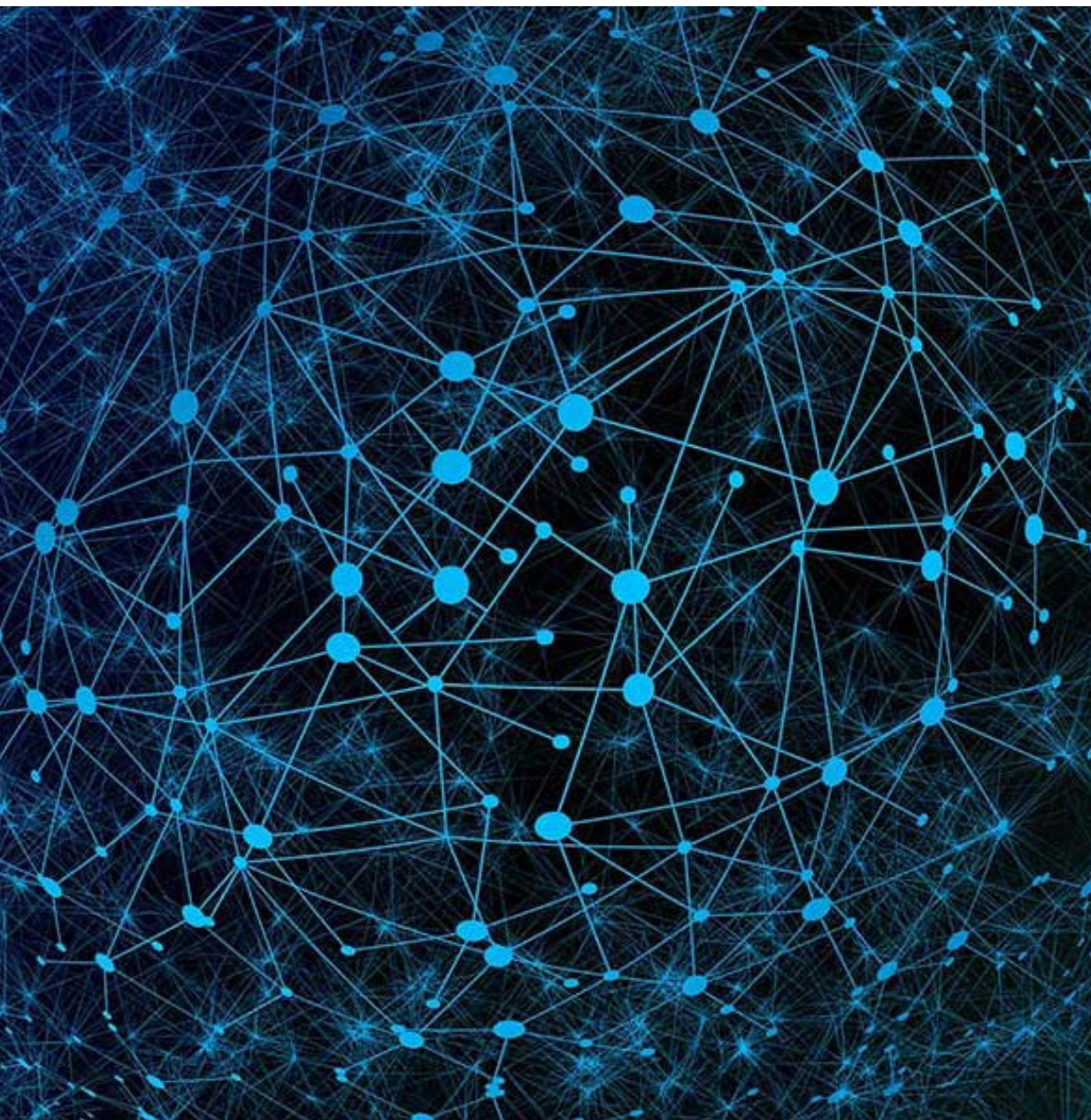
Hivatkozott irodalom

- Acker, Joan (1990): Hierarchies, Hierarchies, Jobs, Bodies: A theory of gendered organizations. *Gender and Society* 4(2): 139–158. DOI: <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Acsády Judit (2016): „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció- reflexióiról. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 6(2): 173–197. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.173>
- Becker, Julia C. és Ulrich Wagner (2009): Doing Gender Differently. The Interplay of Strength of Gender Identification and Content of Gender Identity in Predicting Women's Endorsement of Sexist Beliefs. *European Journal of Social Psychology* 39(4): 487–508. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.551>
- Benjamin, Marina (1993): *A Question of Identity: Women, Science, and Literature*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Block, Caryn. J., Sandy M. Koch, Benjamin E. Liberman, Tarani J. Merriweather és Loriann Roberson (2011): Contending With Stereotype Threat at Work: A Model of Long-Term Responses. *The Counseling Psychologist* 39(4): 570–600. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011000010382459>
- Brooks, Beborah Jordan (2013): *He Runs, She Runs: Why Gender Stereotypes Do Not Harm Women Candidates*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Czibere Ibolya (2014): „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is”. A nőtudomány útja az intézményesülésig. *Metszetek. Társadalomtudományi Folyóirat* 3(3): 18–32. Interneten: http://metszetek.unideb.hu/az_asszonyok_tortenetenek_czibere_ibolya_2014_03 (letöltve: 2019. május 05.).
- Derrida, Jacques (1994): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 1(2): 21–36.
- Glick, Peter és Susan T. Fiske (1996): The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism. *Journal of Personality and Social Psychology* 70(3): 491–512.
- Hadas Miklós (2002): A libido academica narcizmusa (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika* (47–48): 175–194. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/47-13>
- Harding, Sandra (1991): *Whose Science? Whose Knowledge?* Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hargittai Magdolna (2015): *Nők a tudományban – határok nélkül*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Joó Mária (2010): A feminista elmélet és a (női) test. *Magyar Filozófiai Szemle* 54(2): 64–80.
- Kádár Judit (1994): Feminista nézőpont az irodalomtudományban. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* (4): 407–416.
- Koncz Katalin (2016): A mainstream nőpolitika zsákutca?! *Magyar Tudomány* (4): 461–477.
- Koncz Katalin (2011): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mecha- nizmusa és következményei. *Közgazdasági Szemle* 58(1): 74–94.
- Kovács Mónika és Szabó Mónika (2017): Társadalmi nem és szexizmusok: a nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek elfogadása és elutasítása. In *Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Kovács Mónika (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 39–57.
- Lamm Vanda és Nagy Beáta (2019): 2019 ismét a „nők éve” az Akadémián – Törekvések a nők tudományos pályafutásának támogatására. *Magyar Tudomány* 180(11): 1649–1665.

- Lányok útja a műszaki diplomaig – Középiskolai felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén (2012). Interneten: http://nokatud.hu/letoltes/Lanyok_utja_a_muszaki_diplomaig.pdf (letöltve: 2020. május 04.).
- Lincoln, Anne E., Stephanie Pincus, Janet Bandows Koster és Phoebe S. Leboy (2012): The Matilda Effect in Science: Awards and Prizes in the US, 1990s and 2000s. *Social Studies of Science* 42(2): 307–320. DOI: <https://doi.org/10.1177/0306312711435830>
- Moi, Toril (1995): Feminista irodalomkritika. In *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Anna Jefferson és David Robey (szerk.). Budapest: Osiris, 233–253.
- Nagy Beáta (2005): Nők a vezetésben. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk.). Budapest: Társasági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44–56.
- Nagy Beáta és Primecz Henriett (2010): Nők és férfiak a szervezetekben. Kísérlet a mítoszok eloszlására. *Vezetéstudomány* 41(2): 2–17.
- Nagy Beáta (2014): *Háttérben: Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására. Újratervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0*. Budapest: L'Harmattan.
- Nagy Beáta (2017): Szervezet és nemek. In *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Kovács Mónika (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Neményi Mária (2016): Szülői feladatok és családfenntartás – amikor az anya a fő kenyérkereső. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 6(2): 243–263. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.224>
- Ryan, Michelle K., S. Alexander Haslam, Mette D. Hersby és Renata Bongiorno (2011): Think Crisis-Think Female: The Glass Cliff and Contextual Variation in the Think Manager – Think Male Stereotype. *Journal of Applied Psychology* 96(3): 470–484. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0022133>
- Showalter, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. *Helikon* (4): 417–442.
- Szapu Marianna (2015): Mi a nő? A biológiai és a társadalmi nem megkülönböztetéséről. In *Bevezetés a gender-tanulmányokba*. Bolemant Lilla és Szapu Marianna (szerk.). Pozsony – Nyitra: Phoenix Polgári Társulás, 9–21.
- Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”. *Metszetek. Társadalomtudományi Folyóirat* 6(3): 129–157.
- Tajfel, Henri (1997): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In *Szociálpszichológia*. Lengyel Zsuzsanna (szerk.). Budapest: Osiris.
- Tannen, Deborah (1991): *You Just Don't Understand. Women and Men in Conversation*, London: Virago Press.
- Van Breen, Jolien A., Russe Spears, Toon Kuppens és Soledad de Lemus (2017): A Multiple Identity Approach to Gender: Identification with Women, Identification with Feminists, and Their Interaction. *Frontier Psychology* 8(1019): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01019>
- Vida Katalin és Kovács Mónika (2017): A tokenhelyzet és a meritokrácia illúziója. A kivétel erősíti a szabályt? In *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Kovács Mónika (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 140–170.

Takács Izolda

Jogász, szociológus (PhD), társadalomkutató



A hivatalos statisztika problémái az adatrobbanás korában

Németh Zsolt

A hivatalos statisztika válsága az adatforradalomban

Absztrakt: Az adatforradalom minden korábban megtapasztalt változásnál gyorsabb és mélyebb átalakulást okoz a társadalomban és a gazdaságban. A hivatalos statisztika jelene és jövője szempontjából kulcsfontosságú kérdés, hogy a fundamentális változások közepette mennyiben tud megfelelni küldetésének és kötelezettségének: hogy hitelesen, magas színvonalú statisztikai adatokkal mutassa be a társadalom, a gazdaság és a környezet állapotát és folyamatait. A hivatalos statisztika számára a hosszú történelmi perióduson át természetes működési közeget biztosító racionális jogállam válságjelei, a nagy technológiai cégek adatgyűjtő és adatelemző tevékenysége, a közösségi média és benne a post-truth valóság, az összeesküvés-elméletek, a fake news, az identitáspolitikák felemelkedése, a politikai és kommunikációs környezet átalakulása korábban ismeretlen kihívásokat teremtett. Az adatforradalom új társadalmi, gazdasági valóságát hordozó, exponenciálisan bővülő adatvagyron szinte kizárólag a technológiai cégek magántulajdonában áll. Márpedig a cikk érvelése szerint ezek társadalmi tények, amikhez azonban a hivatalos statisztikának nincs hozzáférése. Ennek hiányában nem képes klasszifikációit, osztályozásait, fogalomrendszerét megújítani, alkalmassá tenni az új társadalmi valóság megragadására, így a valóságról alkotott képe egyre homályosabb, elmosódottabb, és mindennek az árát hitelvesztéssel fizeti meg.

Kulcsszavak: adatforradalom, hivatalos statisztika, válság, társadalmi tények, felügyelő kapitalizmus

„It is a duty of statisticians to explore the link between statistics, science and society and to lead intellectual reflections on the possible risk of reliance on data-centrism.”
(Radermacher 2018)

„Van, ami rock and roll, és van, ami nem.”
(URH)

Bevezetés

Egyetértés van az elemzők között abban, hogy korunk legfőbb jellemzője a társadalom, a gazdaság és a mindennapi élet jóformán minden részét átható, a történelemben korábban soha nem tapasztalt sebességű változás, átalakulás. Éppen a folyamatok gyorsaságából, abszolút jelenidejűségéből fakad az, hogy egyelőre nincs még konszenzusos elnevezése sem annak, ami a szemünk előtt történik. Másfél, két évtizeddel ezelőtt információs társadalomról beszéltünk, nincs egy évtizede annak, hogy az adatforradalom és a Big Data került az érdeklődés középpontjába, néhány éve a mesterséges intelligencia (AI) és az algoritmusos társadalom fogalomkörében igyekeznek értelmezni a változásokat. A társadalomtudományokban széleskörűen elterjedt a meglehetősen semleges digitalizáció címke, ami a megkérdőjelezhetetlen fontosságú digitális technológiai alapokra, a tárolókapacitások, a feldolgozási sebesség dinamikus növekedésére és a hálózatok szerepére helyezi a hangsúlyt. Az egyik legújabban terjedő fogalom a dataizmus (Harari 2017: 316). A formálódó új renddel szembeni kritikai attitűdöt jelzik a felügyelő kapitalizmus (*surveillance capitalism*; Zuboff 2016, 2019), illetve a kommunikatív kapitalizmus (Dean 2018: 34) kifejezések. Az, hogy ki milyen megnevezés mellett kötelezi el magát, függ részben attól, milyen szaktudomány eszköz- és fogalomrendszerével közelíti meg, illetve attól, hogy a fölöttébb komplex jelenség-halmaz melyik metszetére, területére fókuszál.

Ebben az írásban annak feltárására, megértésére teszünk kísérletet, hogy a folyamatban levő változások milyen hatást gyakorolnak a hivatalos statisztika¹ helyzetére, pozíciójára, azon vállalt küldetésének teljesítésére, hogy tevékenysége során gyűjtött adatok feldolgozásával, elemzések vagy adatállományok formájában történő közzétételével a felhasználók számára hiteles képet nyújt a társadalomról, a gazdaságról, a környezetről és ezek változásairól. Mivel a hivatalos statisztika adatokkal foglalkozik, tevékenysége szempontjából korunk

1 Az ENSZ Kögyűlésének a hivatalos statisztika alapelveiről 2014. jan. 29-én elfogadott határozata értelmében „A hivatalos statisztika a demokratikus társadalom információs rendszerének nélkülözhetetlen eleme, amely adatokat szolgáltat a kormányzat, a gazdaság és a nyilvánosság számára a gazdasági, demográfiai és társadalmi helyzetről, illetve a környezet állapotáról. Ebből a célból a hivatalos statisztikai szervezeteknek a gyakorlatban jól hasznosítható statisztikát kell előállítaniuk, és azt pártatlanul rendelkezésre bocsátaniuk, tiszteletben tartva az állampolgárok közérdekű információkhoz való hozzáférési jogát”. (https://www.ksh.hu/docs/szolgáltatások/sajtoszoba/fundamental_principles_magyar.pdf) A hivatalos statisztika intézményrendszerének kulcsszereplője a nemzeti statisztikai intézmény, Magyarországon a KSH, de tagja lehet a 2016. évi CLV. törvény 4. § (2) értelmében az a szervezet, „amely közfeladatának részeként hoz nyilvánosságra hivatalos statisztikai adatokat, és amelynek szervezete és működése megfelel a Nemzeti Statisztika Gyakorlati Kódexében és az Európai Statisztikai Rendeletben foglaltaknak”. A tanulmányban hivatalos statisztikát előállítóként kezeljük a nagy nemzetközi szervezetek (ENSZ, OECD, Világbank) statisztikai részlegeit és mindenekelőtt az Eurostatot.

leírására a legrelevánsabbnak az adatforradalom² kifejezés tűnik, ezért a továbbiakban a statisztikát illetően ezt a kifejezést fogjuk használni.

A hivatalos statisztika beleütközik az adatforradalomba

Az új évezredben több évtizedes fejlődés eredményeképpen az ENSZ és más nagy nemzetközi szervezetek – mint a Világbank, az OECD, az EU – statisztikai részlegeinek égisze alatt létrejöttek a hivatalos statisztikának azok az adatbázisai, amelyek segítenek minden korábinál pontosabb képet alkotni a világunkban zajló társadalmi, gazdasági, környezeti folyamatokról. Globálisan informálnak a születéskor várható élettartam, az egy főre jutó GDP, a végső fogyasztási kiadások, az írástudók arányának – különösen a nők körében bekövetkezett – növekedéséről, a gyermekkorúak védőoltásának eredményeiről, a gyermekhalandóság csökkenéséről, a mélyszegénységben élők számának és arányának javulásáról. A klímaváltozásról és annak várható következményeiről adatok alapján vitatkozhatnak a szakértők, az aktivisták és a politikusok. A kiragadott példák talán jól mutatják, hogy minden korábinál közelebb kerültünk a ténytudatossághoz, a tényekre alapozott döntések kultúrájának terjedéséhez, köszönhetően a hivatalos statisztika eredményeinek.

Fontos előrelépések történtek a hivatalos statisztikai tevékenység sztenderdizálásában is. Az ENSZ Közggyűlése 2014-ben elfogadta a hivatalos statisztika alapelveit rögzítő dokumentumot,³ az Európai Statisztikai Rendszer tagországai pedig 2017-ben bevezették az Európai Statisztika Gyakorlati Kódexét.⁴

Ugyancsak a kétezres években következett be minőségi ugrás az információs technológiában. A tárolókapacitások és a feldolgozási sebesség dinamikus növekedéséhez a mindennapi életben egyre meghatározóbb szerephez jutó, gyakorlatilag folyamatos online jelenlétet biztosító mobil eszközök, a műholdak, kamerák, a legkülönfélébb érzékelők terjedése, az internet beépülése az üzleti és a magánéletbe biztosítja a mára már szinte felfoghatatlan méretű adatfolyamot. Ennek az adatforgalomnak a pillanatról pillanatra táguló adatuniverzuma nem csupán átszövi, hanem alapjaiban forgatja fel a társadalom és a gazdaság hagyományos szerkezetét.

Nézzük meg röviden, miként formálta az adatforradalom a gazdaságot, illetve a technológiai robbanásban vezető szerepet játszó, vagy annak lehetőségeire jó tempóban reagáló cégek miként lendítették tovább az adatforradalmat. A világ legnagyobb, legerősebb vállalkozásairól számos lista készül. Bármelyiket is böngésszük ezek közül, a piaci tőkeérték alapján készült 2018-as és 2019-es adatok szerint az első négy helyen konzisztensen a négy technológiai óriás, az Apple, az Amazon, a Microsoft és az Alphabet (Google)⁵ osztozik, őket

2 Az adatforradalom számos lehetséges definíciója közül az ENSZ tematikus kiadványában megfogalmazottat tekintjük irányadónak. Eszerint „az adatforradalom robbanás az adatok mennyiségében, a sebességben, ahogyan az adatokat előállítják, az adat-előállítók számában, az adatok terjesztésében és azon dolgok körében, amelyekről rendelkezésre állnak adatok az új technológiákból fakadóan, mint a mobiltelefonok, a »dolgok internete« és egyéb források, úgymint kvalitatív adatok, az állampolgárok által generált adatok, az érzékelők adatai; továbbá a növekvő adatigény a társadalom minden részéből” (A World That Counts 2014: 6).

3 https://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/sajtoszoba/fundamental_principles_magyar.pdf

4 <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4031688/9394119/KS-02-18-142-HU-N.pdf/5a4e298a-40e4-472c-aadf-5b831841a634>

5 GAFA vagy GAFAM néven is emlegetik őket: Google, Apple, Facebook, Amazon, de ideérthetjük a Microsoftot is.

követi a Berkshire Hathaway, több mint 320 milliárd USD-vel lemaradva, majd újabb technológiai cégek következnek, a Facebook, az Alibaba és a Tencent (PwC 2019: 19). A gazdaság, és különösen a technológiai vállalkozások piacának mozgékonyágát jelzi, hogy a 2019 első félévében közzétett listákon a vezető nyolcason belül a sorrend változik ugyan,⁶ de az őket a 9. helyen álló Jonson & Johnstontól elválasztó távolság is mintegy 60 milliárd USD. A PwC 2018-as összeállításának top 10 vállalata közül 2009-ben még egyik sem játszott ebben a kategóriában, az akkori listavezetők többsége pedig mostanra a top 100-ba sem fért be. Az elemzésben a gazdasági szektorok összehasonlításából az is kiderül (PwC 2018: 20), hogy a top 100-on belül a technológiai vállalkozások piaci tőkeértéke a legmagasabb, 4806 milliárd USD, és egy év alatt is 27%-os növekedést mutatott. A hagyományos ipari termelő vállalatok piaci tőkeértéke a technológiai cégek negyedét sem éri el, és mindössze 2%-kal bővült. Mindez arra utal, hogy a világgazdaságban valóban fundamentális átalakulás zajlott le, a gazdaság motorját már nem a hagyományos ipari termelés, hanem az adat mozgatja, alátámasztva a már szinte közhelyszerű megállapítást, hogy az adat az új olaj.⁷

A globális gazdaság makrofolyamatai és a technológiai cégek sikere mögött a világháló működése és emberek milliárdjainak a mindennapi tevékenysége, rutinja áll. A napi internethasználók száma 4,5 milliárd fölötti, akik több mint 6,6 milliárd Google-keresést indítottak, közel 6,5 millió blogbejegyzést készítettek, jóval több mint 700 millió Twitter-posztot tettek ki, az elküldött e-mailek száma 240 milliárd fölötti.⁸ Az aktív Facebook-felhasználók egy adott pillanatban mintegy 2,5 milliárdan vannak.⁹ Az internetes keresés, egy e-mail megírása, egy Facebook-poszt vagy Tweet-üzenet elkészítése mind időt vesz igénybe, akár a munka részeként, akár szabadidőben végzik. Mindez digitális lábnyomot hagy maga után, az adatok rögzítődnek a technológia cégek szerverein. Ha az idézett számokhoz hozzárendeljük azt az időt, amennyit ráfordítanak, óhatatlanul az következik, hogy a technológia és a gazdaság átalakulásával párhuzamosan alapvető változás megy végbe a társadalomban is. Megváltozik az idő strukturálásának módja, átrendeződnek az interperszonális kapcsolatok, a véleményalkotás módja és forrásai, sőt változik az emberek identitása – összefoglalóan azt mondhatjuk, korábban nem tapasztalt mértékű és sebességű társadalmi, kulturális átalakulás szemtanúi, résztvevői vagyunk.

Témánk szempontjából a legfontosabb kérdés az, hogy a hivatalos statisztika intézményrendszere, eszközei, fogalomrendszere alkalmas-e ezeknek a folyamatoknak a megragadására, mérésére, a társadalmi valóságról hiteles és jó minőségű statisztikai információk előállítására. A probléma gyökerét abban látjuk, hogy az intézményesülő, a nemzetközileg alkalmazott módszertani szabványokat sikeresen terjesztő hivatalos statisztika döntően hagyományos, mondhatni „analóg” adatforrásokra, kérdőíves adatgyűjtésekre és adminisztratív

6 <https://www.statista.com/statistics/263264/top-companies-in-the-world-by-market-value/>, <https://fxssi.com/top-10-most-valuable-companies-in-the-world> (letöltés ideje: 2019. október 28.).

7 <https://www.economist.com/leaders/2017/05/06/the-worlds-most-valuable-resource-is-no-longer-oil-but-data> De megfogalmazódnak ezzel ellentétes álláspontok is, lásd Martinez A.G. 2019. A vita akörül zajlik, hogy reálisak-e azok az elképzelések, amelyek azt vetik fel, hogy hasonlóan az Alaskan Permanent Fund eljárásához, amely éves kifizetést ad az alaszakai lakosoknak a kőolajbányászat jövedelmeiből, a Google-nak és a Facebooknak is fizetniük kellene felhasználóiknak a személyes adataik felhasználásából keletkező profitból. A szerző, aki korábban a Facebook monetizálásán dolgozó team tagja volt, természetesen elveti ezt a lehetőséget, érvelésében tagadja, hogy az adat összevethető lenne az olajjal.

8 <https://www.worldometers.info/hu/> oldalról 2020. május 4-én 22.50-kor letöltött adatok alapján.

9 <https://www.internetlivestats.com/> (letöltés ideje: 2020. május 4-én 22.50.).

adatokra támaszkodik. Attól, hogy ezeket a feldolgozás során digitalizálja vagy elektronikus formában gyűjti be, még megőrzi analóg karakterüket, ami alatt azt értjük, hogy nem közvetlenül az adatforradalom digitális valóságából származnak. Ez utóbbihoz egyelőre nincs, vagy legfeljebb sporadikusan van hozzájárulása. Fontos leszögezni, hogy a hivatalos statisztika ebben a formájában is hasznos és nélkülözhetetlen. Amennyiben azonban elismerjük – és nem tehetünk másként –, hogy az adatforradalom pillanatról pillanatra bővülő társadalmi és gazdasági valósága létezik, akkor az előtte álló legeminensebb kihívás annak megválaszolása, hogy ezt miként vonhatja hatókörébe.

Mielőtt a válasszal kísérleteznénk, a fejezet elején hivatkoztam, kétségtelenül pozitív fejlemények mellett vessünk egy pillantást arra is, mi található a mérleg másik serpenyőjében, mert közel sem egyértelmű, hogy a világ alapvetően jó úton van-e, csak türelemmel ki kell várni a végét.

Az adatforradalom árnyoldala

Egyrészt a hivatalos statisztikák, mint például a foglalkoztatottság és a munkanélküliség, az árindex, a jövedelmi adatok vagy éppen a GDP, nem evidens módon, sőt tulajdonképpen azt mondhatjuk, egyre kevésbé tükröződnek vissza a személyes tapasztalatokban. Ennek csak az egyik oka, hogy viszonylag kevesen tanulmányozzák a hivatalos statisztikai adatokat, és a tömegtájékoztatókban, illetve a közösségi médiában ezekkel ellentétes információk terjednek (lásd erről: Rosling H., Rosling Rönnlund és Rosling O. 2018), másrészt – és ez utóbbi megállapításból következően – megrendült a hivatalos statisztikákba vetett bizalom. Erre később még részletesebben visszatérünk.

Nagy nemzetközi szervezetek által készített elemzések, jelentések is rámutatnak az adatforradalmat kísérő számos negatív társadalmi és gazdasági következményre. A Világbank 2016-os jelentése (World Bank 2016) is több kritikus észrevételt fogalmaz meg. Mindenekelőtt rögzítik, hogy a világ népességének nagyobb fele nem rendelkezik internetcsatlakozással, és jórészt érintetlen maradt a digitális forradalomtól.¹⁰ Az egyéni sikertörténetek ellenére

a technológia hatása a globális termelékenységre,¹¹ a szegények és a középosztály lehetőségeinek bővülésére és a számonkérhető kormányzás terjedésére mind ez ideig elmaradt a várakozásoktól. ... A digitális technológia megváltoztatja a munka világát, de a munkaerőpiacok polarizáltabbá váltak és nő az egyenlőtlenség – különösen a gazdagabb országokban, de egyre inkább a fejlődő országokban is. És miközben nő a demokráciák száma, a szabad és tisztességes választások aránya csökken. Ezek a trendek folytatódnak, nem a digitális technológia miatt, hanem annak ellenére (World Bank 2016: 2).

Az idézett rész fontos jelenségekre mutat rá. A II. világháború után a nyugati világ jóléti társadalmában kialakult egy erős és jómódú középosztály, és ez biztosította a stabil politikai berendezkedés alapjait is. A racionális jogállam több évszázados fejlődés után az 1980-as évek végére érte el legérettebb formáját, a Szovjetunió és a kommunista rezsimek összeomlása

10 2020 szeptemberében az internethasználók száma meghaladta a 4,9 milliárd főt, ez a világ népességének 63,2%-a. <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> Letöltés ideje: 2020. november 18.

11 A ledolgozott munkaórákra vetített termelékenység mediánja növekedésének öt éves átlaga 87 ország adatai alapján 1973 és 2015 között kevesebb mint negyedére csökkent (World Bank 2016: 3).

teret adott olyan vízióknak, hogy bizonyos értelemben bekövetkezett a történelem vége (Fukuyama 1994). Azonban a globalizáció folyamata éppen ebben az időben lépett szintet (Sassen 2001), és ehhez társult az új évezredben a digitális forradalom, melyek alapvetően rendezték át a társadalmakat és a gazdaságot, beleértve a munkaerőpiac polarizálódását, a nyugati társadalmak középosztályának a felbomlását. A globalizáció és a digitális forradalom azonban lényegében érintetlenül hagyták az államok szerveződési módját, intézményeit, az állami bürokráciát csakúgy, mint a politikai intézmények formai kereteit. Az utóbbiaknál két új jelenséget is megfigyelhetünk. Egyrészt parlamenti erővé, sőt kormányzati szereplővé válnak a centrumtól nagy távolságban elhelyezkedő politikai csoportok, pártok, másrészt egyre nagyobb számban azonosíthatók az úgynevezett hibrid rezsimek, amelyek fenntartják ugyan a parlamentáris demokrácia egyes elemeit, így a rendszeres időközökben lebonyolított választásokat, de olyan módon manipulálják a szabályokat, hogy fenntartható legyen az államot foglyul ejtő, autoriter módon kormányzó párt és a mögötte álló érdekcsoportok hatalma. Az adatforradalom világa szerfölt komplex, összefüggéseivel, hatásaival, rövid és hosszú távú következményeivel éppen csak ismerkedünk. Nagy bizonyossággal mondhatjuk azonban, hogy elsöpörte azt a társadalmi és politikai konszenzust, a nyelvet, fogalmakat, a közbeszédnek azt a módját, ahogyan felbomlása előtt a jóléti társadalmak a világot, annak problémáit értelmezték. És ez nem hagyja érintetlenül a racionális jogállam egyik legalapvetőbb intézményét,¹² és nyelvének, beszédmódjának integráns részét, a hivatalos statisztikát sem. A hivatalos statisztika osztozik az állam, a bürokrácia intézményeinek helyzetében, amennyiben éppen bürokratikus jellege, a hosszú idő alatt kialakult fogalomrendszerének kötöttségei miatt alkalmazkodása a példátlanul rapid változásokhoz finoman szólva sem problémamentes. Ezeket a korlátokat azért is érdemes figyelembe venni, mert a Világbank jelentése a digitális forradalom érzékelt hátulütőinek kezelésében – egyébként helyénvaló módon és érveléssel – éppen az államok cselekvésében lát lehetőséget. Az internetalapú gazdaság kedvez a természetes monopóliumoknak, a versenyalapú üzleti környezet hiánya még koncentráltabb piacokat eredményezhet, ahol a magasabban képzettek, a jobb kapcsolatokkal rendelkezők és ügyesebbek szerzik meg a haszon és az előnyök javát (World Bank 2016: 3). Együttal tartósan fennáll a digitális szakadék minden országban a nemek, földrajzi területek, korcsoportok és jövedelmi csoportok között. A kockázatok és a káros hatások csökkentése érdekében a jelentés szerint az államoknak erősíteniük kell az úgynevezett „analóg kiegészítőket”, amelyek közül háromra helyeznek kiemelt hangsúlyt: a szabályozásra, az emberek készségeinek, jártasságának növelésére, hogy jobban élhessenek a digitális lehetőségek előnyeivel, és az elszámoltatható intézményekre, hogy az állam megfeleljen a polgárok szükségleteinek és igényeinek. A digitális technológia pedig megerősítheti az analóg kiegészítőket, felgyorsítva ezáltal a fejlődés ütemét (World Bank 2016: 5). Közben a jelentés érzékenyen és pontosan mutat rá a technológiai forradalom kockázataira és káros következményeire, a megoldási javaslatok idealizmussal terheltnek tűnnek, és ellentmond az államok működéséről tett megállapításainak is. Mert nehezen képzelhető el, hogy egy politikai és gazdasági érdekcsoportok által foglyul ejtett állam az erőforrásait olyan célokra használná, melyek aláássák saját hatalmát. Sőt maga is kiemeli azt a kockázati tényezőt, hogy az államok és a gazdasági társaságok a digitális technológiát az állampolgárok ellenőrzésére

12 A későbbiekben még részletesebben foglalkozunk a racionális jogállam és a hivatalos statisztika kapcsolatával, alátámasztva az utóbbi fontosságáról tett állítást.

használják, nem pedig arra, hogy befolyáshoz juttassák őket. A technológia – és itt elsősorban az internetre gondolunk – csak ott ad nagyobb beleszólási lehetőséget a polgároknak, ahol az államban már létezik az erre való nyitottság, fogékonyság. Ellenkező esetben az internet inkább növeli a kormányzatok kapacitását az állampolgárok ellenőrzésére, kontrolljára (World Bank 2016: 24–25). Annyit mindenképpen rögzíthetünk, hogy az adatforradalom egyik legfőbb kihívása a technológiai változások és az állami, társadalmi intézmények működésmódjának, reakciókészletének ehhez kevésbé illeszkedő viszonyában nevesíthető. És ez alól nem kivétel a hivatalos statisztika intézményrendszere sem, aminek hagyományos küldetéséből fakadóan informálnia kellene a döntéshozókat, a minden rendű és rangú felhasználókat a társadalomban és gazdaságban zajló folyamatokról. Ez a kijelentés tűnhet akár elhamarkodottnak, megalapozatlannak, sőt önellentmondásnak is, hiszen eddig is adatokra, statisztikákra támaszkodva igyekeztünk megragadni a jellemző trendeket. A kérdés azonban az, hogy hol keressük, miben véljük azonosíthatónak az adatforradalom legalapvetőbb következményeit, problémáit.

Heves kritikák minden oldalról

Az előző nagy, a társadalmat minden eresztékében megrázó átalakulás az ipari forradalom volt, ennek a történelmi korszaknak a helyébe lép, lépett az adatforradalom. Ahogyan az ipari forradalom kezdetét a vadkapitalizmus jellemezte, azt mondhatjuk, az adatforradalom jelenlegi szakasza is vad időszakában van, nevezhetjük akár *vad dataizmusnak*, vagy némi analógiával az ipari kapitalizmus kezdetére utalva *az eredeti adatfelhalmozás korának*, és mint fentebb állítottuk, a társadalom hagyományos intézményei, struktúrái kevésbé képesek követni a változásokat és adekvát módon reagálni azokra. Az adat a legfőbb érték és a legfőbb erőforrás. Tevékenységeink többségének immár marad digitális lenyomata, ami a nyersanyag az adatalapú gazdaság lepárlóüzemei számára. 2019-ben a világ népességének 66,6%-a rendelkezik – a csecsemőket is beleszámítva – mobileszközökkel, ami 5,15 milliárd eszközt jelent,¹³ és ezek akkor is hagynak digitális nyomot, ha épp nem használják őket, ehhez jönnek még az internetre kapcsolt számítógépek, a műholdak által érzékelt adatok, a térfigyelő kamerák, a bankkártyák, az okos mérők, okos órák, és a sort még hosszan lehet folytatni. Ilyen típusú adatokkal fizetünk a látszólag ingyenes szolgáltatásokért, mint a Google-kereső, vagy a közösségi média platformjai, ahol a felhasználók mindennapi életük apró rezdüléseit, nemritkán intim részleteit osztják meg írásban és képből. Ezek az adatok gyakorlatilag visszavonhatatlanul tárolódnak a szolgáltatók rendszereiben. Becslések szerint napjainkban az adatok értéke már meghaladja az ipari termelőkapacitások értékét. Az ezek fölötti diszponálásért kiélezett verseny, küzdelem folyik az államok és a transznacionális közösségi médiát üzemeltető és tartalomszolgáltató vállalkozások, technológiai cégek között.

Kulcskérdés, hogy milyen információkat hordoznak az adatok. A 2000-es évek elején a Google a befektetők nyomására a felhasználók adatainak elemzésével igyekezett hatékonyabbá tenni a hirdetéseket, hogy a felhasználók magatartásáról szerzett tudással minél célzottabb, az igényeiknek, szokásaiknak, preferenciáiknak leginkább megfelelő hirdetéseket

¹³ <https://www.bankmycell.com/blog/how-many-phones-are-in-the-world> (letöltés ideje: 2019. november 28. 15.20).

juttassanak el hozzájuk. Ebből alakult ki a digitális gazdaságnak az az iparága, ami a felhasználók magatartásáról gyűjtött és elemzett adatok alapján igyekezett minél rövidebb távra, a lehető legnagyobb pontossággal megjósolni az egyének magatartását, a legkisebbre szűkíteni az intervallumot a vállalkozások döntése és a felhasználók viselkedése között.¹⁴ Napjainkra már túl vagyunk egy újabb fordulaton, a cél immár nem csupán a magatartás előrejelzése, hanem inkább a befolyásolása, sőt irányítása. És ez az, ami az adatforradalom természetével, társadalmi hatásaival kapcsolatban a legélesebb kritikákat váltja ki.

A formálódó szép új világra minden oldalról zúduló kritikák egyik fókuszpontjában a nyugati típusú társadalomfejlődés kulcsfontosságú fogalmának, az egyéni szabadságnak, a magánélethez fűződő jogoknak a kérdése áll. Az elemzők között ki az államban, ki a cégekben látja a nagyobb fenyegetést, de van olyan is, aki azt vizionálja, hogy új korbá lépünk, ahol már a személyiség sem több, mint algoritmusok összessége (Harari 2017: 275). Jack M. Balkin klasszikus libertáriánus nézőpontból vizsgálja az egyik legalapvetőbb demokratikus jog, a szólásszabadság állami korlátozásának eseteit az Egyesült Államokban (Balkin 2014). Külön pikantériája az elemzésnek, hogy valamennyi példája a mindmáig mintademokráciának tartott Egyesült Államokból származik. Az esetek alapján klasszifikálja a szólásszabadság korlátozásának régi (old school) és új (new school) technikáit. Álláspontja szerint a szólásszabadság demokratikus modellje, valamint a tudásnak és a véleményeknek a nyilvános szférája, ami legitimálja a demokráciát, széles körű intézményrendszeren nyugszik, mint a telefon-társaságok, könyvtárak, könyvesboltok, iskolák, egyetemek, széles sávú szolgáltatások stb., melyek alapvető jelentőségűek (Balkin 2014: 2301). Azonban a digitális infrastruktúrának ugyanazon jellemzői, amelyek demokratizálták a véleménynyilvánítást, egyúttal a leghatásosabb és legcsábítóbb célpontjai a vélemények regulálásának és ellenőrzésének. Nem lát semmi meglepőt abban, hogy a vállalkozások és a kormányzatok igyekeznek úgy formálni a digitális infrastruktúrát, hogy az a lehető legjobban növelje a kontrollt és a felügyeletet. A hosszú távú trend a szólásszabadság, valamint a véleményregulázás és ellenőrzés, a megfigyelés infrastruktúrájának az összekapcsolódása (Balkin 2014: 2305, 2310). Bár Balkin cikkében sokkal élesebben fogalmaz, ezekre a veszélyekre a Világbank jelentése is felhívja a figyelmet, nemzetközi példákra hivatkozva, amikor a kormányzatok blokkolják az internetet vagy szűrik a számukra nemkívánatos tartalmakat.¹⁵ Álláspontjuk szerint az internet szűrése és a cenzúra számos negatív hatással bír, így például miközben költséges és máshonnan von el forrásokat, az emberek nem tudnak nyíltan kicserélni és megvitatni gondolatokat, ami előfeltétele az innovatív és produktív társadalomnak (World Bank 2016: 26). Balkin meglátása szerint napjainkban, miközben tovább élnek a szólásszabadság korlátozásának régi módszerei, gondoljunk itt a televízió, a rádió, a nyomtatott sajtó kormányzati szócsővé degradálására, azok kiegészülnek az új technikákkal, mint a digitális hálózatok és a kapcsolódó szolgáltatások, az internetes keresők, a fizetési rendszerek, a hirdetők felett gyakorolt ellenőrzés. Az új technikáknak három, gyakran együtt érvényesülő jellemzőjét emeli ki. Az első a közvetett cenzúra, amikor az állam a digitális infrastruktúra tulajdonosára gyakorol nyomást, hogy blokkolja, szűri vagy cenzúrázza a számára nemkívánatos tartalmakat. A második a public-private együttműködés, illetve a magánfelek bevonása a vélemények

14 Az előrejelzési iparban dolgozókat nevezi McGuinnis preditocracynak (McGuinnis 2012: 67).

15 2016-ban a Google 6951 megkeresést kapott kormányoktól, amelyben keresési tartalmak eltávolítását kérték, a legnagyobb számban Törökországból, az Egyesült Államokból és Braziliából.

regulázásába és felügyeletébe, amikor a magánszereplők közreműködnek azoknak a beszélőknek, oldalaknak az azonosításában, amelyeket az állam figyelni, szabályozni szeretne, vagy ki akar zárni. A kormányzat vegyesen használja az ösztönzés és az elrettentés módszerét, akár törvények alóli mentességet kínálva annak, aki készségesen közreműködik a felügyeletre és ellenőrzésre irányuló törekvéseiben. A magánfelek a jogi bizonytalanságok elkerülése vagy a normális üzletmenet feltételeinek biztosítása érdekében akár direkt kormányzati nyomás nélkül, kezdeményezően mutatkoznak segítőkésznek. A harmadik a digitális megelőző korlátozás kormányzatok által kidolgozott új formája, ami a magán-infrastruktúra tulajdonosait célozza, és széles körben elterjedt az Egyesült Államokban. A véleménynyilvánítás szabadságát korlátozó szájzártechnikák a szerző szerint teljesen szokványos és bürokratizált elemei a digitális felügyeletnek, rutinszerűek, és ráadásul láthatatlanok. Ezek alkalmazására példa a WikiLeaks-sztori, amikor kormányzati felhívásra az Amazon azonnal eltávolította a szervereiről a WikiLeaks-et, a domain szolgáltatók megszüntették a szervereik elérhetőségét, a PayPal, a Visa és a MasterCard felfüggesztette az átutalások teljesítését, az Apple pedig eltávolította az App Store-ból azokat az applikációkat, amelyek lehetővé tették a felhasználóknak a WikiLeaks elérését (Balkin 2014: 2328).

Egy későbbi írásában Balkin a szabad véleménynyilvánítást fenyegető veszélyeket vizsgálva a hangsúlyt az államról az algoritmusos társadalomra helyezi (Balkin: 2017). Ez utóbbit úgy jellemzi, hogy a nagy közösségimédia-platformok beékelődnek a hagyományos nemzetállamok és az individuumok közé, és algoritmusokkal és mesterséges intelligenciával irányítják az embereket (Balkin 2017: 1). Az algoritmusos társadalom célja a gyakorlati mindentudás, a képesség arra, hogy a lehető legtöbbet lehessen tudni arról, ki mit, mikor és hol tesz, valamint a képesség mindezek előrejelzésére. A gyakorlati mindentudás lehetőségéből következik egy fontos politikai kérdés: ki birtokolja és irányítsa ezt a mindentudást? (Balkin 2017: 6–7). Napjainkban kiélezett harc folyik a nagy nemzetközi digitális hálózatok és közösségimédia-platformok tulajdonosai, valamint a nemzetállamok között, akik szeretnék ellenőrizni és irányításuk alá vonni ezeket a túl nagy hatalomra szert tett szereplőket. Az egyének véleménynyilvánítási szabadságát tehát több irányból éri fenyegetés. Ilyen a Big Data problémája, ami az egyénekről gyűjtött óriási mennyiségű adattal megnyitja a felügyelet, az ellenőrzés, a diszkrimináció és a manipuláció lehetőségeit úgy az állam, mint a magántársaságok részéről¹⁶ (Balkin 2017: 3). Az egyének véleménynyilvánítási szabadságának jövőjét Balkin szerint a kormányzatok és a magántársaságok közötti harc kimenetele dönti el. Bármennyire is kritikus és szkeptikus az államok szerepével kapcsolatban, úgy látja, az államoknak ellensúlyt kellene képezniük a magánkézben levő ellenőrzési és felügyeleti technológiák fejlesztésével szemben. A törvényalkotásnak mint eszköznek az alkalmazása sem könnyű azonban, ha a technológiai óriások úgy identifikálják magukat, mint a Google: „az online világot nem igazán köti az állami jog ... ez a világ legnagyobb kormányzat nélküli tere”¹⁷.

Vannak, akik sokkal pozitívabban látják a véleménynyilvánítás lehetőségét és szerepét az online világban. McGinnis amellett érvel, hogy az internet, az „új média” megtöri a hagyományos média, a sajtó, a televízió és a rádió monopóliumát azzal, hogy minden korábbiánál több ember számára teszi lehetővé véleménye kifejtését, terjesztését. Az előnyöket nem is

16 A 2016-os amerikai elnökválasztási kampányban Donald Trumpnak dolgozó Cambridge Analytica – a nyilvánosságra került információk szerint – a „This Is Your Digital Life” Facebook-applikáció 270 ezer felhasználóján keresztül több mint 87 millió Facebook-felhasználóról egyénenként 4-5 ezer személyes adatot szerzett meg.

17 Eric Schmidt és Jared Cohen írják ezt *The New Digital Age* című könyvük első oldalán, idézi: Zuboff (2016: 3).

csupán a különböző nézőpontok megjelenésében látja, hanem különösen a szakértői blogok megjelenésében és működésében, ahol a hozzáértők nyilvános vitáiból, eszmecseréiből rendkívül kifinomult vélemények jöhetnek létre például közpolitikai kérdések kapcsán, amit az érdeklődők szabadon követhetnek. Az ilyen eszmecserék alkalmasabbá tehetik a társadalmat (és a kormányzatot) a közügyek tényszerűbb kezelésére, és ha bekerülnek a hagyományos médiába, még szélesebb közönséghez juthatnak el, ezenkívül támogatják a tényeken alapuló újságírást (McGinnis 2012: 64–66). Egy ponton hozzászól azonban, hogy a szabad beszéd korlátozása az interneten aláássa a politikai rendszer és a közpolitikák döntéshozóiinak elszámoltathatóságát. És ezzel tulajdonképpen visszakanyarodtunk Balkin aggodalmához és fenntartásaihoz.

Shoshana Zuboff alapvetően baloldali gondolkörre alapozva ostromozza az adatforradalom következményeit, amit következetesen felügyelő kapitalizmusnak nevez. Meglátása szerint a kapitalizmus a szemünk előtt ment át több átalakuláson. Régen a profit a termékekből és a szolgáltatásokból keletkezett, aztán spekulációból, most pedig az egyének adatain alapuló felügyeletből. Ez utóbbi mutáció magyarázhatja, miért maradt el mindeddig, hogy a digitalizáció döntő hatással legyen a gazdasági növekedésre, ugyanis a benne rejlő lehetőségek nagy részét a profit alapvetően parazita formájává alakították (Zuboff 2016: 5). A kapitalizmus korábbi formáival szemben a digitális világban a felhasználók nem eladók, nem vásárlók, és nem termékek, hanem a szabad nyersanyag forrásai, akik táplálnak egy új típusú termelési folyamatot (Zuboff 2016: 5). Zuboff – másokkal együtt – a legaggasztóbb fejleménynek a nagy IT-szolgáltatóknál, különösen a közösségimédia-platformok üzemeltetőinél felhalmozott magatartási adatokat tartja, melyekkel kereskednek, és a felhasználók viselkedésének befolyásolására használják őket. Mindemellett kialakul egy alapvető egyensúlytalanság: a magánélethez fűződő jogok erodálódását a cégek üzleti titkainak fokozott védelme kíséri, és a magatartás fölötti kontroll gyakorlása és annak technikai teljesen láthatatlanok az érintettek számára. Alapesetben döntési jog, hogy valaki valamit nyilvánosságra hoz vagy titokban tart. A felügyelő kapitalizmus újraosztja ezeket a jogokat és a felügyelő rezsim intézményeinél koncentrálja őket, teljesen új dimenzióját nyitva meg ezzel a társadalmi egyenlőtlenségeknek, egyúttal roncsolva a demokráciát (Zuboff 2019: 263; Zuboff 2016: 7).

Természetesen vannak, akik sokkal több pozitívumot látnak az adatforradalom társadalmi hatásaiban, következményeiben. Alex Pentland egy új társadalomtudomány alkalmazásának szükségességéről beszél, amit Auguste Comte nyomán társadalmi fizikának (Social Physics) nevez. Ennek a feladata lenne, hogy éljen napjaink példátlan lehetőségével, és az adatok biztonságos használatával segítse az alkalmazkodást az adatok új világához, ahhoz a világhoz, amely tisztességesebb, hatékonyabb, befogadóbb, és amely nagyobb lehetőségeket nyújt, mint bármi korábban (Pentland 2018: 1). Érdekes és izgalmas azonban, ahogyan ezt az utópiát összeköti azzal a gondolattal, ami szerint a nyugati társadalmak legnagyobb tévedése: a ragaszkodás ahhoz az ideához, ami szerint „racionális individuumok” lennének. Ennek mindkét elemét elveti; nem csupán racionálisak nem vagyunk, de még kevésbé individuumok, sokkal inkább egy szociális faj tagjai, ezért a kutatásoknak nem az egyénekre, hanem az egyének közötti kapcsolatokra kell fókuszálniuk, mégpedig a mindennapi élet legapróbb rezdüléseit is rögzítő adatokkal, beleértve a digitális kommunikáció minden típusát annak tartalmával együtt. Hasonló álláspontot fogalmaz meg Dessewffy és Láng is:

az új információs korszakban a társadalom a hálózatban folyó áramlások köré épül: tőke, információ, technológia, kódok és szimbólumok ezekben a hálózatokban áramlanak. A hálózati áramlás nemcsak az egyik lehetséges működési módja a társadalmi rendszernek, hanem a legfontosabb szerkezeti forma, amely meghatározza a gazdasági, politikai és szimbolikus szféra működését (Dessewffy és Láng 2015: 160).

Európai nagyvárosokban folytatott empirikus kutatásuk során Pentland és munkatársai azt állapították meg, hogy a társadalmi kapcsolatok elemzése *háromszáz százalékkal jobban jelezte előre* az emberek magatartását a hagyományos társadalmi-demográfiai változóknál, mint amilyen a nem, a kor, az iskolai végzettség, a jövedelem (Pentland 2018: 9). És ezzel ismét az emberek magatartásának előrejelzésénél, majd befolyásolásánál tartunk, noha Pentland azt reméli, ezzel elindítható egy okosabb, harmonikusabb társadalom építése. „Az individuum halála” című (Pentland: 2014) rövid írásának végén elismeri, hogy a magánélet védelme nélkül a vállalatok és a kormányok hatalma a magatartás manipulálására gyakorlatilag határtalan. Felvet ugyan egy technikai javaslatot, ami szerint az egyének a banki tranzakciókhoz hasonlóan hagyhatnák jóvá az adataik használatát, de ezt – jegyezzük meg – azóta sem alkalmazták sehol, és azzal tér ki a jelentéktelennek talán nem mondható probléma elől, hogy az egy másik történet.

Néhány tolakodó, nehéz kérdés

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy vajon mi köze mindehhez a hivatalos statisztikának? Úgy vélem, sokkal több, mint ami esetleg az első pillanatban látszik.

Ha továbbra is fenntartjuk – és szerintem helyes, ha így teszünk –, hogy a hivatalos statisztika küldetése a tudósítás a társadalom, a gazdaság, a környezet állapotáról és változásairól, akkor megfelel-e vállalt feladatainak, ha nem reflektál a kapitalizmus természetének gyökeres átalakulására, a szabad véleménynyilvánítás korlátozására, az új sajtózártechnikák terjedésére, az egyének magatartásának egyre hatékonyabb és nagyobb léptékű befolyásolására, sőt irányítására, a demokrácia intézményeinek, hosszabb időn át stabilnak mutatózó működési módjának megroppanására? Jogosnak tűnő ellenvetés lehet, hogy ezek a jelenségek kívül esnek a hivatalos statisztika hagyományos tárgykörén, számára legfeljebb külső peremfeltételként jelentkeznek, és sokkal inkább a politikatudomány, a jogtudomány, a politikai szociológia érdeklődési körébe esnek. Egyébként is, a hivatalos statisztika az állami bürokráciának mint nagy társadalmi alrendszernek a része, ezért teljesen irreális elvárás, hogy a rendszer működési deficitjére vonatkozó kritikák itt fogalmazódjanak meg. Különösen az autoriter és hibrid rezsimek esetében jól látszik, mennyire rövid pórázon tartják a statisztikai hivatalukat.¹⁸ Az igazi probléma azonban nem az, hogy a statisztika közvetlenül reflektál-e

18 A Kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal igazgatóját letartóztatták egy héttel azután, hogy sajtótájékoztatón a politikusoknak nem tetsző GDP-adatot jelentett be. Igaz, formailag korrupcióval vádolták. <https://geopoliticalfutures.com/china-admits-its-statistics-are-wrong/>

De érdekes összefüggéseket látnak az elemzők az Orosz Állami Statisztikai Szolgálat új vezetőjének 2016-os kinevezése és a statisztikai adatok módosítása között is. <https://www.observerfinansoway.pl/in-english/macro-economics/russian-trouble-with-statistics/>

a peremfeltételekben végbemenő változásokra, hanem hogy az adatai elemzésekor tekintettel van-e ezekre, illetve az adataiból lehet-e következtetni rájuk. Más megfogalmazásban és konkrétabban az vethető fel, hogy amennyiben helytállóak azok a talán disztópikusnak gondolt feltevések, amelyek szerint a nagy technológiai cégek az algoritmusokat és a mesterséges intelligenciát az egyének magatartásának befolyásolására, irányítására használják, akkor mit mér a statisztika? A statisztika végső soron az emberi magatartásokat – döntéseket, választásokat –, illetve ezek következményeit méri, legyen szó a mindennapi élet apróságairól (hamburger vagy hot dog) vagy cégek sokkal komplexebb döntési folyamatának eredményéről, mint például egy új termék bevezetése. Az egyszerűség kedvéért maradjunk az egyének mindennapi cselekvéseinél. Az individuum a társadalom szövetébe mélyen beágyazva éli mindennapi életét, ami egy bizonyos aspektusból döntések, választások folyama. Ezeket befolyásolják egyéni tapasztalatai, felhalmozott tudása, ismeretei (a múlt), aspirációi (a jövőre vonatkozó elképzelések) mellett az egyebek között a családtagokból, barátokból, ismerősökből, munkatársakból álló társadalmi háló tagjai, a Facebook-csoportban forgó vélemények, értékek, elvek, jól-rosszul megragadott érdekek, aktuális hangulata, fizikai és mentális állapota, pillanatnyi hatások, és a sor még tetszőlegesen folytatható. Az adott helyzetben választott magatartásnak van konzisztenciája, a magatartások sorozatának mintázata körvonalazza a személyiséget, és ez az, amire rámozdultak a Google, a Facebook, az Amazon és sokan mások. A társadalomtudományok alapvetése pedig abban áll, hogy a hasonló társadalmi-demográfiai jellemzőkkel leírható csoportok bizonyos helyzetekben mérhető valószínűséggel hasonló magatartást tanúsítanak. A családi szocializáció, az oktatási rendszer, a kultúra, az egyházak, a jogrendszer nyitották és zárták az adott szituációban és adott társadalmi helyzetben kívánatos, javasolt, helyes, elvárt magatartások körét. Ezt a részben az egész társadalomra érvényes, részben rétegspecifikus magatartási kánont fellazította a tömegmédia színpadra lépése, de ennek is megvan a maga differenciáltsága, hiszen nem ugyanazok olvassák mondjuk a *The Guardian*t vagy a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ot, mint a *Daily Star* és a *Blicket*. Ugyanez a tagoltság megfigyelhető a televíziócsatornák és -műsorok nézői között is, miközben jól érzékelhető egy eltolódás a tömegmédiában a hírekről, eseményekről, tényekről való tájékoztatástól a kész vélemények tolmácsolása felé, vagyis nem „terhelik” a fogyasztót az önálló véleményalkotás bonyodalmaival, hanem azt igyekeznek megmondani, mit célszerű, ildomos, *nota bene* helyes gondolni a világ eseményeiről, dolgairól. Ezekre a folyamatokra ráerősített a reklámpar berobbanása. A tömegmédia legújabb generációs reklámjai már nem csupán arról igyekeznek meggyőzni a nézőt, hallgatót, hogy milyen kávét, teát, mosószert, fogkrémet, sört, telefont, autót stb. vásároljon, hogy a vaj vagy a margarin az egészségesebb, hanem életérzést tolmácsolnak. Akkor vagy trendi, ha ezt követed, így viselkedsz, így választasz – xy celeb ajánlásával.

Azt látjuk tehát, hogy az emberi társadalmaknak kialakulásuktól létfeltétele, hogy tagjait az éppen érvényesnek tartott normák követésére szorítsa, kezdetben a közösség kontrolljával, nyomásával, aztán intézményekkel, köztük a politikai hatalom és uralom intézményeivel, a vallási előírásokkal. Az eszközök egyre kifinomultabbá váltak, a nyers erőszak és a represszió helyébe a jogrendszer lépett, megnőtt az oktatás és a kultúra szerepe, míg eljutottunk a magatartás befolyásolását rendkívül szofisztikáltan és lágyan végző tömegmédiáig és reklámparig. A modern hivatalos statisztika mintegy 150 évre visszatekintő történetében az előállított információk minőségével, megbízhatóságával kapcsolatban soha nem merült fel fundamentális kétely amiatt, hogy a mért adatokban manifesztálódó magatartások

milyen befolyásoló hatásoknak tudhatók be.¹⁹ Sőt a nagy nemzetközi szervezetek, az ENSZ, a Világbank, az OECD, az EU erőfeszítéseinek köszönhetően mostanra kiépültek azok a statisztikai rendszerek, amelyek összehasonlítható, módszertanilag megfelelően harmonizált adatbázisaikkal lehetővé teszik a világban végbemenő folyamatok, változások tényeken alapuló követését. Soha nem tapasztalt bőségben rendelkezünk adatokkal a demográfiai folyamatokról, a gazdaságok állapotáról, az oktatás, az egészségügy, az élélmény helyzetéről, az ivóvízkészletekről, a kereskedelemről, és még hosszan sorolhatnánk. Mi a probléma? Van-e racionális értelme a hivatalos statisztika válságáról dörmögni azért, mert az adatforradalom következtében a minden rezdülésünket rögzítő technológia adatfolyamának elemzésével a technológiai óriások befolyásolni, netán irányítani akarják a magatartásunkat? Nincs ebben semmi új, mondhatnánk, ami meg új, az előrelépés, hiszen régen a normákat nem követőket megkövezték vagy máglyára küldték, most meg mindössze a felhasználói élmény fokozódásának kellemességéből zárják ki magukat. A statisztika attól még statisztika maradhat. Ezt a nézőpontot nem feltétlenül osztja mindenki, és a kérdés eldöntetlen marad mindaddig, amíg a hivatalos statisztikának és a kutatóknak nincs hozzáférésük a GAFA és más technológiai cégek adatvagyonához, hogy elemzésekkel lehessen eldönteni, milyen impulzusok, interakciók vezérlik a statisztika által mért magatartásokat, és ezek alapján lehessen megújítani a hivatalos statisztika fogalomrendszerét, osztályozásait, klasszifikációit.

Válságjelek

William Davies cikke (Davies 2017) meglehetősen nyugtalanító képet fest a statisztika helyzetéről. Nyitó megállapítása szerint a statisztika képessége arra, hogy pontosan megjelenítse a világot, hanyatlik.

A hivatalos statisztika tekintélyének csökkenésében, az adatai hitelességébe vetett bizalom megingásában több tényező együttes hatása is szerepet játszott/játszik. Az első ilyen a racionális jogállam, a nyugati típusú liberális demokrácia válsága. A történetük az elmúlt bő négyszáz évben szorosan összefonódott, a XX. század második felétől pedig a kormányzati és közpolitikai célok kitűzésének és eredményességének vagy eredménytelenségének megítélésében a statisztikai mutatók játsszák a talán legfontosabb szerepet, gondoljunk a GDP-re, az államháztartás és a költségvetés helyzetére, a foglalkoztatottság és a munkanélküliség mérőszámaira, a demográfiai, oktatási, népességügyi jellemzőkre. Azt mondhatjuk, a hivatalos statisztika nagyjából az állam szolgálatlánya szerepkörébe került. A közelmúltban felerősödött populisták politikai mozgalmak elitellenes frázisaiban a hivatalos statisztika vált az egyik célponttá. Szólamaik szerint a statisztikára alapozott politika elitista, nem demokratikus, és hanyag az embereknek a közösségükbe és nemzetükbe fektetett érzelmi erőfeszítéseivel szemben. A statisztika csak egy újabb eszköz, amivel London, Washington DC és Brüsszel privilegizáltjai megkísérlik ráerőltetni a világnézetüket mindenki másra. A számokat manipulálnak tartják, és elutasítják a kvantitatív tényekre építő elitizmust. A statisztika bonyolult módszertanon alapuló, adatokkal, tényekkel operáló nyelvezete szemmel láthatóan valóban irritáló azok számára, akik előnyben részesítik a ködös, mitikus narratívát a nemzet, a politikai

19 A jobbra politikai nyomásra visszavezethető „botlások” nem érintik jelen írás gondolatmenetét és távol esnek annak tárgyától.

közösség múltjáról, állapotáról és perspektíváiról (Davies 2017). Egy másik nézőpontból – és a szerző ezt osztja – a statisztika éppen nem elitista. Lehetőséget teremt arra, hogy az emberek, újságírók, politikusok véleményt cseréljenek a társadalomról mint egészről, mégpedig nem anekdoták, érzetek és előítéletek, hanem megalapozott ismeretek alapján (Davies 2017). Mindenesetre a populizmus térnyerése komoly kihívás a racionális jogállam és vele együtt a hivatalos statisztika számára, az utóbbi hitelességének aláásása, módszereinek, nyelvezetének, világlátásának kikezdése éppen az egyik harci terep.

A racionális jogállam válsága mögött azonosítható két további olyan társadalmi jelenség, amelyek közvetlenül is erodálják a hivatalos statisztikát és működési kereteit, az egyik a „post-truth”²⁰ valóság felemelkedése a közösségi média világában, a másik az identitáspolitikák eluralkodása. Az emberek érzelmeit célzó, a tényeken nyugvó racionalitást elitista machinációként megvető, az összeesküvés-elméleteket favorizáló, ködös mítoszokat terjesztő post-truth valóság egyszerű, könnyen befogadható és népszerű válaszokat kínál a gyorsan változó világ bizonytalanságai között nehezen tájékozódó közönségének. Számukra a statisztika félrevezetés, manipuláció, hazugság. És olyan nagyszerű érzés ebben egyetérteni, összekacsintva, hogy „de bennünket aztán nem fognak átverni”. Ha belegondolunk, az ilyenfajta kritikákban azért van némi igazság, még ha nem is abban a formában, hogy a statisztikusok szándékosan vezetnék félre bárkit is. Az állammal összefonódó története során a statisztika figyelme – a legutóbbi időkgig – elsősorban a társadalomra mint *egészre* irányult, annál is inkább, mert tárgya szerint társadalmi tömegjelenségekkel foglalkozik. A globalizáció egyik hatásaként a társadalmak, és különösen igaz ez a térbeli társadalomszerkezetre, egyre mozaikosabbá váltak. Egymás szomszédságában találhatók prosperáló és leszakadó városrészek, tömbök, ráadásul hosszabb időn át ugyanazon közösségeknél jelenhetnek meg egyik oldalon a hasznok, a másikon a költségek. Kevésbé lesz fogékony a foglalkoztatási adatok javulására és az átlagbérek emelkedésére az, aki másfél éve munkanélküli, napi megélhetési gondokkal küzd, és ugyanezt látja a szomszédjainál, a rokonságában és a sarki kocsmatörzsvendégeinél.

Napjainkra nem csupán a térbeli társadalomszerkezet vált mozaikossá, hanem feloldódtak, széttöredeztek azok a fogalmak is, amikkel az emberek önmagukat jellemzik, azonosítják.

A 60-as évektől kibontakozó identitáspolitikai folyamatosan feszegette a statisztikai klasszifikáció kialakult rendszerét. A statisztikai adat csak akkor hihető, ha az emberek elfogadják a felkínált demográfiai kategóriák limitált körét, amit a szakértők alakítanak ki, nem a válaszadók. De ahol az identitás politikai ügygé válik, az emberek igénylik, hogy a saját fogalmaik szerint definiálják őket, mondjuk a gender, a szexuális irányultság, a faj, az osztály vonatkozásában. [...] A statisztikai klasszifikációk és definíciók hagyományos formáit szétfeszítik a változékony identitások, attitűdök és gazdasági pályák. A demográfiai, társadalmi, gazdasági változások egyszerű, elfogadott indikátorokban való megjelenítésére tett erőfeszítések veszítenek a legitimációjukból (Davies 2017).

Ma az, hogy valaki valamelyik focicsapat drukkere, egy popsztár rajongója, egy autómárka vagy telefontípus híve, valamelyik influenszer követője, egy televíziós sorozat tántoríthatatlan

20 Az *Oxford Dictionary* meghatározása szerint a kifejezésben az jelenik meg, amikor a közvélekedés formálásában az objektív tények kisebb befolyással bírnak, mint az érzelmek vonzereje vagy a személyes meggyőződések. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>

nézője, esetleg egy politikai szubkultúra szószólója, erős identitásképző tényező, ami meghatározó befolyással bír mindennapi életének szerkezetére, az időfelhasználására, viselkedésére, vásárlási szokásaira, véleményalkotására, interperszonális kapcsolataira, legyenek azok face to face alapon működő vagy az interneten szerveződött csoportok. Ezekkel a színes, jól átékelhető identitásokkal szemben a statisztika klasszikus szürke sémái kiüresedtek, mert ugyan kinek a számára vonzó, hogy középfokú végzettségű, középkorú, betanított szellemi munkát végző alsó középosztálybeli nőként vagy férfiként lássa önmagát otthon a tükörben, miközben meccsre készülve kedvenc csapatának a harci színeit mázolja az arcára? A statisztikának természetesen az identitáspolitikai felemelkedésében, az identitások elburjánzásában, a társadalmi tagoltság növekedésében sincs semmi felelőssége. Mulasztásként az róható a terhére, hogy klasszifikációiban, skáláiban nem követte elég érzékenyen ezeket a változásokat, aminek az árát ma hitelvesztésben fizeti meg. Ugyan jó ideje tesz komoly erőfeszítéseket arra, hogy egyre kisebb területi egységről egyre több adatot állítson elő, a klasszifikációval kapcsolatos kritika ettől még nyomasztóan igaz. Erre hívja fel a figyelmet Radermacher is: „az ex ante/top-down klasszifikációk nem fedik le az egyének identitását” (Radermacher 2019: 106).

Ha a racionális jogállam megrendülése, a post-truth valóság és az identitáspolitikák terjedése nem jelentene elegendő kihívást a hivatalos statisztika számára, az adatforradalom közvetlen következményeként szembesülnie kell a nagy transznacionális cégek támadásával és az általuk kikényszerített versenyhelyezettel. A Facebook és a Google adatelemzői teljesen másféle „statisztikákat” állítanak elő, mint azok a szakértők, akiket most éppen széles körben elítélnek. Az új elemzőket az anonimitás és a titokzatosság sokkal nagyobb politikai befolyáshoz juttathatja, mint korábban bármely társadalomtudóst. A cégek számára az adatforrások és az alkalmazott módszerek titkossága olyan versenyelőny, amit önszántukból nem fognak feladni, ráadásul nincsenek olyan társadalmi mechanizmusok, amelyek megóvnák az embereket attól, hogy az így keletkezett információkra ösztönös reakciókkal, érzelmi előítéletekkel reagáljanak. Sőt az olyan társaságok, mint a Cambridge Analytica, kifejezetten igyekeztek felszínre hozni ezeket az érzéseket. Egyáltalán nem látszik, ezekből az adatfeldolgozásokból mikor lesznek ahhoz fogható hasznót hajtó információk a társadalom tagjainak közös ügyeiről folytatott diskurzushoz, vagy mondjuk a köz- és szakpolitikák nyilvános megvitatásához, értékeléséhez, amelyeket hiteles adatok formájában a statisztika nyújt (Davies 2017). Érdemes rámutatni a GAFA-cégek és a statisztika elemzési módszereinek alapvető módszertani különbségére is. Az előbbieket a szinte felmérhetetlen mennyiségben és sebességgel keletkező mikroadatokra algoritmusokat eresztenek, mesterséges intelligenciát alkalmaznak, anélkül, hogy előzetesen kutatási tervekkel, hipotézisekkel, szakirodalmi áttekintéssel babrálnának, aztán igyekeznek értelmezni az eredményeket. Ezzel az induktív módszerrel szemben a statisztika deduktív megközelítést alkalmaz, vizsgálatai során a hosszabb időn át kialakított és alkalmazott fogalmi, klasszifikációs kereteket tölti ki új adatokkal (Kuonen 2018). Ez kétségtelenül jól szolgálja az időbeli összehasonlíthatóság, a társadalomban hosszabb idő alatt végbemenő folyamatok megragadásának szempontjait, ugyanakkor kétségeket támaszt eredményei relevanciájával kapcsolatban.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hivatalos statisztika számára több száz éven keresztül természetes működési közeget jelentő racionális jogállam legitimitásának megroppanása, a post-truth valóság felemelkedése, az identitáspolitikák eluralkodása

és a mindmáig domináns deduktív módszer együttes hatására a hivatalos statisztika által a társadalomról, annak folyamatairól, változásairól alkotott kép életlenné, homályossá vált, a hitelessége pedig csorbát szenvedett.

Walter Radermachernak, az Eurostat korábbi főigazgatójának „Hivatalos statisztika a Big Data korában, lehetőségek és fenyegetések” címen 2018-ban közzétett írása (Radermacher 2018a) számos ponton egybecseng Davies gondolataival. Fontosnak tartja a statisztika szerepének elemzését történeti kontextusban, a liberális kormányzati modellel való összefonódásra tekintettel, és jelzi a post-truth valóság terjedésének és az algoritmusok, a mesterséges intelligencia ellenőrizetlen használatának veszélyeit is. Cikkében a hangsúlyt nem a válságjelek listázására helyezi, sokkal inkább gondolkodási irányokat vet fel, javaslatokat tesz elvégzendő feladatokra. Ugyanakkor széles történeti, tudománytörténeti és kulturális összefüggésekbe ágyazva érvel mélyen elkötelezetten a hivatalos statisztika fontossága és jövőbeli szerepe mellett.

A hivatalos statisztikának alapvető szerepet kell játszania a modern társadalmakban, vezérelni a közpolitikákat, támogatni az üzleti döntéseket és hozzájárulni, hogy az állampolgárok elbírálhassák az elért előrelépéseket és összehasonlíthassák magukat a szomszédjaikkal (Radermacher 2018a: 227).

Rámutat a veszélyekre, kockázatokra is:

... a statisztikai tudás csodálatos erejének azonban vannak veszedelmei. Megismerő eszközből, amely emancipáló és részvételi, azonban igazi technokratikus tirannussá válhat, amely, különböző mértékben, menedzsmentelvek (tényekre alapozott döntéshozatal), főáramú gondolkodásmód vagy ideológia mögé rejtőzik” (Radermacher 2018a: 227).

Nem fejt ki, de itt gondolhatunk a kínai digitális diktatúra kiépülésére csakúgy, mint a technológiai cégek magatartást manipuláló gyakorlatára. Ezzel szemben nagyon impresszíven fogalmazza meg, miben látja a hivatalos statisztika hivatását, küldetését, és mit nem tart annak.

A hivatalos statisztika, és aminek maradnia is kell, a társadalomról rendelkezésre álló tudás megosztásának útja, a racionalitás egy eszköze, a döntéshozatal és a hatékonyság erősítésének egy módja. Bizalmat kell ösztönöznie, nem gyanakvást. Meggyőznie kell, nem nyomasztani. Segítenie kell, nem leigázni. Felszabadítania kell, nem alávetni. Feltárnia kell, nem félrevezetni” (Radermacher 2018a: 227).

Kérdés, hogy a diagnosztizált problémák és a statisztika jelen- és jövőbeli szerepére vonatkozó vonzó vízió közötti feszültség miként oldható fel. Mint láttuk, a statisztika hitelvesztése és marginalizálódása mögött kimutathatók belső okok, mint a klasszifikáció és a deduktív módszer, de ezek egyrészt önmagukban nem okozói a válságnak, másrészt jelentős és összehangolt erőfeszítésekkel akár orvosolhatók a rendszeren belül. A külső okok – az adatforradalom következtében a tényeken alapuló igazság feltöredezése szubjektív valóságokra alapjaiban rengeti meg a valóság értelmezésének azt a hagyományát, amelyben a hivatalos statisztika eddigi története nem csupán mélyen gyökerezett, hanem annak egyik zászlóshajója volt – összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszanak, és ráadásul kívül esnek a hivatalos statisztika hatókörén. Egyúttal annak a racionális jogállamnak az autoritását és legitimitását kezdték ki, ami történetileg a hivatalos statisztika természetes működési közege.

Radermacher fontosnak tartja, hogy a hivatalos statisztika megőrizze alapvető értékét, a nyilvános, ellenőrizhető módszerekkel előállított statisztikai információk magas minőségét, miközben érzékenyen reagál a változó felhasználói igényekre és tartja magát a szigorú szakmai etikai kódexhez (Radermacher 2018a: 227). Változtatni kell egyebek között a kommunikáción is, az információkat a nagyon különböző felkészültséggel és statisztikai műveltséggel rendelkező csoportokhoz is el kell juttatni. Végül rendkívül ambiciózus feladatot jelöl ki a statisztikus közösség számára, amit értelmezhetünk úgy is, mint a külsőnek nevezett okokra adható reakció első és elengedhetetlen lépését:

a statisztikusok kötelessége a statisztika, a tudomány és a társadalom közötti kapcsolat feltárása, és vezető szerepet kell betölteniük az adatközpontúságba vetett túlzott bizalom kockázataira vonatkozó intellektuális reflexióban” (Radermacher 2018a: 230).

Útkeresés és reakciók a hivatalos statisztika intézményeiben

A jelzett folyamatok értelemszerűen nem hagyják érintetlenül a hivatalos statisztikai szolgáltatásokat sem. A 2010-es években a nagy nemzetközi szervezetek statisztikai részlegei sorra jelentettek meg dokumentumokat az adatforradalom, azon belül is leginkább a Big Data hatásairól, következményeiről, a benne rejlő lehetőségekről. Ilyen az ENSZ főtitkára által létrehozott Independent Expert Advisory Group on a Data Revolution for Sustainable Development (IEAG), a Data Revolution Report vagy a World Bank kiadványa (World Bank 2014). Az OECD honlapján kiemelten foglalkozik a Big Data témakörével, számos tanulmányt publikálva a gyakorlati alkalmazás tapasztalatairól (például Reimsbach-Kounatze 2015). A World Bank honlapján is számos elemzés található a Big Data alkalmazási területeiről, és helyet adnak egy Big Data blognak is.²¹

A számunkra legközvetlenebb hatással bíró intézmény, az Eurostat stratégiai dokumentumaiban számos érzékeny diagnózis olvasható korunk gyorsan változó viszonyainak a hivatalos statisztikára gyakorolt hatásáról. Az ESS²² Vision 2020 című, 2014-ben kiadott anyag ennek jó példája. Ebben négy fő kihívást azonosítanak.

1. Az adatforradalom: az új adatforrások óriási lehetőséget kínálnak a hivatalos statisztika időszerűségének és relevanciájának javítására csakúgy, mint a válaszadói terhek csökkentésére. Másrészt az új adat-előállítók részéről nő a verseny nyomása, ami megváltoztathatja a hivatalos statisztika szerepét. Kulcskérdés, hogy mi a jövője a megbízható és magas minőségű információinfrastruktúrának egy ilyen megváltozott környezetben.

2. Új típusú mérés szükségessége: új és komplex valóság alakult ki, amit meg kell ragadni a hivatalos statisztikának – nem engedve át a terepet az új adatelemzők manipulációinak.

3. A statisztika költsége: a döntéshozók kevésbé vannak tudatában, hogy a magas minőségű statisztika előállításához befektetések szükségesek. Folyamatosan csökkenő költségvetési források mellett kellene előállítani releváns és magas minőségű hivatalos statisztikákat.

4. Európa jövője: bizonytalan, milyen irányba halad az EU, a jelenlegi állapotot a gyengébb vagy erősebb integráció szakasza fogja követni.

²¹ <http://www.worldbank.org/en/search?q=big+data>

²² ESS – European Statistical System, magyarul ESR – Európai Statisztikai Rendszer.

További fontos gondolatok a dokumentumban az együttműködés és a kooperáció szükségességének hangsúlyozása úgy a nemzeti hivatalok között, mint a felhasználók minden csoportjával, kiemelve a kutatókat, elemzőket, döntéshozókat, újságírókat, illetve a statisztikai műveltség, jártasság terjesztése.

A hivatalos statisztika énképének legfontosabb eleme tehát a magas minőségű, megalapozott és hozzáférhető módszertannal készített statisztikák előállítása, amelyek reflektálnak a felhasználói igényekre. Ezt olyan értéknek tekinti, amelyet minden körülmények között meg kell őrizni, annál is inkább, mert ezen nyugszik tevékenységének hitelessége. Nincs ok arra, hogy ezt az alapállást megkérdőjelezzük. Ráadásul a közelmúltban keletkezett egy olyan pozitív tapasztalat, ami szerint a hivatalos statisztika nemzetközi intézményrendszere a legutóbbi, 2008-as válságot követően, építve a Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés (Stiglitz, Sen és Fitoussi 2009) ajánlásaira, képes volt megújulni és új mérések, új indikátorok bevezetésével a makrogazdasági mutatók mellett a korábbiaknál sokkal részletesebb, érzékenyebb képet adni a különböző társadalmi csoportok élethelyzetéről, a jólétről, a szegénységről, a társadalmi egyenlőtlenségekről. Utólag is azt mondhatjuk, hogy a hivatalos statisztika reakciója viszonylag gyors volt és szakszerű, miközben jobbra a bevált eszközeit alkalmazva fejlesztett és a működő keretek közé integrált a felmerült igényeket kielégítő méréseket és outputokat. (Komoly attitűdbeli, módszertani megújulásnak tekinthető, hogy a lakossági adatgyűjtésekben minden korábbinál nagyobb teret kapott a válaszadók szubjektív vélekedésének vizsgálata.) Ez volt ugyanakkor az az utolsó felvillanás, amikor a statisztika az észlelt kihívásokra adott válaszokban proaktív, kezdeményező szerepet töltött be. A sikert még ki sem élvezhette, rögtön újra kihívott állapotba került az adatforradalom berobbanásával, és azóta tulajdonképpen fut az események után. A kihívottságba történő, jelenleg tartósnak tűnő beragadtág leginkább az alábbi korlátokból fakad:

- *Szerkezeti korlát:* a hivatalos statisztika intézményeinek bürokratikus jellege. A bürokratikus jelleg adottság, a statisztikai szolgálat mindenütt része a kormányzati bürokráciának. Méretüknél fogva is nehezen mozdulnak, nem rugalmasak, minden irányváltás átfutási ideje hosszú. Az alapfeladatok ellátása lekötí az erőforrásaikat. Mind ez ideig nem kényszerültek azoknak a receptoroknak a kifejlesztésére, amelyek lehetővé tennék a releváns környezeti változások gyors le reagálását. Mentségül jegyezzük meg, eddig nem is szembesültek az adatforradalomhoz fogható kihívással. Ugyan az említett dokumentumokban is felmerül az igény a flexibilisebb szervezeti modell kialakítására, vagyis a korlát érzékelt, azonban ez egyelőre egyrészt a kívánság szintjén van, másrészt a megvalósítás beleütközik a további korlátokba.
- *Erőforráskorlát:* értve ezalatt pénzügyi, költségvetési és a humán erőforrásokban meglevő korlátokat is. A kormányzatok – különösen az 1990-es évektől – a menetrendszerően érkező megszorításokat mindig ráterhelték a statisztikai szolgálatra is, amely kényszerően alkalmazkodott a körülményekhez, leginkább arra koncentrálva, hogy az alapfeladataiban érvényt tudjon szerezni a maga elé támasztott magas minőségi követelményeknek. Az adatforradalom a gazdasági és társadalmi környezetben radikálisan átrendezte az erőviszonyokat. A statisztikai hivataloknak ma az informatikai és infrastrukturális fejlesztésekben a legtökeesebb, legprofitábilisebb és nem utolsósorban legagresszívabb cégekkel kell versenyezni, mint a Facebook, a Google, az Amazon, a mobil eszközök gyártói és az alkalmazások fejlesztői. De

ugyanaz a helyzet a humán erőforrásokkal is: a közsféra fizetései és karrierpályái valószínűleg sehol a világon nem versenyképesek. Nem hiszem, hogy van ma olyan statisztikai hivatal, amelyik a munkaerőpiacon adattudósokat tudna elhalászni a Facebook vagy a Walmart előtt. Az erőforráskorlát olyan adottság, amivel a jelek szerint továbbra is együtt kell élni. A feloldás a humán erőforrások területén partnerségen alapuló együttműködésekkel képzelhető el, amelyekben elsősorban kutatókat, külső szakértőket kellene bevonni fejlesztési programokba.

- *Percepciók korlát:* a hivatalos statisztika foglya a saját fogalmainak, tapasztalatainak, elköteleződéseinek, abból indul ki, hogy a munka, amit végez, az vitán felül értékes és nélkülözhetetlen a világ számára. Legfeljebb a világ nem tud róla. A problémát érzékeli, mégpedig sajátos dimenzióban, amikor a statisztikai kultúra, a statisztikai műveltség terjesztésének fontosságáról beszél. Vagyis amit csinál, amikor előállítja a magas minőségi követelményeinknek megfelelő statisztikai anyagait, az rendben van, a fogadókészség deficitjét pedig a felhasználók megfelelő jártasságának hiányossága okozza. A post-truth valóságba átcúszott vagy ott sajátos öntudatokra ébredt társadalmi csoportokra tényleg tud hatást gyakorolni a kínálatában szereplő statisztikákkal, csak éppen meg kell őket művelni egy kicsit statisztikailag? A Trump-jelenség, a Brexit, a brazil választás ezzel kapcsolatban elég sok kétséget ébreszt. (A hazai példákat most hanyagolom.)

A percepciók korlát legszembetűnőbb megnyilvánulási formája, hogy az adatforradalom rendkívül komplex, fundamentális változásokat hozó következményeit a hivatalos statisztika hajlamos a Big Data jelenségre szűkíteni. Ez bizonyos értelemben természetes, hiszen hivatása szerint adatokkal foglalkozik, ennyiben a terep ráadásul ismerős. Megjelentek új adatforrások, a feladat ezek beépítése a hivatalos statisztika rendszerébe. A kezdetben fellángoló lelkesedést hűtötték ugyan a gyakorlati alkalmazásban mutatkozó nehézségek, de mára kialakult egy racionális, professzionális és fölöttébb innovatív hozzáállás. Az adatforrások expanzióban vannak, elképesztő a napi bővülésük is, a feldolgozókapacitások és technológiák velük haladnak, a távlatok beláthatatlanok, és mindez még költséghatékonyak is bizonyulhat. A Big Datáról azonban már jól látszik, hogy ez csak egy mennyiségi vetülete az adatforradalomnak, és szakmai csőlés erre fókuszálni, ha a hivatalos statisztikát szeretnénk pozicionálni, megtalálni a jövőbeli helyét, szerepét. Mivel a hivatalos statisztika missziója továbbra is az, hogy a világunkról, annak társadalmi és gazdasági, környezeti állapotáról és változásairól adjon hiteles képet, nem eshet abba a csapdába, hogy a Big Data eltakarja előle a valóságot, bármekkora behemót is. Márpedig a dolog pillanatnyilag úgy áll, mintha a legfőbb probléma a Big Data statisztikává szelődítése lenne.

Az Európai Statisztikai Rendszer intézményei kettős nyomás alatt dolgoznak. Egyrészt a rendszeres adatgyűjtésekre támaszkodva elő kell állítani azokat a kulcsfontosságú mutatókat, indikátorokat, amelyek nélkülözhetetlenek a kormányzatok számára: negyedévente GDP-t, havonta a foglalkoztatottságra és munkanélküliségre vonatkozó adatokat és a fogyasztói árindexet, a háztartások jövedelmének és fogyasztásának indikátorait, az államháztartási adatokat, a mezőgazdasági információkat, stb. Ez olajozottan, megbízhatóan és megfelelő

minőségbiztosítási rendszerbe ágyazottan működik. Az Eurostat egy-egy témára fókuszálva sorra jelentet meg színvonalas, magas minőségű elemzéseket.²³ Saját hagyományos feladatkörén belül mérhető eredményeket ért el abban, hogy minél szélesebb felhasználói kör igényeinek megfelelő, magas színvonalú statisztikai információkat állítson elő. Ugyanakkor adekvát válaszokat kellene adnia a társadalmi, politikai, kommunikációs környezetében végbement változásokra, és ebben talán távolabb van a céltól, mint az ESS Vision 2020 megfogalmazása idején. Hiába vannak eredmények mondjuk a Big Data statisztikai célú felhasználásában, a post-truth valóságban és a fake news világában, a közvélemény, de még a politikai döntéshozók ingerküszöbét sem érik el a mégoly kitűnő statisztikai elemzések –feloldódnak az internet világának mindent átható zajában, zöreijében.

Az elmúlt mintegy két évben több Eurostatos dokumentumban mutatkoznak jelei annak, hogy oldódnak a percepciók korlátát kötöttségei. Egy az European Statistical System Committee által 2017-ben elfogadott helyzetjelentésben több fontos megállapítás szerepel. Kiemelik, hogy az interneten és a közösségi médiában egyre gyorsabban egyre több statisztika jut el a felhasználókhoz, akiknek a többsége nem rendelkezik statisztikai jártassággal, és nem tudják megkülönböztetni a megbízható hivatalos statisztikai információt a hamis adatoktól.

A felhasználók bizalmát veszélyeztetik a terjedő visszaélések a statisztikával (mint a félreértelmezés, az előre meghatározott üzenethez illesztett szelektív bemutatás, stb.) és a hivatalos statisztikán kívül generált megbízhatatlan adatok burjánzása. Minél több médiafigyelem irányul az ilyen manipulatív üzenetekre és hamis hírekre, annál kevesebb ember képes különbséget tenni az adatok minőségében és felismerni a megbízhatóakat. Következésképpen bizalmatlanná válhatnak minden további, a sajtóban és a közösségi médiában felbukkanó számokkal kapcsolatban, még ha azok hivatalos forrásból származnak is. Ez az úgynevezett „post-truth valóság” aláássa azt a szaktekinétyt, amit a hivatalos statisztika mint hiteles ténylapot magának mondhatott. ... Ez a post-truth környezet által előállított tendencia leginkább a mindennapi embereket érinti, akik nem rendelkeznek azzal a felkészültséggel, amivel megítélhetnék a számok és forrásaik megbízhatóságát. Ezzel szemben a professzionális felhasználók (így a közpolitikai döntéshozók, tudósok, kutatók és a média) bizalma magas maradt, bár ők sem mindig képesek/akarják megérteni a számok üzenetét és a statisztikai szervek által alkalmazott adat-előállítási módszerek értelmét (ESS Committee 2017: 4).

Helyesen mutatnak rá arra a kulcsfontosságú problémára is, hogy a közösségi médiában, a mobilhálózatokban, az okos eszközök használatával és más automatikus adatgenerálók által keletkező adatok gyakorlatilag 100%-ban a magánszektor tulajdonában vannak, és a statisztikai szervezeteknek nem áll módjukban sem az, hogy kísérletezzenek ezekkel, sem az, hogy beépítsék őket a szokásos statisztikai folyamatokba (ESS Committee 2017: 4–5). Erre a tényre egyébként felhívta a figyelmet a Világbank jelentése (WB 2016: 28) és több más elemző is.

Az ESS VIN munkacsoportja az Eurostat 2021–2027-es Európai Statisztikai Programjához fogalmazott meg átfogó innovációs javaslatokat (ESS VIN: 2019). Kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a jobb kommunikációnak úgy a felhasználókkal, mint a hivatalos statisztika terjesztőivel: kutatókkal, oktatókkal, újságírókkal és civil szervezetekkel. Felve-tik a felhasználói csoportok jellemzőinek figyelembevételét a statisztikák előállítása során,

23 <https://ec.europa.eu/eurostat/publications/statistical-working-papers>

mégpedig ún. perszónák létrehozásával. Ez a megközelítés és technológia tulajdonképpen erősen hasonlít az internet célzott, személyre szabott hirdetéseire, azzal a nem csekély különbséggel, hogy nem manipulálni akar, hanem tájékoztatni. Fontos új eleme lehet a hivatalos statisztikai szolgálatok tevékenységének az ún. „tényellenőrzés” (fact-checking). Azon túl, hogy a statisztikai szolgálatoknak reagálniuk kell a statisztikák súlyos félreértelmezésére, megtévesztő felhasználására, ez lehet egy olyan szolgáltatás, amit más, tényeket ellenőrző szervezeteknek nyújtanak, továbbá az ESS-en kívül keletkező hasznos, megbízható adatok alkalmazásában támogatást nyújtanak a döntéshozóknak (ESS VIN 2019: 4).

Az egyetemekkel, kutatóintézetekkel, a felhasználókkal és a döntéshozókkal kialakítandó új típusú kapcsolatok kiépítése és működtetése visszatérő eleme úgy az Eurostat, mint számos nemzeti intézmény stratégiai dokumentumaink. A konkrét lépésekre példa az Eurostat által 2018-ban közzétett tanulmánykötet (Eurostat Outlook Report 2018), amelyben széles kört lefedő elemzők, kutatók, felhasználók írásai szerepelnek a hivatalos statisztika aktuális, helyenként égető problémáiról. A kötet érzékletes helyzetképet ad arról, hol tart a hivatalos statisztika az adatforradalom kihívásaira adható válaszokban. A lényegre törő írásokról összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy többnyire egy-egy szakterületre fókuszálva, más esetekben elvi kérdéseket boncolgatva adnak diagnózist. A hangsúly tehát a diagnózison van, ami nagyon fontos fázisa a problémamegoldásnak, de még nem maga a megoldás. A szerzők egyebek között a nemzetközi vándorlás, a globalizáció, a munkaerőpiac, a fenntartható fejlődés, a digitalizáció témakörében rámutatnak a jelenleg előállított statisztikák korlátaira, és javaslatokat tesznek módszertani fejlesztésekre, új statisztikák kidolgozására, új adatforrások integrálására. A jó hír tehát az, hogy a kötet demonstrálja: a felhasználói, elemzői oldal és az Eurostat szakértői között folyik a párbeszéd, a közös gondolkodás. Az még nyitott kérdés, hogy ennek eredményei mikor mutatkoznak új vagy megújuló hivatalos statisztikai információkban.

Corine Eyraud a fentebbi fejtegetésekkel azonos következtetésre jut a hivatalos statisztika helyzetével kapcsolatban (Eyraud 2018). Korunk post-truth és intellektualizmusellenes vonásainak kibontakozásával párhuzamosan nő az emberek gyanakvása, a fenntartás a statisztikával szemben.

Nem biztos, hogy ez a szkepticizmus új és terjedő jelenség az emberek között, ami azonban elég bizonyos, hogy a bizalmatlanságot a szakértelemmel szemben világszerte egyre inkább a politikusok gerjesztették, és ez egyre nagyobb médiafigyelmet kap. Beláthatjuk, hogy politikusok vagy menedzserek (a köz- és a magánszférából egyaránt) rendszeresen használják a statisztikát az emberek félrevezetésére azért, hogy tényekre alapozottnak beállított politikai vagy gazdasági döntéseket igazoljanak, vagy oly nehezen érthetővé teszik őket, hogy a nem szakértő emberek ne legyenek képesek megkérdőjelezni a választott irányokat és döntéseket. Így a statisztika az uralmi rendszer részévé vált. Az első tennivaló az állampolgárok és a statisztika közötti szakadék áthidalása, ami gátat vethet annak, hogy ilyen módon és ilyen célokra használják. Ez azonban messze túlnyúlik azon a körön, amire a hivatalos statisztikának önmagában hatása van (Eyraud 2018: 103).

Márpedig – mintegy rímelve erre – Radermacher azt írja, ha egyszer elveszik a statisztika iránti bizalom, akár évtizedekig is eltarthat annak újjáépítése. A hiteles és releváns statisztikák jövőbeli előállítása érdekében a statisztikai intézményeknek át kell tekinteniük és revízió alá kell venniük a jelenlegi statisztikai irányítást a jövőbeli fejlesztések érdekében. Az is világos,

hogy a bizalom kérdése messze túlmutat a statisztikába vetett bizalmon. Végso soron a megbízható statisztika elengedhetetlen ahhoz, hogy magának a társadalomnak a működése megbízható legyen (Radermacher 2018b: 110).

Remélhetőleg elegendő oldalról és elegendő alkalommal jártuk körül a hivatalos statisztika helyzetét és annak minden kihívását ahhoz, hogy megkíséréljük összefoglalni, amit észleltünk.

- a) Megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy az adatforradalommal összefüggésben a digitalizált világ minden rezdülését rögzítő adatfolyamra és a feldolgozásukat szolgáló algoritmusokra és mesterséges intelligenciára építve a kapitalizmus új szakaszába, a *felügyelő kapitalizmus* korszakába lépett. Ugyanazok az eszközök, rendszerek, amelyek a szólás és a szabad véleménynyilvánítás szabadságát biztosítják, egyúttal eszközei a szólásszabadság korlátozásának, a szájártechnikák alkalmazásának.²⁴ Miközben a kormányzatok és a technológiai óriások ebben készek együttműködni, egyúttal kiélezett versenyben állnak egymással a korlátozó, manipulatív, a véleményeket és magatartásokat irányító hatalomért. A szólásszabadság mellett sérülnek a demokrácia más alapintézményei is, mint a választások szabadsága, a döntések számonkérhetősége. Ez utóbbi eszközéül kellene szolgálniuk a mindenki számára egyenlően hozzáférhető hivatalos statisztikai információknak, amik elengedhetetlen, egyelőre mással nem pótolható eszközei a köz ügyeiről folytatott racionális és nyílt diskurzusnak. Jogos aggályok merülnek fel azonban azzal kapcsolatban, hogy a felügyelő kapitalizmusban mennyi tér marad az ilyen típusú eszmecseréknek. A trendek a legkevésbé sem kedveznek annak a politikai kultúrának, annak a döntéshozatali gyakorlatnak és közbeszédnek, amiben a hivatalos statisztika integráns szerepet töltött be.
- b) A néhány jelszót, ügyet, vagy éppen post-truth hívószót zászlóra tűző *populista politikai mozgalmak* a régi establishmentet mint elitista, nagyképű uralmat támadják, amelyik érzéketlen „a zemberek” igazi problémáira, akikkel elveszítette a kapcsolatát, a nyelvüket sem beszéli. Fő célpontjaik közé tartoznak a szakértők, beleértve a statisztikusokat is, mint a félrevezető praktikák részeseit, így a racionális jogállam megroggyanása magával rántja a hivatalos statisztikát is, mint működésének egyik emblémáját. Tekintélye, hitelessége csökken a közvélekedésben, párhuzamosan annak az érzetnek a terjedésével, hogy a statisztika nem tükrözi vissza a mindennapi élet tapasztalatait az árákról, a munkanélküliségről, a keresetekről stb. A szakértő felhasználói kör ugyan továbbra is bízik a hivatalos statisztikákban és professzionális felhasználó, azonban ők ugyanúgy a támadások célpontjai, ezért nem segíthetik a statisztika hitelességének visszaállítását. Ugyanakkor a hatalomra kerülő populisták irányzatok, az államot foglyul ejtő gazdasági és politikai érdekkörök, a vezérelvű hibrid rezsimek elsősorban a hatalmuk megőrzésére törekednek, nem az egész társadalmat átfogó, nyilvános, számonkérhető és vitatható programok megvalósításában érdekeltek; számukra a statisztika, a benne felhalmozott tudás nem képvisel értéket, legfeljebb a propaganda egyik eszközeként tekintenek rá.

24 Ennek az írásnak nem tárgya a szólásszabadság terjedelmének és határainak vizsgálata. Fontos rögzíteni azonban, hogy nem a terroristák, bűnözők, pedofilhálózatok stb. szólásának és szervezkedésének a szabadságáról van szó.

Fellazul tehát az a szövetség, egymásra utaltság, ami évszázadokon át a statisztika természetes működési közegét jelentette.

- c) Az internet és a közösségi média határtalan világában burjánzanak a *post-truth* tartalmak és összeesküvés-elméletek. Ezekhez jellemzően alacsony a belépési küszöb, nem kívánnak érdemleges felkészültséget és erőfeszítést, viszont egyszerű, könnyen érthető és könnyű azonosulást kínáló magyarázattal szolgálnak bármire, formát adva érzelmeknek, indulatoknak, és elutasítanak minden eltérő nézetet. Éles ellentétben állnak a statisztika logikus fogalomrendszerével, nomenklatúráival, transzparens, noha kétségtelenül nem mindig triviális módon érthető módszertanával, és egyúttal folyamatos kihívást jelentenek neki. A *post-truth* valóság digitális tartalmainak áradatában a statisztikai információ nagyon távol esik a fősodortól, inkább jelentéktelen hordaléknak számít. Ebben a (szubjektív) valóságban a szerepe még marginálisnak sem mondható, azonosíthatatlan.
- d) Az *identitáspolitikák* eluralkodása megkérdőjelezi a hivatalos statisztika hagyományos társadalmi-demográfiai változóinak relevanciáját.²⁵ Ez felerősíti a b) pontban jelzett tüneteket, táptalaja az elitizmusra hivatkozó kritikáknak és egyik forrása a hitelvesztésnek.
- e) A *globális technológiai cégek*, a GAFA-óriások és tartalomszolgáltatók több szempontból is egyenlőtlen versenyre kényszerítik a hivatalos statisztikát. Egyfelől aránytalanul nagyobbak az algoritmusok és a mesterséges intelligencia fejlesztésére rendelkezésre álló forrásaik, amiket mindenféle kontroll és transzparencia nélkül alkalmaznak. Az adatok birtokosai elemző, feldolgozó tevékenységükkel oda jutottak, hogy képesek az emberek magatartását közvetlenül befolyásolni. Másfelől, ha lehet, még ennél is nagyobb probléma, hogy az adatforradalom, a digitalizáció során keletkező gyakorlatilag valamennyi adattal magántulajdonukként rendelkeznek, ezekhez a hivatalos statisztikának nincs hozzáférése. Márpedig az adatforradalom társadalmi változásaival konform klasszifikációkat, osztályozásokat, nomenklatúrákat a hozzáférés hiányában nehéz lenne elkészíteni. A jogi feltételeket állami szabályozás alakíthatja ki, ami egyúttal a vad dataizmus és az eredeti adatfelhalmozás korának konszolidációját is hozhatná. Kérdés azonban, hogy az a), b) és c) pontban írtak alapján a kormányzatok érdekükben állónak tekintenek-e a jogi beavatkozást és az ezzel járó konfliktust, miként az is, hogy adott esetben a felhasználóknak, az internet és a közösségi média népének az identitásában a kormányzat vagy a szolgáltató iránti lojalitás az erősebb, különös tekintettel arra, hogy a véleményeket manipuláló és a magatartást irányító eszközök terén a technológiai cégek lépéselőnyben vannak.

Az előző pontokban említett jelenségek, tényezők sok szálon összefüggő, erős, zárt rendszerre álltak össze. Akárhogyan forgatjuk, rendezzük őket, kölcsönösen következnek egymásból és erősítik egymást. Egyenként és összességükben is kedvezőtlen hatással vannak a hivatalos statisztika elismertségére, hitelességére, az adatforradalom előtt betöltött szerepének

²⁵ Érdemes lenne megfontolni, hogy például a politikai közvélemény-kutatások pontatlanságai, tévedései mennyiben vezethetők vissza arra, hogy a mintavételnél még mindig a hagyományos társadalmi-demográfiai változókra támaszkodnak.

fenntarthatóságára. Alapjaiban rendeződtek, rendeződnek át azok a társadalmi és politikai viszonyok, amelyekben a hivatalos statisztika a felhalmozódott tudással és szakértelemmel a közjó egyik letéteményese volt. Rögzítsük, hogy a statisztikának ebben nincs felelőssége, a változásoknak ennek ellenére kárvallottja. Felelőssége legfeljebb annyiban van, hogy késve reagál, jó ideig beleragadt a Big Data statisztikává szelídítésének feladatába, miközben klaszszifikációinak, osztályozásainak, módszereinek megújításával mindmáig adós. Ma már ezek is napirendre kerültek mint problémák, bár a konkrét megoldások még váratnak magukra. A stratégiai dokumentumokban és szakértői anyagokban az európai hivatalos statisztika képviselői eljutottak a helyes diagnózisig, valamennyi, a hivatalos statisztika elismertségének, tekintélyének, szavahihetőségének megőrzésére, helyreállítására tett javaslatukról elmondható, hogy helyes. Ezek mind szükséges, azonban minden bizonnyal nem elégséges feltételei a kitűzött célok elérésének.

A skolasztikusoktól az adatforradalomig. És merre tovább?

Ha valakinek statisztikai információra van szüksége, szeretné tudni, mennyi a háztartások zöldségfogyasztása, vagy mennyit költenek villamos energiára, mennyi búza termett tavaly, miként alakult az infláció, az államháztartás helyzete, vagy éppen a külkereskedelem egyenlege, ma már néhány kattintással megtalálhatja az interneten. Ez hasonlóképpen természetes, mint felkattintani a villanykapcsolót. Kattintás – statisztikai adat. Kattintás – felkapcsolódik a lámpa. Mindkettő magától értetődő mozdulat. Az emberek döntő többsége számára ugyanakkor reflektálatlan abban az értelemben, hogy amiként nem gondolkodnak el a villanyvezetékben a kapcsoló által kiváltott fizikai folyamatokon, ugyanúgy nem merülnek bele azokba a módszertani, történeti, kulturális, tudománytörténeti, matematikai, szociológiai, közgazdasági, informatikai stb. kérdésekbe, amelyek eredményeképpen megtalálják (nem találják meg) a keresett információt. Ez a reflektálatlan bizalom alapesetben része a rendszernek, és működik mindaddig, amíg valami nem szaggatja meg a bizalmi hálót, illetve amíg nem történnek változások az összekapcsolódó, egymásra épülő elemek rendszerében.

A statisztikai adatokkal kapcsolatos viták, az, hogy helytálló információkat közölnek-e a valóságról, két fő nézőpontból merülhetnek fel. Az egyik magának a mérésnek a pontossága, helyessége. Ha a mérés tárgya egy jól meghatározható dolog, mint egy adott területen a búzatermés mennyisége vagy a sertésállomány nagysága, sem a búza, sem a sertés fogalma nem igényel további tisztázást, legfeljebb az alkalmazott módszer, a számbavétel pontossága vethet fel kérdéseket. Noha elképzelhetők tévedések, akár a család szándéka is, a problémák magának a mérésnek a körén nem terjednek túl. A másik, sokkal bonyolultabb eset az, amikor annak az objektumnak a léte és fogalma, relevanciája, a valóságot leképező ereje kérdőjeleződik meg, ami konvencióként beépült a statisztika és a társadalomtudományok eszköztárába, fogalomrendszerébe (Desrosières 1998: 1). A 2008–2009-es válságot követően viták indultak a GDP-nek mint széleskörűen használt makrogazdasági mutatónak a korlátairól, revíziójának szükségességéről (Stiglitz, Sen és Fitoussi 2009). Magától értetődő az igény, hogy a mérések pontosításával, a konszenzusosan használt fogalmaknak, a statisztika nyelvének a folyamatos finomításával, megújításával, ha kell, a régi fogalmak újakra cserélésével a statisztika megőrizze a képességét a körülötte változó világ folyamatainak megragadására, tükrözésére. Végül is így tud megfelelni lényegi feladatának, a valóság tömör,

számszerű jellemzésének. Amíg malacokat kell számolni, addig nem tornyosulnak a látóhatáron megoldhatatlan akadályok. A szilárd talaj akkor illan el a lábunk alól, ha elkezdjük firtatni a jellemezni akart valóság mibenlétét. A kérdést ugyan passzolhatnánk a filozófusoknak, de ettől a definíciónk fele még a levegőben lógna.

Desrosiérés nagyszerű munkájában (Desrosiérés 1998) a statisztika, a statisztikai kultúra történetét a tudományos kultúrába, azt pedig az általános kultúrába ágyazva vizsgálja. Sok egyéb mellett felidézi, hogy a statisztikai gondolkodás fejlődése során a matematika, a csillagászat, az orvosi megfigyelések, a racionális közigazgatás felől érkező igények beépítését, felhasználását a statisztikai eljárásokban rendszerint viták kísérték, és ezeknek a vitáknak a gyújtópontjában visszatérő hullámokban a statisztikai adat és a valóság viszonya állt. A probléma gyökere mélyen visszanyúlik az európai bölcselet múltjába. A skolasztikus filozófiában élénk vita folyt az ún. realista és nominalista irányzatok között arról, hogy mi tekinthető valóságosnak. A realisták álláspontja szerint „az általános éppúgy ténylegesen létezik, mint az egyes”, ezzel szemben a nominalisták nem fogadták el az általánost létezőnek, „a nominalista ... az egyetemesnek soha nem, csakis az egyedinek tulajdonít valódi létezését” (Panofsky 1986: 9). Ezt a nézetet képviselte a jeles nominalista gondolkodó, William Occam is. Occam és a nominalisták álláspontja nem csak tudománytörténeti szempontból érdekes, és nem is azért, mert ez nyitott utat a modern természettudományos gondolkodásnak, hanem jelentőséggel bírhat az adatforradalomban a statisztika előtt álló feladatok feltárásában is. Időközben a realista gondolatkör a középkori ontológiai és idealisztikus változattól indulva egy anyagszerűbb és empirikusabb irányba mozdult. Ez a fejlemény eszközöket igényelt a dolgok összekapcsolásához egy felsőbb szintű realitásba, és ilyennek bizonyult a 18. századi naturalisták terminológiája (Linné) és Quetelet statisztikai átlaga a 19. században. A realizmusnak ez az eszközökkel jól ellátott új fajtája, feljavítva az individualista nominalizmussal – ami elengedhetetlen volt az egyes elemek rögzítéséhez és kódolásához –, létrehozta azt a húzóerőt, ami jellemző a tudás statisztikai formájára (Desrosiérés 1998: 69–70). „Ez a húzóerő lényeges a statisztikai munkában végbemenő mágikus átalakulásban: ez az átmenet a valóság egyik szintjéről a másikra magával hozza a váltást egyik nyelvről a másikra” (Desrosiérés 1998: 70).

A valóság szintjei közötti mozgás, a váltás a közvetlenül megfigyelhető és megragadható objektumról a származtatott, absztrakt fogalmi szintre – a mágikus transzformáció – mégsem vált egy csapásra a statisztikai munka bevett elemévé. Ma már talán nehéz elképzelni, de még Quetelet átlagát is – a számítás egyszerűsége ellenére – viták övezték. És nem azért, mert az ellenlábasok felkészületlenek vagy vaskalaposak lettek volna. Kétségeik inkább abból fakadtak, hogy az absztrakcióval nyer-e annyit a statisztika felhasználója, mint amennyi bizonytalanság keletkezik az információvesztés miatt. Moreau de Jonnés, aki 1833 és 1851 között vezette a Statistique Générale de la France intézményét, az átlagot valami olyan fikciónak tekintette, ami talán megfelel egyes embereknek, de soha nem fogják tudni helyettesíteni a valódi számokat. A statisztika könyvelési típusú, adminisztratív elve tagadta az aggregátumok valóságosságát (Desrosiérés 1998: 85). Egy holland főtisztviselő, Keverberg báró 1827-ben azért ellenezte Quetelet javaslatát, hogy becsléssel állapítsák meg Hollandia népességét, mert kétségbe vonta, hogy egy néhány helység adata alapján számított koefficiens, mint a születési ráta, kiterjeszthető lenne az egész országra. Amellett, hogy megnevezetlenül bár, de itt a mintavétel problémái merültek fel, Keverberg érvelése szerint a népeségről és az azt alkotó elemekről egyetlen módon nyerhető egzakt tudás, egy valódi és teljes

cenzussal, egy regiszter létrehozásával, amely tartalmazza valamennyi lakos nevét, korát, foglalkozását (idézi: Desrosiérés 1998: 88). Keverberg felfogása maradéktalanul megfelelt a kortárs statisztika feladatköréről alkotott képnek, miszerint nagy mennyiségű egzakt adattal kell támogatnia az állami döntéshozatalt. Miközben úgy tűnik, értetlenül állt Quetelet módszertani újítása előtt, a regiszterre vonatkozó felvetése maga is modern gondolat volt. Napjaink hivatalos statisztikájában a mintavétel, a matematikai módszerek alkalmazása és a regiszterek egymást kiegészítve, támogatva nélkülözhetetlen részei a módszertani apparátusnak. Ez a történet rámutat arra is, hogy a hivatalos statisztika fejlődése sem lineáris, miként általában a tudományé sem. A statisztika, a tudomány és a társadalom egymást mélyen átható változásai során mellékvágányra sodródott eszmék, megválaszoltnak tűnő kérdések újra előkerülnek, és hozzájárulhatnak új problémák megoldásához.

A valóság mibenléte nem csak a statisztika számára jelentett több hullámban visszatérő kérdésfelvetést, hanem más társadalomtudományok, így a szociológiának is. A szociológia számára annyiban egyszerűbb a helyzet, hogy nem magának a társadalomnak a létét kell igazolnia, azt adottnak veszi, érdeklődési körén kívül esik, hogy az Csuang Ce pillangójának az álma vagy sem – a mibenléte, milyensége, működési módja foglalkoztatja. „A mindennapi élet valóságát elfogadjuk mint valóságot. Egyszerű létén túl nincs szüksége további bizonyításra. Egyszerűen itt van, mint nyilvánvaló, kényszerítő tény. Tudom, hogy valóságos” (Berger és Luckmann 1998: 43). További pontosítást jelent még az a meghatározás, hogy „a »valóságot« mint a jelenségek olyan minőségét határozzuk meg, amelyek akaratunktól függetlenül léteznek (nemlétüket nem tudjuk elérni), a »tudást« pedig mint azt a bizonyosságot, hogy a jelenségek valóságosak, és meghatározható tulajdonságokkal rendelkeznek” (Berger és Luckmann 1998: 11). Az ilyen módon felfogott, tételezett társadalmi valóság elemzéséhez, megértéséhez szükség van közvetlenül hozzáférhető, megfigyelhető, rögzíthető operacionalizált alkotóelemekre. Legáltalánosabban ilyenként fordulhatunk a társadalmi tényekhez. Durkheim klasszikus megfogalmazásában „társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általánosan jellemző, és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkezik” (Durkheim 1978: 36). A társadalmi tények ebből következően tehát cselekvésmódok, amikre a nevezetes durkheimi maxima vonatkozik: „a társadalmi tényeket dolgoknak kell tekintenünk” (Durkheim 1978: 37). Desrosiérés rámutat, hogy a definíciónak kétféle olvasata is lehetséges, az egyik szerint állítás a valóságról (a társadalmi tények dolgok), a másik szerint módszertani választás (társadalmi tényeket úgy kell kezelünk, mint ha dolgok lennének) (Desrosiérés 1998: 3). Végül úgy foglal állást, hogy „a történelem megérteti velünk, miként váltak a társadalmi tények dolgokká, és ennek megfelelően miként váltak dolgokká mindenki számára, aki statisztikai eszközöket használ” (Desrosiérés 1998: 3). A későbbiekben Durkheim rögzít még néhány, statisztikusok számára különösen megszívlelendő jellemzőt a társadalmi tényekről.

A társadalmi jelenségek mindazonáltal dolgok, s dologként is kell kezelnünk őket. [...] (E)z az egyetlen adat (datum), amellyel a szociológia rendelkezik. Dolog ugyanis mindaz, ami adva van, ami megfigyelésre kínálja vagy inkább kényszeríti magát. Dologként kezelni a jelenségeket azt jelenti, hogy olyan adatot látunk bennük, amely a tudomány kiindulópontját alkotja. A társadalmi jelenségek vitathatatlanul rendelkeznek ezzel a tulajdonsággal (Durkheim 1978: 49).

Az adatforradalomban minden adat – és az adat minden. Ha megfordítjuk a fenti durkheimi logikát, arra jutunk, hogy az adat dolog, a dolgok pedig társadalmi tények. A fenti, a skolasztikától a szociológiai elméleteknek a társadalmi valóság mibenlétét rögzítő áttekintésére azért volt szükségünk, hogy megvizsgálhassuk az adatforradalom társadalmi tényeinek és a hivatalos statisztikának a viszonyát. Az internethasználók, a Google-keresések, az e-mail-üzenetek, a Twitter- és a blogbejegyzések, a Facebook-posztok száma jóval meghaladja a napi 200 milliárdot. A naponta keletkező adatmennyiség nehezen megbecsülhető, de ennél nagyságrendekkel nagyobb lehet, mivel ezek java része nem elemi, hanem többszörösen származtatott adat, hiszen például egy komment, egy e-mail vagy blogbejegyzés is adatokat vagy adatokra hivatkozó adatokat tartalmaz. Az adatfolyam mögött pedig emberi magatartások vannak, ráfordított idővel, és ebben a hálózatban információk, impulzusok, eszmék, nézetek, vélemények áramlanak, hatást és ellenhatást váltanak ki, formálva és dinamikus működésben tartva az adatforradalom társadalmát. A Thomas-elv szerint, ha az ember egy szituációt valósággal definiál, az valóságos a következményeiben.²⁶ Vagyis a társadalomkutatók dolgát az teszi izgalmassá és módfelett komplikálttá, hogy a valósággal együtt változik az egyéneknek a valóságról alkotott percepciója is, ami ugyancsak részévé válik a változó valóságnak. De elmondhatjuk azt is, hogy „a digitalizált adatok felszabadítják gondolkodásunkat a korábban kényszerűségből használt leegyszerűsítő, homogenizáló és holisztikus fogalmak használata alól” (Dessewffy és Láng 2015: 168). Napjainkban ráadásul mindez elképesztő gyorsasággal történik, eltérő mértékben érintve az individuumok különböző (és fluktuáló) csoportjait. Ez az adatforradalom társadalmi valósága.

A működő nemzetközi statisztikai rendszer minden kétséget kizáróan globálisan is értékes, fontos információkat állít elő hagyományos eszközeivel, az adatgyűjtésekkel és az adminisztratív források felhasználásával. Ezeket minden túlzás nélkül mondhatjuk nélkülözhetetlennek és alapvetőnek. Az előző fejezetben foglaltuk össze azokat a masszív, zárt rendszerre összeálló tényezőket, amelyek megakadályozzák a hivatalos statisztikát abban, hogy aktív, hiteles és mértékadó szereplője és formálója legyen a világban zajló változások értelmezésének. Az adatforradalom korában mélyen egymásba fonódva él a régi, „analog” és a digitális világ. Nem arról van szó, hogy a népesség egy része a digitális szakadék egyik oldalán van, a másik része pedig a túloldalon – a határok sokkal elmosódottabbak, nem lehet őket földrajzi régiók, generációk, társadalmi helyzet alapján egyértelműen kijelölni. Minden bizonytalanság egy menő influenszernek, vagy magát főhivatású Instagram személyiségnek tekintő embernek is megvannak a tradicionális társadalmi kapcsolatai, a magányosan élő idős falusi asszony pedig mobiltelefonjával akaratlanul is része, forrása az adatfolyamnak. Az adatforradalom társadalmi valóságáról szóló fentebbi fejtegetéssel viszont remélhetően sikerül meggyőzően érvelni amellest, hogy az Internet of Data is a valóságunk integráns része, sőt társadalmi, gazdasági hatásaiban, a mindennapi élet szerkezetének átalakításában játszott szerepe miatt, valamint azért, mert minden jel szerint a változásoknak ez a fő iránya, kevés kockázatot vállalva a nagyobb fontosságúnak is gondolhatjuk.

A hivatalos statisztika válságának legnyilvánvalóbb jele az, hogy nincs hozzáférése az adatforradalom új valóságához, így pedig nem tudja betölteni korábban már többször

26 <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803104247382>

hivatkozott küldetését. A GAFA és más technológiai cégek adattudósai permanensen elemzik a digitális adatfolyamot, és immár eljutottak oda, hogy nem csupán képesek előrejelezni egyének és csoportok viselkedését, de befolyásolni is tudják azt. Mindeközben a hivatalos statisztika – és általában az empirikus társadalomkutatás, részben kényszerűségből – bele- ragadt a saját konvencióiba, fogalomrendszerébe. A kialakult klasszifikációit osztályokról, rétegekről, társadalmi csoportokról, háztartástípusokról továbbra is jól fel lehet tölteni adatokkal, kifinomult matematikai statisztikai módszerekkel előállnak eredmények is, de egyre inkább elvékonyodik az a szál, ami az ilyen módon képzett csoportok és társadalmi viselkedésük, magatartásuk között fennáll. Két alapvető probléma körvonalazódik tehát a hivatalos statisztikával kapcsolatban: az adatforradalomban nagy sebességgel multiplikálódó társadalmi tények döntő hányadáról nem vehet tudomást, amivel pedig foglalkozik a módszereivel és konvencióival lefedett körben, azoknak egy jelentős része immár nem releváns.

Logikai úton tulajdonképpen triviálisan következhetne a megoldás, hogy nemzetközi jogalkotással a technológiai cégeket arra kellene kötelezni, hogy elemzési célokra jól definiált feltételek mellett biztosítsanak hozzáférést a digitális társadalom (beleértve ebbe a gazdaságot is) működése során keletkező adatokhoz. Itt azonban nyilvánvalóan sokkal bonyolultabb kérdéssről van szó, mint a GDPR esetében, ahol az EU a tagállamok területén érvényes adatvédelmi szabályokat léptetett életbe, de ezzel csupán a személyes adatok kezelése során érvényesítendő szabályokat írta elő, nem a cégek birtokában levő adatokhoz kívánt harmadik félnek hozzáférést biztosítani. Az adat érték. A nagy adatgazdáknak vaskos primer gazdasági érdekei fűződnek az adatmonopóliumuk fenntartásához, miközben a legkevésbé sem érdekeltek abban, hogy az adatok elemzésével a társadalomról és a gazdaságról megszerzhető tudáson osztozzanak kormányzati szervekkel és kutatókkal.

Beláthatatlan távlatokat nyitna meg, ha a hivatalos statisztika és a kutatók számára elemzési célra megnyílnának az adatforradalom társadalmának működését rejtő adatbázisok. Elsőként ezek felhasználásával kellene megújítani a statisztika nyelvét, fogalomrendszerét, kidolgozni új változókat, klasszifikációkat, osztályozásokat. Az új adatforrások módszertani fordulatot is igényelnek, az eddigi alapvetően deduktív megközelítésről az induktív-deduktív-induktív ciklusokba szerveződő üzemmódra kellene váltani, amire a nyitottság kiolvasható az áttekintett dokumentumokból (lásd még: Radermacher 2019: 59). A hivatalos statisztika története során a munkájához ma már elválaszthatatlanul kötődő módszertani újításokat vett át kívülről és épített be az eszköztárába. Az alkalmazott matematika megtermékenyítő hatásán túl például a könyvviteli technikákból eredeztethető a statisztikai tábla, az államigazgatásból származik a regiszter, a piac- és közvélemény-kutatóktól pedig a survey módszer. Most pedig elérkezettnek látszik az idő, hogy a GAFA-cégek adattudósainak eredményeit, az algoritmusok és az AI elemzési célú felhasználását honosítsa meg. A fejezet kezdetének történeti hivatkozásaira visszautalva egy újnominalista megközelítés, egyfajta occami szemlélet szükségessége merülhet fel, amennyiben *az elemi tényekből, az adatokból kell újra konstruálni a valóságról alkotott képünket.*

Az elmúlt években a hivatalos statisztikai szolgálatoknál egyre több helyen épültek ki azok a lehetőségek, ahol a kutatók ún. biztonságos környezetben, vagyis az adatszolgáltatók azonosíthatatlanságának, felfedhetetlenségének kompromisszumoktól mentes érvényesítése mellett mikroadat-állományokon dolgozhatnak. Ez a gyakorlatban igazolja azt, hogy lehetséges a mikroadatok felhasználása olyan módon, hogy az egyéneknek és a szervezeteknek nem sérülnek az egyéni adataikhoz fűződő jogai. A kutatószobában és más biztonságos

módon történő elemzésekhez a kutatók használhatják a statisztikai adatgyűjtések során keletkező állományokat (a KSH például elvileg minden adatát rendelkezésre bocsátja kutatószobai felhasználásra), de további lehetőségeket nyit meg, hogy ezeket össze lehet kapcsolni adminisztratív forrásokból származó állományokkal is. Túlás nélkül mondhatjuk, hogy ezzel a kutatók előtt olyan távlatok nyíltak meg és olyan perspektíva, mint amikor a biológusok először pillanthatnak mikroszkópba. A mikroadatokon és az összekapcsolt állományokon keresztül a társadalom mélyében végbemenő folyamatokról ezekkel az eszközökkel olyan összefüggések tárulnak fel, nyernek empirikus igazolást, amikről korábban legfeljebb sejtéseket lehetett megfogalmazni (például Hajdu, Kertesi és Kézdi 2019; Hajdu, Kertesi, Kézdi és Szabó-Morvai 2020). A konkrét eredményeken túl a mikroadatokat kutatási célú hozzáférhetővé tétele azt is igazolja, hogy a statisztikai hivatalok rendelkeznek azokkal a készségekkel, technológiával és know how-val, amikkel a legszigorúbb adatvédelmi kötetmellett is transzparenssé és ellenőrizhető módon kezelnek és nyitnak meg a felhasználók előtt akár érzékeny információkat tartalmazó adatbázisokat is. Ez egy olyan erősségük, amivel az adatvagyonukkal átláthatatlan gyakorlatot folytató technológiai cégek előtt járnak, akiknek a ténykedése ehhez képest asztal alatti machinációnak minősíthető.

Az adatforradalom társadalmi valóságát jelentő online világ adatfolyamához való rendezett hozzáférés tényleg egy új társadalomtudomány kezdetét jelentheti, még ha nem is feltétlenül a Pentland által megfogalmazott értelemben. Fontos az a meglátás is, hogy „a számítógépes társadalomtudomány talán legnagyobb kihívása, hogy az értelmezési kapacitás lépést tud-e tartani a számítógépes módszerek outputjainak rohamos bővülésével” (Rudas és Péli 2018: 942). Amiként a fizika tudományának behatolása a kvantumvilágba forradalmasította tudásunkat az univerzum működéséről, ugyanúgy a társadalom elemi részecskéinek, az adatoknak az üzemszerű bekapcsolása a társadalomtudományi elemzésekbe új fejezetet nyithat a társadalom működésének, változásainak megértésében (például Vosoughi, Roy és Aral 2018). És ebben eminens szerepe lehet a hivatalos statisztikának, ami tapasztalataival, tudásával, szabályozottságával, transzparens működésével, intézményrendszerével egyfajta interface funkciót tölthet be a magánkézben levő adatok és a felhasználók között.

Rengeteg persze a bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy vannak-e egyáltalán reális esélyek, sőt mi több, komoly kormányzati szándékok a magántulajdonban álló adatvagyonok közcélú hozzáférését biztosító jogszabályok megalkotására. A dolgok jelenlegi állása szerint valószínűbbek tűnhetnek olyan forgatókönyvek, hogy az elslumosodó politikában befolyásos kormányzatok fő alatt inkább kiegészzenek a GAFA-cégekkel, és igyekezzenek hasznot húzni a manipulációs technikák alkalmazásából, nem pedig a társadalomról megszerezhető új tudásnak nyitnak utat. Ez a tudás pedig egyrészt alkalmas lehet az aktuális társadalmi problémák kezelését célzó közpolitikák megalapozására, ugyanakkor csúf vitákkal jár, elemzési eredményeket lobogtató mindenféle „gyanús” alakokkal, mely viták bizony magukban rejtik a politikai bukás kockázatát. Akkor már inkább valami jól csomagolt és kellemes felhasználói élményt nyújtó manipuláció?

A tét nagy. És nyilván nem csupán arról van szó, hogy néhány tízezer statisztikus munkájára szükség lesz-e a jövőben is. Több évszázados múltja azt igazolja, hogy a hivatalos statisztika helyzete érzékeny indikátora annak, miként viszonyulunk a társadalom működéséhez, a folyamatosan keletkező problémák kezeléséhez, a köz ügyeihez. Lehet-e tényekre alapozott célokat megfogalmazni egy társadalom vagy annak egyes csoportjai számára, és nyilvánosan hozzáférhető-e az információk ezek haladásáról, és lehet-e erről véleményeket közzétenni,

tárgyszerű vitákat folytatni? Valami ilyesmi, amit demokráciának és demokratikus nyilvánosságnak hívnak, és ennek integráns szereplője a hivatalos statisztika. Vagy olyan kor felé haladunk, amihez képest az irodalom és a filmművészet nagy antiutópiai, disztópikus víziói szélsőliberális elhajlásnak minősülnek?

A hivatalos statisztikának az adatforradalom megváltozott társadalmi viszonyai miatt előállt válságáról szóló, helyenként talán túl körülményes gondolatainkat azzal foglalhatjuk össze, hogy a megoldás kulcsa az adatforradalom társadalmi valóságát hordozó, magántulajdonban álló adatvagyonhoz való elemzési célú hozzáférés. Az elért eredményeit megőrizve, a tevékenységét folytatva a már hatókörébe vont társadalmi, gazdasági, környezeti folyamatok megfigyelésében, működését mielőbb ki kell terjeszteni az adatforradalom új valóságára is, azt mintegy művelés alá vonni. Ha ez megvalósul, olyan tudáshoz és muníciónhoz jut a statisztika és annak minden felhasználója, amivel megerősítheti, visszanyerheti pozícióját az adatforradalom világában, és ismét fajsúlyos szereplője lehet a változó valóság hiteles értelmezésének. Egyúttal esélye lenne az adekvát válaszra a fontosságát és szavahihetőségét a felügyelő kapitalizmus, a post-truth valóság, az identitáspolitikák és a populista politika oldaláról érő kihívásokra.

William Davies a következő figyelmeztetéssel zárta többször idézett írását (Davies 2017): „a harc, amit hosszú távon meg kell vívni, nem az elit vezérelte tényalapú politika és az érzelmek populista politikája között zajlik, hanem azok között, akik még elkötelezettek a közös tudás és a nyilvános érvelés mellett, és akik profitot termelnek ezeknek a dolgoknak a folyamatos bomlasztásából”.

Hivatkozott irodalom

- Balkin, Jack M. (2014): Old-School/New-School Speech Regulation. *Yale Law School Faculty Scholarship Series Paper* (127): 2296–2342. Interneten: http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/4877.
- Balkin, Jack M. (2017): Free Speech in the Algorithmic Society: Big Data, Private Governance, and New School Speech Regulation. *Yale Law School, Public Law Research Paper* (615). DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3038939>
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: Józsefvég.
- Data Revolution Group (2014): *A World That Counts*. (Kutatási jelentés az ENSZ számára.) Interneten: <https://www.undatarevolution.org/wp-content/uploads/2014/12/A-World-That-Counts2.pdf>.
- Davies, William (2017): How Statistics Lost Their Power – and Why We Should Fear what Comes Next. *The Guardian* (január 19.). Interneten: <https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/19/crisis-of-statistics-big-data-democracy>.
- Dean, Jodi (2018): Kommunikatív kapitalizmus és osztályharc. *Fordulat* (23): 33–52.
- Desrosières, Alain (1998): *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dessewffy Tibor és Láng László (2015): Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika* (92–93): 157–170.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ESS Committee (2017): *ESS priorities beyond 2020. Position paper of the European Statistical System Committee adopted on 16 November 2017*. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7330775/8463599/ESS+priorities+beyond+2020+final.pdf/42ea415b-0b40-418b-8c76-25a8e219365c>.
- ESS VIN (2019): *Proposed Cross Cutting Innovation Actions for the Multiannual Action Plan*. (2019. október 17.)
- Eurostat (2014): *Eurostat ESS Vision 2020*. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7330775/7339647/ESS+vision+2020+brochure/4baffcaa-9469-4372-b1ea-40784ca1db62>.

- Eurostat Outlook Report (2018): *Power from Statistics: Data, Information and Knowledge*. Luxembourg: Eurostat. Publications Office of the European Union. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7870049/9087487/KS-FT-18-005-EN-N.pdf/8c143a88-a67c-46ca-a24d-c34046fc4a49>.
- Eyraud, Corine (2018): Stakeholder Involvement in the Statistical Value Chain: Bridging the Gap between Citizens and Official Statistics. In *Eurostat Outlook Report, 2018 Edition: Power from Statistics: Data, Information and Knowledge*. Luxembourg: Eurostat. Publications Office of the European Union, 103–106.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Hajdu Tamás, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor és Szabó-Morvai Ágnes (2020): The Effects of Expanding a Neonatal Intensive Care System on Infant Mortality and Long-Term Health Impairments. *CERS-IE Working Papers 2020/20 May 2020*. Interneten: <https://www.mtaki.hu/wp-content/uploads/2020/05/CERSIEWP202020.pdf>.
- Hajdu Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2019): Health Differences at Birth between Roma and Non-Roma Children in Hungary. Long-Run Trends and Decompositions. *Population and Development Review* 45(3): 631–657. DOI: <https://doi.org/10.1111/padr.12276>
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus*. Budapest: Animus Kiadó.
- Kuonen, Diego (2018): *Production Processes Official Statistics & Data Innovation Processes Augmented by Trusted Smart Statistics: Friends or Foes?* (Konferencia-előadás: Big Data for European Statistics, Szófia, Bulgária, 2018. május 14–15.) Interneten: https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/essnetbigdata/images/c/c7/BDES_2018_Diego_Kuonen_Keynote_speech.pdf.
- Martinez, Antonio Garcia (2019): No, Data is Not the New Oil. *Wired* 2019. (február 26.). Interneten: <https://www.wired.com/story/no-data-is-not-the-new-oil/>.
- McGinnis, John O. (2012): A Politics of Knowledge. *National Affairs* (Winter 2012): 58–74. Interneten: <https://www.nationalaffairs.com/publications/detail/a-politics-of-knowledge>.
- Panofsky, Erwin (1986): *Gótiikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Budapest: Corvina.
- Pentland, Alex (2014): The Death of Individuality. *New Scientist* (2963): 30–31.
- Pentland, Alex (2018): Data for a New Enlightenment. In *Towards a New Enlightenment? A Transcendent Decade. Madrid BBVA* 85–105. Interneten: <https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2019/02/BBVA-OpenMind-Alex-Pentland-Data-for-a-New-Enlightenment.pdf>.
- PwC (2018): *Global Top 100 Companies by Market Capitalisation*. Interneten: <https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/global-top-100-companies-2018.pdf>.
- PwC (2019): *Global Top 100 Companies by Market Capitalisation*. Interneten: <https://www.pwc.com/gx/en/audit-services/publications/assets/global-top-100-companies-2019.pdf>
- Radermacher, Walter (2018a): Official Statistics in the Era of Big Data Opportunities and Threats. *International Journal of Data Science and Analytics* 6(3): 225–223. DOI: <https://doi.org/10.1007/s41060-018-0124-z>
- Radermacher, Walter (2018b): The Future Role of Official Statistics. In *Eurostat Outlook Report, 2018 Edition: Power from Statistics: Data, Information and Knowledge*. Luxembourg: Eurostat. Publications Office of the European Union, 107–113.
- Radermacher, Walter (2019): *Official Statistics 4.0. Facts for People in the 21. Century*. (Doktori értekezés.) Róma: University of Rome “La Sapienza” Department of Statistics. Interneten: https://iris.uniroma1.it/retrieve/handle/11573/1237923/1032618/Tesi_dottorato_Radermacher.pdf.
- Reimsbach-Kounatze, Christian (2015): The Proliferation of “Big Data” and Implications for Official Statistics and Statistical Agencies: A Preliminary Analysis. *OECD Digital Economy Papers* (245). DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/5js7t9wqzv8-en>.
- Rosling Hans, Anna Rosling Rönnlund és Ola Rosling (2018): *Tények*. Budapest: Libri.
- Rudas Tamás és Péli Gábor (2018): Számítógépes társadalomtudomány. Bevezető. *Magyar Tudomány* (179): 939–942. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.7.1>
- Sassen, Saskia (2001): *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- Stiglitz, Joseph, Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- The Economist (2017): The World's Most Valuable Resource is No Longer Oil, but Data. *The Economist* (május 6.). Interneten: <https://www.economist.com/leaders/2017/05/06/the-worlds-most-valuable-resource-is-no-longer-oil-but-data>.
- Vosoughi, Soroush, Roy Deb és Aral Sinal (2018.): The Spread of True and False News Online. *Science* (6380): 1146–1151. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>

- World Bank (2016): *World Development Report 2016. Digital Dividends*. Washington, DC: World Bank. DOI: <http://doi.org/10.1596/978-1-4648-0671-1>
- World Bank (é. n.): *World Development Indicators*. Interneten: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
- Zuboff, Shoshana (2016): The Secrets of Surveillance Capitalism. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2016. március 5.). Interneten: http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/the-digital-debate/shoshana-zuboff-secrets-of-surveillance-capitalism-14103616.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2.
- Zuboff, Shoshana (2019): Surveillance Capitalism: An Interview with Shoshana Zuboff. *Surveillance & Society* 17(1–2): 257–266. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v17i1/2.13238>

Németh Zsolt

Szociológus, statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal

Moralizálás nélküli hit



Bognár Bulcsu és Kmetty Zoltán

Moralizálás nélküli hit

Szekularizált vallásosság és tradicionalizmus Magyarországon

Absztrakt: A tanulmány azt kutatja, hogy a kormányzati politikától megerősítést kapott vallásosság milyen jegyekkel rendelkezik Magyarországon. A kutatás a társadalmi cselekvők értékrendjét az államilag szankcionált és nem szankcionált normaszegésekhez fűződő viszonyon keresztül értelmezi. A reprezentatív minta eredményei több dimenzióban is egyfajta szekularizált vallásosságot mutatnak. A magyarországi vallásosak értékorientációjában a szekuláris társadalomhoz való illeszkedés figyelhető meg. Főbb tendenciában az látható, hogy a vallásos emberek morális ítéletei nem különböznek a magukat nem vallásosnak vagy kifejezetten ateistának tartók felfogásától. Felszámolódóban van a vallásos hitnek azon jellege, amely keresztény gyökereihez híven vallásos világképét a vallási hagyomány értéktételezéséből nyeri. A magyarországi vallásosság ebben az értelemben moralizálás nélküli hittel jellemezhető. A magyarországi vallásosak alapvetően már nem a szekularizált nyilvánosságban meghaladottnak tekintett vallási hagyományuk alapján tájékozódnak, hanem a szekularizált világ értékei mentén, ezzel óhatatlanul eltávolodva keresztény gyökereiktől. A vallási tradicionalizmus leginkább csak a homoszexuálisokkal kapcsolatos állásfoglalásban jelenik meg.

Kulcsszavak: vallásszociológia, értékszociológia, vallás, értékrend, szekularizáció, tradicionalizmus, szekularizált vallásosság.

Az utóbbi évtizedek társadalmi változásai egész Európában átpozicionálták a vallás, és szűkebben a kereszténység szerepét. Ezek közül a legfontosabbnak a vallási és egyházi kérdéseknek a közéleti diskurzusba való visszakerülését tekintjük. Az a jelenség, hogy a valláson keresztül azonosulnak egy civilizációval (Davie 2006), nemcsak a nyugat-európai, hanem a kelet-közép-európai térségben is megfigyelhető. Magyarország sajátos helyzetét az adja, hogy itt nem egyszerűen a Davie által leírt határhelyzetek (személyes, közösségi tragédiák, terrorcselekmények stb.) és a migrációs válság eredményeképpen válik fontosabbá a valláson keresztüli közösségi identifikáció. A 2010 óta hatalmon lévő pártalakulat (a FIDESZ–KDNP pártszövetség) erősen a kereszténységre építő retorikája a Nyugat-Európában tapasztaltaknál sokkal erősebb jelenlétet biztosít a vallási tartalmaknak a közéletben. Az általa uralt köz-média, az ezen keresztül folytatott célzatos propaganda hangsúlyosan tematizálja a vallási értékeket és az ezt megjelenítő közösségi hagyományokat.

Ezek alapján fontos kutatási kérdés, hogy a politikától megerősítést kapott vallásosság, egyháziasság milyen jegyekkel rendelkezik Magyarországon. A kiterjedt kérdéskör részeként ez a vizsgálat elsősorban azt kutatja, hogy a vallásosság mennyire kötődik a tradíció legfőbb forrásaként megjelölt kereszténységhez. Mennyire van jelen a cselekvők vallásosságában a kereszténység által megjelenített értékrend? Mennyire van szerepe ennek az értékrendnek a vallásos személyek önazonosságában? Elemzésünk ebben az értelemben a vallás és az értékek kapcsolatára fókuszál. Mostani vizsgálatunk ennek részelemzéseként az értékekhez fűződő viszonyt a normaszegések megítélésén keresztül értelmezi.

A kutatás azt elemzi, hogy a normaszegéshez fűződő viszony milyen jellemző mintákat mutat a magukat hívóknak és nem hívóknak nevezők különböző csoportjaiban. Itt kiváltképp arra vagyunk kíváncsiak, hogy az államilag szankcionált és nem szankcionált normaszegések megítélésében a vallásosság miképpen határozza meg az emberek véleményét: mennyire köszönnek vissza a zsidó-keresztény vallási hagyomány szigorú etikai elvei a magukat vallásosnak nevező emberek normaszegéshez fűződő viszonyában. Kimutatható-e összefüggés a vallásosság és normakövetés között, vagy a vallásos hit alkalmazkodott a megváltozott társadalmi feltételekhez, és megszűnt szigorúbb morális elvárása a társadalmi cselekvésekkel szemben? Visszaköszönnek-e a közéleti diskurzusban hangoztatott keresztény értékek a magukat vallásosnak nevezők értékválasztásában?

Az egyes normaszegések kiválasztásánál a European Values Study kérdéspaneljeit használtuk. Arra törekedtünk, hogy a normaszegésekhez fűződő viszonyt olyan kérdések mentén térképezzük fel, amelyek a cselekvők értékorientációinak több szegmensét is megjelenítik. Ez alapján tettünk különbséget azon normaszegések között, amelyeket a társadalom különböző mértékű szigorral jogilag is szankcionál (adócsalás, segély jogosulatlan igénybevétele, kenőpénz-elfogadás, számlaadás elmulasztása, bliccelés) és az államilag nem szankcionált normaszegések egyes csoportjai (hálapénz-elfogadás, megcsalás, homoszexualitás) között. A normaszegések különböző formái lehetőséget kínálnak arra, hogy megvizsgáljuk a vallásosság és a normaszegések különböző típusai közötti együtt járásokat. Így arra is választ kaphatunk, hogy a vallásosság a normaszegések mely típusai esetében jelent strukturáló tényezőt.

Noha az utóbbi évtizedekben számtalan kutatás foglalkozott vallásosság és értékorientáció kapcsolatával, aligha lehet egységes kutatási eredményekről beszélni. Az európai régióban azonban a legfőbb tendenciák így is megragadhatók. Lényeges átalakulás történt abban, hogy vallásosság és morális ítélezés magától értetődőnek tűnő erős kapcsolata egyre inkább viszonylagossá vált. A kérdéskör korábbi kutatásai (Lenski 1963; Rokeach 1969a, 1969b; Schwartz és Huismans 1995) még erős korrelációt találtak a két jelenség között. Az utóbbi évtizedek számos vizsgálata azonban ezen együtt járás nagyságának csökkenését vagy megszűnését tapasztalta. A másik fontos változás az volt, hogy az elmúlt évtizedekben a magukat vallásosnak nevezők arányszáma jellemzően úgy mutatott lassú csökkenést (Voas 2009), hogy megváltozott az európai régióban a vallásosság tartalma. Ez leginkább a hagyományos, egyházhoz kötött vallásosság és hitgyakorlás háttérbe szorulását és a spiritualizmus újabb formáinak megjelenését jelentette (Lyon 2000; Davie 2005; Heelas és Woodhead 2005; Houtman és Aupers 2007; McGuire 2002, 2008, 2016; Storm 2009, 2016; Cortois, Aupers és Houtman 2018).

Ez az átstrukturálódás a vallásosság és az értékvonatkozás viszonyában is megjelent. A vallási gyökereitől egyre inkább eltávolodó vallásosság nem csupán mindinkább levált a felekezeti vallásosság mintáiról, hanem – ezzel párhuzamosan – mindjobban igazodott a nem vallásosak értékrendjéhez. Ennek eredménye európai összehasonlításban az lett, hogy a vallásosak morális ítélete egyre kevésbé tér el a nem vallásosakétól. Az értékek átadásában tehát a szekularizált társadalom kemény mutatóinak, az oktatásnak, a családi helyzetnek és az életkori csoportoknak lett meghatározó szerepe, míg a vallás jelentősége egyre inkább háttérbe szorult (Scheepers, Gijsberts és Hello 2002; Botvar 2005; Sieben és Halman 2014). Az eltérés egyre inkább már csak az államilag nem szankcionált normaszegések megítélésében mutatható ki (Finke és Adamczyk 2008).

A kutatás egyik átfogó kérdése az, hogy a fenti európai tendenciák miképpen érvényesülnek Magyarországon. Az ország egyrészt a kelet-közép-európai térség társadalmainak sajátos fejlődésében osztozik, másrészt történeti hagyománya és a közpolitika jelenlegi helyzete folytán egyéni jegyekkel rendelkezik. A kelet-közép-európai térséghez hasonlóan a magyar társadalom vallási mutatóit is nagyban alakította a negyvenéves kommunista uralom, amely nem csupán a vallási intézményeket támadta, hanem a vallásgyakorlást is megnehezítette. Ez ugyan nem szüntette meg a társadalom többségi vallásos hitét, de az egyházhoz kötődő vallásosok számát jelentősen csökkentette, és a „maga módján” vallásosokat tette a legnagyobb csoporttá (Tomka 2006).

A magyarországi értékutatások a vallásosak nagyobb proszociális viselkedését állapították meg: minél vallásosabb valaki, annál inkább fontosak számára az emberi kapcsolatok és annál inkább szociális beállítottságú (Tomka és Zulehner 1999; Tomka 2010). Másrészt a vallásosság különböző típusai mentén találtak jellemzően különböző értékrendet (Földvári 2003, 2009). A fiatalok értékstruktúráját vizsgáló Rosta Gergely különböző értékmintákat talált a vallásosaknál, de az egyes értékek fontosságában (kivéve a vallásosság megítélését) nem tapasztalt már jelentős különbséget a vallásos és nem vallásos csoportok között (Rosta 2009, 2010). A normaszegésekkel kapcsolatban történt ugyan hazai vizsgálat (Bozsonyi és

Daróczi 2010), de ez a kutatás az EVS-kérdőív elemzése során nem differenciálta az egyes normaszegésekhez fűződő viszonyt, és így csak a nagyon különböző tartalmú normaszegésekhez (például abortusz, válás, halálbüntetés, eutanázia stb.) általában tapasztalt attitűdök kerültek felszínre; kimutatva azt, hogy a normaszegésekkel szemben az egyház tanítása szerint élők a legelutasítóbbak.

Hipotézisek

A kutatási hipotéziseket a hazai és a nyugati társadalom jellemzőinek figyelembevételével fogalmaztuk meg. A modern társadalom polikontextuális, sokféle, önálló (gazdasági, jogi, politikai, oktatási, művészeti stb.) racionalitást életre hívó szerkezetét (vö. Luhmann 1987, 1998), illetve a felvilágosodás örökségének tekinthető racionalitását (vö. Habermas 1988, 1995) olyan hatásoknak tekintjük, amelyek csökkentik a vallási nézőpont erejét. Másfelől abból indultunk ki, hogy a modernitás szekularizált nyilvánossága (Taylor 2007) szintén hatással van az értékválasztásra. E tényezők játszanak szerepet a hit és gyakorlásának kétségtelen visszaszorulásában, ami feltehetően nem marad hatástalan a vallás hétköznapi értelemadására sem. A hit fontosságának relativizálódását eredményezi, hogy a társadalom nyilvános tereiben egyértelműen a szekularizált nézőpont dominanciája jelenik meg.

A magyarországi közéleti diskurzus különlegessége, hogy a politikai hatalom 2010 óta ezzel az évszázados tendenciával szembehelezkedve éppen a vallási, egyházi nevelés és értékrend fontosságát hangsúlyozza. Azt vizsgáljuk, hogy az ellentétes irányú hatások milyen jellemzőket alakítanak ki a magyarok normaszegéshez fűződő viszonyában. Úgy véljük, hogy a két tényező közül a „long durée”-ként érvényesülő szekularizációs hatásnak van erősebb szerepe. Fernand Braudel elmélete (Braudel 1958) szerint a hosszú távon érvényesülő nagy struktúrák képesek leginkább a mentalitást és értékrendet formálni a politikai diskurzus röviden ható, a mély struktúrákat kevésbé érintő hatásával szemben. Ez képes relativizálni a vallási értelemadás szerepét a társadalmi cselekvések megítélésében. Ez ugyan nem szünteti meg a morális értékelést a társadalomban (hiszen többé-kevésbé közösen osztott normák nélkül aligha jöhet létre közös cselekvés), de úgy gondoljuk, hogy a normaszegések tekintetében a szekularizációs hatásnak lesz jelentősebb szerepe az emberek véleményének, értékítéletének formálódásában. Azt feltételezzük, hogy a szekularizált nyilvánosság e hatása leginkább az államilag szankcionált normaszegések esetében nyilvánul meg. Az alapvetően szekularizált közegben ugyanis többségivé válhat az a vélemény, hogy az állami autoritások által megjelenített értékrend képezi az elsődleges tájékozódást a normaszegések megítélésében. Ez a nézőpont pedig azokhoz a normaszegésekhez fűződő viszonyban mutatkozik meg, amelyeket maga az államhatalom is szankcionál. A kutatás kiinduló hipotézise tehát az, hogy vallásosak és nem vallásosak egyes csoportjai esetében nem fogunk jelentősebb eltérést találni az államilag szankcionált normaszegések értékelése tekintetében (1. hipotézis).

A plurális modern társadalom másfelől egymás mellett lévő diskurzusokkal jellemezhető, ahol a nyilvános közbeszéd diskurzusa mellett alternatív nézőpontok, fenomenológiai értelemben vett életvilágok (Husserl 2001) is formálják a társadalmi cselekvők felfogását. Ez alapján azt feltételezzük, hogy eltérő lesz azon társadalmi csoportok értékstruktúrája, jelen esetben a normaszegésekhez fűződő viszonya, amelyek tagjai a szűkebb közösségükben a domináns diskurzustól eltérő értelemadással találkoznak. Az értékrendjében szekularizált, racionális értékek mentén tájékozódó magyar társadalomban (Keller 2010; Tóth 2010)

ilyen csoport lehet az egyházas vallásosak kisebbségi csoportja. Rodney Starkéknak az USA-ban igazolt hipotézise (Stark és Bainbridge 2003) alapján tehát azt feltételezzük, hogy az egyház(ak) tanítása szerint vallásosak jobban őrzik a kereszténység eredeti etikai-morális elveit, vagyis válaszaikban szigorúbban fogják megítélni a normaszegéseket (2. hipotézis).

A magyarországi közbeszéd sajátos jegye, hogy a szekularizált nyilvánosság mellett egyre nagyobb súllyal szerepel a 2010 óta hatalmon lévő Orbán-kormány erőteljes retorikája. A közszolgálati médiát teljesen uraló és a kormányközeli üzletemberek által finanszírozott, a magyarországi médiapiacra nagy részesedéssel rendelkező kormányközeli sajtóbirodalom (Bajomi-Lázár 2013) keresztény értékeket hangsúlyozó sajtótermékei hatással vannak a közbeszéd jellegére. A korábbi érvek mentén nem gondoljuk ugyan, hogy egy 6-7 éves időszak alapvetően képes lenne felülírni évszázados tendenciákat, de feltehetően formálja az emberek értékítéletét. Különösen egy olyan társadalom esetében, amely a komoly piaci versenytárs híján érvényesülő propagandát (Bajomi-Lázár és Horváth 2013) alkalmazó kormányzatot három választás során többségében támogatta. Arra számítunk, hogy a keresztényi elveket kiemelő retorika különösen a magukat vallásosnak nevező embereket tudja megszólítani ama normaszegések kapcsán, amelyeket nem jogilag, hanem értékrend szerint helytelenítenek. Vagyis a kutatás azt feltételezi, hogy a vallásos emberek az államilag nem szankcionált normaszegések tekintetében fogalmaznak meg szigorúbb ítéletet (3. hipotézis).

Az utóbbi évek szociálpszichológiai és vallásszociológiai kutatásai sokat foglalkoztak a hit tartalmának és az etikai elveknek a kapcsolatával (Saroglou 2011; Shariff és Norenzayan 2011; Haidt 2012; Gervais 2014; McKay és Whitehouse 2015). Ezen belül kiemelten tárgyalták az istenképnek az etikai elvekhez fűződő viszonyát. A vizsgálatok arra mutattak rá, hogy a személyes Isten tételezése nagyban növeli annak a valószínűségét, hogy valaki szigorúbb etikai elveket támasszon saját és mások viselkedésével kapcsolatban (Shariff és Norenzayan 2011; Norenzayan 2013, 2014). A személyes Isten folyamatos jelenléte morálisan kíváncsú cselekvésre figyelmezteti és készteti a cselekvőt. A személyes Isten tehát nemcsak sikeresebbé teheti a normakövetést, hanem normák fölött örködő magatartást is kialakít. Ez alapján azt feltételezzük, hogy a személyes Istennel rendelkező vallásosak szigorúbban fogják megítélni a normaszegéseket, és a többségtől jól elkülönülő etikai elvekkel rendelkező csoportot alkotnak (4. hipotézis).

Külön hipotézis foglalkozik a vallásosság és a homoszexualitás megítélésének a kérdésével. Ebben nem csak az játszik szerepet, hogy a kelet-közép-európai térség jobban őrzi a melegekkel szembeni fenntartásait, mint a nyugat-európai régió (Takács 2015). Lényeges eltérés a régiók között a nagy egyházaknak a kérdéshez fűző viszonya is. Nyugaton az egyházak fontos történeti átalakuláson mentek át, ami a homoszexualitás mint lehetséges szexuális orientáció iránti nagyobb nyitottságot eredményezett. (Ez mutatkozik meg Ferenc pápa tárgykörben tett nyilatkozataiban és a protestáns egyházak azon gyakorlatában is, hogy a homoszexualitásukat nyíltan vállaló nőket és férfiakat neveztek ki lelkipásztornak.) Magyarországon egyházi körökben azonban a homoszexualitás kérdése változatlanul tabutémának számít, miközben a társadalomban az elmúlt évtizedekben növekedett a melegeket elfogadók száma (Takács 2015: 25–50). Ez alapján azt feltételezzük, hogy az egyházak álláspontjában e tekintetben megjelenő tradicionalizmus hatást gyakorol a hívők álláspontjára. Ez ugyan nyilvánvalóan nem zárja ki a vallásosoknak a homoszexualitással kapcsolatos nyitottságát, de arra számítunk, hogy a hívők általában és különösen az egyházak tanítása szerint vallásosak lesznek elutasítóbbak a melegekkel szemben (5. hipotézis.)

Elemzésünkben egy 2017 novemberében lekérdezett 1000 fős online minta adatait használjuk fel. Az adatfelvételt az NRC végezte el, a minta reprezentatív a 18–65 év közötti internet-használókra.

Három függő változót definiáltunk – egy indexet, amely mérte az államilag szankcionált normaszegéseket, egy másik mutatót, amely az államilag nem szankcionált normaszegéseket vizsgálta, és egy a melegek elfogadásával kapcsolatos változót. A független változók közül a hipotézisek szempontjából legfontosabbak a vallásossággal kapcsolatos változóink voltak. (Három ilyen változót definiáltunk.) A vallásosságot mérő indikátorok mellett szerepeltettünk demográfiai változókat is a modellünkben. A hipotéziseink teszteléséhez SEM- (strukturális egyenletek modellje) modelleket használtunk. A SEM-modellek azért nagyon hasznosak, mert egyszerre tudunk mérési modellt (faktoranalízis) és útmodellt (regresszió) illeszteni az adatainkra (Kline 2015). Elemzésünkben az R program lavaan csomagját használtuk (Rosseel 2012).

A SEM-modellek nagy előnye, hogy több függő változót is szerepeltethetünk bennük. Élve ezzel a lehetőséggel, mind a három független változót egy modellben szerepeltettük. Az államilag nem szankcionált normaszegés kapcsán csak egy változót tudtunk használni, ami arra irányult, hogy megengedhetőnek tartja-e a kérdezett a házastárs megcsalását (1–11 skála). Az államilag szankcionált normaszegés kapcsán öt változót is bevonhattunk az elemzésbe. Itt a társadalomban szigorúbban és megengedőbben megítélt normaszegéseket soroltunk fel. A kérdéssorral arra kerestük a választ, hogy a vallásosak őrzik-e e normaszegésekkel kapcsolatos szigorúbb ítéletüket, vagy alkalmazkodtak a nem vallásosak megengedőbb felfogásához.

Az öt változóra egy konfirmatív faktormodellt illesztettünk:

- Mennyire fogadható el, ha valaki olyan segínyt vagy támogatást igényel, amire nem jogosult?
- Mennyire fogadható el, ha valaki adót csal, amennyiben arra lehetősége nyílik?
- Mennyire fogadható el, ha valaki kenőpénzt fogad el a munkája során?
- Mennyire fogadható el, ha valaki jegy nélkül utazik (bliccel) a tömegközlekedési eszközön?
- Mennyire fogadható el, ha valaki nem kér számlát egy szolgáltatótól, iparostól?

A homoszexualitás elfogadását mérő indexünket három változóból definiáltuk – mindhárom változó 1–4 skálán mért. A változó létrehozása szintén konfirmatív faktormodellel történt.

- A meleg/leszbikus kapcsolatok természetellenesek.
- Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy érzéseik szerint kívánják.
- Örvendetes, hogy évente sok ezren vonulnak fel Budapesten a meleg büszkeség napján, a Pride-on.

A homoszexualitáshoz fűződő viszony esetében arra törekedtünk, hogy a válaszokban elkülöníthető legyen magához a homoszexualitáshoz, a melegek hétköznapi együttélésének elfogadásához, illetve annak nyilvános megjelenési formájához fűződő viszony.

Az általunk használt kutatásban nagyon széles változószett állt rendelkezésre a vallásosság mérésére. A hipotéziseink teszteléséhez három különböző vallásosságváltozót defini-

áltunk. Az első egy általános vallásosságváltozó volt, amely a H1 és H2 hipotézishez köthető. A konfirmatív faktormodellbe a következő változókat vontuk be:

- Mennyire vallásos a kérdezett? (1–5 skála, 1: nem vallásos, 5: az egyház tanítása szerint vallásos.)
- Milyen gyakran imádkozik? (1–10 skála, 1: soha, 10: naponta.)
- Hisz-e? (1–4 skála, 1: egyáltalán nem, 4: erősen.)
 - A halál utáni életben.
 - A mennyben.
 - A pokolban.
 - A vallási csodákban.
 - Abban, hogy az embereknek a testüktől függetlenül létező lelkük van.

Azt feltételezzük, hogy azok, akik egy egyház tanítása szerint vallásosak, jobban fogják követni a keresztény egyház morális tanításait (H3). Ennek a vizsgálatára külön vallásosságváltozót definiáltuk. A változó kialakításakor felhasználtunk olyan indikátorokat is, amelyeket az általános vallásosságnál, de némiképp eltérő operacionalizálással:

- A „Mennyire vallásos?” változót kétkategóriásra kódoltuk: 1: egyház tanítása szerint vallásos, 0: más választott.
- Kétkategóriás változóvá alakítottuk a „Milyen gyakran vesz részt vallási szertartáson?” kérdést: 1: havonta többször vagy gyakrabban, 0: ritkábban.
- És számoltunk egy olyan mutatót, hogy a következő 1–4 skálás kérdések esetében hányszor válaszolt 4-est (erősen jellemző) a kérdezett: hisz-e a halál utáni életben, pokolban, mennyben, abban, hogy az embereknek testüktől függetlenül létező lelkük van.

Az utolsó vallásosságváltozó a személyes istenhitre vonatkozik, ami a H4a és H4b hipotézisekhez kapcsolódik. Ezt egy változóval mértük:

- A következő állítások közül melyik áll a legközelebb az Ön hitéhez?
 - Nem hiszem, hogy létezne valamilyen Isten, szellemi lény vagy életerő.
 - Valójában nem is tudom, hogy mit gondoljak.
 - Van valamilyen szellemi lény vagy életerő.
 - Van egy személyes Isten.

A demográfiai hatások kontroll alatt tartásához négy változót használtunk fel. Beépítettük a modellbe a kérdezett nemét (1: férfi, 2: nő), a korcsoportját (4 kategória), az iskolai végzettségét (3 kategória) és a településtípust (1: Budapest, 2: város, 3: község).

Mivel a három vallásosságváltozó nagyon erősen összefügg, ezért külön-külön SEM-modelleket¹ illesztettünk rájuk, hogy elkerüljük a multikollinearitást. A modell illeszkedését mérő CFI-index 0,907 volt (0,9 felett fogadjuk el a modell illeszkedését), a négyzetgyökhibája (RMSE) és ennek a standardizált változata (SRMS) pedig 0,57 volt. Az illeszkedési mutatók alapján elfogadható volt a mérési modell. A függelék *A1. táblázata* tartalmazza az összes látens változó faktorfelépítését.

¹ A Full-Information maximum Likelihood modellt használtunk az adathiányos értékek megbecslésére a modellben. A modellhez maximum likelihood illesztést használtunk, robusztus Hubert–White standard hibákkal.

Kutatási eredmények

A kutatási eredmények azt mutatták, hogy a normaszegések megítélésében alig található szignifikáns különbség a megkérdezett vallásosak és a nem vallásosak csoportjai között, vagyis a vallásos világlátás csak kismértékben befolyásolja az embereknek a normaszegéshez fűződő viszonyát. A vallásosság különböző dimenziói mentén nem mutattak eltérést a vallásosak az államilag szankcionált normaszegések tekintetében (lásd erről az *1.a táblázatot*). Az egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez tartozás ugyanúgy nem befolyásolta a válasszokat, mint az egyházi szertartáson való részvétel és az imádkozás gyakorisága sem. Nem találtunk szignifikáns eltérést a magukat különböző mértékben vallásosnak tekintők egyes csoportjainak az államilag szankcionált normaszegéshez fűződő viszonyában sem, miként nem rajzolódott ki eltérő magatartás a különböző vallásos hitelvek (hit a mennyben, pokolban, a halál utáni életben, reinkarnációban, az ősök szellemében, a testtől független lélekben stb.) tekintetében sem. A vizsgálati eredmények tehát azt mutatták, hogy a vallásszociológiai kutatásokban leggyakrabban vizsgált egyes dimenzióknak, a felekezethez tartozásnak, a hit gyakorlásának, a megélt hit tartalmának egyaránt nem volt szerepe abban, hogy az egyes cselekvők miképpen ítélték meg az államilag szankcionált normaszegéseket. Ezek az összefüggések tehát megerősítették értékek és normák ezen kapcsolatára vonatkozó hipotézisünket (1. hipotézis).

1.a táblázat. SEM-modell, strukturális rész
– regresszió, függő változó: államilag szankcionált normaszegés

	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P
Általános vallásosság	0,00	0,04	0,00	0,93								
Egyház szerinti vallásosság					-0,01	0,04	-0,01	0,87				
Személyes istenhít									0,01	0,04	0,01	0,77
Nem	-0,19	0,08	-0,09	0,02	-0,19	0,08	-0,09	0,02	-0,19	0,08	-0,09	0,02
Kor	-0,12	0,04	-0,13	0,00	-0,12	0,04	-0,13	0,00	-0,12	0,04	-0,13	0,00
Iskolai végzettség	0,03	0,05	0,02	0,54	0,03	0,05	0,02	0,54	0,03	0,05	0,02	0,55
Településtípus	-0,03	0,06	-0,02	0,64	-0,03	0,06	-0,02	0,64	-0,03	0,06	-0,02	0,61
R2	2,3%				2,3%				2,4%			

1.b táblázat. SEM-modell, strukturális rész – regresszió, függő változó: házastársi hűség

	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P
Általános vallá- sosság	-0,17	0,09	-0,06	0,06								
Egyház szerinti vallá- sosság					-0,18	0,09	-0,07	0,06				
Sze- mélyes istenhit									-0,14	0,09	-0,05	0,12
Nem	-0,67	0,18	-0,12	0,00	-0,68	0,18	-0,13	0,00	-0,68	0,18	-0,13	0,00
Kor	0,21	0,08	0,09	0,01	0,21	0,08	0,09	0,01	0,22	0,08	0,09	0,00
Iskolai végzett- ség	0,24	0,12	0,07	0,04	0,24	0,12	0,07	0,04	0,24	0,12	0,07	0,04
Telepü- léstípus	0,08	0,14	0,02	0,58	0,07	0,14	0,02	0,63	0,07	0,14	0,02	0,61
R2	3,3%				3,4%				3,2%			

1.c táblázat. SEM-modell, strukturális rész – regresszió, függő változó: homoszexualitás elfogadása

	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P
Általános vallásosság	0,25	0,04	0,24	0,00								
Egyház szerinti vallásosság					0,26	0,04	0,24	0,00				
Személyes istenhit									0,20	0,04	0,19	0,00
Nem	-0,36	0,09	-0,17	0,00	-0,34	0,09	-0,16	0,00	-0,34	0,09	-0,16	0,00
Kor	0,08	0,04	0,08	0,05	0,07	0,04	0,08	0,05	0,06	0,04	0,07	0,09
Iskolai végzettség	-0,06	0,05	-0,05	0,24	-0,06	0,05	-0,05	0,23	-0,06	0,05	-0,05	0,24
Településtípus	0,17	0,06	0,10	0,01	0,18	0,06	0,11	0,00	0,18	0,06	0,11	0,00
R2	11,5%				11,3%				9,1%			

A második hipotézisünk arra vonatkozott, hogy a vallásosak (általános vallásosság) kevésbé lesznek megengedőek a házastársi hűtlenséggel, mivel ez nagyon szembe megy a vallásosság etikai-normatív alapelveivel. Ezt a hipotézist cáfolták az eredményeink ($p=0,06$), ahogyan az az 1.b táblázatból kiderül. A H3-as hipotézisünket szintén el kellett vetnünk. Az egyház szerinti vallásosság nem függött össze sem az állam által szankcionált, sem az állam által nem szankcionált normaszegésekkel. Tehát az eredményeink azt mutatják, hogy az egyház tanítása szerint vallásosak nem követik jobban a kereszténység etikai és morális alapelveit, mint a nem egyház tanítása szerint élők.

A negyedik hipotézisünk a személyes istenhitre vonatkozott. Ennek kapcsán azt feltételeztük, hogy a személyes istenhit erősebben összekapcsolódik az egyház etikai és morális tanításának követésével (H4). A magyarországi eredmények azt mutatják, hogy a személyes Istenbe vetett hit a gazdasági értelemben vett erkölcsös viselkedésre ösztönző normák (adócsalás, segély jogosulatlan igénybevétele, számlaadás elmulasztása, bliccelés) megítélését ugyanúgy nem befolyásolja, mint a korrupció aktív (kenőpénz) és passzív (hálapénz) formájához fűződő viszonyt sem. A keresztény értékrendet kifejező szigorúbb értékelvek megszűnése tehát az istenképben jobban a keresztény hagyományhoz kötődő vallásosak esetében is megfigyelhető.

Az átmenetiség jegyei, a hagyományos keresztény etikai elvek jelenléte itt abban mutatkozik meg, hogy egyedül a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok megítélésében szigorúbbak

némileg a személyes istenhittel rendelkezők ezen államilag nem szankcionált normaszegéssel kapcsolatban, még ha a változók közötti kapcsolat csak gyenge összefüggést is mutat.² Az eltérésben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a személyes istenhittel bírók politikailag némileg konzervatívabbak a más hittel rendelkezőknél, miként ez egy korábbi vizsgálatból (Froese és Bader 2008)³ és mostani kutatási eredményünkéből is látszik.⁴

Az utolsó hipotézis a vallásosság és homoszexualitás elfogadása közötti összekapcsolódást vizsgálta. Az *I.c táblázat* azt mutatta, hogy mind a három vallásosságváltozó összefüggött a homoszexualitás megítélésével – a vallásosak kevésbé voltak toleránsak. Fontos kiemelni, hogy ezek az eredmények a demográfiai változók kontroll alatt tartása után is szignifikánsnak bizonyultak. A béta-értékek és a megmagyarázott variancia alapján azt mondhatjuk, hogy a személyes istenhít gyengébben, a másik két vallásosságváltozó pedig valamivel erősebben kapcsolódott a homoszexualitás megítéléséhez.

A magyarországi adatok azt mutatják, hogy ez a moralizálás nélküli hit határozottabban csak egy tényezőben, a homoszexualitáshoz fűződő viszonyban tér el a társadalom egészének értékítéletétől. Ez mutatkozik meg abban, hogy az egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez tartozók nagyobb arányban tekintik természetellenesnek a meleg és leszbikus kapcsolatokat.⁵ Még nagyobb a homoszexualitás elutasítása a magukat vallási közösséghez tartozónak tartók esetében, ha a szexuális másság nyilvános megjelenéséhez fűződő viszonyról kérdezzük őket. A Magyarországon nagy vitákat kiváltó Pride-felvonuláshoz kapcsolódó attitűdöt a rendezvényt pozitívan beállító megfogalmazással teszteltük. Azon túl, hogy a válaszokban az egész társadalom erőteljes elutasítása mutatkozott meg, az egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez tartozók esetében az elutasítás a korábbi kérdésnél nagyobb volt, még ha a változók közötti kapcsolat csak gyenge összefüggést is mutat.⁶

Szekularizált vallásosság

A kutatási eredmények ezen része több dimenzióban is egy szekularizált vallásosságot mutat. Ennek jegyei a normaszegéshez fűződő viszonyban mutatkoznak meg. A magyarországi vallásosak tehát a nem vallásosakkal megegyező módon viszonyulnak az államilag szankcionált normaszegésekhez. E tekintetben a társadalmi változás eredményeképpen megszűnt a magukat szinte kizárólag kereszténynek nevező⁷ vallásosak szigorúbb értékrendje a normaszegések e csoportja esetében. Ennek jelentőségét azért érdemes kiemelni, mivel e vallási hagyománynak az alaptanításait megfogalmazó tízparancsolat hat morális kérdést fogalmaz

2 A változók közötti kapcsolat szignifikáns ($p=0,044$).

3 Froese és Bader (2008) korábban azt találták, hogy európai összehasonlításban csak Írországban és Magyarországon fordult elő, hogy az istenképnek szerepe volt a politikai ideológia tartalmában.

4 A vallásosság és a politikai preferencia kapcsolatát nem vizsgáltuk a kutatásban. A konkrét pártválasztásra nem is állt rendelkezésre változó, „csak” a bal-jobb skálán való elhelyezkedést mérte a kutatás. Ez a skála gyengén függött össze a vallásosság változóival.

5 A változók közötti kapcsolat szignifikáns ($p=0,001$).

6 A változók közötti kapcsolat szignifikáns ($p=0,043$).

7 A mintában szereplő vallásosak 96%-a sorolta magát valamely keresztény felekezethez tartozónak. A vallásosak közül a legtöbben a 65,8%-ot kitevő római katolikusokhoz, 20%-uk a reformátusokhoz és a 4,8%-ban szereplő evangélikusokhoz sorolták magukat. Izraelitának 1,3%, muzulmánként 0,6% és pogánynak 1,3% tekintette magát.

meg, hangsúlyosan kifejezve, hogy a morális kérdésekben való tájékozódás alapvetően fontos a keresztény identitás szempontjából. A kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy a vallásosak etikai elvei belesimultak a magyarországi nem vallásosoknak a –nyugat-európai régióhoz képest megengedőbb – felfogásába. Egyfajta „privatizált morál” (Luckmann 2003) mutatkozik meg, amely levált a vallási hagyomány szigorúbb moralitására. Mindez arra is utal, hogy az államilag szankcionált normaszegések esetében a dominánsan szekuláris társadalmi diskurzus szocializációs hatása érvényesül, és a kereszténység szigorúbb morális üzenete immár nem befolyásolja lényegileg a vallásosakat.

Mindezek az eredmények talán nem is lennének meglepőek egy olyan társadalomban, amelynek történeti előzményei nem a vallásos értékrend továbböröklődését támogatták. A negyvenéves kommunista uradalom vallás- és egyházellenes politikája önmagában azonban bizonyosan nem magyarázza meg a vallásos értékrend háttérbe szorulását. Úgy látjuk, hogy a szekularizált értékrend térnyerésében legalább ilyen fontos tényező a magyarországi kommunista hatalom sajátos szerkezete. Az ötvenes évek szigorú sztálinista hatalomgyakorlása utána a Kádár-rendszer a szocialista blokk „legvidámabb barakkjaként” tágabb teret adott a politikai hatalomtól független valóságértelmezéseknek. Ez a személyes életvilág szintjén is megmutatkozó megengedőbb magatartás olyan kispolgárosodást engedett meg, amely a személyes szabadság növekedését, a vagyonosodást, a vállalkozás lehetőségét, egyes polgári értékek gyakorlását eredményezte a kádári szocializmus idején (Andorka 1997). Ez is szerepet játszott abban, hogy a politikai rendszer a szocialista blokkon belül jelentősebb társadalmi elfogadottsággal rendelkezett.

A vallási, egyházi kérdésekben a politikai rendszernek ez a megengedőbb magatartása azonban jóval kevésbé érvényesült. A rendszer viszonyainak és értékrendjének többségi elfogadására tehát úgy került sor, hogy a vallási, egyházi nézőpont változatlanul nem jelenhetett meg (Tomka 2006: 36–40). Úgy véljük, hogy ezeknek a társadalomtörténeti kondícióknak jelentős szerepe volt abban, hogy a társadalom úgy idomult az államilag irányított, meghatározott irányvonalhoz (és annak társadalmi értékeihez), hogy a vallás, egyház perspektívája kevésbé jelenhetett meg.

A rendszerváltás rövid vallási *revivalje* (Froese 2001)⁸ a keresztény világlátást hosszú idő után újra a lehetséges valóságértelmezések közé emelte. A rendszerváltás utáni meg-növekedett arányú vallásosság mutatkozik meg a magukat vallásosnak nevezők emelkedő számában. (A magukat vallásosnak vallók száma 1983 és 1993 között 53,9%-ról 70,9%-ra növekedett [Tomka 1995]). A történeti egyházak megjelenése és igénye a közéleti és politikai szerepvállalásra azonban komoly ellenállásba ütközött Magyarországon. A baloldali pártok által uralt közéletben az egyházakat leginkább a két világháború közötti autoriter politikai rendszer képviselőjeként szemlélték. Ebben az érzelmileg túlfűtött vitában az egyházak olyan tényezőként jelentek meg, mint amely veszélyeztetné a nyugati demokratikus értékek elterjedését (Tomka 2006: 140–142). A korabeli közéleti diskurzus tehát megerősítette azt a gyakorlatot, hogy a vallási kérdések csak személyes, magánjellegű kérdésként tematizálhatók. A közéletet pedig olyan szekuláris nyilvánosság jellemezte, amely kevés teret adott a vallási, egyházi nézőpontok megjelenítésére.

⁸ Az európai tendenciákkal szemben Magyarország sajátosságát az adja, hogy Spanyolország mellett egyedül itt nem csökken egy évtizedes időszámban a magukat vallásosnak vallók száma (Voas 2009).

Magyarországon ekképpen – hasonlóan a kelet-közép-európai térséghez (Norris és Inglehart 2004: 111–132) – a vallásosság visszaszorulása következett be. Ez a változássor⁹ pedig óhatatlanul magával hozta a normákkal kapcsolatos ítéletek módosulását is. E jelenség a nyugat-európai térségben is megfigyelhető: minél inkább háttérbe szorul a vallási értelemadás a társadalmi kommunikációban (vagyis minél inkább szekularizálódik a társadalom), annál kevésbé képes a vallás befolyásolni a normaszegések megítélését is (Scheepers, Grotenhuis és Silk 2002). A kelet-közép-európai térség sajátossága, hogy a nyugati régióhoz mérten már korábban is a normatív-vallási értékorientáció alacsonyabb szintjét mérték (Hagenaars et al. 2003). Emellett az értékszociológiai kutatások szerint is magas értékeket mutat a régió a szekuláris-rationális dimenzióban, és a posztmaterális értékekkel szemben a materiális értékeket részesíti előnyben (Inglehart és Baker 2000; Inglehart és Wenzel 2005). Mindez a vallási értékek háttérbe szorulását eredményezi.

Feltehetően ez játszik szerepet abban, hogy Magyarországon nem mutatható ki eltérés a vallásos és nem vallásos embereknek az államilag szankcionált normaszegésekhez fűződő viszonyában. A fenti társadalmi kondíciók értelmezése talán annak megértésében is segíthet, hogy – a nyugat-európai viszonyokhoz mérten – a vallási jegyeitől jobban megfosztott szekularizált nyilvánosság miért eredményezi azt, hogy az erkölcsös viselkedésre ösztönző normák megszegésének (adócsalás, segély jogosulatlan igénybevétele, számlaadás elmulasztása, bliccelés) megítélését nem befolyásolja a vallásosság. A magyarországi adatok zömében tehát azt mutatják, hogy az államilag nem szankcionált normaszegések tekintetében (a homoszexualitás kivételével) nem találunk szignifikáns eltéréseket.

A kutatási eredmények arra utalnak, hogy még az egyház tanítása szerint vallásosak esetében is a vallási hagyomány szigorúbb etikai elveinek feloldódását látjuk. Úgy tűnik, hogy a szekularizált nyilvánosság mellett jelen lévő vallásos, alternatív nyilvánosságok sem közvetítenek olyan etikai elveket, amelyek alapján a vallásos közösséghez erőteljesebben tartozók szigorúbban ítélnék meg ezeket a normaszegéseket. A tendencia tehát az államilag nem szankcionált normaszegések esetében is nyilvánvaló: a hívők egyre kevésbé tájékozódnak a kereszténység etikai elvei szerint, és értékválasztásukban a szekuláris társadalom normáit tartják irányadónak.

Moralizálás nélküli hit

Az eredmények kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben újak az adatokból kirajzolódó tendenciák. Ahhoz, hogy tágabb kontextusba helyezzük az eredményeket, megvizsgáltuk a 2009-es Európai Értékrend Vizsgálat (EVS) témánkra vonatkozó adatait. Nem volt lehetőség a teljes elemzést reprodukálni az EVS-adatokon, de a személyes istenhitre vonatkozó kérdést abban a kutatásban is lekérdézték, ezért erre a vallásosságváltozóra fókuszáltunk. Az államilag szankcionált normaszegést ugyanazzal a változószettel mérte az EVS-kutatás, mint az általunk felhasznált MTA-felmérés, és a házasság hűtlenség mérésére is ugyanaz a kérdés állt rendelkezésre.

9 A magukat vallásosnak nevezők száma az 1997/1998-ban mért 53,7%-ról 2007/2008-ra 51,9%-ra csökkent (Tomka 2011: 74). Ezzel párhuzamosan, de erőteljesebben esett vissza a felekezethez tartozók száma: 1997/1998-ban a népesség 60,9%-a, míg 2007/2008-ra csak 51,4%-a tartozott ide (Tomka 2011: 81).

Az időbeli változást két regressziós modellben teszteltük. Az első modellben az államilag szankcionált normaszegésre vonatkozó változók első főkomponense volt a függő változó, a második modellben pedig a házassági hűtlenséget mérő változó. A független változók meg- egyeztek a két modellben, a személyes istenhitt mellett ugyanazokat a demográfiai kérdése- ket szerepeltettük, mint az MTA-adatfelvétel esetében. Mivel az online kutatásban 65 év- nél idősebbek nem szerepeltek, ezért ezt a korcsoportot kizártuk az elemzésből. A függelék *A.2 táblázata* tartalmazza az eredményeket. Az államilag szankcionált normaszegések ese- tében a személyes istenhitt változója nem volt szignifikáns, ami egybevág a 2017-es eredmé- nyekkel. De a személyes istenhittel rendelkezők 2009-ben még kevésbé fogadták el a há- zastársi hűtlenséget. A hatás nem volt erős 2009-ben sem (béta: 0,1), de szignifikáns volt, ellentétben a 2017. novemberi eredményekkel.

A vallásosság etikai elveinek relativizálódása adatbázisunkban sok dimenzióban megmu- tatkozik. A kutatási eredmények a korábbi vizsgálatokkal való összevetésben is azt mutatják, hogy a jelenbeli eredmények háttérében évtizedek óta zajló strukturális változások állnak. A hazai kutatások ugyanis már korábban is a vallásosak saját, a többségénél is szigorúbb eti- kai elveinek a csökkenését tapasztalták a népesség egészében vagy az egyes életkori csopor- tokban (Tomka 2006; Rosta 2009, 2010; Bozsonyi és Daróczi 2010; Rosta és Földvári 2014, Polak és Rosta 2016).

Az etikai elveiket egyre kevésbé érvényesítők és a nem vallásosak értékrendjébe simuló vallásosság álláspontunk szerint tükrözi azt a több évszázados változást, ami olyan kulturá- lis tradíciót eredményez Európában, melynek alapján az emberek társadalmi kérdésekben egyre kevésbé tájékozódnak a vallás útmutatása szerint (Taylor 2007). Másrészt a vallásosság magyarországi jegyeiben megmutatkozik a kelet-közép-európai társadalomfejlődés megsza- kítottságokkal terhelt fejlődése is. Ez kevesebb lehetőséget kínál a hagyomány és így a vallási tradíció továbbörökítésére is (vö. Hamplová és Nespor 2009); hangsúlyozottan nemcsak a kommunista időszakban, hanem a világháborúkkal, radikális társadalmi-politikai fordulatok- kal terhelt, vérvizataros évszázadokban is.¹⁰

A vallásosság jelenbeli tartalmának háttérében lévő mélyebb struktúrák magyarázzák egyrészt azt, hogy a 2010-től a magyarországi közéletben domináns pozícióban lévő ke- resztény-konzervatív kurzus vallásos üzenete nem tudott érzékelhető hatást gyakorolni az emberek vallásosságára, és nem volt képes felülírni az etikai elvek feloldódásának általáno- sabb tendenciáit. Úgy látjuk azonban, hogy ebben nem csupán a mélyebb struktúráknak lehet meghatározó szerepük. Minden bizonnyal a kereszténység etika elveit hangsúlyozó kormányzati retorika hitelességét több tényező is gyengítette. Ezen elveket ugyanis 2010-től az a pártalakulat fogalmazta meg a társadalom számára, amely a rendszerváltás idején az akkori konzervatív kormányzat legradikálisabb baloldali, vallás- és egyházellenes pártja volt, és keresztény jegyeit csak a magyarországi pártstruktúra egy évtizeddel későbbi átalakulása után fedezte fel. A keresztény etikai elvek hiteles képviselésének feltehetően a korrupciós botrányokkal terhelt, pártközeli vállalkozók hirtelen meggazdagodásával jellemezhető kor- mányzati politika (Jakab és Urbán 2017) sem tett jót. Mindenesetre a 2010-es évek erős keresztény kormányzati retorikája sem a vallásosak arányszámában nem hozott növekedést,

10 Magyarország elmúlt két évszázadának történetét forradalmak (1848–1849, 1918, 1956), világháborúk, az or- szág jelentős részét elszakító békeszerződések (1920, 1947), antant, majd szovjet megszállás, kommunista hatalom és rendszerváltás tarkította.

sem a keresztény értékek hangsúlyos képviselőjét nem eredményezte a magukat kereszténynek és vallásosnak vallók csoportjaiban.

Felszámolódban van tehát a vallásos hitnek azon jellege, amely keresztény gyökereihez híven vallásos világgépét a vallási hagyomány értéktételezéséből nyeri. A vallásosság ebben az értelemben moralizálás nélküli hittel is jellemezhető. Maga a kifejezés értelemszerűen nem arra utal, hogy a vallásos ember etikai elvek nélkül tájékozódna a világban. Nem vitatható ugyanis, hogy a társadalmi cselekvések nem jelentéktelen része értékvonatkoztatott. Vagyis a személyek cselekvései gyakran tükröznek olyan értékválasztásokat, amelyek visszavezethetők etikai elvekre (Parsons 1949; Habermas 1995; Joas 2000; Luhmann 2008), akármennyire különbözően is ítélik meg a társadalomelmélet képviselői ennek súlyát és szerepét.¹¹ A moralizálás nélküli hit megfogalmazása csupán arra utal, hogy ezek az etikai elvek immár nem képezik a vallásos személy világgépének sajátos részét, mivel az értékválasztások zömében azonosak a szekuláris társadalom értékrendjével. Ebben az értelemben jórészt megszűnik a vallásos ember sajátos moralitáson alapuló világgépe, és hitelveit immár nem az etikai elvekhez fűződő, a többi, nem vallásos csoporttól eltérő normarendszer fogja meghatározni.

Konklúzió

A kutatási eredmények összességében tehát a keresztény értékek háttérbe szorulását mutatják a vallásosok körében. A normaszegésekhez fűződő viszony értelmezése során azt láttuk, hogy nincs eltérés a vallásosak és nem vallásosak között az államilag szankcionált normaszegések tekintetében. Többnyire ugyanez tapasztalható az államilag nem szankcionált normaszegések esetében is; vagyis a magyarországi vallásosság sajátossága az, hogy alapvetően nem tér el értékorientációjában a nem vallásosak felfogásától. Egyedül a homoszexuálisok megítélésében érvényesül egyfajta tradicionalizmus, amely őrzi fenntartásait a szexuális mássággal kapcsolatban. A kétségtelenül meglévő különbségek ellenére itt is egy sajátos vallásos értékmintának a feloldódását, az etikai elvek háttérbe szorulását tapasztalhatjuk.¹² Az adatok tehát arra utalnak, hogy a hagyományos vallási értékrendben mélyen rögzült fenntartás a homoszexuálisokkal szemben egyre inkább elveszti a vallásos személyekhez, illetve azok értékrendjéhez köthető jellegét. Mindez beleillik abba a kelet-közép-európai változássorba, amelyben a szexuális moralitás kérdése egyre inkább privatizálódik (Halman és Arts 2010).

A jelenség értelmezésekor a magyar társadalom sajátos fejlődésében lévő tényezőket és a modern társadalomfejlődés nyugati mintázatait egyaránt fontosnak tekintettük. A korábbi kutatások azt mutatták meg, hogy a vallásos környezetben az egyén normáit a vallásos közösség világlátása jelöli ki. Ez a szocializációs hatás azonban jelentősen megváltozik, ha a normaképződésben immár a szekularizált nyilvánosságnak van domináns szerepe. Ezzel függhet össze, hogy a szekularizált környezetben a vallás az egyéni élet kevésbé fontos részévé válik, amelynek útmutatása egyre inkább már csak a vallási, egyházi eseményeken

11 Lásd erről részletebben a funkcionista Niklas Luhmann és a kritikai, normatív társadalomelméletet képviselő Jürgen Habermas több évtizedes vitáját (Habermas és Luhmann 1990; Habermas 1995; Luhmann 2008).

12 A nemzetközi felmérések (EVS, ESS, ISSP, Eurobarometer) adatai azt mutatják, hogy Magyarországon a homoszexuálisokkal szembeni elutasítás folyamatosan csökken 1990 óta (Takács 2015: 25–50).

hívható elő, de a vallásos személy hétköznapi cselekvését kevésbé befolyásolja. Mindez pedig ahhoz vezet, hogy a szekularizált közösséghez illeszkedő értékelés fogalmazódik meg az értékek és normaszegések megítélésében is.

Ez a változássor jól ismert a nyugat-európai vallásosság esetében is. Rodney Starkék ennek a szocializációs mintának a változását nevezik Hellfire-hatásnak (Hirschi és Stark 1969). A vallási értékek feloldódásának irányába hat az is, hogy a szekularizált nyilvánosság a vallási tartalmakra is erőteljesebben tud hatni. A szekularizált értékekhez illeszkedő vallásosság a hit lazább formáit hívja életre, ami óhatatlanul az élet értelmezésének szekulárisabb formáit erősíti a vallásosak körében is (Davie 1994, 2002, 2005). Mindez pedig nyilvánvalóan megmutatkozik az értékekhez fűződő viszonyban is, és olyan magatartásokat erősít meg, amelyek a szigorú értelemben vett vallási etika szerepét teszik kérdésessé, vagy legalábbis megkérdőjelezi magától értetődőségét. Ez a hatásmechanizmus azonban a nyugat-európai régióban inkább csak meggyengíti, de nem szorítja erőteljesebben háttérbe a vallásos értékrend szerepét: ugyan kétségtelenül csökken a vallásos és nem vallásos személyek értékorientációja közötti különbség, de sok tekintetben, különösen pedig az államilag nem szankcionált normaszegések esetében, változatlanul szignifikánsak az eltérések.

A magyar minta sajátosságát az jelenti, hogy – a homoszexualitáshoz fűződő viszony tradicionalizmusán túl – a vallásosak szigorúbb etikai elvei nem érvényesülnek. Úgy látjuk, hogy ennek hátterében az eltérő társadalomtörténeti kondíciók állnak. A megszakítottságokkal terhelt modern kori társadalomfejlődés a nyugati régióknál markánsabban hatott a hagyomány, és így a vallás által megjelenített értékrend ellen. A létező szocializmus puha diktatúrája olyan többségileg elfogadott társadalmi konszenzust közvetített, amely a nyugati értékek követését a kommunista blokk más országaihoz képest inkább megengedte – de mindezt a vallásosság, egyháziasság háttérbe szorításával tette. A rendszerváltás után pedig az újraéledő vallásosságot a közéleti diskurzusban a tradicionalizmus és a modernitásban meghaladott értékek képviselőjeként értékelték. Meglátásunk szerint ezek a tényezők együttesen játszottak szerepet abban, hogy a magyar társadalom nem egyszerűen leköveti némi megkésettiséggel a nyugat-európai társadalomfejlődés mintázatait, hanem attól részint eltérő jegyekkel rendelkezik. Ez pedig óhatatlanul kihat a vallásosság jegyeire is.

Úgy látjuk, hogy a szekularizált nyilvánosság itt is ható jegyei mellett a vallási értelemadás alternatív mintázatainak történetileg kondicionált gyengesége hat még a magyarországi vallásosság jellemzőire. E tendenciák játszanak szerepet abban, hogy a magyar társadalomban inkább gyökeret vert az a fajta vallásos magatartás, amely hitelveiben (a mennyhez, a pokolhoz, a halál utáni élethez, a reinkarnációhoz, a testtől független lélekhez fűződő viszonyában) ugyan határozottan különbözik a nem vallásos emberek világlátásától, de amely világlátás nem vezet más értékorientációhoz a társadalmi cselekvések tekintetében. Ez alakítja ki a vallásosakra többségében jellemző moralizálás nélküli hitet, amely úgy képviseli vallásos világlátását, hogy ehhez nem kapcsolódik csak a vallásosakra jellemző értékorientáció.

Ennek a moralizálás nélküli hitnek az a további sajátossága, hogy úgy fejezi ki a sajátos közép-európai – szűkebben a magyar – társadalomfejlődést, hogy egyedi jegyein túl a nyugati civilizáció jegyeit is megjeleníti. A vallásosságnak ezen formája ugyanis erőteljesen magán viseli azt a „modern morális rendet” (Taylor 2007: 159–171, 184–185), amely szakít a korábbi időszak közös vallási kozmológiájával, és elveiben immár nem a kozmikus (vallási) hierarchiához, hanem a modernitás által megjelenített individuális látásmódhoz akar illeszkedni.

Ez együtt jár az emberkép megváltozásával is. Az ember racionális, társadalmi cselekvőként jelenik meg, aki a kölcsönös haszon reményében békés együttműködésre törekszik minden integrált társadalmi cselekvővel. Az individuum nézőpontjából azonban ennek az együttműködésnek a sikere elsősorban azon múlik, hogy a főbb társadalmi kérdésekben képesek legyenek többé-kevésbé konszenzust kialakítani. A moralizálás nélküli hit ennek a konszenzusnak az alapjait teremti meg azzal, hogy a vallásos ember immár nem a szekularizált nyilvánosságban meghaladottnak tekintett vallási hagyománya alapján tájékozódik, hanem a szekularizált világ értékei mentén. Ezzel óhatatlanul eltávolodva keresztény gyökereitől.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1997): Changes in Hungarian Society since the Second World War. In *Cultural Crossroads in Europe*. Tuuli Forsgren (szerk.). Stockholm: FRN Report, 113–136.
- Bajomi-Lázár Péter (2013): The Party Colonisation of the Media. The Case of Hungary. *East European Politics And Societies* 27(1): 67–87. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0888325412465085>
- Bajomi-Lázár Péter és Horváth Dorka (2013): The Continued Relevance of Propaganda. Propaganda as Ritual in Contemporary Hungary. *Global Media And Communication* 9(3): 219–237. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F1742766513504174>
- Botvar, Pál Ketil (2005) The Moral Thinking of Three Generations in Scandinavia: What Role Does the Religion Play? *Social Compass* 52(2): 185–195. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0037768605052601>
- Bozsonyi Károly és Daróczy Gergely (2010): A normaszegésekkel kapcsolatos állítások polarizációja, homogenitása és azok időbeli dinamikája. In *Mit értékelnék a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálata 2008. évi magyar eredményei*. Rosta Gergely és Tomka Miklós (szerk.). Budapest: Faludi Akadémia, 377–400.
- Braudel, Fernand (1958): Histoire et sciences sociales: La longue durée. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13(4): 725–753.
- Cortois, Liza, Stef Aupers és Dick Houtman (2018): The Naked Truth: Mindfulness and the Purification of Religion. *Journal of Contemporary Religion* 33(2): 303–317. DOI: <https://doi.org/10.1080/13537903.2018.1469276>
- Davie, Grace (1994): *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, Grace (2002): *Europe: The Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darnton, Longmann and Todd.
- Davie, Grace (2005): From Obligation to Consumption: A Framework for Reflection in Northern Europe. *Political Theology* 6(3): 281–301. DOI: <https://doi.org/10.1558/poth.6.3.281.66128>
- Davie, Grace (2006) Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account. *European Journal of Sociology* 47(2): 271–296. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003975606000099>
- Finke, Roger és Amy Adamczyk (2008): Cross-national Moral Beliefs: The Influence of National Religious Context. *Sociological Quarterly* 49(4): 617–652. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2008.00130.x>
- Földvári Mónika (2003): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle* 37(4): 20–33.
- Földvári Mónika (2009): Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban. In *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Gereben Ferenc (szerk.). Budapest: Faludi Akadémia, 11–34.
- Froese, Paul (2001): Hungary for Religion: A Supply-Side Interpretation of the Hungarian Religious Revival. *Journal for the Scientific Study of Religion* 40(2): 251–268. DOI: <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00054>
- Froese, Paul és Christopher Bader (2008): Unraveling Religious Worldviews: The Relationships between Images of God and Political Ideology in a Cross-Cultural Analysis. *Sociological Quarterly* 49(4): 689–718.
- Gervais, Will M. (2014): Good for God? Religious Motivation Reduces Perceived Responsibility for, and Morality of Good Deeds. *Journal of Experimental Psychology General* 143(4): 1616–1626. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0036678>
- Habermas, Jürgen (1988): *Der philosophische Diskurs der Moderne. 12 Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1995): *Die Theorie des kommunikativen Handelns I–II*. Frankfurt: Suhrkamp.

- Habermas, Jürgen és Niklas Luhmann (1990): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hagenaars, Jacques A., Loek C. Halman és Guy Moors (2003): Exploring Europe's Basic Values Map. In *The Cultural Diversity of European Unity: Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*. Hagenaars és mások (szerk.). Leiden: Brill, 23–58.
- Haidt, Jonathan (2012): *The Righteous Mind: Why Good People are Divided By Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
- Halman Loek C. és Will A. Arts (2010): (Post)modernization, Individualization and Individualism: Value Changes in Central and Eastern Europe in the First Decade after the Fall of the Iron Curtain. In *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Loek C. Halman és Malina Voicu (szerk.). Leiden: Brill, 11–46.
- Hamplová, Dana és Zdeňek R. Nespor (2009): Invisible Religion in a „Non-Believing” Country: The Case of the Czech Republic. *Social Compass* 56(4): 581–597. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0037768609345975>
- Heelas, Paul és Linda Woodhead (2005): *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to spirituality?* Malden – Oxford: Blackwell.
- Hervieu-Léger, Danièle (2000): *Religion as a Chain of Memory*. Michigan: Rutgers University Press.
- Hirschi, Travis és Rodney Stark (1969): Hellfire and Delinquency. *Social Problems* 17(2): 202–213. DOI: <https://doi.org/10.2307/799866>
- Houtman, Dick és Stef Aupers (2007): The Spiritual Turn and the Decline of Tradition: The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981–2000. *Journal for the Scientific Study of Religion* 46(3): 305–320. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00360.x>
- Husserl, Edmund (2001): *Phänomenologie der Lebenswelt*. Ditzingen: Reclam.
- Inglehart, Ronald és Wayne E. Baker (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65(1): 19–51. DOI: <https://doi.org/10.2307/2657288>
- Inglehart, Ronald és Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakab András és Urbán László (szerk.) (2017): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Joas, Hans (2000): *The Genesis of Values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keller Tamás (2010): The Position of Hungary on Worldwide Map of Human Values. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 20(1): 27–51.
- Kline, Rex B. (2015): *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. Guilford Publications.
- Lenski, Gerhard (1963): *The Religious Factor*. New York: Doubleday and Company Inc.
- Luckmann, Thomas (2003): Transformations of Religion and Morality in Modern Europe. *Social Compass* 50(3): 275–285. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F00377686030503002>
- Luhmann, Niklas (1987): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann Niklas (2008): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Lyon, David (2000): *Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times*. Cambridge: Wiley.
- McKay Ryan és Harvey Whitehouse (2015): Religion and Morality. *Psychological Bulletin* 141(2): 447–473. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/a0038455>
- McGuire, Meredith (2002): *Religion. The Social Context*. Belmont, CA: Wardsworth.
- McGuire, Meredith (2008): *Lived religion: Faith and Practise in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- McGuire, Meredith (2016): Individual Sensory Experiences, Socialized Senses, and Everyday Lived Religion in Practices. *Social Compass* 63(2): 152–162. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0037768616628789>
- Norenzayan, Ara (2013): *Big Gods. How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Woodstock: Princeton University Press.
- Norenzayan, Ara (2014): Does Religion Make People Moral? *Behaviour* 152: 365–384. DOI: <https://doi.org/10.1163/1568539X-00003139>
- Norris, Pippa és Ronald Inglehart (2004): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parsons, Talcott (1949): *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York – London: Free Press – Routledge.
- Polak, Regina és Rosta Gergely (2016): Religion and Values in Central and Eastern Europe. In *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*. Máté-Tóth András és Rosta Gergely (szerk.). Berlin: De Gruyter, 33–74.
- Rokeach, Milton (1969a): Value Systems and Religion. *Review of Religious Research* 11(1): 3–23. DOI: <https://doi.org/10.2307/3510550>

- Rokeach, Milton (1969b): Religious Values and Social Compassion. *Review of Religious Research* 11(1): 24–38.
- Rosseel, Yves (2012): Lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling and More. Version 0.5–12 (BÉTA). *Journal of Statistical Software* 48(2): 1–36.
- Rosta Gergely (2009): Ifjúság, vallás, kultúra. In *Vallásosság és kultúra. A fiatal Vallás- és értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Gereben Ferenc (szerk.) Budapest: Faludi Akadémia, 35–53.
- Rosta Gergely (2010): Youth and Religiosity in Hungary, 2000–2008. *Anthropological Journal of European Cultures* 19(1): 54–67. DOI: <https://doi.org/10.3167/ajec.2010.190105>
- Rosta Gergely és Földvári Mónika (2014): Fiatal felnőttek vallásosságának változása az ISSP- és az EVS-vizsgálatok tükrében. In *Közösségteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*. Pusztai Gabriella és Lukács Ágnes (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 129–149.
- Saroglou, Vassilis (2011): Believing, Bonding, Behaving and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variations. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42(8): 1320–1340. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0022022111412267>
- Shariff, Azim F. és Ara Norenzayan (2011): Mean Gods Make Good People: Different Views of God Predict Cheating Behavior. *The International Journal for the Psychology of Religion* 21(2): 85–96. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2011.556990>
- Scheepers, Peer, Mérove Gijssberts és Evelyn Hello (2002): Religiosity and Prejudice against Ethnic Minorities in Europe. Cross-National Tests on a Controversial Relationship. *Review of Religious Research* 48(3): 242–265. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512331>
- Scheepers, Peer, Manfred te Grotenhuis, Frans van der Silk (2002): Education, Religiosity and Moral Attitudes: Explaining Cross-National Effect Differences. *Sociology of Religion* 63(2): 157–176. DOI: <https://doi.org/10.2307/3712563>
- Schwartz, Shalom H. és Sipke Huismans (1995): Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly* 58(2): 88–107. DOI: <https://doi.org/10.2307/2787148>
- Sieben, Inge és Loek Halman (2014): Religion and Parental Values in a Secularized Country: Evidence from the Netherlands. *Social Compass* 61(1): 121–140. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0037768613513946>
- Stark, Rodney és William Bainbridge (1996): *Religion, Deviance, and Social Control*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Storm, Ingrid (2009): Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48(4): 702–718. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01474.x>
- Storm, Ingrid (2016): Morality in Context: A Multilevel Analysis of the Relationship between Religion and Values in Europe. *Politics and Religion* 9(1): 111–138. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1755048315000899>
- Takács Judit (2015): *Homophobia and Genderphobia in the European Union. Policy Contexts and Empirical Evidence*. Swedish Institute for European Policy Studies.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomka Miklós (1995): The Changing Social Role of Religion in Eastern and Central Europe. Religion's Revival and its Contradictions. *Social Compass* 42(1): 17–26. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F003776895042001004>
- Tomka Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon: Tanulmányok*. Budapest: Loisir.
- Tomka Miklós (2010): Vallási helyzetkép 2009. A vallásosság elterjedtségének, társadalmi bázisának és az életben betöltött szerepének változásai az utóbbi évtizedekben Magyarországon. In *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értéktrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Rosta Gergely és Tomka Miklós (szerk.). Budapest: Faludi Akadémia, 401–425.
- Tomka Miklós (2011): *Expanding Religion. Religious Revival on Post-Communist Central and Eastern Europe*. Berlin: de Gruyter.
- Tomka, Miklós és Paul Michael Zulehner (szerk.) (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In *Társadalmi riport 2010*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Voas, David (2009) The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review* 25(2): 155–168. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>

Bognár Bulcsu

Szociológus, egyetemi docens, PPKE Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet (Budapest)

Kmetty Zoltán

Szociológus, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet (Budapest)

Függelék

A.1 táblázat. Látens változók faktorsúlya

	Változók	Standardizált faktorsúly
Államilag szankcionált normaszegések	Olyan segílyt vagy támogatást igényel, amire nem jogosult	0,60
	Adót csal, amennyiben arra lehetősége nyílik	0,74
	Kenőpénzt fogad el a munkája során	0,65
	Jegy nélkül utazik (bliccel) a tömegközlekedésen	0,57
	Nem kér számlát egy szolgáltatótól, iparostól	0,46
Homoszexualitás elfogadása	A meleg/leszbikus kapcsolatok természetellenesek	0,75
	Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy érzéseik szerint kívánják	-0,61
	Örvendetes, hogy évente sok ezren vonulnak fel Budapesten a meleg büszkeség menetén, a Pride-on.	-0,68
Általános vallásosság	Hisz-e a halál utáni életben	0,72
	Hisz-e a mennyben	0,83
	Hisz-e a pokolban	0,70
	Hisz-e a vallási csodákban	0,76
	Hisz e-e a abban, hogy az embereknek a testüktől függetlenül létező lelkük van	0,71
	Mennyire vallásos a kérdezett	0,76
	Milyen gyakran imádkozik	0,75
Egyház szerinti vallásosság	Egyház tanítása szerint vallásos	0,49
	Havonta többször vagy gyakrabban vesz részt vallási szertartásokon	0,36
	Hányszor válaszolt 4-est (erősen jellemző) a kérdezett: hisz-e a halál utáni életben, pokolban, mennyben, abban, hogy az embereknek testüktől függetlenül létező lelkük van	0,88

A.2. táblázat. Regressziós modell, EVS 2009, 18–65 korcsoport

	Függő változó: államilag szankcionált normaszegések				Függő változó: házassági hűtlenség			
	B	Std. hiba	Béta	P	B	Std. hiba	Béta	P
Konstans	0,91	0,19		0,00	2,96	0,33		0,00
Személyes Istenhit	−0,03	0,03	−0,04	0,20	−0,16	0,05	−0,10	0,00
Nem	−0,23	0,06	−0,11	0,00	−0,43	0,10	−0,12	0,00
Kor	−0,20	0,03	−0,22	0,00	−0,16	0,04	−0,10	0,00
Iskolai végzettség	0,10	0,04	0,07	0,02	0,29	0,08	0,11	0,00
Településtípus	−0,03	0,05	−0,02	0,55	−0,02	0,09	−0,01	0,80
R ²	7,1%				5,2%			

Az időskor társadalmi konstrukciója



Zsinka Flóra

Időskor: társadalmi konstrukció és saját narratívák

Absztrakt: A jóléti társadalmakban a népesség előregedésének gazdasági, társadalmi hatásait taglaló domináns diskurzusok révén a növekvő számú időskorú népesség problémává konstruálódik. A tanulmány először azokat a folyamatokat, tényezőket veszi szemügyre, amelyek a demográfiai változásokat problematizáló ideológiával átszőve hozzájárulnak az időskor olyan társadalmi konstrukciójának létrejöttéhez, amely az időskorúakat az aktív népesség által megtermelt erőforrásokat felélő, ellátásra, gondozásra szoruló homogenizált csoportként jeleníti meg. Részletesebben kitér az egyes szerzők által apokaliptikus demográfiként definiált jelenségre és a medikalizáció szerepére. Az időseket infantilizáló, másokra ráutalt, kiszolgáltatott helyzetben pozicionáló elgondolások szimbolikusan megfosztják az idős embereket a teljes értékű felnőtt státuszától, és egyenlőtlen viszonyokat hoznak létre az életkori csoportok között. Az így létrejövő hatalmi relációkat a tanulmány Bourdieu szimbolikuserőszak-fogalma segítségével próbálja értelmezni. Ezt követően az írás a narratív biográfiai elemzés módszerével törekszik az időskori élethelyzetek sokféleségének bemutatására. Az időskort homogenizált kategóriaként felfogó, az életút többi részétől elidegenítve konceptualizáló logikával szemben amellet érvel, hogy a kései életszakasz megtapasztalása személyenként nagymértékben eltérő lehet az egyéni életút függvényében.

Kulcsszavak: időskor, apokaliptikus demográfia, medikalizáció, szimbolikus erőszak, kvalitatív kutatás

Napjaink társadalomtudományos diskurzusaiban az öregség, öregedés témája elsősorban a demográfiai öregedés kontextusában jelenik meg. Az előreagedő társadalom, az eltartottak számának növekedése, az egészségügyi és szociális újraelosztó rendszerekre rótt terhek kapcsán felmerülő problémák által teremtett diszkurzív keretben az idős korosztály többnyire problémák forrásaként reprezentálódik. Tagadhatatlan, hogy a társadalom előreagedése számos kihívást von maga után, de az erről folyó eszmecsereik szinte kizárólag a fiatal, illetve munkaképes korú népesség szempontjából veszik figyelembe a demográfiai változások által felvetett kérdéskört. Ebben a megközelítésben az időskorúak mint negatív előjellel ellátott szimbolikus kategória jelennek meg. Gondozottak, betegek, ellátottak, teher a társadalom nyakán, amivel valamit kezdeni kell.

A válságnarratíva legfőbb szemléltető eszköze a korfa, amelynek segítségével vizualizálhatóvá válik a nyugati társadalmakat fenyegető krízis. Ebben a szemléletben a 64 éves születési kohorsz feletti sávok alkotják az improduktív, inaktív, eltartottak egységes kategóriáját. Az eltartottak számának növekedése e diskurzusban nagy terhet jelent az aktív népességre nézve, de mindeközben mintha jelentőségét veszítené az a tény, hogy ezt az aktív népességet a mai időskorúak nevelték fel, illetve az, hogy ez az aktív népesség is meg fog öregedni.

Napjainkra az egész nyugati világ kihívásként tekint a népesség életkori struktúrájának átalakulására. Politika és tudomány is problémaként ismeri fel ezeket a változásokat, amelyekre mielőbbi megoldást kell találni. Az időskor témáját taglaló politikai, tudományos és közéleti diskurzus meglehetősen egysíkú. Egyes problémákat túldimenzionál, és kizárólag egyoldalúan láttat. Mindez azért is aggasztó, mert megerősíti a társadalmunkban jelenlévő negatív sztereotípiákat az idősekkel szemben. Az időseket érintő stigmatizáció és negatív diszkrimináció sokszor a mindennapi életben rejtetten, szimbolikus megnyilvánulásokban, gyakran jó szándékú gesztusok formájában jelenik meg, ami arra utal, hogy az időskor társadalmilag konstruált képzete nagyon is mélyen áthatja kultúránkat. A társadalom előreagedésének veszélyeit tárgyaló domináns diskurzusok révén kialakuló előítéletek, attitűdök igen nagy hatással vannak arra, hogy az idősellátásban dolgozók és a társadalom többi tagja miként kommunikálnak, hogyan viselkednek az idős emberekkel (Duffy 2017).

Jelen tanulmányban az áttekintett szakirodalom és az általam készített mélyinterjúk alapján megkísérlem bemutatni azokat a folyamatokat, jelenségeket, amelyek révén a társadalom létrehozta az időskor konstrukcióját, mely aztán alapot szolgáltat az idősekkel szembeni szimbolikus erőszakra. Az interjúk elemzése során feltáruló összefüggések segítségével igyekszem felvázolni azt, hogy az egyéni életút miként befolyásolja az időskor észlelését, egyénenként különböző megtapasztalását. E példákon keresztül szeretnék rámutatni arra, hogy mennyire félrevezető lehet minden olyan megközelítés, amely az öregkort olyan kategóriaként kezeli, amely elválasztható az egyén addig megélt életútjától, sorsától, személyiségétől, és az időskorú népesség „problémáját” az egyéb társadalmi folyamatoktól függetlenül értelmezi és próbálja megoldani.

Mint a fentiekből kitűnik, az általam vizsgált témának különös aktualitást adnak a napjainkban zajló demográfiai változások, ezért röviden áttekintem a társadalom előreagedésével kapcsolatos kérdéskört is. Ahogyan a korábbiakban már említettem, a demográfiai válság által keltett pánikhangulatban az időskorral, időszóddal kapcsolatos retorika sajátos színezetet

Köszönöm oktatóimnak, Berger Vikornak, Ragadics Tamásnak és Spéder Zsoltnek, hogy tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették a tanulmány megírását.

kap, és meglehetősen egyoldalúvá válik. Egyes kutatók erre a jelenségre mint az apokaliptikus demográfia ideológiájára hivatkoznak (Gee 2000; Kwok és Ku 2016; Longino 2005; Martin, Williams és O'Neill 2009; Martin-Matthews 2000). Mivel az apokaliptikus demográfia narratívája meglehetősen jól illeszkedik az időskor kulturálisan meghatározott észleléséhez, sőt tovább erősíti az időskorral kapcsolatos hagyományos sztereotípiákat, erre a megközelítésre is ki fogok térni. Mielőtt az elemzésekre rátérnénk, áttekintjük azt, hogy az öregedő testre irányuló önkényes, erősen medikalizált látásmód hogyan vezet az idős emberek esetében a felnőtt státusz elvesztéséhez. Az így kialakuló hatalmi relációk értelmezéséhez Bourdieu szimbolikuserőszak-konceptióját fogjuk alkalmazni.

Az időskor társadalomtudományos megközelítései

Az időskor kutatása a szociológiában marginális témának számít. Ahogy Turner rámutat, annak ellenére, hogy az időskorral és általában az életkori kategóriákkal kapcsolatban létezik néhány figyelemre méltó megközelítés a társadalomtudományos szakirodalomban, teljes mértékben híján vagyunk az öregkorral foglalkozó koherens, átfogó szociológiai elméleteknek (Turner 1989: 589). A modern társadalomtudományos megközelítések a munkaalapú, termelésorientált társadalom kontextusában értelmezték az időskort, és ezért elsősorban az egyén munkához való viszonyára, vagyis a termelő munkától való visszavonulásának problematikájára,¹ vagy pedig a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyére fektették a hangsúlyt.

A 20. század jelentősebb társadalomtudományos elméletei – kezdve a funkcionalista és szimbolikus interakcionista elméletektől a csereelméletekig és a politikai gazdaságtan alapjain nyugvó megközelítésekig – sikertelenül törekedtek arra, hogy az időskor szociológiáját hozzákössze az általános szociológiai elméletekhez². Mindez pedig azt eredményezte, hogy az időskor szociológiája továbbra is alkalmazott tudomány maradt (Kohli 1988: 368). A terület alkalmazott jellegéből adódóan az időskorral kapcsolatos kutatások alapvetően gyakorlatorientáltak, és elsősorban az időskorúak helyzetének felmérésére koncentrálnak, illetve javaslatokat fogalmaznak meg a problémák megoldására (Andorka 2002: 302). A magyar szociológiában mindmáig ez a domináns megközelítés.

Turner szerint az időskorral kapcsolatos szociológiai elméletek hiánya a test szociológiájának kialakulatlanságával indokolható (Turner 1995). A test és lélek kettősségét valló karteziánus hagyomány nyomán alakult ki a munkamegosztás a különböző diszciplínák között. Ebben a felosztásban a test vizsgálata a természettudományok feladata lett, míg az emberi elme, a kultúra és a társadalom elemzése a humán tudományok hatáskörébe tartozik. Ennek eredményeképpen az időskor kutatása is a legkülönbözőbb tudományágak között került felosztásra (Featherstone és Wernick 1995). Azonban a posztmodern fogyasztói társadalom testközpontúsága, a feminista mozgalom és korunk demográfiai folyamatai révén a test elemzése egyre jelentősebb szerepet kap a társadalomtudományos gondolkodásban

1 A funkcionalista iskola két ismertebb megközelítése, a visszavonuláselmélet (*disengagement theory*) és az aktivitáselmélet is a formális munkától való visszavonulás kérdésére reflektál. A különbség abban áll, hogy míg az előbbi a társadalom szempontjából szükségszerűnek tartja a visszavonulást, addig az utóbbi a bevonódás új lehetőségeit hangsúlyozza.

2 Mivel ezek a megközelítések nem kapcsolódnak szorosan a témánkhoz, ezért részletesebb bemutatásuktól itt eltekintünk. Az elméletekről és kritikáikról jó összefoglalót nyújt J. Powell (2000) írása.

(Turner 1997 [1991]). Ez új perspektívák felfedezéséhez vezetett az időskorral kapcsolatos elméleteket illetően is.

A társadalomtudományokban a hetvenes-nyolcvanas években végbemenő kulturális fordulat révén az időskor kutatásában is áthelyeződött a hangsúly a termelésről a fogyasztásra, illetve nagyobb szerepet kap az időskorral kapcsolatos – időben és társadalmanként változó – kulturális reprezentációk vizsgálata például fotók (Aschenbaum 1995), interjúk (Quénia és Charpentier: 2012), gyermekrajzok (Hummel et al. 1995) vagy éppen tévésorozatok (Kessler et al. 2004; Denzin 1995) elemzése által. Az időskor szociológiájában is előtérbe kerülnek a konstruktivista értelmezések; a szerzők az életút tagolódását és annak egyes szakaszait, így az időskort is társadalmilag felépített fogalomként kezelik (vö. Featherstone és Hepworth 1997 [1988]; Katz 1995; Machat-From 2017). A posztmodern megközelítések olyan kérdésekre fókuszálnak, mint az idősök identitáskonstrukciója a fogyasztói társadalomban (Biggs 2005; Featherstone és Hepworth 1997 [1988]) vagy a fogyasztói kultúra és az öregedő test kapcsolata.

A szerzők többek között azt vizsgálják, hogy milyen kulturális jelentések hordozójává válik az idős test a konzumerizmus kultúrájában. A fogyasztói társadalomban a test az önkifejezés és az öröm eszköze, ezért rendkívül nagy szerepet kap a test karbantartása, a társadalmilag elfogadható külső kialakítása és megőrzése. A reklámokban a hanyatlás és az öregedés lehetősége fenyegető képként jelenik meg, amely testkarbantartó termékek további fogyasztására ösztönöz. A késő modern társadalom szépség-, egészség- és fiatalságideáljával szemben az öregkor a betegség és hanyatlás fogalmához kapcsolódó negatív asszociációkat szül (Featherstone 1997 [1982]; Featherstone és Wernick 1995). Az idősök ugyanakkor új piaci szegmenst is jelentenek bizonyos fogyasztói javak szempontjából. A középosztálybeli idősök számára a megnövekedett szabadidő, felhalmozott megtakarításaik és nyugdíjuk lehetőséget teremt az aktív fogyasztói nyugdíjas életstílusának kialakítására (Sawchuk 1995). Ezzel ugyan előtérbe kerül az időskor pozitív értelmezése, de a fiatal külső fenntartása, a ráncok és az öregedés egyéb jeleinek elrejtése, megrendszabályozása kényszerré válik az örök ifúságról szőtt posztmodern fantáziák világában (Katz 2001). Ennek köszönhető az antiaging iparág felfutása. Ez további negatív képzettársításokat rendel az időskor fogalmához, mivel az öregedés elleni termékek marketingje arra hívja fel a figyelmet, hogy megőregedni rossz, és mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a lehető legtovább fiatalok maradjunk (Katz 2001; Calasanti 2007). McHugh tanulmányában azt elemzi, hogy a virágzó nyugdíjasipar hogyan termeli és ruhazza fel jelentésekkel azokat a tereket, amelyeket a visszavonulás éveinek eltöltésére kínálnak fel. A pozitív öregedéshez társított képek és szlogenek az idősödés negatív aspektusaival szemben az örök ifúság titkát felkínálva utat mutatnak a „sikeres öregedés” felé, miközben burkoltan tagadják a hanyatlás és az elmúlás gondolatát (McHugh 2003).

A fogyasztói társadalomban az életkornak megfelelő viselkedést szabályozó normák egyre inkább feloldódnak, az életutak differenciálódnak, ami egyfelől több szabadságot, másrészt több kockázatot jelent az időskori identitás kialakítása szempontjából (Biggs 2005). Az egyik legfontosabb kérdés az, hogy az egyén hogyan tudja az időskorral kapcsolatos társadalmi várakozásokat és szubjektív belső identitását összehangolni. A témában született leghatásosabb koncepció az időskor maszkjának elmélete, amelyet a későbbiekben fogunk részletesebben ismertetni.

Az időskor fogalma

Az időskor határát a legtöbb esetben egy meghatározott életkornál húzzák meg, és leggyakrabban a 60. vagy 65. életévet jelölik ki e célból. A társadalmi öregedés vizsgálatánál többnyire a nyugdíjazáshoz kötik az időskor küszöbét, és így a mai nyugdíjkorhatárnak megfelelően 65 éves korra teszik. Legtöbbször ez a korhatár szolgál alapul az eltartottsági ráták és a demográfiai öregedéssel kapcsolatos egyéb mutatószámok számításánál.

A fogalom egy másik megközelítése szerint támpontnak tekinthetjük azt is, hogy a társadalom kit tekint idősnek, vagy pedig azt, hogy az érintettek milyen életkori kategóriába sorolják magukat (Bálint és Spéder 2012). A 2018-as *Demográfiai Portré* alapján képet kaphatunk róla, hogy miként definiálható az időskor alsó határa a társadalom tagjainak szemszögéből. 2016-ban a felnőtt magyar népesség ezt a küszöböt átlagosan 68,3 évre tette. Az időskort elsősorban az egészségi állapot megromlásával, a másokra való ráutaltsággal és a szellemi képességek hanyatlásával kötik össze (Monostori és Gresits 2018). Az időskor e három indikátora egyébként szorosan összefügg egymással, hiszen a másokra való ráutaltság legtöbbször a másik kettő következménye, amelyek pedig egymásra ható tényezők.

Az öregkor rendkívül összetett fogalomához kapcsolódó szociokulturális jelentésrétegek feltárásához aligha szolgáltatnak megfelelő értelmezési keretet az időskort egy társadalmi eseményhez vagy egy meghatározott életkorhoz kötő definíciók, ezért Turai Tünde (2009) a kulturális öregség fogalmának bevezetésére tesz javaslatot, amelyet egy szilágysági településen végzett terepmunkája alapján alakított ki. Ennek lényege, hogy

az életpálya kulturálisan meghatározott forgatókönyvre épül, melynek belső tagolódása is kulturálisan kódolt elvek szerint történik, illetve hogy az életszakaszok közötti átmenetek nem egyetlen, statikusan rögzített szempont alapján mennek végbe, ahogyan azt a demográfiai és a társadalmi öregedés definíciója sugallja, hanem több esemény, jelenség alapján áll össze a tényezőknek az a komplex mátrixa, melynek alapján az egyént öregként látja környezete, illetve öregként határozza meg ő is önmagát (Turai 2009: 3).

A korábbiakban láttuk, hogy a magyar népesség az időskort többnyire a megromlott egészségi és mentális állapottal, valamint a másoknak való kiszolgáltatottsággal hozza összefüggésbe. A Turai által vizsgált közösségben szintén elsődlegesen a betegséggel asszociálták az öregség fogalmát, és az öregedést az életpálya hanyatló szakaszaként értelmezték. A továbbiakban ezért én is ezeket az aspektusokat fogom részletesebben elemezni.

A társadalom előregedése és az apokaliptikus demográfia

A demográfiai öregedés, vagyis az időskorúak népességen belüli arányának növekedése alapvetően két tényezőre vezethető vissza. A gazdaságilag fejlett társadalmakban a csökkenő termékenység mellett jelentős szerepet játszik a várható élettartam növekedése, ami elsősorban az időskori halandóság csökkenésének az eredménye. A népesség öregedése a demográfiai átmenet alapfolyamata, tehát nem visszafordítható (Hablicsek 2000), sőt az ezredfordulót követően egyre gyorsuló dinamikát mutat. Magyarországon 1990 és 2017 között a 65 éves és ennél idősebb népesség aránya 13%-ról 19%-ra növekedett, és 2070-ben várhatóan eléri a 29%-ot (Monostori és Gresits 2018).

Az idősödés folyamatának szemléltetésére az egyik leggyakrabban alkalmazott mutató az időskori függőségi (vagy eltartottsági) ráta, amely az aktív korú (14 vagy 20 évnél idősebb és 65 évnél fiatalabb) népességre jutó idősek (65 évesek és annál idősebbek) arányát jelzi. Előrejelzések szerint az arány Magyarországon 2050-re meghaladja az 50%-ot (Obádovics 2018). Az idősödés egy másik gyakran használt indikátora az öregedési index, amely az időskorú (65 éves és annál idősebb) népességnek a gyermekkorú (14 éves és annál fiatalabb) népességhez viszonyított arányát mutatja. Magyarországon ez a mutatószám is rendkívül gyors ütemű előregedést mutat.

A média az említett két jelzőszám alapján katasztrofális képet fest a magyar társadalom jövőjéről. Íme néhány újságcikk címe, amelyek a demográfiai átalakulást kommentálják: „Hamarosan összeroppan a magyar társadalom – dermesztő ábrák a valóság”,³ „Ketyeg az időzített bomba, hamarosan felrobban”,⁴ „Óriási gondot okozhatnak a nyugdíjasok Magyarországnak”.⁵ A cikkek olvasójának képzeletében máris kibontakozik a kép, ahogy az „aktív népesség” roskadozik az erőforrásokat felzaboló nyugdíjasok terhe alatt. De miért hamis ez a kép, és mi a gond a függőségi rátával?

Először is az, hogy e jelzőszám csak a korösszetételt veszi figyelembe, vagyis a 64 év fölött is dolgozók eltartottnak/függőnek számítanak, míg a 65 év alatti munkanélküliek az eltartók/függetlenek kategóriájába esnek. A korösszetételen túlmenően több tényező is szerepet játszik abban, hogy kiket tekinthetünk eltartónak vagy eltartottnak. Az idősödés alternatív indikátorai, amelyek a hagyományos mutatószámokhoz képest több információval számolnak (például gazdasági aktivitás, termelés és fogyasztás szintje) azt jelzik, hogy az idősödéssel kapcsolatos teher nem növekszik olyan drasztikusan, mint ahogyan a hagyományos jelzőszámok mutatják (Vargha 2017). A demográfia újfajta idősödéskonceptiói figyelembe veszik azt a tényt, hogy a várható élettartam, és azon belül egészségesen várható élettartam kitolódik. A fix kronológiai életkorral számoló indikátorok nem tesznek lehetővé megfelelő becslést az életkori struktúra átalakulásának az egészségügyi költségeket érintő hatásaira, mivel ezek a költségek általában az egyének utolsó éveiben merülnek fel, amelyek viszont egyre későbbi életkorra tolódnak ki. Az újfajta demográfiai mutatók azonban számolnak ezekkel a változásokkal, és lényegesen lassabb ütemű idősödést, valamint az egészségügyi költségek tekintetében sokkal fenntarthatóbb jövőt prognosztizálnak (Sanderson és Scherbov 2010).

Emellett a tényleges gazdasági aktivitáson alapuló mérőszámok is figyelmen kívül hagyják a nem fizetett munka olyan formáit, mint a házimunka, a beteg házastárs gondozása vagy az unokák felügyelete. Az idősek gyakran nyújtanak különböző formában anyagi és nem anyagi segítséget fiatalabb hozzátartozóiknak, például nagyon sok időskorú támogatja gyermekeit a lakáshoz jutásban (Székely 2017).

Ellen M. Gee rámutat, hogy a függőségi rátákkal kapcsolatban felmerül egy elméleti probléma is. E mutatók ugyanis a függők és függetlenek hamis dichotómiáján alapszanak. Ez a dichotómia a felvilágosodás individualista hagyományában gyökerezik. Mivel a függőséget és függetlenséget két egymással ellentétes koncepcióként fogjuk fel, ezért megfeleldkeznünk az egyén kölcsönös függőségi kapcsolatokba való beágyazottságáról. Az egymásra utaltság

3 <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20190831/hamarosan-osszeroppan-a-magyar-tarsadalom-dermeszto-abrakon-a-valosag-335865>

4 <https://infostart.hu/gazdasag/2019/09/01/ketyeg-az-idozitett-bomba-magyarorszagon-hamarosan-robban>

5 https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/oriasi_gondot_okozhatnak_a_nyugdijasok_magyarorszagnak.647004.html

komplex hálóiiban élünk, és ezeknek köszönhetjük látszólagos függetlenségünket. Ha az egyéneket függőkre és függetlenekre osztjuk fel, figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy társadalmi kapcsolataink és így az egész társadalom is az individuumok közötti reciprocitás-on alapszik (Gee 2000: 12).

Gee az apokaliptikus demográfia (vagy más néven vudu demográfia) fogalmát olyan ideológiaként határozza meg, amely azon az elképzelésen nyugszik, hogy a népesség elöregedése negatív hatást fejt ki a szociális erőforrások rendszerére, mivel ezeket az erőforrásokat a betegek, öregek, nyugdíjasok élik fel az egészségesek, fiatalok, aktív dolgozók költségén. E hiedelmek szolgálnak igazolásképpen a jóléti állam végleges leépítésére, ellensúlyozandó azt a terhet, melyet az elöregedő népesség jelent a társadalom számára. Az apokaliptikus demográfia ideológia abban az értelemben, hogy a társadalom elöregedésével kapcsolatos problémákra való hivatkozás diszkurzív eszközként szolgál politikai és piaci (magánnyugdíjpénztárak népszerűsítése) célok eléréséhez (Gee 2000: 5).

Gee szerint az apokaliptikus demográfia diskurzusa öt fő téma köré csoportosítható (Gee 2000: 7). Az első az életkori csoportok homogenizálása, miszerint minden idős ember egyforma. Az idősek mint homogenizált kategória a magyar társadalom kollektív képzeletében is nagyjából egységesen, ápolásra, gondozásra, orvosi kezelésre szoruló személyek csoportjaként jelenik meg. A második az egyes életkori csoportok hibáztatása bizonyos problémákért (*age-blaming*). Magyarországon tipikusan ilyen helyzet a parlamenti választások esete, amikor az időskorúakat (más hátrányos helyzetű csoportok mellett) nyíltan vagy burkoltan kárhoztatják a választások eredménye miatt, kétségbe vonva ítélőképességüket. A harmadik téma a társadalom életkor szerinti megoszlásának súlyos szociális problémaként való bemutatása. A társadalom elöregedését mint katasztrofális végkimenetelű, a gazdaság összeomlásával fenyegető folyamatot ábrázoló retorikát nem szükséges részletesebben bemutatnunk. A negyedik az erőforrások generációk közötti igazságtalan megoszlásának tárgyalása. Az apokaliptikus demográfia retorikája azt sugallja, hogy az időskorú népesség eltartása jelenti az egyik legnagyobb terhet a társadalom számára. Ez tovább erősíti a társadalomban már meglévő generációs törésvonalakat. Magyarországon a generációs erőforrás-átcsoportosításokat vizsgáló elemzések azonban azt igazolják, hogy a közhiedelemmel ellentétben az időseknek juttatott transzferek kisebbek, mint amelyeket a gyermekek kapnak. Mindössze arról van szó, hogy az idősek felé irányuló transzferek jellemzően társadalmasiított formában jelennek meg, és emiatt jobban láthatók (Vargha és Gál 2018). Végül az ötödik a politikai kérdések és az elöregedő népesség témájának összemosása. Ezzel kapcsolatban Gee felhívja rá a figyelmet, hogy az apokaliptikus demográfia példája jól reprezentálja, hogy a népesedési folyamatokba való beavatkozás miként szolgálhat politikai célokat (jóléti állam felszámolása). A korábbi, nem túl szerencsés esetek mutatják, hogy mennyire nem veszélytelen a két terület, demográfia és politika összemosása (eugenetikai mozgalom, kényszersterilizálások, az USA részéről megnyilvánuló szándék a harmadik világ népességszaporulatának korlátozására) (Gee 2000: 14–16). Ilyen, a későbbiekben negatív kimenetelű, a demográfiai folyamatokba való politikai beavatkozásnak tekinthetjük Magyarországon a Ratkó-korszak intézkedéseit is.

Az apokaliptikus demográfia retorikája a családok szintjén is megjelenik, elsősorban a gondoskodás, idősgondozás kontextusában (Rosenthal 2000). Ez már csak a szóhasználatban is tetten érhető. Az utóbbi időben széles értelemben terjedtek el a „gondoskodás” és az „idősgondozás” szavak, ami az értelmezésbeli hangsúlyok eltolódásához vezet. Először is,

ezek a kifejezések az idős embereket kizárólag mint kiszolgáltatott, függő helyzetben lévő személyeket láttatják, és kevésbé kerül előtérbe az az igen nagy segítség, amelyet sokszor ők nyújtanak fiatalabb családtagjaiknak (unokák felügyelete, anyagi segítségnyújtás, házi munka). Egyre több kutatásban válik kiemelt témává az idősekről való gondoskodás mint női probléma (például Dudová 2018; Gregor és Kováts 2018; Pinquart és Sörensen 2006; Rubovszky 2017). Külön hangsúlyt kap a szendvicsgeneráció helyzete, akiknek gyermekeik mellett esetleg idős hozzátartozóikról is gondoskodniuk kell. Azonban ez a probléma a valóságban nem sokakat érint. Egyfelől nem szorul minden idős hozzátartozó gondozásra, másfelől sok esetben arra, amit a kutatók a gondoskodás fogalomkörébe sorolnak, az érintettek egészen másképpen tekintenek. A „gondoskodás”, „idősgondozás” szavak kiszorítanak olyan fogalmakat, mint a reciprocitás, a ragaszkodás, a szeretet és az empátia. Sokak számára az, hogy idősebb szüleiknek segítséget nyújtanak, nem azt jelenti, hogy „gondoskodnak” róluk, hanem vagy kölcsönös segítségről van szó, vagy egyszerűen természetes emberi viselkedésről, miszerint nem azért teszünk meg bizonyos dolgokat, mert „gondoskodók” vagyunk, hanem mert ez része a normális szülő-gyermek kapcsolatnak (Martin-Matthews 2000).

Érdemes megemlíteni, hogy az időződés mellett más demográfiai trendekkel kapcsolatos diskurzusukban is megjelennek az apokaliptikus, félelemkeltő előrejelzések. Hendrixson és Hartmann (2019) három olyan egymással összefüggő narratívát mutat be, amely a népesedési folyamatokat fenyegetésként interpretálja. Az általunk tárgyalt időződéssel kapcsolatos diskurzussal párhuzamba állítható egy másik narratíva, amely a Globális Dél fiatalodó és növekvő népessége, valamint a globális erőviszonyok északról délre való eltolódása és a bolygó véges erőforrásai miatt aggódik. A harmadik narratíva e kettőt összekapcsolja és becsatornázza az éghajlatváltozással kapcsolatos diskurzusba, miszerint a túlnépesedett Délről érkező klímamenekültek fenyegetést jelentenek az előregedő Globális Északra nézve.

Az apokaliptikus demográfia ideológiája beilleszthető Foucault kormányzatisággal, biohatalommal, biopolitikával kapcsolatos fejtegetései által nyújtott értelmezési keretbe is. Foucault szerint a 18. század közepétől újfajta hatalomgyakorlási mód lépett fel, a biohatalom, amelynek célja a népesedési folyamatok, a népességet leíró paraméterek felletti ellenőrzés gyakorlása lesz (Foucault 1996 [1976]). A kormányzás törekvése a népesség helyzetének javítása, jól(l)étének elősegítése, reprodukciós szintjének növelése annak érdekében, hogy biztosítsa a gazdasági termelékenységét és az állam stabilitását. A racionalis kormányzathoz szükséges, a népességet számba vevő, leíró, rendszerezett ismereteket a statisztika és az adatok elemzése, a szabályszerűségek kimutatására szakosodott társadalomtudományok szolgáltatják (Foucault 1998 [1978]). Ettől kezdve kap egyre fontosabb szerepet a közegészségügy, és a népesség problémája orvosi problémává válik. A biopolitika cselekvési területévé válnak azok a jelenségek, amelyek az egyén munkaképességét veszélyeztetik (betegség, öregség). A korábbiakhoz képest nem a halállal való fenyegetés, hanem az életről való gondoskodás lesz a test fegyelmzésének eszköze. Az új hatalom lényege, „hogy míg egyesekről gondoskodik, másokat hagy meghalni” (Foucault 1992 [1991]: 49). A népesség a kormányzás céljává és egyúttal eszközévé is válik az olyan technikákon keresztül, amelyek lehetővé teszik a népesedési folyamatokba való beavatkozást (születési arányszám fokozása, migrációs folyamatok befolyásolása stb.). A népesség különböző szociálpolitikai, egészségügyi, demográfiai kampányok, ösztönzők alanya lesz (Foucault 1998 [1978]: 119). A demográfiai előregedést és annak állítólagos negatív hatásait problematizáló diskurzusok a biohatalom e startégiáinak összefüggésében kapnak értelmet. Foucault felfogásában

a hatalom nem centrikus és nem csak egy hegemon helyzetben lévő kisebbség sajátja, hanem diffúz módon oszlik meg a társadalomban. A hatalmi viszonyok szerves részévé válnak a leg-hétköznapiabb társadalmi kapcsolatoknak (Foucault 1996 [1976]). Amint a fentiekben láttuk, az apokaliptikus demográfia diskurzusát sem csak a kormányzati ágensek termelik, hanem az intézményes hatalmi szférán túl jelen van a társadalom mikroszintjein, a hétköznapi interakciókban, a családi kapcsolatokban is.

Medikalizáció

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, Foucault is kiemeli a medikalizáció szerepét az engedelmesebb, termelékeny testek létrehozásában. Az orvosi tapasztalat és tudás felértékelődik olyan területeken is, amelyek korábban nem tartoztak az egészségügy hatókörébe. A klinikai orvoslás megszületésével a betegség átkerül természetes közegéből, a családi otthonból a klinika falai közé, ami lehetővé teszi az esetek elszigetelését, a kórlefolyások nyomon követését, több beteg egyidejű megfigyelését, kezelését és ellenőrzését. A test titkai többé nem maradnak rejtve a megváltozott, immáron áthatóvá (a beteg testébe hatolóvá) váló orvosi tekintet előtt (Foucault 2000 [1955]). Mindez a hatalom gyakorlásának új módját teszi lehetővé. Medikalizáció alatt ennek szellemében azokat a folyamatokat értjük, melyek alapján a különböző természetű problémáink (a nem egészségügyi is) egyre inkább orvosi hatáskörbe kerülnek, orvosi terminusokban nyernek megfogalmazást, és ebből adódóan orvosi beavatkozásokkal próbáljuk meg kezelni őket (Conrad 1992). Az egészség fogalmának számos alternatív megközelítése létezik, de az egészségügyben még mindig a hagyományos, biomedikális értelmezés dominál (Lampek és Füzesi 2013). Ez a szemlélet az időskort a hanyatlás és betegség stádiumának tekinti, amelynek problémái kizárólag biomedikális beavatkozásokkal orvosolhatók (Powell és Biggs 2003).

A test medikalizálásának, orvosi felügyelet alá vonásának velejárója az idős emberi test patalogizálása. Az időskorúak bizonyos betegségek szempontjából kockázati csoportnak számítanak, és ez ahhoz vezet, hogy az idősekre mint egységes kategóriára, kezelésre, orvosi beavatkozásra, gyógyszerelésre szorulóra tekintünk. Laura Talarsky tanulmányában részletesen elemzi ezt a jelenséget. Szerinte az apokaliptikus demográfia diskurzusa hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom kollektív képzetében az időskorúak a fentiekben leírt kiszolgáltatott szerepben jelenjenek meg. Ez a fajta retorika az időskorúakat mint sajátlagos kategóriát leválasztja a társadalom egészéről, és így lehetővé teszi, hogy a „mi” csoporton kívül álló „másokként” tekintsünk rájuk.⁶ Az orvostudomány egyre nagyobb szerepet játszik az emberi testtel kapcsolatos észlelések meghatározásában, és ennek köszönhetően a test természetes öregedési folyamatát is hajlamosak vagyunk betegségek sorozatának tekinteni. Az időskor medikalizálása és patalogizálása összefonódik az öregedés kulturálisan meghatározott észlelésével. Ebből adódóan az idős emberi test kollektív beavatkozást igénylő politikai szintérré válik a köztudatban és a politikai diskurzusokban. Az olyan intézmények, mint

6 Az ageizmus abban a tekintetben különbözik az előítéletességtől és a diszkriminációtól, hogy a társadalom tagjai ily módon „jövőbeni önmagukat” diszkriminálják. Jönson szerint ezt a paradoxont azzal az állítással hidaljuk át, hogy „mi nem olyan öregek leszünk, mint a mostaniak”. Az idősgondozásban dolgozókkal végzett interjúk kutatásából kiderül, hogy azt az ellátást, amit gondozottjaiknak nyújtanak, megfelelőnek tartják az ő igényeikhez mérten, de saját jövőbeni önmaguk számára nem fogadnák el (Jönson 2012).

a különböző nyugdíjas közösségek, geriátriai létesítmények, időskorúak számára kialakított nappali és bentlakásos intézmények az életkor szerinti szegregáció formáit jelenítik meg, s jól reprezentálják azt az ideológiát, amely az időseket a társadalomtól elidegenítve, a saját csoporton kívül álló „másokként” pozicionálja. Ezzel az ideológiával szemben az idősek azon erőfeszítései, hogy önmaguk konstruálják meg saját egyéni identitásukat, erőtlennek bizonyulnak (Talarsky 1998).

Infantilizálás, szimbolikus erőszak

Featherstone és Hepworth szerint ahhoz, hogy az egyén felnőtt szerepet tölthessen be a társadalomban, keresztül kell mennie bizonyos fejlődési folyamatokon. Jelenkori társadalmunk a biológiai, kognitív és érzelmi fejlettség viszonylag magas fokát követeli meg ahhoz, hogy valakit teljes értékű felnőttként kezeljünk. A fenti kontrollok valamelyikének elvesztése, aminek az esélye a kor előrehaladtával növekszik, a társadalmi elfogadhatatlanság és a nem teljes értékű emberként való megbélyegzés veszélyével fenyeget. „A test feletti uralom elvesztése más interakciós képességeket is csorbít, és az e kompetenciák hanyatlása miatt bekövetkező valós társadalmi hatalomvesztés arra készíthet másokat, hogy felbátorítva érezzék magukat teljes értékű felnőttnél kevesebbként kezelni az egyént” (Featherstone és Hepworth 1997 [1988]: 133–134). Ennek következménye az időskorúak infantilizálása, mint ahogyan ezt a „második gyermekkor” kifejezés tükrözi. A gondozás, gondoskodás problémakörének tárgyalásakor is gyakori a két korcsoport párhuzamba állítása. A két életkori kategória azonosítása a gyermekkor és az időskor kulturálisan meghatározott és szelektív olvasatán alapszik a felnőttkor hegemoniájával jellemezhető nyugati társadalmakban (Hockey és James 1995). A fiziológiai funkciók hanyatlása (mozgáskorlátozottság, inkontinencia) a felnőtt státusz elvesztéséhez vezet. Az időotthonokban megfigyelhető, hogy a gondozók az ilyen ellátottakat gyakran tegezik és gyermekként kezelik (Hockey és James 1995). A fentiek következményeként gyakran az idősellátásban dolgozók és a családtagok is feljogosítva érzik magukat, hogy döntéseket hozzanak az idős személyek helyett.

Az életkori csoportok között ily módon kialakuló hatalmi viszony leírására felhasználhatjuk a szimbolikus erőszak bourdieu-i fogalmát, melyet többek között a nemek közötti egyenlőtlenség értelmezése során alkalmazott, amely szerint a férfiközpontú világkép „a biológia nevében szentesít egy hatalmi viszonyt, holott ez a biológia is természetivé tett társadalmi konstrukció” (Bourdieu 2000 [1998]: 31). A politizált emberi test koncepciója azonban nem csak a nem vagy a rassz bélyegét süti rá az emberi testre, hanem életkor szerint is stigmatizálja. Ugyanaz a mechanizmus, amely a férfi és női test biológiai eltéréseinek felnagyításával, kifordításával teremti meg a társadalmilag hierarchizált nemeket, az életkori sajátosságok egy társadalmilag konstruált biológia nevében történő átértelmezése (öregkor=betegség, mentális hanyatlás) által szentesíti az életkori csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyt is, amely a szimbolikus erőszak logikájának megfelelően ebben az esetben is a természetesség látszatát kölcsönzi egy korántsem természetes folyamatnak.

A szimbolikus erőszak lényegéhez tartozik, hogy a hatalmi pozícióban lévő csoportok úgy erőltetik rá az egész társadalomra saját kulturális meghatározásaikat, hogy azok a magától értetődőség látszatát keltik, és így az alávetett helyzetben lévők is ekként fogadják el a vélekedéseket, és saját magukra és elnyomóikra vonatkozó észleleteik is az uralom

folyományaként létrejött minták kereteihez igazodnak (Bourdieu 2000 [1998]: 42–51, 2008 [1978]: 74–75). Ezért válik szinte lehetetlenné ezen uralkodó jelentések megkérdőjelezése, és velük szemben a saját egyéni identitás megformálása. Az időskor társadalmi konstrukciója is a fentiekben leírt folyamatoknak köszönhetően uralkodó sémává válik, mely minden érintett számára kétségbevonhatatlan igazsággént tűnik fel.

Bourdieu több írásában is bemutatja azt, hogy a szimbolikus erőszak gyakran nagylelkű gesztusok formájában ölt testet (Bourdieu 2002 [1994], 2009 [1972]). Az életkori csoportok közötti kapcsolatok kontextusában ilyennek tekinthetjük az időskorúakról való gondoskodást. „A szimbolikus erőszak egyik következménye az, hogy az uralmi és alárendelődési viszonyok érzelmi viszonyokká színeződnek át [...]. A tartozás felismerése elismeréssé, a nagylelkű cselekedet végrehajtója iránt táplált tartós érzelmmé alakul át, amely akár ragaszkodássá, szeretetté fokozódhat, miként az különösen jól megfigyelhető a nemzedékek közötti kapcsolatok esetében” (Bourdieu 2002 [1994]: 158). A szimbolikus javak gazdaságában a gondoskodás, a segítségnyújtás is lekötelezést jelent, amely feljogosítja az ezeket gyakorló személyt saját döntéseinek érvényesítésére. Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy az ilyen jellegű cselekedeteket tudatosan, előre megfontolt szándékkal gyakoroljuk, hanem arról van szó, hogy „az emberi cselekedeteket a legtöbbször egészen másfajta szándék vezérli, olyan szerzett diszpozíciók, amelyek szerint a cselekvést úgy lehet és kell is értelmezni, mint ami valamilyen célra irányul, bár azt sem feltételezhetjük, hogy tudatosan törekszik egy adott cél elérésére [...]” (Bourdieu 2002 [1994]: 153). Tehát az ilyen cselekedetek háttérét is a társadalmilag kondicionált habitus fogalmával érthetjük meg. Ebben az értelemben a szimbolikus javak cseréjének alapját nem a gazdasági ökonómia viszonyossági logikája adja, mivel a cselekvők nem számításból, hanem társadalmi predispozícióik szerint minden előzetes kalkuláció nélkül vesznek részt a cserében.

Bourdieu habitusfogalmának segítségével megérthetjük azt is, hogy a kései életszakaszban a természetes fiziológiai változásokon túlmenően hogyan formálják a testet a társadalmi várakozások. A habitus a szocializáció révén a személyiség egészébe és a testbe is beépül, inkorporálódik. Bourdieu a társadalmi osztályok és a nemek közötti egyenlőtlenség bemutatásánál is hangsúlyozza a társadalmilag létrehozott, adott szempontok alapján differenciált testek szerepét abban, hogy az önkényesség még inkább természetes formát öltson. A habitusok kifejeződnek a testtartásban, a cselekvésekben (abban, hogy mit tesz vagy tehet a test), az öltözködésben, a külső megjelenésben (hexisz) (Bourdieu 2000 [1998], 2008 [1978]). Tehát az erőviszonyok szomatizálása nem csupán a testre vonatkozó látásmódot igazító performatív megnevezéseket jelenti, hanem magának a testnek a tartós és mélyreható átformálását is. A társadalom tagjainak az idősebbekkel szemben tanúsított magatartása közvetíti azt a képet, ahogyan az időskor a társadalom kollektív képzeletében megjelenik. Ezt a képet az egyén az interakciók során idővel internalizálja, így ezek a várakozások előbb-utóbb valós pszichés és fiziológiai átalakuláshoz vezetnek.

A legtöbb esetben testünk öregedése nem saját belső észleletünk, hanem a minket körülvevő társadalom szembesít vele bennünket. Az életút folyamán mindannyian megtapasztalhatjuk, hogy időről időre, korunk változásának megfelelően, másképpen szólítanak meg bennünket, másképpen köszönnek nekünk. De észlelhetjük a változást abból is, hogy a társadalom milyenfajta elvárást fogalmaz meg velünk szemben; a tanulmányainkról, a párvalasztásunkról, a gyermekeinkről vagy az egészségi állapotunkról érdeklődnek. Ha a társadalom valakire mint öregemberre tekint, akkor érvényesíti vele szemben az öregkorral kapcsolatos

elvárásokat. Az egyénben jelentős feszültség keletkezhet az önmagáról alkotott belső képzetek, saját szubjektív észleletei és a társadalom által ráerőltetett kép között. Az öregedés maszkjával kapcsolatos elmélet szerint az idős ember, hogy a várakozásoknak megfelelően, valóságos identitását maszk mögé rejti, mely mögött azonos marad fiatalkori önmagával (Featherstone és Hepworth 1997; Machat-From 2017). Eszerint az időskorúak eltitkolják azokat a gondolataikat, szokásaikat, érzéseiket, amelyek nem egyeztethetők össze a társadalom által definiált időskor képével. A környezet reakcióit és a kényszerű szerepeket azonban az egyén fokozatosan bensővé teszi, és mindez tényleges fizikai és mentális hanyatláshoz vezethet. Az időskorral kapcsolatos társadalmi várakozások tehát visszahatnak az egyénre. Kutatások támasztják alá azt, hogy a közkeletű negatív sztereotípiák hatást gyakorolnak az időskorúak önértékelésére, pszichológiai jóllétére (Sabik 2013), kognitív teljesítményére (Horton et al. 2008) és egészségére (Dionigi 2015).

A kutatás módszertana

Elemzéseimet 10 mélyinterjú alapján végeztem, amelyeket 2018 decembere és 2019 augusztusa között készítettem. Ezt az elemszámot elegendőnek tartottam ahhoz, hogy a kutatási kérdéseimre választ találjak. Az interjúk során arra voltam kíváncsi, hogy az interjúalanyok a megélt életpályán belül hová helyezik az időskort, mihez kötik, milyen változásokkal kapcsolják össze (ha egyáltalán összekapcsolják valamivel), és az egyéni életút milyen hatással van az időskor észlelésére, meg tapasztalására, milyen szerepeket vesznek fel, miként építik fel identitásukat ebben az életszakaszban. Emellett az is érdekelt, hogy elbeszélésükben mennyire jelennek meg azok az időskorral kapcsolatos társadalmilag konstruált képzetek, amelyek az öregséget betegségekkel, mentális hanyatlással és a másokra való ráutaltsággal azonosítják. Tudni szerettem volna, mennyire teszik magukévá ezt a szerepet, és érzékelik-e, hogy esetleg a környezetük ilyen képet alakít ki róluk.

A kérdések vizsgálatára a narratív interjú (Kovács 2007a) volt a legalkalmasabb kutatási módszer, mivel az életút részletes elbeszélése révén tárultak fel azok a tényezők, élet események, amelyekkel összefüggésben értelmet nyertek az interjúalanyok közlései azzal kapcsolatban, hogy miként élik meg jelenlegi életszakaszukat. Az interjúalanyokat a teljes élettörténetük elbeszélésére kértem meg. Az így kapott rendkívül gazdag anyag az elemzés számos lehetőségét kínálta, itt azonban csak néhány kiemelt szempont bemutatására van lehetőségünk. Az alacsony mintaelemszám nem teszi lehetővé az összehasonlítást, illetve olyan, a témánk szempontjából releváns kérdések tárgyalását sem, mint a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely, a lakóhely vagy a foglalkozás szerepe az időskori élethelyzetek eltéréseinek tekintetében. Ez az oka annak, hogy az elemzések során alapvetően az egyéni életutak különbségeire helyezük a hangsúlyt. További vizsgálódások céljából érdemes lenne növelni az elemszámot.

Az interjúalanyok elbeszéléseinek értelmezéséhez a narratív biográfiai elemzés (Kovács 2007b) módszerét használtam. Az elemzések során – Kovács Éva módszerével összhangban – törekedtem az elbeszélő jelen élethelyzetét, perspektíváját meghatározó élet események, biográfiai összefüggések feltárására, amelynek célja ezúttal az időskor individuális reprezentációinak vizsgálata volt. Emellett minden egyes interjúszöveg esetén megvizsgáltam azt, hogy van-e a narratívának olyan pontja, amelytől kezdve az elbeszélő saját magát

idősként/nem fiatakként írja le (olyan utalásokra gondolok, mint pl. „korábban, amikor még fiatal voltam”, „amióta megöregedtem”). Ilyen esetekben az interjúkészítés során, a fő narratíva lezárulása után mindig visszautaltam ezekre a kijelentésekre, és megkérdeztem az interjúalanyt, hogy mióta gondolja úgy, hogy „már nem fiatal” vagy „már megöregedett”. Egyes esetekben indokoltnak tartottam, hogy a narratív kérdések után konkrétabb, eldöntendő kérdéseket tegyek fel. Az olyan interjúalanyok esetében, akik az élettörténet elbeszélése során egyszer sem tettek arra utalást, hogy önmagukra mint idős emberre tekintenének, és látszólag egyáltalán nem azonosultak ezzel a szereppel, az interjú végén feltettem azt a kérdést, hogy idősnek érzik-e magukat. Ha maguktól nem mondták el, rákérdeztem arra is, hogy szerintük ki tekinthető öregnek. Az ilyen kérdésekre kapott válaszok nagymértékben segítették az életutak fenti szempontok szerinti elemzését.

Az interjúk során olyan idős embereket kerestem meg, akik önálló képessége kisebb-nagyobb mértékben csökkent. Ennek indikátora, hogy mindegyikük igénybe veszi az idősellátás valamilyen formáját: öten szociális otthonban élnek, öten pedig házi segítségnyújtásban részesülnek. Életkoruk szerint 76–87 év közöttiek. Mindezek alapján a társadalom megítélése szerint egyértelműen időskorúaknak tekinthetők. Hat nő és négy férfi van közöttük. Egy kivétellel mindegyikükről elmondható, hogy életük nagy részében falusi környezetben éltek, és akik saját otthonukban laknak, ma is falun élnek. Két idősek otthonát kerestem fel a kutatás céljából, ahol az intézményvezető segítségét kértem abban, hogy ismertessenek meg olyan lakókkal, akiknek az állapota lehetővé tesz egy hosszabb beszélgetést, és szívesen is vállalkoznak erre. A másik öt interjúalanyt szintén az előbbi szempontok alapján választottam ki azok közül az idős emberek közül, akik a saját lakóhelyükön házi gondozásban részesülnek.

Az időskor észlelése

Interjúalanyaik közül ketten egyértelműen kijelentették, hogy nem érzik magukat öregnek. Éveik számát nem tartják soknak (mindketten 78 éves nők). Az ő esetükben az életút elbeszélése folyamatos, nincsen olyan életesemény, amelyhez köthető lenne az öregkor bekövetkezése, a jelen szerves folytatása a múltnak. Nyugdíjba vonulás előtt mindketten kétkezi munkát végeztek, mindkettőjük először a mezőgazdaságban (tsz-ben), majd konyhán dolgozott, Margit⁷ még a nyugdíjazás után is egy darabig alkalmazásban állt mint házvezetőnő, Ilona néni pedig terményeit vitte piacra. Emellett gondoskodtak családjukról, elvégezték a háztartási munkát. Miután formálisan kiléptek a munkaerőpiacról, tevékenységi körük nem sokat változott. A mai napig kertet művelnek, baromfit tartanak, és ellátják a háztartás vezetésével kapcsolatos feladatokat, gondoskodnak házastársukról. Az időskorral járó változásokat lassan, fokozatosan érzékelik. Abban az esetben, ha a megszokott tevékenységek struktúrája nem változik gyökeresen, az öregedéssel együtt járó fiziológiai hanyatlást még sokáig kompenzálja az évek során felhalmozott tapasztalat és a munkafolyamatok során elsajátított rutin. Ha nem következik be olyan súlyos betegség vagy baleset, amely nagymértékben kihat a megszokott tevékenységek elvégzésére, a változást csak fokozatosan észleljük.

7 Az interjúalanyok anonimitásának megőrzése érdekében a neveket minden esetben megváltoztattam.

István bácsi (85 éves) nem szívesen beszél a nyugdíjazás utáni életszakaszáról. Ő is sok időt tölt az otthon végzett munkával. Egyre nehezebben, de fenntartja a ház körüli gazdaságot. Számára a nyugdíjazás csalódást jelentett. Parasztszaládba született, gyermekkorától kezdve mezőgazdasági munkát végzett. Édesapja a Rákosi-rendszerben kulákként került, emiatt a családot rengeteg megaláztatás érte, és nagyon sokat kellett küzdeniük a boldogulásért. Végül, miután bekényszerítették a tsz-be, egyre jobb munkalehetőségeket kapott; először traktoros, majd gépkocsivezető lett. Közben, ahogy lehetősége nyílt rá, újrakezdte a háztáji gazdálkodást. Fájdalmasan érintette, hogy mennyire megalázóan kevés összeggel tudott nyugdíjba menni egy keményen végigdolgozott élet után. Most már senki nem tiltja azt, hogy nagyobb léptékben gazdálkodjon, és ideje is lenne rá. Egész életében erre a lehetőségre vágyott, amit korábban a politikai rendszer lehetetlenné tett számára. Mostanra azonban több betegségen esett át, és munkaereje már nem a régi. Számára az időskor egyrészt szabadságot jelent bizonyos kötelezettségek alól, de egyúttal fájdalmas tudomásulvétel is annak, hogy már nem fog tudni élni a szabadság adta lehetőségekkel. Ennek ellenére nem keseredik el, próbál örömet lelteni abban a munkában, amit még el tud végezni.

Géza bácsi (76 éves) az élettörténetét először lezárja azon a ponton, amikor még aktívan dolgozott. Ezután újra és újra korábbi eseményekhez kanyarodik vissza, és csak többszöri nekifutásra, nagyon nehezen beszél arról az időszakról, amelyet öregkorként él meg. Számára ennek bekövetkezése egy súlyos traumát okozó veszteséghez köthető: „*A fiatalság az ott ment el, hogy nincs lábam.*” Korábban vezető beosztásban, főagronómusként dolgozott a tsz-ben, és a nyugdíjkorhatár betöltése után is ugyanott folytatta a munkát. 70 éves volt, amikor több műtéten esett át, ami végül odavezetett, hogy egyik lábát a térd felett amputálták. Ez a tragédia egy rendkívül tetterős, aktív embert kényszerített kerekesszékre. Nem csak az évtizedeken keresztül betöltött állását kellett otthagynia, de sok minden másról is le kellett mondania, amire korábban az életét építette.

Mielőtt a tragédia bekövetkezett volna, egyáltalán nem érezte magát idősnek. Azonban egy ilyen éles törés az életútban nagyon sok mindenre kihat, átértékelésre, új nézőpontok felfedezésére készíti az embert: „*azóta... egészen más motiváltság, más tendenciák mozognak bennem.*” Korábban amellest, hogy főállásban dolgozott, szőlészettel, gyümölcsstermesztéssel, állattartással foglalkozott. A balesetet követően ezeket a tevékenységeit fel kellett adnia. Mozgástere a korábbiakhoz képest rendkívül beszűkült, ugyanakkor nagyon sok, korábban munkával töltött ideje szabadult fel. Ez lehetőséget is jelentett arra, hogy sok mindent végiggondoljon, amire korábban nem volt idő. Tengelyi sorseseeménynek nevezi az olyan új értelemképződéseket, amelyek nemcsak váratlanul érnek minket, de önazonosságunkat rengetik meg. Úgy válnak valósággá a jelenben, hogy soha nem jelentették a jövőt. Az így születő új értelmet próbáljuk aztán a magunkról szóló elbeszéléseink részévé tenni, önazonosságunkba beépíteni. Ilyen értelemben a sorseseemény új kezdetet jelent az élettörténeti narratívában (Tengelyi 1998: 199–203). Géza bácsi történetéből kitűnik, hogy identitásában mindig is központi szerepet töltött be az intellektusa, ezért az ő esetében egy ilyen élethelyzetben különösen fontos szerepet kap a visszaemlékezés, az értékelés, az összefüggések keresése, az egyéni életút tágabb, történelmi perspektívában történő értelmezése. Elbeszéléséből kiderül: rendkívüli módon foglalkoztatja, hogy az életében bekövetkezett sorsfordulókat, életének szereplőit, az egyes eseményeket egy átfogóbb keretben helyezze el, hogy ezeket a társadalmi, politikai környezet változásaival összefüggésben értse meg, és ezen túlmenően valamifajta magasabb rendű vezérlőelvet keressen a történetek mögött. Az ő esetében tehát az

időskor egyetlen, erősen traumatizált eseményhez köthetően következett be, ami radikálisan megváltoztatta addigi életmódját. Az a tény, hogy sok korábbi tevékenységének feladására kényszerült, az életfeladatok egészen más körére, a megélt tapasztalatok értékelésére, öszszegzésére helyezte a hangsúlyt, számára így az időskor nemcsak a diszfunkciók oldaláról értelmezhető, hanem az ezek révén hangsúlyosabbá váló, az időskorhoz kapcsolható pozitív értékek szemszögéből is. Ezt már az interjú elején megfogalmazza. Amikor megkérem rá, hogy mesélje el az életét, ez az első mondat, ami elhangzik: *„Hát röviden, gondolom, egyáltalán azért beszélünk erről, mert én már elég időskorú vagyok ahhoz, hogy elég sok mindent megéltem, amit mások, fiatalok nehezebben, vagy nagyon sokára fognak megélni.”*

Géza bácsi felesége, Éva (76 éves) szintén egészségi állapotának súlyos megromlásához köti az időskort. Kiemel azonban egy pozitív aspektust is. Az időskor számára azt is jelenti, hogy nagyszülő lett. Nagyon sokat beszél a gyermekeiről és az unokáiról, gondolatai elsősorban körülöttük forognak. Éva tehetséges műszaki rajzoló volt, és szeretett volna előbbre lépni a pályán, de felsőfokú tanulmányait soha nem tudta befejezni. A családi események, a férjhezmenetel, a gyermekek születése, kisfia halála, kislánya betegsége, az otthonépítéssel járó munka és bonyodalmak mindezt lehetetlenné tették számára. Ezért életének központi motívuma a család lett. Időskorában ez jelenti a legnagyobb örömforrást, amely lehetővé teszi számára ennek az életszakasznak egy pozitív értelmezését is.

Anna néni (77 éves) több mint egy éve szociális otthonban él. Elmondása szerint egyáltalán nem érzi magát idősnek, és inkább csak mások szemszögéből érzékeli a változást. *„Mert lehet, hogy én kívül idősnek látszom, de én nem érzem magam olyan idősnek. Én nem érzem.”* Mielőtt az otthonba került volna, mellrákot diagnosztizáltak nála. A kezelések idejére és a műtét utáni lábadozás megkönnyítésére helyezték el a gyermekei az otthonban. Azonban a felépülést követően is maradt, engedve gyermekei akaratainak. Elbeszéléséből kiderül, hogy nagyon nehezen fogadja el a rákényszerített szerepet, a tehetetlen, mások segítségére szoruló idős ember szerepét. Folytonosan honvágy gyötri, hiányzik az otthona, a kertje, a megszokott tevékenységei, az emlékek, amelyek odakötik. Az otthon többi lakójának társaságába nem tud, és nem is akar beilleszkedni, folyamatosan megkülönbözteti magát tőlük. Érzékeli, hogy a többiek már keresztülmentek a hospitalizáció folyamatán, úgy látja, hogy már csak az érdekli őket, ami az intézményben történik. Lakótársait elfogadja, de nem akar közéjük tartozni, mert az eddigi életének és önazonosságának feladását jelentené. *„Hát lehet, hogy ők elfásultak, mer mindnyá régebbiről van itt, mint én, és már el vannak fásulva. Én szeretném, ha én nem lennék.”*

Az interjú alatt sokszor nevet, a hangjában mindvégig mosoly bujkál. Azonban kiderül, hogy mostanában sokat foglalkoztatja a halál gondolata, annak ellenére, hogy a műtét után felépült, és azóta teljesen tünetmentes. A sírhelyét már korábban megvásárolta, és most elszánta magát arra, hogy eladja a házát, hogy a pénzt szétoszthassa a gyerekei között. *„És akkor most azon gondolkodtam el, hogy miért legyen az, hogy ha én meghalok, hogy várjanak a gyerekeim, és hát akkor arra várjanak, hogy anyám mikor hal meg ugye. [...] Akkor már életembe legjobb, ha odaadom, mert mit is csinálnák én már vele. Pénzzel is! Há mi a fenére költöm én már a pénzemet?”* Korábban a lánya többször kérte, hogy az otthoni lakcíméről jelentse át magát a szociális otthon címére. Ezt kezdetben nem volt hajlandó megtenni, mert ennek szimbolikus jelentősége lett volna. Ennek ellenére végül mégis úgy döntött, hogy eladja a házát, ami az utolsó kapocs volt a korábbi, önálló életével. Ez a döntés azt jelenti, hogy el kell fogadnia, hogy az idősek otthona lesz életének utolsó állomása, ami egyben a végesség

elfogadását jelenti. Talán az újabb megbetegedés vagy a visszaeséstől való félelem mellett ez is indokolja, hogy sokat gondol a halálra. Ezentúl alkalmazkodnia kell az intézmény ritmusához, szokásaihoz, és fennáll a veszély, hogy „elfásul”, és olyan lesz, mint amilyennek a többi lakót látja. Gondoskodóból gondozott lesz. *„Mindig elsők voltak a gyerekeim, nagyon szerettem őket, és szeretem most is. És hát nem kellett nekik rólam gondoskodni, míg meg nem műtöttek, addig egyiknek sem. Mindent én megcsináltam, meg adtam is nekik, meg minden, de most már elmúlik... úgy látom.”*

Miért fogadja el mégis a gyermekei kedvéért ezt a szerepet, amellyel olyan nehéz azonosulnia? Az életpálya elemzésével megtaláljuk rá a választ. Elsőszülött volt egy háromgyermekes családban. Az iskolában kitűnő tanuló volt, gimnázium után szeretett volna továbbtanulni. Szülei azonban nem engedték, mert gondolni kellett a testvéreire is. A későbbiekben öccse súlyos balesetet szenvedett, aminek következtében amputálták a lábát. A család így nagyon rá volt szorulva minden segítségre, ami azt jelentette, hogy Anna gimnáziumi tanulmányait sem fejezhette be, munkába kellett állnia. Innentől kezdve a kereskedelmi szférában végzett adminisztrációs munkákat. Ezek az állások a pénzkereseten kívül semmit nem jelentettek számára. A családjára egyetlen szóval sem panaszkodik, szeretettel beszél a szüleiéről, testvéreiről, természetesként kezelve az áldozatot, amit meghozott. A későbbiekben férjhez ment és két gyermeke született, akiket férje halála után egyedül nevelt fel. Igyekezett számukra lehetővé tenni azt, ami neki nem sikerült, biztosítani a tanulás lehetőségét. Saját igényeit teljesen háttérbe szorította. *„És akkor mindig azon imádkoztam a Jóistennek, hogy hát csak a gyerekeim legyenek... tanuljanak, én nem számolok, és tényleg úgy volt, mert dolgoztam, én voltam mindig a legutolsó.”* Az egész élettörténeti elbeszélésnek az áldozathozatal a vezérmotívuma. Egész életében háttérbe szorította saját vágyait, igényeit, hogy a szüleinek, testvéreinek, gyermekeinek jobb legyen. Most is emiatt hozza meg a döntést: *„Az más tészta, hogy én hogy érzem magam, ugye. De hát ők az én gyerekeim. És én az én gyerekeimért mindent megcsináltam. És most is lemondok... hogy én itt vagyok. Egye fene, itt is el tudok lenni.”* Azt teszi, amit egész életében tett. Anna néni számára az időskor tehát egy újabb kényszerű szerepet jelent, amit mások kedvéért kell magára vállalnia.

Az idősödő test esztétikai változásaival kapcsolatos problematika mindössze egyetlen interjúmban került elő. Ádám bácsi (87 éves), amikor arról faggatom, hogy miért nem szeret időse lenni, így válaszol: *„Én mindönkit megnézek. Nőt, leányt, idősebb nénit, embereket, mindent. Csak egy a baj! Hogy engem nem néznek már meg! [...] Mér nézne ön engemet az utcán, mikor megy egy fiatalabb, jobb vágású ember?”* Elbeszéléséből egyértelműen kiderül, hogy számára az időskor a férfiasság elvesztését, és ahogyan burkoltabb utalásaiból sejteni lehet, a szexuális teljesítőképesség csökkenését jelenti. Az életút elemzése során világossá válik, hogy miért ez a problematika vált hangsúlyossá az ő esetében. Édesapja keménykezű ember volt, aki gyakran elverte a fiát. Csak sejteni lehet, hogy édesanyjához valószínűleg erősebben kötődött, és többek között ez is meghatározhatta életének női szereplőihöz való viszonyát. Nagyon fiatalon munkába állt és mindvégig a vasutas pályán maradt. Időközben megházasodott, de munkája miatt csak nagyon kevés időt tölthetett a feleségével, és ritkán tapasztalhatta meg a házaselet örömeit. Az első felesége halála után 8 évvel, 75 éves korában újránházasodott, de a második felesége is 4 év együttlét után elhunyt.

Azóta egyedül él, és beköltözött az idősek otthonába. Mivel annak idején csak nagyon keveset lehetett együtt a feleségével, vágyódik arra, ami az életéből kimaradt. *„Annyira irigylöm azokat az utcai embereket, akik mennek karonfogva a feleségükkel, vagy a fiúkat a leányokkal*

kézenfogva vagy átölelkezve, hogy nagyon! Nagyon irigylöm őket! Nagyon irigylöm őket. És én is szeretnék úgy menni!” Elbeszéléséből egyértelművé válik, hogy a női kapcsolatoknak kiemelt szerepe van az életében. Saját testének változásait úgy szemléli, ahogyan az ő értelmezése szerint potenciális női partnerei látják. Az időskort olyan állapotként éli meg, amely révén kevésbé vonzóvá válik az ő szemükben, és egy párkapcsolat kialakításának esélyei egyre csökkennek.

Az idősoththonban élő interjúalanyaim közül hárman utaltak arra, hogy idősnek az otthon bizonyos lakóit tekintik, akik egyfelől már nagyon régóta ott vannak és érdeklődésük beszűkült a napi rutinra és az ottani eseményekre (ahogy Anna néni fogalmazott, elfásultak), másrészt azokat, akik egészségügyi vagy mentális állapotukat tekintve olyan mértékben leépültek, hogy mindennapi életvitelükben is teljes mértékig a gondozók segítségére szorulnak. Vera (78 éves) úgy jellemezte az időseket, hogy bármit hajlandóak megenni, amit eléjük raknak, és nem szólnak érte. Később, mikor megkérdeztem, hogy szerint ki számít öregnek, így válaszolt: *„Hát mondjuk az, aki már az ágyba van, nem tud megmozdulni. Úgy kell segíteni neki. És már nem tud a világról. Mer itt van egy pár olyan.”* Lajos bácsi, amikor megkérdeztem tőle, hogy idősnek érzi-e magát, így felelt: *„Nem. Én nem. Hát csak, hogy nem tudok... Szellemileg nincs semmi problémám. Az a lényeg. Tudja, hogy itt ebbe 13 évbe mennyit láttam én már? Olyan, ami... 5-6 évig feküdtek az ágyba, és nem tudták, mi van. Meg mászkált ide-oda, és nem tudta, hogy hány óra.”* Az intézmény falai között az öregkor fogalma relativizálódik. A társadalom szemszögéből talán mindegyik lakó idősnek számít, de ők igyekeznek fenntartani a különbségtételt maguk és azok között, akik testi valójukban megjelenítik számukra az időskorral kapcsolatos negatív sztereotípiák legszélsőségeiből. Judit (82 éves) szintén idősnek otthonában él. Az ő felfogásában az öregkor egyértelműen a mentális képességek gyengülését jelenti. Nála azért ez a testi bajokat nélkülöző értelmezés került előtérbe, mert már súlyos betegen született, és fiatal kora óta rengeteg egészségügyi problémával küszködik. Ezért az érvényesülésre csak éles esze és leleményessége révén volt lehetősége. Emiatt éli meg veszteségként a képességek gyengülését.

A fent leírtakból láthatjuk azt, hogy az egyéni életpálya függvényében mennyire eltérő lehet az időskor észlelése. Mindenkinél más-más ütemben következik be, más és más eseményekkel vagy tapasztalatokkal kapcsolható össze. Géza bácsi esetében az időskor bekövetkezte egyértelműen sorseseményhez köthető, ahogyan ezt ő maga is kimondja. Ádám bácsi narratívája is értelmezhető úgy, hogy saját megöregedését a megöregségével kapcsolja össze. Több interjúalany elbeszélésében az idősödés az életút kontinuumába ágyazottan, fokozataiban észlelt változásként jelenik meg. Egyes interjúalanyok pedig teljes mértékben elzárkóztak attól, hogy saját magukat idősnek azonosítsák. Ez elsősorban az idősek otthonában élőkre volt jellemző. Ennek egyrészt az az oka, hogy igyekeznek fenntartani a különbségtételt saját maguk és a rosszabb egészségügyi és mentális állapotú lakók között, másrészt talán értelmezhetjük ezt egyfajta ellenállásként is az intézmény által rájuk kényszerített szereppel szemben.

Az elbeszélt élettörténeteknek identitásteremtő funkciója is van „[...] társadalmi identitásunk egyik forrása a magunkról és rólunk elbeszélt történetek összessége. Más szóval: önazonosságunk egyik záloga az, hogy a szövegek segítségével a jelen perspektívájából konzisztens és mások által igaznak tartott történetet hozzunk létre önmagunkról” (Kovács és Melegh 2000: 93). Interjúalanyaim élettörténetei más és más vezérmotívumra fűződnek fel, és ennek függvényében az elbeszélések során eltérő identitáskonstrukciók rajzolódnak ki. Éva és Anna néni

történetében a családi események válnak hangsúlyossá. Éva később így tud azonosulni a nagymamaszereppel, és az időskor kapcsán elsősorban az ezzel járó örömekeket emeli ki. Anna néni elbeszéléséből pedig a családért való áldozathozatal narratívája rajzolódik ki, ami jelenlegi helyzetét is meghatározza. Három interjúalanyom történetében is alapmotívumként van jelen a kemény kétékezi munka, a boldogulásért folytatott – sokszor kétségbeesett – küzdelem. Sokszor kiemelik azt, hogy mennyire keményen dolgozták végig az életüket, és minden nehézség ellenére fenn tudták tartani magukat. Mindhárman elsősorban a munkabírásuk meggyengülését említik, mint az időskorral járó változást, de ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy még mindig elvégzik azt, amire képesek. Egyikük, István bácsi esetében a formális munka kötöttségeitől való visszavonulás és a politikai rendszerváltás hozzátétőleg egybeesett. Ő így az időskort több tekintetben is a nagyobb szabadsággal is azonosítja, mivel korábban az egyéni gazdálkodással kapcsolatos tervei folytonos korlátokba ütköztek. Judit az élettörténet elbeszélése során sokszor említette, hogy mennyien dicsérték őt az éles eszéért, hogyan tűnt ki az iskolában, és egyes élethelyzeteket milyen okosan tudott megoldani. Ő ebből adódóan az időskort a kognitív képességek meggyengülésével azonosítja, és egyre romló memóriájára panaszkodik. Vera élettörténetében több olyan szituációt is bemutat, amelyben ő mások cselekedetei miatt szenvedett, és jelenlegi helyzetét is így éli meg. Amint beszámol róla, a fia döntése alapján, akarata ellenére került idősek otthonába. Több interjúalanyom narratívájában sorseseményekként jelennek meg bizonyos politikai fordulatok, és a politikai üldöztetés következményei átszövik élettörténetüket. Ezeknek az eseményeknek az értelmezése kulcsfontosságú identitásuk megformálása, jelenlegi élethelyzetük értelmezése szempontjából (erre a későbbiekben bővebben kitérek).

Az interjúkból kiderült, hogy a megkérdezettek értelmezései szerint az időskornak egyaránt vannak pozitív és negatív aspektusai. Többször pozitívumként került említésre a formális munkától való visszavonulással járó több szabadidő, illetve az, hogy nem kell többé a munkahely által diktált napirendhez, időpontokhoz alkalmazkodni. Egy-egy interjúalany esetében előkerültek olyan aspektusok is, mint a nagyszülői szerep és az érettebb világszemlélet. A negatív változások közül tízből kilenc interjúban valamilyen formában szó esett az időskorhoz társított fiziológiai változásokról: az egészségügyi problémákról, és ezzel összefüggésben a munkavégzés és egyéb tevékenységek során tapasztalt kisebb-nagyobb mértékű korlátozottságról, illetve az egyik esetben a test esztétikai változásairól is. Több interjúalany említette a szellemi leépülést is mint az idősödéssel járó folyamatot.

Annak ellenére, hogy az elbeszélésekből nagyon eltérő időskori élethelyzetek bontakoztak ki, a következőkben látni fogjuk azt is, hogy interjúalanyaim gondolkodását is nagymértékben befolyásolják az öregedéssel kapcsolatos társadalmilag felépített elgondolások. Az interjúk többségében az időskorral együtt járó jelenségeként említették a betegségeket, ami egybevágh azzal, hogy a magyar társadalom is elsősorban az egészségi állapot megromlásával asszociálja az öregkor fogalmát.

Az időskor patologizálása, szimbolikus erőszak

A korábbiakban részletesebben kitértünk az időskor patologizálásának folyamatára. Az alábbi interjúrészletek jól szemléltetik, hogy az időskorúak önértelmezéseiben is megjelenik az öregedést betegségek sorozatával azonosító gondolati séma:

Hát aztán... jöttek a betegségek. A gerincsérvek, meszesedések, akkor a vastagbéllel volt problémám... akkor kaptam a... mi is volt ez... epekövet. Most meg volt egy gyomorfekélyem. Hát öreg vagyok.

Nekem is elég lenne a sok betegség, de azon már mit... Nem leszek fiatalabb. Sokszor, ha csak próbálok panaszkodni, aszongya a lányom, „Papa, elfelejtetted, hány éves vagy?”

Géza szokta mondani, hogy azt mondják, hogy milyen szép öregség! Mondjatok csak egyet, hogy mi szép benne! Hogy fáj itt is, fáj ott is!

Hát hatvanéves koromig nem éreztem [az öregséget], úgy éreztem, hogy mindent meg tudok csinálni. [...] És most már muszáj [orvoshoz menni], mer’ nehezen tudok menni, és fáj a gerincem, a lábam is.

Ahogyan a fentiekben már szó volt róla, az öregség-betegség metafora elfogadásával lehetővé válik, hogy a társadalom az időskorúakra ne kompetens felnőtt emberekként tekintsen. A fiziológiai funkciók feletti kontroll elvesztése miatt az időseket a családban és az intézményi ellátásban is gyakran gyermeki szerepbe helyezik vissza.

Előfordul az is, hogy az ellátottakat nem tartják kompetensnek a saját testükkel és egészségükkel kapcsolatos kérdésekben. Egyik idősök otthonában élő interjúalanyom, Vera arról számolt be, hogy az intézmény személyzetétől nem kap megfelelő tájékoztatást a mért vitális paraméterekről, orvosi diagnózisokról és a gyógyszerekről, amelyeket beadnak neki. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy, amint az köztudott, az intézményi ellátásba kerülők egészségügyi és mentális állapota rohamosan hanyatlani kezd. Vera ezt így fogalmazta meg: *„Úgyis azt akarják, hogy vagy megdöglünk itten, vagy levisznek a zártosztályra [a demens részlegre], mer itt lassan mindenki meghülyül”.*

A következőkben interjúim alapján két olyan esetet tárgyalok, amelyek azt szemléltetik, miként teszi lehetővé az öregkor önkényes értelmezése, hogy az idős embert a társadalom megfossza az önrendelkezés jogától.

Anna néni emlékeibe mélyen bevésődött az a jelenet, ahogy a rendelő asztalán a mellében keletkezett daganatot vizsgálja az orvos, és közben a diagnózist folyamatosan kommentálja a jelenlévő medikák számára. Azt azonban már nem tartotta fontosnak, hogy a betege számára is elmagyarázza, hogy mi történik a testében. Ezt követően Anna néninek döntenie kellett arról, hogy a daganatot operálják ki vagy levegyék az egész mellét. Az orvos az utóbbit sugallta, bár nem nyújtott tájékoztatást róla, hogy ez a későbbiekben milyen problémákat eredményezhet. Megvonta betegétől azt a jogot, hogy megfelelő információk birtokában, kompetens felnőtt emberként hozzon meg egy döntést a saját testéről. Kérdezni pedig nem mert: *„Nem kérdeztem. Mert a lányom mindig ott áll, és akkor a lányom mindig azt mondja, hogy »Anyám, ne beszélj, ne beszélj, ne beszélj!«. De hát minek ne beszéljek, ha az ember szeretne beszélni, ugye.”* Egy tökéletes szellemi épségnek örvendő embert a betegségére és az életkorára való tekintettel bélyegeznek inkompetensnek a tulajdon életével kapcsolatos kérdésekben. A saját észlelései a testéről pedig nevetség tárgyát képezik: *„Mer hiába mondja a lányom, amióta megműtöttek, ez a kezem rövidebb. Aszongya a lányom, hogy: »Anyám, ne mondd senkinek, mer kinevetnek«.”*

A történet elbeszélése során érzékelhetővé válik a feszültség az orvos és a fiatalabb hozzátartozó szelektív tekintete által észlelt kép és az erre reflektáló, a visszaemlékezés révén

megelevenedő belső monológ között. Anna néni ezeknek a reflexióknak nem adott hangot sem a lányával, sem az orvossal szemben, és látszólag elfogadta a rákényszerített szerepet. Mindez összhangban van az időskor maszkjának elméletével, mely szerint az idős emberek belül megőrzik fiatalkori identitásukat, ugyanakkor kifelé a társadalom várakozásainak megfelelő képet mutatnak. Azonban, ahogyan erre fentebb kitértünk, az idő múlásával ez a kép előbb-utóbb internalizálódik.

Vera arról számol be, hogy akarata ellenére került intézményi ellátásba. Combnyaktörést szenvedett, és ezt követően ismerősei beszélték rá a fiát, hogy helyezze el az idősök otthonában. *„Megdumálták a fiamat is, hogy inkább jöjjen ide, jó helyem lesz, minden. Hát Istenem, akkor tört volna el inkább a másik lábam is utána, hogy ne kelljen ide bejönni! Borzalmas ez a hely! Mondtam is. Azt mondja, ne kiabáljak.”* Az intézményi étellel kapcsolatban leginkább azt nehezményezi, hogy nem hozhat önálló döntéseket, és egyre inkább elveszti önállóságát, mert legapróbb személyes tevékenységeit, például a gyógyszerek adagolását sem végezheti önállóan. *„A gyógyszerész, mikor kiírja, ráírja, hogy ebből ennyit, abból annyit, a másiktól annyit. Nem vagyok hülye, én is be tudom magamnak az izébe rakni.”* Anna nénivel ellentétben Vera hangot ad ellenvéleményének fiával és a gondozószeméllyel szemben, de cselekedeteiben követi a tőle elvártakat.

Több interjúalanyom történetében megjelenik az a motívum, hogy bizonyos helyzeteket, döntéseket azért fogadnak el, mert a gyermekeik és környezetük ezt várja tőlük (például lakóhely-változtatás vagy idősök otthonába való beköltözés).

Mint korábban láttuk, az idősekkel szembeni szimbolikus erőszak olyan hatalmi viszony az életkori csoportok között, amely az időskor kategóriájának önkényes szempontok alapján történő megalkotása révén a természetesség látszatát kelti. Így lehetséges az, hogy környezetük szemében magától értetődőnek tűnik, hogy betegségeikre és életkorukra való hivatkozással interjúalanyaim közül néhányan mások döntéseinek megfelelően élik életüket, amelybe nekik nem sok beleszólás jut.

A fejezet elején idézett interjúrészletek arról tanúskodnak, hogy a környezetükből érkező reakciók révén az idős emberek is magukévá teszik az öregkorral kapcsolatos uralkodó meghatározásokat. Ennek köszönhető, hogy az őket kiszolgáltatott, gyermeki szerepben pozicionáló hegemonikus viszonyokat maguk is legitimként fogadják el.

Beteljesülés vagy hanyatlás?

Simone de Beauvoir számos etnográfiai munkát tekintett át és ezek alapján mutatja be, hogy a különböző kultúrák miként viszonyulnak idős tagjaikhoz (Beauvoir 1972 [1970]). Ennek nyomán megállapítja, hogy azokban a társadalmakban, amelyekben tisztelet övezi őket, ez abból fakad, hogy a tudás birtokosaiként tekintenek rájuk. Ez jelentheti azt, hogy gyakorlati tapasztalataik vannak bizonyos dolgokról (melyik növényt lehet megenni és melyik mérgező), ismerik a közösség múltját, hagyományait, vagy mivel életkoruknál fogva közelebb vannak a túlvilághoz, ezért egyfajta átmeneti állapotban vannak élet és halál között, ami kapcsolatot teremt a transzcendenssel, és emiatt az idős embereknek varázserőt tulajdonítanak.

Az információs társadalomban az adathordozók használata, az információkhoz való gyors hozzáférés lehetősége úgy tűnik, feleslegessé teszi az öregek által birtokolt tudást.

A fiatalabbak már kevésbé tartanak igényt az idősebb generációk véleményére. „A munkahelyemen meg egyéb területeken is adtam interjúkat, de most már az a világ már régen elmúlt, és ma már nem úgy... már nem úgy kérdeznak engem, mint ahogy akkor kérdeztek” – mondja az egyik interjúalanyom.

A posztindusztriális társadalom és az életfogytig tartó tanulás kényszere újfajta kompetenciákat követel. „52 évet dolgoztam mezőgazdaságba és az 52 évüől 48 évet egy helyen. Erre most büszke lehet... szóval ... erre valamikor büszke lehetett az ember, ma fordítva van, mert azt mondják, a hivatalos hogyhívják, hogy ma, aki ilyen hűségesen kitart egy helyen, az nem akar fejlődni. Az csak ottan be akar tokosodni, és ottan szépen megélni. Én nem vitatom ezt se, lehet, hogy igaz.”

Ha az időskorral kapcsolatos képzeteket két szélsőséges sztereotípiában akarnánk összefoglalni, akkor a „bölcös öregember” képe áll szemben a „senilis vén bolondéval”, attól függően, hogy az időskort a hanyatlással asszociáljuk vagy az életet fejlődési folyamatnak fogjuk fel, amelynek végén az öregkor jelenti a beteljesülést.

A pszichológia tudománya – a kezdeti pszichoanalízis és maga Freud is – korábban a „veszteségdeficit-paradigma” keretein belül tekintett az időskorra, tehát mint hanyatlást fogta föl. Erikson volt az első, aki a felnőttkori fejlődési folyamatként értelmezte, amelynek utolsó állomása az öregkor (Csányi 2017). A pszichoszociális fejlődés eriksoni modelljében az egyes életszakaszokhoz krízisek társulnak (normatív krízisek), amelyek megoldása mindig az adott fejlődési szakasz feladata. Az időskor feladatának az addigi életút értékelését tekinti, amelynek lehetséges kimenetelei a kétségbeesés vagy az érintegritás (Erikson 1991 [1975]). Ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy az Erikson által leírt normatív kríziseken túl, amelyek a normális fejlődési folyamat részei, és mindenkinek szembe kell néznie velük, vannak hirtelen bekövetkező, nem kiszámítható krízisek, mint a váratlan balesetek, katasztrófák, de idetartoznak az olyan társadalmi, politikai változások is, amelyeket az egyén átélt. A generációs elméletek és a kohorszelmzések rávilágítanak, hogy ezek milyen nagy mértékben határozzák meg értékrendünket, attitűdjeinket.

Az interjúalanyaim közül néhányan kisgyermekek, mások már tizenévesek voltak a második világháború idején. Olyan korszakban születtek vagy éltek át legfiatalabb éveiket, amikor romjaiból kellett újjáépíteni az országot, gyermekként, majd serdülőként tapasztalták meg a Rákosi-diktatúrát, átéltek egy olyan időszakot, amikor a nélkülözés általános volt, tízből öt interjúalanyomnak a családja „osztályidegenként” a politikai üldöztetés áldozatává vált, és megfosztották őket tulajdonuktól. Átélték az ’56-os forradalmat, ami ismét új helyzetet teremtett, majd a tsz-esítés folytán voltak, akik ismét újrakezdésre kényszerültek, végül élték a Kádár-rendszert és már a nyugdíjazásuk környékén a rendszerváltást és az azzal járó gyökeres változásokat. Mindezek az események és a különböző egyéni sorsfordulók számtalanszor kényszerítették őket újrakezdésre, alkalmazkodásra, átértékelésre.

76 évesen az ember mindig új... új és új vonatkozásokat élt meg belőle a politikai változásokat illetően. És hát ezek a politikai változások általában nem voltak kedvezőek az ember számára...

Úgyhogy kétszer-háromszor tönkrementünk, mer’ háború után, akkor is mindent elvittek. Tsz-be iratkozásor, akkor is elvittek mindent, úgyhogy kétszer kezdtük az életet. Akkor éjjel-nappal mindig dolgozni kellett.

Géza bácsi és Ilona néni élettörténetében is van egy olyan traumatikus sorsforduló, amelyhez többször, újra és újra visszakanyarodnak az elbeszélés során. Ilona néni 10 éves volt, amikor az ÁVO egy éjjelen értük jött, és másnap a családjával együtt útnak indította egy ismeretlen hely felé. 40 hónapig voltak a Hortobágyon, embertelen körülmények között kitelepítve. Az ehhez a 40 hónapozhoz kötődő emlékei nagyon élénkek. A visszaemlékezés, a feldolgozás munkája az ő esetében elsősorban ehhez a traumatikus eseményhez kötődik. Annak ellenére, hogy az utóbbi időben nem sokat mozdul ki, mind a mai napig évente elutazik a Hortobágyra és Mohácsra, hogy a megemlékezéseken részt vegyen, tagja az elhurcoltak által létrehozott egyesületnek, és állandó kapcsolatot tart fenn azokkal, akik sorstársai voltak a hortobágyi táborban.

Géza bácsi élettörténete a nagyapja és az édesapja történetével kezdődik. Mindkettejük katonatiszt volt a Horthy-rendszerben, ami a későbbiekben meghatározta családjuk sorsát. Édesapja hadifogságba került, és először egy orosz kényszerszolgálatban tartották fogva, majd évekkel később, mikor visszakérült Magyarországra, itt is munkaszolgálatot kellett teljesítenie, mielőtt hazaengedték. E származási háttérrel a fiát x-esként bélyegezték meg, ami többek között azzal járt, hogy nem mehetett egyetemre. Géza bácsi történetében az '56-os év az a pont, ahová mindig visszatér elbeszélésében. Ez az év több szempontból is sorsfordulót jelentett számára. Ez volt az az év, amely véget vetett az őt és családját meghurcoló politikai rendszernek, és amikor édesapja egy autó elé lépett, hogy elkerülje az '56-os szerepvállalása miatti újabb büntetéseket.

Géza bácsi az életút elbeszélésekor nem említi a gyermekeit, a feleségét is csak utalás-szerűen. Ilona néni szintén csak megemlíti férjét és gyermekeit. Az emlékezetben azok az események kapnak hangsúlyos szerepet, amelyek nem tartoznak a normalitáshoz. Megházasodni, gyermekeket nemzeni, felnevelni őket az élet természetes része. Ami velük történt, az azonban egyáltalán nem természetes.

Lajos bácsi ezekkel a szavakkal kezdi történetét: *„Jaj, Istenem... Nem szép... [...] Nagyon csúnyát fog hallani. Sváb faluba születtem, ahol a tizedrésze nem volt folksbundos. És abba én is benne voltam.”* Hiába nem szimpatizáltak a Volksbunddal, a kollektív bűnösség elve alapján az ő családtagjait is kitelepítették. Később, mivel édesapját kuláknak bélyegezték, ők is megjárták a hortobágyi táborokat, ahol súlyos tüdőgyulladást kapott, amely életre szóló károsodáshoz vezetett. *„Piszkos gazemberek... Apámmal akartak kiszúrni, hát velem szúrtak ki.”* A 20. század bővelkedett az olyan történelmi helyzetekben, amikor az apák vélt vagy valós bűneit a fiaik szenvedték meg, és a politikai döntések révén a legképtelenebb indokok miatt egzisztenciák omlottak össze, tömegeket hurcoltak el a lakóhelyükről és büntettek meg ártatlanul.

Ezeket a váratlanul bekövetkező helyzeteket át kellett vészelní, alkalmazkodni kellett hozzájuk. És valami módon értelmezni kell. Az emlékekből meg kell őrizni azokat, amelyeket erre érdemesnek találunk, szintetizálni, rendszerbe foglalni kell, értelmet adni nekik, megkeresni a miérteket, értékelni, megítélni saját cselekedeteinket, a szüleink cselekedeteit, vagy éppen igazolni őket. Tehát az időskornak igenis megvan a maga sajátos életfeladata. Ebből a megközelítésből a tudás, aminek az idős ember birtokosa, nem annyira az életút során felhalmozott gyakorlati ismereteket (természetesen azoknak is megvan a jelentősége), hanem egyfajta szélesebb perspektívából való rálátást, átfogóbb szemléletet vagy – köznapí szóval élve – életbölcsséget jelent.

Összegzés, konklúzió

A demográfiai válság témája körül kialakuló pánikhangulatban a nyugdíjaskorúakat egységesen az egészségügyi és szociális ellátórendszereket terhelő, eltartásra, gondozásra, gyógyításra szoruló, inaktív, improduktív népességként kezelik, amelynek „problémáját” sürgősen meg kell oldani. Az apokaliptikus demográfia retorikája és az időskor patologizálása a társadalomban meglévő, kulturálisan meghatározott, az időskorhoz csatolt uralkodó gondolati mintákkal, jelentésekkel együtt hozzájárul ahhoz a folyamathoz, amelynek révén létrejön az időskor olyan társadalmi konstrukciója, amely lehetővé teszi, hogy az időseket a gyermekekkel párhuzamba állítva a kompetens felnőtt embernél kevesebbként kezeljük. Ennek köszönhetően az idősekkel szembeni diszkrimináció a természetesség, magától értetődőség látszatát kelti. A társadalom az idősekre mint homogenizált kategóriára tekint, akik, mivel betegek, kiszolgáltatottak, segítségre szorulnak, félik az aktív népesség által megtermelt erőforrásokat. Az idősödéssel kapcsolatos domináns diskurzusok révén a gyarapodó időskorú népesség problémává konstruálódik. Az aktív időskor paradigmája erre a „problémára” a megoldást az öngondoskodásban és az időskorúak számára megfelelőnek titulált életmód követésében látja (a koncepcióról bővebben lásd például: Brettner 2012; Vajda 2017). Nem tudjuk még, hogy ez az elméleti megközelítés milyen formában fog realizálódni a politikai gyakorlatban, de félő, hogy azok, akik nem tudnak megfelelni a „sikeres öregedés” követelményének, teljes mértékben marginalizálódni fognak. És mivel az aktív időskor programjában az egyén felelősségévé válik, hogy megőrizze kondícióját, csakis ő lesz hibáztatható azért, ha nem úgy öregszik meg, ahogyan azt a társadalom elvárna. Emellett az időskorúaknak szánt, aktivitásra, egészségmegőrzésre buzdító jótanácsok mögött az a burkolt üzenet húzódik meg, hogy az, aki nem képes aktivitását és egészségét fenntartani, terhet jelent a társadalom számára (Kwok és Ku 2016). A legalapvetőbb probléma az aktív időskor koncepciójával, hogy hiába próbál pozitív képet alkotni az öregkorról, ugyanolyan sematikus, mint a szerencsétlen, gondoskodásra szoruló idős ember képe.⁸ Az, hogy jó életminőségben éljük-e meg ezt az életszakaszt, attól függ, hogy addigi életünket hogyan éltük le.

A fentiekben bemutatott kutatáshoz 10 életútinterjú készült. Az interjúelemzések alapján megállapíthatjuk, hogy az öregkor érzékelése, meg tapasztalása és a hozzá társított értelemtulajdonítások igen nagy mértékben függenek a megélt életútól, mint ahogyan az is, hogy melyek lesznek azok az élmények, emlékek, sorsfordulók, tapasztalatok, amelyek alapján az egyének identitásukat és a világról alkotott képüket megformálják ebben az életszakaszban, és hogy mindez az énitelritás vagy a kétségbeesés narratívájához vezet-e. Az interjúalanyok egy részénél az időskor nem jelentett törést az életútban, szervesen illeszkedett az élettörténeti narratívába. Ők arról számoltak be, hogy az öregedés jeleit leginkább

8 Elisabeth Pike az aktív időskor programját Cohen morálistpánik-elmélete segítségével értelmezi. Eszerint a növekvő számú időskorú népesség morális pánik tárgya lesz, mivel fenyegeti a társadalom normálisnak tartott rendjét. A morális vállalkozók (ez esetben a WHO, az ENSZ és egyéb szervezetek döntéshozói) erre a problémára kínálnak megoldást az aktív időskor koncepciójának kidolgozásával. A szerző szerint semmilyen empirikus bizonyíték nincsen arra, hogy ez a program valóban illeszkedne az időskorúak igényeihez. Ellenben inkább a tudományos tények félremagyarázásáról, elferdítéséről van szó. A tudományos elméletként beállított program erkölcsi kötelességgé teszi az aktivitást és a testkarbantartást, és stigmatizálja azokat, akik nem tudják vagy nem akarják követni az időskori életmóddal kapcsolatban megfogalmazott előírásokat (Pike 2011).

a munkavégzés terén, fokozataiban észlelik. Volt, akinél az időskor sorseseményhez köthetően következett be, és egy erősen traumatizált fordulóponttól kezdve minőségileg új szakaszát képezte az életpályának. Egyes válaszadók pedig elzárkóztak attól, hogy saját magukat idősként határozzák meg, és az elbeszélés során mindig másokra hivatkoztak, mint idősekre. Ez elsősorban az intézményben élő megkérdezettek volt jellemző. Az interjúk elemzésekor minden esetben kirajzolódtak azok a főbb motívumok, amelyek köré az egyes elbeszélések szerveződtek. Volt, akinek az élettörténetében a család vagy a csaláért hozott áldozatok voltak meghatározóak, másoknál a keményen végzett kétféle munka, a nehéz körülmények és a politikai korlátok ellenére való boldogulás narratívája bontakozott ki az élettörténeti elbeszélésből. Az interjúalanyok más és más tulajdonságait (intellektusukat, talpraesettségüket, munkabíráskorukat) hangsúlyozták, amelyek révén a legkülönbözőbb élethelyzetekben, szerepekben meg tudtak felelni. Az élettörténetek sokfélesége, az interjúalanyok önreprezentációinak eltérése függvényében – várakozásainknak megfelelően – nagyon különböző időskori élethelyzeteket ismertünk meg. Ugyanakkor látható volt az is, hogy a megkérdezettek időskorról formált képét, önértelmezéseiket nagymértékben befolyásolják az öregkort fiziológiai és mentális hanyatlással azonosító gondolati sémák.

Az egészségi állapot romlása, a mentális problémák és az elmagányosodás nem foghatók fel egyszerűen időskori problémaként. Az időskori életminőség felelőssége nem utalható kizárólag az egyén hatáskörébe. Figyelembe kell vennünk azt, hogy melyek azok a tényezők, amelyek oda vezetnek, hogy valaki időskorában beteg, kiszolgáltatott, szenilis, demens vagy magányos legyen. Ezek a kérdések csak összetett társadalmi folyamatok kontextusába ágyazva nyerhetnek értelmet. Az időskori életminőség tekintetében jelentős különbségek lehetnek az osztályhelyzet függvényében. Annak feltárása, hogy melyek ezek, és miként befolyásolják az időskorúak attitűdjeit, életszemléletét, további vizsgálódás tárgyát képezheti.

Amint láttuk, az időskorral kapcsolatos sztereotípiák jelen vannak a mindennapi gyakorlatokban, a szóhasználatban. Ennek ellenére az időskorral kapcsolatos előítéletek irodalma igencsak szegényes. A sztereotípiák lebontásához elengedhetetlenül fontos lenne az ageizmus társadalmi megnyilvánulásainak és a háttérükben meghúzódó megfontolásoknak a vizsgálata is. Szükség lenne arra is, hogy az időskorúak helyzetével foglalkozó kvantitatív felméréseket több kvalitatív kutatással egészítsük ki, hogy az így nyert többletinformációk segítségével közelebb kerülhessünk ezen élethelyzetek jobb megértéséhez. A fenti megfontolások segítségével talán eljuthatunk az időskor egy olyan megközelítéséhez, amely figyelembe veszi az életutak sokféleségét, a rájuk ható összetett társadalmi tényezőket és az idő emberek személyiségének sokoldalúságát.

Hivatkozott irodalom

- Achenbaum, Andrew (1995): Images of Old Age in America, 1790–1990: A Vision and a Re-Vision. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 19–28. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_2
- Andorka Rudolf (2002): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Bálint Lajos és Spéder Zsolt (2012): Öregedés. In *Demográfiai portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Öri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 89–102.
- Beauvoir, Simone de (1972 [1970]): *Az öregség*. Budapest: Európa.
- Biggs, Simon (2005): Beyond Appearances: Perspectives on Identity in Later Life and Some Implications for Method. *Journal of Gerontology: Series B* 60(3): 118–128. DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/60.3.s118>

- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2008 [1978]): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: General Press.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlata*. Budapest: Napvilág.
- Brettner Zsuzsanna (2012): A 21. század idős generációja. *Acta Sociologica* (5): 91–96.
- Calasanti, Toni (2007): Bodacious Berry, Potency Wood and the Aging Monster. Gender and Age Relations in Anti-Aging Ads. *Social Forces* 86(1): 335–355. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0091>
- Conrad, Peter (2003): Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology* 18(1): 209–232. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.so.18.080192.001233>
- Csányi Gergely (2017): Az időskor pszichológiájának strukturális meghatározottsága. Az öregek önkéntes halála és a veszteségdeficit-paradigma meghaladása. *Esély* 28(4): 97–115.
- Denzin, Norman K. (1995): Chan Is Missing. The Death of the Aging Asian eye. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 188–208. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_12
- Dionigi, Rylee E. (2015): *Stereotypes of Aging: Their Effects on the Health of Older Adults*. Interneten: <https://www.hindawi.com/journals/jger/2015/954027/> (letöltve: 2020. március 05.).
- Dudová, Radka (2018): Doing Gender and Age: The Case of Informal Elderly Care in the Czech Republic. In *International Journal of Ageing and Later Life* 12(1): 41–73. DOI: <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.17325>
- Duffy, Francis (2017): A Social Work Perspective on How Ageist Language, Discourses and Understandings Negatively Frame Older People and Why Taking a Critical Social Work Stance Is Essential. *The British Journal of Social Work* 47(7): 2068–2085. DOI: <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcw163>
- Erikson, Erik H. (1991 [1975]): Az életciklus: az identitás epigenezise. In *uő A fiatal Luther és más írók*. Budapest: Gondolat, 437–498.
- Featherstone, Mike és Mike Hepworth (1997 [1988]): Az öregedés maskja és a posztmodern életút. In Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest: József, 126–150.
- Featherstone, Mike (1997 [1982]): A test a fogyasztói kultúrában. In Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest: József, 70–108.
- Featherstone, Mike és Andrew Wernick (1995): Introduction. In *uő (szerk.): Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. London: Routledge, 1–15. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_1.
- Foucault, Michel (1992 [1991]): Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság* (1): 45–52.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (1998 [1978]): Kormányozhatóság. In *A Fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor, 106–123.
- Foucault, Michel (2000 [1955]): A klinikai orvoslás születése. In *uő Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina, 91–321.
- Gee, Ellen M. (2000): Voodoo Demography, Population Ageing, and Canadian Social Policy. In *The Overselling of Population Ageing: Apocalyptic Demography, Intergenerational Challenges and Social Policy*. Ellen M. Gee és Gloria M. Gutman (szerk.). Ontario: Oxford University Press, 5–25.
- Gregor Anikó és Kovács Eszter (2018): *Nőügyek 2018*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Hablicsek László (2000): A népesség öregedése. In *A korfa tetején: az idősök helyzete Magyarországon*. KSH NKI Kutatási Jelentések 64. Daróczi Etelka és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 153–176.
- Hendrixson, Anne és Betsy Hartmann (2019): Threats and Burdens: Challenging Scarcity-Driven narratives of „Overpopulation”. *Geoforum* (101): 250–259. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.08.009>
- Hockey, Jenny és Allison James (1995): Back to Our Futures. Imaging Second Childhood. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 135–148. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_9
- Horton, Sean, Joe Baker, G. W. Pearce és Janice M. Deakin (2008): On the Malleability of Performance: Implications for Seniors. *Journal of Applied Gerontology* 27(4): 446–465. DOI: <https://doi.org/10.1177/0733464808315291>
- Hummel, Cornelia, Jean-Charles Rey és Christian J. Lalive d’Epinay (1995): Children’s Drawings of Grandparents: A Quantitative Analysis of Images. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 149–170. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_10
- Jönson, Håkan (2013): We Will Be Different! Ageism and the Temporal Construction of Old Age. *The Gerontologist* (53): 198–204. DOI: <https://doi.org/10.1093/geront/gns066>

- Katz, Steven (2001): Growing Older Without Aging? Positive Aging, Anti-Ageism, and Anti-Aging. *Generations* (25): 27–32.
- Katz, Steven (1995): Imaging the Life-Span: From Premodern Miracles to Postmodern Fantasies. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 61–75. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_5
- Kessler, Eva-Marie, Katrin Rakoczy és Ursula M. Staudinger (2004): The Portrayal of Older People in Prime-Time Television Series: The Match with Gerontological Evidence. *Ageing and Society* 24(4): 531–552. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0144686x04002338>
- Kohli, Martin (1988): Ageing as a Challenge for Sociological Theory. *Ageing and Society* 8(4): 367–394. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0144686x00007169>
- Kovács Éva (2007a): Interjú módszerek és technikák. In uő (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269 – 277.
- Kovács Éva (2007b): Narratív biográfiák elemzés. In uő (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373 – 396.
- Kovács Éva és Melegh Attila (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is.” Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In *Diskurzusok a vándorlásról*. Sik Endre és Tóth Judit (szerk.). Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 93–153.
- Kwok, Jackie Yan Chi és Ben Hok Bun Ku (2016): Elderly People as „Apocalyptic Demography”? A Study of the Lifestories of Older People in Hong Kong Born in the 1930s. *Journal of Aging Studies* (36): 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2015.11.001>
- Lampe Kinga és Füzesi Zsuzsa (2013): Az egészség fogalmának alakulása. In „Gyümölcs? A fa beváltja azt, amit virágával ígért.” *Tanulmányok Benkő Zsuzsanna 60. születésnapjára*. Tarkó Klára és Lippai László (szerk.). Szeged: SZTE JGYPK Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézet, 41–68.
- Longino, Charles F. (2005): The Future of Ageism: Baby Boomers at the Doorstep. *Generations* 29(30): 79–83.
- Machat-From, Laura (2017): *Identity, Old(er) Age and Migrancy – A Social Constructionist Lens*. DOI: <https://doi.org/10.3384/diss.diva.137460>
- Martin, Ruth, Caroline Williams és Desmond O'Neill (2009): *Retrospective Analysis of Attitudes To Ageing in The Economist: Apocalyptic Demography for Opinion Formers*. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj.b4914>
- Martin-Matthews, Anne (2000): How Apocalyptic and Dominant Demographies Frame the Questions and Shape the Answers. In *The Overselling of Population Ageing: Apocalyptic Demography, Intergenerational Challenges and Social Policy*. Ellen M. Gee és Gloria M. Gutman (szerk.). Ontario: Oxford University Press, 64–79.
- McHugh, Kevin E. (2003): Three Faces of Ageism: Society, Image and Place. *Aging & Society* (23): 165–185. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0144686x02001113>
- Monostori Judit és Gresits Gabriella (2018): Idősödés. In *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Monostori Judit, Öri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 127–145.
- Obádovics Csilla (2018): A népesség szerkezete és jövője. In *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Monostori Judit, Öri Péter, és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 271–294.
- Pike, Elizabeth C. J. (2011): The Active Aging Agenda, Old Folk Devils and a New Moral Panic. *Sociology of Sport Journal* 28(2): 209–225. DOI: <https://doi.org/10.1123/ssj.28.2.209>
- Pinquart, Martin és Silvia Sörensen (2006): Gender Differences in Caregiver Stressors, Social Resources, and Health: An Updated Meta-Analysis. *Journal of Gerontology: Series B* 61(1): 33–45. DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/61.1.p33>
- Powell, Jason L. és Simon Biggs (2003): Foucauldian Gerontology: A Methodology for Understanding Aging. *Electronic Journal of Sociology* 7: 2. Interneten: https://www.sociology.org/content/vol7.2/03_powell_biggs.html (letöltve: 2020. október 13.)
- Powell, Jason L. (2000): Theorising Social Gerontology: The Case Of Social Philosophies Of Age. *The Internet Journal of Internal Medicine* 2(1). DOI: <https://doi.org/10.5580/15d1>
- Quénart, Anne és Michele Charpentier (2012): Older Women and Their Representations of Old Age: A Qualitative Analysis. *Ageing & Society* 32(6): 983–1007. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0144686x1100078x>
- Rosenthal, Carolyn J. (2000). Have Current Changes and Challenges Been Oversold? In *The Overselling of Population Ageing: Apocalyptic demography, Intergenerational Challenges and Social Policy*. Ellen M. Gee és Gloria M. Gutman (szerk.). Ontario: Oxford University Press, 45–63.
- Rubovszky Csilla (2017): Idősgondozás a családban – A gondozó családtagok helyzete a mai Magyarországon. *Esély* 28(4): 45–70.

- Sabik, Natalie J. (2013): Ageism and Body Esteem: Associations with Psychological Well-Being among Late Middle-Aged African American and European American Women. *Journals of Gerontology, Series B* 70(2): 189–199. DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/gbt080>
- Sanderson, Warren C. és Sergei Scherbov (2010): Remeasuring aging. *Science* 329(5997): 1287–1288. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1193647>
- Sawchuk, Kimberly Anne (1995): From Gloom to Boom: Age, Identity and Target Marketing. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_11
- Székely Gáborné (2017): Lakásiaci életutak. In *Ezüstkor: korosodás és társadalom*. Giczy Johanna (szerk.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 18–28.
- Talarsky, Laura (1998): Defining Aging and The Aged: Cultural and Social Constructions of Elders in the US *Arizona Antropologist* (13): 101–107.
- Turai Tünde (2009): Az öregkor mint az életút egy szakasza – az idősök mint csoport. *Tabula* 12(1): 3–36.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Turner, Bryan S. (1989): Ageing, Status Politics and Sociological Theory. *The British Journal of Sociology* 40(4): 588–606. DOI: <https://doi.org/10.2307/590890>
- Turner, Bryan S. (1995): Aging and Identity: Some Reflections on the Somatisation of the Self. In *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Mike Featherstone és Andrew Wernick (szerk.). London: Routledge, 245–260. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203397442_chapter_15
- Turner, Bryan S. ([1991] 1997): A test elméletének újabb fejlődése. In Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest: József, 7–51.
- Vajda Kinga (2017): Az active ageing és az idősellátás jövőbeni lehetőségei. *Esély* 28(6): 94–108.
- Vargha Lili (2017): Hogyan mérjük a társadalmi öregedést? In *Ezüstkor: korosodás és társadalom*. Giczy Johanna (szerk.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 5–17.
- Vargha Lili és Gál Róbert Iván (2018): Generációk közötti erőforrás átcsoportosítás. In *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Monostori Judit, Óri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 199–215.

EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

Zsinka Flóra

Szociológia szakos MA-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék

FÁBER ÁGOSTON

PIERRE
BOURDIEU:
ELMÉLET
ÉS POLITIKA

T.E.M.

TÁRSADALOM-
ELMÉLETI
MŰHELY

napvilág kiadó

recenziók



ARS
sociologica

MAX WEBER

A PROTESTÁNS ETIKA
ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME

A kritikai kiadás alapján készült új fordítás

L'Harmattan

Ökoetika

Lányi András

Bevezetés
az ökofilozófiába

kezdő halódóknak



L'Harmattan

Bartha Diána

A cselekvés és a tiszta tudomány összeegyeztetethetősége

Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika.*
Budapest: Napvilág Kiadó [Társadalomelméleti Műhely sorozat]

Absztrakt: Fáber Ágoston könyve az első magyar nyelven írt átfogó mű Pierre Bourdieu munkásságáról. A kötet végigköveti a francia szociológus tudományos pályafutását, bemutatva legfontosabb elméleteit, kidolgozott módszertani megközelítéseit. Fáber írásának célja áttekinteni a bourdieu-i munkásság kritikus pontjait, állást foglalva a „két Bourdieu”-ről szóló vitában. A hiánypótló könyv következetesen mutatja be Pierre Bourdieu munkásságának fejlődését, összeegyeztetve a francia szociológus akadémiai kutatásait a politikai aktivizmusával.

Kulcsszavak: habitus, mezőelmélet, ágens, gyakorlat-elmélet, aktivizmus

Hogyan termelődik a tudományos tudás? Kinek termelődik a tudományos tudás? Hogyan működik a társadalom, mi és miért tartja fenn a már meglévő viszonyokat? Mi a szerepe a tudománynak e viszonyok tekintetében? A fenntartásuk, lerombolásuk, vagy csupán a létezésükre történő rámutatás?

Fáber Ágoston Magyarországon elsőként írt összefoglaló művet Pierre Bourdieu munkásságáról. A kötet nem áll meg a világhírű – Közép- és Kelet-Európában szinte megkerülhetetlen – szerző tudományos szférájában történő előrehaladásának bemutatásánál: Fáber a francia szociológust gyötrő kulcskérdések sorát mutatja be. E kérdések – amelyek vélhetőleg Bourdieu személyes élettörténetéből fakadnak – megtermékenyítették a szerzőt, meghatározták a tudományos érdeklődését és mintegy központi magként koordinálták, irányították az általa bejárt szakmai pályát is. A francia szociológus egy dél-franciaországi aprócska településről tornázta fel magát a francia akadémiai élet csúcsára, valamint élete utolsó szakaszában a közéletben vállalt tevékenységével a baloldali társadalmi mozgalmak kulcsfigurájává, motorjává vált.

2018-ban megjelent könyvében Fáber fejezetről fejezetre követi végig a világhírű francia tudós elméletének kibontakozását, ütköztetve a felmerülő kritikákkal. Az első fejezetében rögtön az elméletet érintő leggyakrabban hangoztatott vádat bontja ki, a francia szociológus ugyanis az általa kidolgozott habitus- és mezőelmélettel, valamint a cselekvők, ágensok korlátozott reflexív képességét hangsúlyozó nézetével kivívta, hogy munkáját rendszerint a determinizmus vádjával illessék. A bourdieu-i elmélet a társadalmi kényszerek által kijelölt utakat és viszonyokat, valamint a cselekvő egyének számára észrevehetetlen uralmi rendszerek újratermelődését írja le. Az elmélet központi eleme az általa *ágensként* megnevezett cselekvők társadalmi viszonyokkal szembeni tehetetlensége. Az uralmi rendszerek és fennálló hierarchiák újratermelődésének okát elsősorban abban látja, hogy az ágensok nem ismerik fel az őket elnyomó struktúrákat. A kidolgozott elmélet látszólagos ellentmondásban áll a kutató kései munkásságát meghatározó közéleti tevékenységével, amellyel az ágensok mozgósítását kívánta elősegíteni. Az aktivista 90-es években kiteljesedő szerepével Bourdieu a cselekvővé válást kívánta elősegíteni, a baloldali politikai mozgalmak egyik fő támogatójaként a fennálló uralmi viszonyok és egyenlőtlenségek leleplezését tűzte ki célul.

Fáber a Bourdieu-t érő kritikák tárgyilagos ismertetése ellenére hangsúlyozza azt a véleményét, miszerint bár a determinizmus vádja nem alaptalan, a kései Bourdieu közéleti szerepvállalása nem a korábban kidolgozott elmélete kudarcát mutatja. A „két Bourdieu” összeegyeztethetősége mellett érvelők azt állítják, hogy a szociológus közéleti tevékenysége logikus és következetes meghosszabbítása a korábban kifejtett tudományos munkájának. Nem elhanyagolható szempont, hogy Bourdieu kétféle tevékenységében erős időrendiség is megjelenik. A kutató fiatalon a „cselekvésemélet” kidolgozásával foglalkozott, érett kutatóként pedig az aktivizmusba forgatta a felhalmozott tudását és társadalmi tőkéjét.

A könyv második fejezete Bourdieu „cselekvéseméletének”, a *gyakorlat elméletének* kifejtésével foglalkozik. Bár Bourdieu elutasította a marxi determinista felfogást, amely szerint az osztályhelyzet meghatározza a cselekvők – bourdieu-i nyelvezetben: ágensok – cselekvési képességeit, a habituselméletében, amelyben a helyzetek cselekvési *valószínűségeit* írja le, mégsem tud megszabadulni attól az ellentmondástól, hogy ezek a cselekvések és reakciók az ágensokat az eredeti társadalmi pozíciójukhoz kötik. Fokozva az ellentmondást, Bourdieu kiemeli, hogy a habitus egyik legfőbb „feladata” a fennálló viszonyok konzerválása, amit az intézményrendszerek – kiemelt példaként az oktatási rendszert említi – még inkább

felerősítenek. Az ágensek által fel nem ismert uralmi viszonyok és az így kialakuló tehetetlenség eredménye a rendszerek reprodukciója, megszilárdulása. Bourdieu e kettősséget kívánja a későbbiekben közéleti tevékenységével feloldani: elsősorban kutatási eredményeire támaszkodva leplezi le a társadalom egésze előtt az őket is érintő egyenlőtlenségeket, másrészt az elméletében is megjelenő „szabad akarat” fontosságát hangsúlyozza. A determinizmus vádját e kései tevékenységével kívánja megcáfolni azáltal, hogy bemutatja, miként mobilizálhatók az ágensek, a mozgósított „szabad akarat” milyen módon csatornázható cselekvésekbe.

A könyv rendszeresen hivatkozik Luc Boltanskira és a pragmatikus szociológia elméletére. Fáber egy egész fejezetben ismerteti az egykori Bourdieu-tanítvány korai tevékenységét, majd a 80-as években a mesterétől elforduló szociológus írásait. Boltanski a bourdieu-i elmélet legkritikusabb pontjait kívánta megválaszolni, konkrétan a mindennapi cselekvő és tudós közötti reflexitásbéli különbségekre, a cselekvések determináltságára, valamint az élet minden területét átszövő uralmi helyzetekre reagált. A Boltanski által megalkotott, önmagát konkurens elméletként aposztrofáló teória középpontjában a vitahelyzetek megfigyelése áll, a *citék* Thévenot-val közösen alkotott rendszere az újdonság erejével hatott a tudóstársadalomra. A szerzőpáros megkérdőjelezi a cselekvők tehetetlenségét, a kérdést a vitahelyzetekben megnyilvánuló partikuláris látásmódon való felülemelkedéssel oldották fel. A bourdieu-i elméletben állandó és mindent átszövő uralmi helyzeteket az egymással együttműködő és konfliktuskezelő cselekvők képével ütköztették, a tudós és a cselekvő közötti aszimmetriát a képzett és olvasott szakemberek jelenlétével ellensúlyozták. Míg Bourdieu elméletével kapcsolatban leggyakrabban a determinizmus vádja merül fel kritikaként – ami arra utal, hogy a habitusok konzerválják, újratermelik az egyenlőtlen viszonyokat –, addig Boltanskiék arra a megállapításra jutottak, hogy amennyiben a cselekvéseket nem hatja át a bizonytalanság valamely foka, úgy a cselekvő nem is kerülhet döntési helyzetekbe, s ezáltal a cselekvés sem valósulhat meg – tehát döntési helyzetek nem jöhetnének létre eleve determinált szituációkban. Véleményük szerint a determinizmus magát a cselekvést teszi lehetetlenné. Boltanski az egykori mestere mondhatni legnagyobb kritikusrává vált, szilárdabb alapokon álló társadalomelmélettel kívánta megdönteni a bourdieu-i „cselekvéseméletet”. Pályafutása későbbi szakaszában ez a heves ellentét enyhült, Boltanski felismerte, hogy a cselekvők kritikai tevékenységének elemzése nem ad teljes körű társadalomkritikát.

Fáber reagál Bourdieu munkásságának fő kérdésére, miszerint lehetséges-e a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás, és amennyiben igen, kinek a feladata ez. Bourdieu e tekintetben egyértelmű választ ad: a szociológust látja az egyetlen lehetséges szereplőnek, aki képes megvilágítani az ágensek számára az elnyomottságukat. A „cselekvésemléte” gyakorlatba történő átültetése során a háttérbe kívánja szorítani a strukturalizmusból és marxizmusból átörökölt elemeket, és a „cselekvők” bizonyos fokú szabadságát hangsúlyozza az ágensek tehetetlenségével szemben.

A Bourdieu által bejárt életút meghatározta tudományos tevékenységét, az őt foglalkoztató kérdéseket. A társadalom- és humán tudományok képviselői a tudományos mezőben kitüntetett szerepet foglalnak el: szakmai tevékenységük alatt a saját életükből merített problémákból, kérdésekből táplálkoznak, így a tudományos karrier egyfajta sajátos önismereti folyamat is. Bourdieu e tekintetben is az élen járt, az általa megvalósított intragenerációs mobilitás, az alsó középosztályból történő felemelkedése a francia akadémiai élet krémjébe adta fő kutatási kérdéseit: „cselekvéseméletében” meghatározó szerepet játszott a habitus

fogalmának kifejtése, az emberi viselkedések *valószínűségét* meghatározó fogalom megalkotása. Lenyűgözte az a megfigyelése, miszerint az egyéni tevékenységek külső koordináció nélkül képesek összehangolódni. Azonban e kérdésben a teljes spontaneitást sem tartotta elképzelhetőnek.

A munkásságával mintegy hívoszóként összefonódó fogalom a mezőelmélet. A társadalmat kisebb, szorosabb és gyengébb kapcsolatokkal összefonódó viszonyok rendszereként képzelte el. A mezők egyéni érdek- és értékrendszerüket követve jönnek létre és fejlődnek, a mezőbe való belépési küszöböt a viszonyrendszer tagjai és a mező kritériumai határozzák meg. Bourdieu életművében kitüntetett szerepet töltött be a tudományos mező feltárása, a francia tudós közösség kapcsolatainak, dinamikájának bemutatása. Munkássága e szeletével véleményem szerint egy sajátos önismereti folyamatot is bejárt: a családjától örökölt habitusának tudatos háttérbe szorításával találta meg a helyét az akadémiai szférában, azonban az új szerepét sem tudta teljes mértékben magáévá tenni. A mező feltárása önmaga számára is bemutatta a mező határait, a mező működésének előnyös és káros oldalait.

Fáber az egész mű során vezérfonalként használja a Bourdieu-t ért kritikák lehangsúlyosabbikát, a determinizmus vádját, s többek között e mítoszt is meg kívánja dönteni. A cselekvővé válást és változtatásra való készséget véleményem szerint mi sem mutatja jobban, mint Bourdieu személyes életútja, ahol ő maga példázza a habitus formálhatóságának lehetőségét. E kérdéshez kapcsolódik a szociológus élete végét meghatározó közéleti szerepvállalása is. Célként azt tűzte ki, hogy az általa feltárt egyenlőtlenségi és hierarchikus viszonyokat leplelje a habitusuk miatt kiszolgáltatott helyzetben ragadt társadalmi osztályok számára.

Fáber munkája hiánypótló, egyszerre építi és rombolja a Bourdieu-mítoszt. A könyv olyan összefoglaló írás, amely segíthet tájékozódni a francia szociológus összetett munkásságában. Fáber érthető és konzekvens módon építi egymásra a szerző éleztakaszainak és az általuk felvetett tudományos kérdéseknek a sorát, logikus fonallá fűzve össze Bourdieu írásait. A könyv nem csupán a tudóst, hanem Bourdieu-t mint magánembert is megjeleníti előttünk, mivel bemutatja a tudományos kérdéseinek egymásra épülését, bepillantást enged habitusának formálódásába is.

Fáber munkája hiánypótló. Nem kis vállalkozás egy ennyire összetett és nagy hatással bíró munkásság kritikai, mégis érthető összefoglalása. A magyar szociológiai képzések központi és egyik legelrettetőbb eleme Bourdieu írásainak megismerése, miközben a francia szociológust feltehetőleg nem az általa alkotott elmélet tartalma teszi az ifjú hallgatók egyik rémálmává, sokkal inkább a műveiben használt összetett nyelvezet.

A tudományterületek elkerülhetetlenül rendelkeznek sajátos nyelvezettel és szókinccsel, amelyet csak a beavatottak, a mező tagjai ismernek és használnak rendeltetésszerűen. A szociológia és más társadalomtudományok e tekintetben sajátos szerepet töltenek be: a feltárt területek és a szociológust foglalkoztató kérdések olyanok, amelyek az emberek jelentős részét érdeklik, a szociológia tárgya maga az ember. Ezáltal nagyon nehéz éles határvonalat húzni a tudomány köré, a szociológiai mező határai kevésbé élesek, mint más, akár természettudományos mezőké. A társadalomtudósok természetes reakciója – saját határaik védelme érdekében – az, hogy egy olyan sokrétű tudományosságot alkotnak meg, melynek eleme például az összetett nyelvezet vagy a sajátos, a társadalom számára szinte érthetetlen és bonyolult empirikus módszertan kifejlesztése, amelyet tehát csak ők, a mező tagjai értenek. Bourdieu munkásságával szemben is felmerül az e beállítódással szembeni kritika lehetősége, írásainak nehézkes mondatszerkezetei elrettentik az érdeklődő laikusokat.

Védelmére szóljon, hogy életének utolsó szakaszában pontosan e határok és falak ledöntésén munkálkodott, közéleti szerepvállalásával, valamint a *Liber Raisons d'Agir* kiadó könnyebb nyelvezetben megírt ismeretterjesztő könyvsorozatával.

Fáber munkája hiánypótló írás a magyar piacon. Nem csupán Pierre Bourdieu munkásságának bemutatásával alkotott maradandót a magyar szociológus a társadalomtudósok és a közéleti kérdések iránt érdeklődők számára, hanem a francia szociológus életpályájának boncolgatásával olyan kérdéseket is körbejár, melyek már szinte minden – pályája bármely szakaszában járó – társadalomtudós fejében megfogalmazódtak. A szociológusok tevékenységük során nap mint nap szembesülnek a társadalmi igazságtalanság számos aspektusával, a tenni akarás vágya és az egyenlőtlenségek újból és újból megmutatkozó rétegei sok tudóst választás elé állítanak: maradjanak-e meg a tiszta tudományos mezőben (már amennyire e mező független tud maradni a gazdasági, piaci és egyéb érdekcsoportok tevékenységétől), vagy pedig tudásukat, a felismert egyenlőtlenségekből fakadó elégedetlenségüket csatornázák-e át közéleti tevékenységbe, társadalmi aktivizmusba.

Pierre Bourdieu pontosan e kérdések mentén lavírozva alkotott, életének utolsó szakaszában pedig a közéleti tevékenységre és az egyenlőtlenségek leleplezésére fókuszáló „fordulatával” a tudományos ismereteit próbálta közérthető és mégis tartalmas módon szélesebb társadalmi rétegek elé tárni. Bourdieu a tevékenységével – ahogy Fáber is érvel – nem fordult el a tudományos világtól és vált a politikai szféra, mező szereplőjévé. Sokkal inkább a cselekvés- és habituselméletét próbálta gyakorlattá formálni. E tevékenysége azonban rámutatott az elmélet hiányos, ki nem fejtett pontjaira is: az általa feltételezett nem reflexív egyéni cselekvő és tudós közötti óriási szakadék kérdésére. Érdekes játszani azzal a gondolattal, mivé nőtte volna ki magát Bourdieu munkássága, ha alkalma adódik mélységében reflektálni a közéleti tevékenysége alatt tapasztaltakra.

Bartha Diána

Szociológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), junior kutató

Az Információs Társadalom 2020/3-as számának tartalma

BÓDI ZOLTÁN

Digitális identitás – nyelvi identitás – digitális kommunikációs környezet

JULESZ MÁTÉ

A telemedicina és a COVID–19-világjárvány

KREK NORBERT

Egy letűnt műfaj? A fantasy izometrikus szerepjátékok eltűnésének lehetséges okai a 2000-es évek elején

SASVÁRI PÉTER, VARANNAI ISTVÁN, URBANOVICS ANNA
Interaktivitás növelése a tanórákon – A gamifikáció eszközeiről alkotott kép egyetemi hallgatók körében

VAJDA KINGA

Az idős generáció és az infokommunikáció kapcsolata az idősek napi ellátásában – Szociális szolgáltatásfejlesztési és prevenciós perspektívák egy hazai kutatás tükrében

<https://inftars.infonia.hu/>

Kollár Dávid

A Protestáns etika kémia

Absztrakt: Az írás célja, hogy az új fordítás egyetlen – ámár döntően meghatározó – momentumát kiemelve mutassam be a Weber által prezentált argumentum egy lehetséges interpretációját, amely olvasatom szerint alapvető implikációkat rögzít a társadalomtudományi gondolkodás számára. Ezzel összhangban tanulmányomban a következőképpen járok el: először röviden vázolom a *Protestáns etika* argumentumának gerincét, majd pedig az affinitás fogalmán keresztül mutatom be, miként illeszthető be a kurrens társadalomtudományos megközelítések egyik meghatározó vonulatába.

Kulcsszavak: protestáns etika, kapitalista szellem, kémia, affinitás, komplexitás

A *protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (a továbbiakban: *Protestáns etika*) második – könyv formájában első – kiadása 1920-ban éppen száz éve látott napvilágot. Ennek a centenáriumnak az alkalmából jelent meg idén – Ábrahám Zoltán fordításában és Hidas Zoltán szerkesztésében – a kötet német kritikai kiadása alapján készült változata. Weber felbecsülhetetlen hatástörténettel rendelkező írásának jelentőségét jól mutatja, hogy az 1904–1905-ös első – az *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* folyóiratban tanulmányosorozat formáját öltő – és az 1920-as második – a törzsszöveget minimálisan módosító, mindazonáltal döntő szöveghelyeken átdolgozott és pontosított (vö. Hidas 2020a: 205–253; Chalcraft 2017: 1–20) „kötetformájú” – kiadása óta lényegében nem telt olyan év, amelyben ne cáfolták, igazolták, vagy éppen árnyalták volna a mű hipotézisét. Ezeknek a reflexióknak alapvetően két nagy típusát különíthetjük el. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek – jellemzően kvalitatív elemzések révén – a protestáns hivatás-etika és a „kapitalista szellem” közötti kapcsolatot vizsgálják. Egyesek szerint a „kapitalista szellem” kialakulására nem volt hatással a protestantizmus (Pellicani 1988; Stark 2005, 2014; Doepke és Zilibotti 2005, 2008). Mások szerint viszont egyáltalán nem is volt szükség kapitalista szellemre (Becker és Woessmann 2009; Kersting, Wohnsiedler és Wolf 2020). A *Protestáns etikával* foglalkozó szövegek másik vonulata ezzel szemben – jellemzően kvantitatív módon, statisztikai adatok révén – a protestantizmus és a modern kapitalista gazdasági rendszer közötti kapcsolatot vizsgálja. Ebben az esetben néhányan mellett érvelnek, hogy a protestánsok aránya és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolat nem igazolható² (Delacroix és Nielsen 2001;

1 A szöveg szellemes cáfolatát adja: Oakes (1988).

2 Delacroix és Nielsen 19. századi európai országokra (13 ország) vonatkozó adatokat felhasználva vizsgálta meg a protestantizmus és a kapitalizmus közötti kapcsolatot. Eredményeik szerint nincs kapcsolat a protestánsok aránya és az egy főre jutó vagyon, az értéktőzsde megalapításának időpontja, a vasúti hálózat 1870-es kiterjedtsége, a mezőgazdaságban és iparban dolgozó férfiak aránya, illetve az 1850 körüli csecsemőhalandóság között. Egyedül az egy főre eső takarékpénztári betétek kapcsán mutattak ki szignifikáns összefüggést, azonban vizsgálataik szerint ennek hátterében sem a Weber által rögzített összefüggés állt. Konklúziójuk szerint a *Protestáns etika* hipotézise legfeljebb kedvelt mítosz, nem pedig tudományosan igazolható eredmény. Ezt a konklúziót erősítették meg Sanderson és szerzőtársai vizsgálatai is. A szerzők az 1500–1870 közötti időszakban 15 Európai ország adatain keresztül vizsgálták a protestánsok aránya és a gazdasági fejlettség (GDP és GDP-növekedés) közötti kapcsolatot, és a Delacroix és Nielsen eredményeire hasonló következtetésre jutottak. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek a kvantitatív kutatások módszertani szempontból nagyon aggályosak. E problémáknak négy apró momentumát szeretném kiemelni: 1. A kutatások ökológiai (országok közötti különbségeket vizsgáló) regressziókra és korrelációkra épülnek, ezekből pedig legfeljebb arra következtethetünk, hogy az országok szintjén milyen kapcsolat van a protestantizmus és – jellemzően a gazdasági fejlettségen keresztül konceptualizált – a kapitalizmus között. Arra viszont semmiképpen sem, hogy a protestánsok – mint individuumok – egy adott országon belül hogyan viszonyulnak például a tőkefelhalmozáshoz. 2. Mindemelett fontos megjegyezni, hogy az idézett tanulmányok mindegyike folytonos változóként értelmezi a protestantizmust, melyet a protestánsok arányán keresztül operacionalizálnak. (Ennek hátterében az is állhat, hogy Parsons a protestantizmus és kapitalizmus közötti kapcsolatot/affinitást [Wahlverwandschaft] „correlation”-nek fordította.) Ahogy azonban arra Weber maga is felhívja a figyelmet, nyilvánvalóan nem a protestánsok aránya a döntő jelentőségű, hanem az, hogy a protestantizmus az adott területen milyen mértékben volt képes hatást kifejteni. 3. Ha el is fogadjuk, hogy a *Protestáns etika* téziséét makroszintű adatokon keresztül – folytonos változóként – vizsgáljuk (ne tegyük), fontos megjegyezni, hogy Weber érvelése szerint a protestantizmus (és maga a kapitalista szellem is) csak ott tudta hatását kifejteni, ahol a kapitalista fejlődés lehetőségei adottak voltak. Más szavakkal azokban az országokban – vagy területeken –, amelyekben a reformáció idején nem létezett kapitalista vállalkozási forma vagy éppen a gazdálkodás merőben tradicionális formában működött, a kapitalista szellem ezek között a lehetőségfeltételek között fejtegette ki a hatását – ezt példázza Benjamin Franklin is. Ez persze – következményeit tekintve – nem feleltethető meg azzal, amikor már

Sanderson, Abrutyn és Proctor 2011; Cantoni 2015; Kersting, Wohnsiedler és Wolf 2020), mások szerint ezzel szemben ugyan fennáll az együtt járás, azonban nem a Weber által meghatározott okok állnak a háttérben³ (Becker és Woessmann 2009), megint mások szerint a történeti adatok alapján végeredményben Webernek igaza lehetett⁴ (Young 2009; Landes 1998), valamint vannak olyanok is, akik szerint a Weber által rögzített összefüggés ma is elevenen tetten érhető (Schaltegger és Torgler 2009; Van Hoorn és Maseland 2013; Nunziata és Rocco 2018) és döntően határozza meg a világhoz fűződő viszonyulásainkat.

Mindezek ellenére jelen dolgozatban nem vállalkozom – nem vállalkozhatok – a *Protestáns etika* körül kialakult vita szisztematikus rekonstrukciójára és rendszerezésére. Ehhez hasonlóan nem vállalkozom arra sem, hogy az új fordítást rendszerezetten összevessem a korábbi magyar nyelven megjelent kiadásokkal. A dolgozat célja mindösszesen annyi, hogy az új fordítás egyetlen momentumát – a *Wahlverbandschaft* mint affinitás – kiemelve mutassam be a Weber által tárgyalt érvelés egy lehetséges interpretációját, amely olvasatom szerint döntő jelentőségű implikációkat rögzít a társadalomtudományi gondolkodás számára. Ezzel összhangban a következőképpen járok el: először röviden vázolom a *Protestáns etika* argumentumának gerincét, majd pedig az affinitás fogalmán keresztül mutatom be, miként illeszthető be a weberi modell a kurrens társadalomtudományos megközelítések egy meghatározó vonulatába.

A Protestáns etika szerkezete

A *Protestáns etika* argumentumának talán legpontosabb rekonstrukcióját Weber a Rachfahllal folytatott vita második felvonásában adta.⁵ Eszerint a *Protestáns etikában* a következőképpen járt el: először különböző példákon keresztül bemutatta a protestantizmus

a kapitalista üzletmenet formai kritériumai is léteztek. 4. Az előzővel részben összhangban az országok GDP-je nyilvánvalóan történetileg adott, éppen ezért Weber nem azt állítja, hogy a protestáns országok „szükségszerűen” gazdagabbá váltak (ezt már csak nehezebben az is, hogy a növekedési mutatók igen sajátos – nem egységes – pályát követnek), hanem hogy a protestantizmus hatására korábbi fejlődési pályájukban pozitív irányú változás állt be. Más szavakkal, két azonos feltételekkel rendelkező ország közül a protestánsok (a weberi hipotézis – makroszintű kiterjesztése – szerint) azok, amelyekben nagyobb mértékben növekszik a gazdasági szféra hatékonysága.

3 Becker és szerzőtársa a 19. századi Poroszországból származó adatokat felhasználva arra jutottak, hogy a protestantizmus hatásra szignifikánsan nőtt az olvasottság, ezáltal pedig az emberi tőke minősége is, ami jelentős gazdasági fejlődéshez vezetett. Érvelésük szerint a kulturális tényezők és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat egyértelműen jelen van, azonban ez nem – vagy nem csak – a Weber által rögzített hatásmechanizmusok eredője. Ez az eredmény, bár mindenképp jelentős, nem igazán új keletű. Offenbacher – akinek statisztikai vizsgálatására Weber is támaszkodott – hasonlóképpen érvelt. Weber maga tehát ennek ismeretében dolgozta ki alternatív hipotézisét (vö. Adair-Totoff 2015).

4 Cristobal Young (2009) 1500–2000 közötti adatokon vizsgálta a protestáns (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Nagy Britannia, Németország, Hollandia és Svájc) és katolikus országok (Írország, Franciaország, Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Portugália) gazdasági fejlődését. Eredményei szerint a reformációt követő évszázadokban a protestáns országok csoportja szignifikánsan lekörözte a korábban domináns katolikus országok csoportját. Young megközelítése elsősorban azért perspektivikus, mert az egyes országcsoportok gazdasági teljesítményének relatív – tehát korábbi állapotukhoz viszonyított – növekedését állította elemzései fókuszába. (Érdemes megjegyezni, hogy Young alternatív hipotézist is megfogalmazott, amely szerint nem a kapitalista szellem, hanem a reformáció hatásaiból következő – a kapitalizmus számára kedvező – szellemi légkör tette lehetővé a protestáns országok nagyobb mértékű fejlődését.)

5 Magyarul megjelent Antikritikai zárszó a Protestáns etikához címmel a *Világvallások gazdasági etikája* (Weber 2007) című kötetben.

és a „modern” kapitalizmus felvirágzása közötti – empirikusan is tetten érhető⁶ – együtt járást. Ezt követően egy olyan „etikai életvitel” ideáltípusát rajzolta fel, amely egyfajta – a középkori változatoktól alapjaiban különböző – „kapitalista szellemről” árulkodik. Harmadik lépésben megvizsgálta, hogy miként viszonyulnak „ezek a lelki attitűdök okságilag a modern kapitalizmus gazdasági rendszeréhez”, s eközben „a hivatás” gondolatára bukkant, „emlékeztetve a kálvinizmusnak [...] az egészen sajátos affinitására a kapitalizmus iránt” (Weber 2007 [1915–1919]: 27). Mindezek alapján Weber arra a következtetésre jut, hogy a modern – kapitalista szellemet megtestesítő – hivatásgondolat „valamiképpen vallási alapon nyugszik”. Mindezzel összhangban a *Protestáns etika* központi kérdése az, hogy „hogyan viszonyul a protestantizmus a maga különféle árnyalataiban a hivatásgondolat kialakulásához, tekintve ez utóbbi sajátos jelentőségét az egyén olyan etikai kvalitásainak a kifejlődésében, amelyek befolyásolják a kapitalizmusra való alkalmasságát” (Weber 2007 [1915–1919]: 27). Más szavakkal, a Weber által prezentált érvelés alapvetően két célt tűz ki maga elé: egyrészt megvizsgálja, hogy milyen relációban áll egymással a protestantizmus sajátos etikai konfigurációja és a – hivatásgondolatra épülő – kapitalista szellem, másrészt pedig feldehíti, hogy milyen viszonyulások ragadhatók meg a kapitalista szellem és a kapitalista gazdasági rendszer között. Az előbbi két – a címben is szereplő – „elem” közötti kapcsolat természetese az utóbbinál azonban jóval homályosabb. Egyesek szerint a protestáns etika és a kapitalista szellem között egyértelmű oksági kapcsolat van (Schluchter 2005), mások szerint inkább valamiféle adekvát megfelelés (Erdélyi 2015) vagy affinitás (McKinnon 2010; Müller és Sigmund 2014: 17). Érdeemes megjegyezni, hogy Weber maga kategorikusan elhatárolódik az olyan monolitikus oksági magyarázatoktól, amelyek szerint a „kapitalista szellem” „csakis a reformáció meghatározott hatásainak folyományaként jöhetett létre” (Weber 2020 [1920]: 68). Kérdés tehát, hogy pontosan milyen kapcsolódási „struktúra” tételezhető a protestantizmus és a kapitalista szellem között. Hogy ezt megértsük, először az aszketikus hivatás-etika létrejöttének sajátos evolúcióját kell tetten érniünk.

A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme

A hivatásgondolat megjelenése – amely Weber szerint következményeit tekintve döntő jelentőségű – a Biblia első német nyelvű fordításához köthető, amelyben Luther a világban végzett tevékenységeket „hivatás”-ként (*Beruf*) (1Kor 7,20 és Sir 11,20) fordítja (Hidas 2017: 7). E textusban a világban végzett munka az Isten által kiszabott „küldetés” elvégzésével egyezik meg. Az egyes ember feladata ebben a modellben nem más, mint hogy szakadatlanul és lelkiismeretesen munkálkodjon a rá osztott feladaton. Implikációit tekintve ez – a világból kivonuló etikai önfelülmúlás helyett – a világon belüli kötelességteljesítés felértékelődését vonta maga után, vagyis „az Istennek tetsző élet egyetlen eszközeként nem a világon-belüli erkölcsiség szerzetesi aszkézissal való felülmúlását, hanem kizárólag a világon-belüli kötelességek teljesítését ismeri, ahogyan azok az egyes ember élethelyzetéből adódnak” (Weber 2020 [1920]: 55). Ez a modell persze – ahogyan azt Weber is hangsúlyozza

6 Weber szerint a korabeli empirikus kutatások ezt az együtt járást – senki által nem vitatott – tényként fogadták el. Weber maga – egyik tanítványa – Offenbacher empirikus kutatásait vette kiindulópontnak. Ennek áttekintéséhez lásd: Adair-Totef (2015).

(Weber 2020 [1920]: 60–67) merőben tradicionalisztikus. Ugyanis ha a hivatásom alapja a jelenlegi élethelyzetem, akkor nincs szükségem arra, hogy „önfelülmúló” teljesítményeket vigyek véghez. A közmondás, mely szerint „a suszter maradjon a kaptafánál”, érzékletesen ragadja meg a tradicionális hivatásgondolat esszenciáját. Részben éppen ezért – részben mivel Luther egyre közömbösebbé vált a világ iránt (Hidas 2017: 7; Weber 1990 [1906–1908]) – a világi munka nem Luther, hanem Kálvin és a reformátorok munkássága révén vált döntő jelentőségűvé. E mozgásoknak két különösen meghatározó momentumát érdemes kiemelni, az egyik a kálvinista predesztinációtan – teológiailag, tehát a vallási kérdések sajátoszerű racionalitásából adaptív módon levezetett – eszméje, amely mintegy szükségszerűen vonta maga után az egyéni üdvösség beigazolásának igényét. Hiszen, ha – az eleve elrendelt – „sorsunkon” érdemben nem változtathatunk – a nihilista apátián kívül –, egyetlen lehetőségünk marad: a lehető legprecízebb módon, a lehető legszisztematikusabb „nyomozói munka” révén kell megbizonyosodnunk arról, hogy az érdemesek vagy az érdemtelenek közé tartozunk-e. Más szavakkal: a predesztináció tana az életvitel szisztematikus és folytonos vizsgálatát vonta maga után, amelynek során az egyes ember saját kegyelmi állapotát deríthette fel. A másik döntő mozzanat, amely a világon belüli hivatásvégzés gondolatát elmélyítette, az üdvösség szubjektív szimptomáinak – Luther hivatásgondolatában is megalapozott – „kálvinista” leértékelése volt. Kálvin szerint ugyanis a különböző érzések, élmények és tapasztalatok – tűnjenek bármennyire transzcendens veretűnek is – megtévesztőek, éppen ezért a „hitnek az objektív hatásaiban kell beigazolódnia ahhoz”, hogy az üdvösség tényének „biztos alapjául szolgálhasson” (Weber 2020 [1920]: 95). A világon belüli aszkézisre épülő hivatásetika „vegyülete” a lutheri hivatásgondolatnak és a predesztinációtannak a reakciójából jött létre. A Weber által ideáltípusosan megragadott elemek közötti „cserebomlás” pedig egy olyan etikai „vegyületet” eredményezett, amelynek „viszonyai” között az egyén a kiválasztottsága felől elsősorban világbéli tevékenységének objektív eredményei alapján nyerhetett bizonyosságot, amely pszichológiai hatásai révén a szakadatlan, lelkiismeretes, mind pontosabban, mind racionálisabban – tehát objektíve mérhető módon – végzett munkát avatta kötelességgé.

Nehezen vitatható, hogy ez a „természetes” ember életstílusától alapjaiban különböző magatartás erős hasonlóságot mutat a „modern kapitalista szellem” ideáltípusával. McKinnon (2010) kiváló esszéjében egyenesen amellett érvel, hogy maga a „kapitalista szellem” az az „emergens vegyület”, amely a hivatásetika és az aszketikus protestantizmus egymással erős affinitásban álló elegeiből létrejött. Weber azonban olvasatom szerint egyáltalán nem felelteti meg egymással a két ideáltípust. A hivatásgondolat és a predesztinációtan közötti affinitás eredményeként létrejövő vegyület merőben vallási természetű, amely a vallási racionalitás szelekciós mechanizmusai révén jött létre (vö. Kollár D. és Kollár J. 2020). E vegyületnek a gazdasági szféra iránti affinitása „a reformátorok munkájának előre nem látott, sőt nem szándékolt következménye” (Weber 2020 [1920]: 68) volt. Más szavakkal, míg például a hivatásgondolat és predesztinációtan közötti affinitás a vallás adaptív – vagyis a tisztán vallási kérdéseket egyre hatékonyabban megválaszol⁷ – fejlődésének része, az aszketikus hivatásetika kapitalizmus iránti affinitása vallási szempontból pusztán egy nonaptív (nem adaptív) melléktermék, amely a gazdasági szférával reakcióba lépve tesz szert új

7 Weber szerint alapvetően három vallás volt képes arra, hogy olyan gondolatrendszer teremtse meg, amely „racionálisan kielégítő válaszokat nyújtott a sors és érdem kiegyenlítetlenségének okát firtató kérdésekre, ezek pedig: az indiai karmatan, a zarathusztai dualizmus és a deus absconditus predesztinációdekrétuma” (Weber 2007 [1915–1919]: 60; Miskolczy és Kollár 2018: 3).

funkcióra, vagyis – az evolúciós biológiából kölcsönzött terminus technicusszal kifejezve – „kapitalista szellemmé” exaptálódik,⁸ azaz a gazdasági szféra számára hasznos tulajdonsággá válik. Ebben a vegyületben persze mind az aszketikus hivatás-etika, mind pedig a kapitalista gazdálkodás formája új funkciókra tesz szert. Az aszketikus hivatás-etika a gazdasági szféra körforgásába becsatornázva a kapitalizmus szellemévé exaptálódik, a kapitalista gazdálkodás pedig a hivatásbeli aszkézis teljesítésének színterévé válik. Ahhoz persze, hogy az aszketikus hivatás-etika „kapitalista szellemé” váljon, nem szükségszerű, hogy kapitalista gazdálkodási formával lépjen reakcióba, ehhez lényegében bármilyen gazdálkodási forma megfelel – ahogy azt Benjamin Franklin példája is tanúsítja –, azonban a kapitalista gazdálkodási formával vegyülve igen heves – új emergens minőséget teremtő – reakció jön létre. A vázolt rekonstrukció révén jól látható, hogy Weber lényegében a kulturális-társadalmi evolúció sajátos modelljét rögzíti. Bár Weber maga összességében inkább elhatárolódott az evolúciós megközelítésektől (vö. Runciman 2001), ennek hátterében elősorban az állt, hogy úgy érezte, a kiválogatódásra (szelekcióra) (vö. Hidas 2018, 2020; Kollár 2019) épülő megközelítések, bár hatékonyan működnek a stabil rendszerek leírására, nem képesek megragadni a társadalmi változások természetét. A modern kapitalizmus műveletei Weber szerint nagyon jól leírhatók evolúciós – „szelekcionista” – terminusok révén. A modern gazdaság szféráján belül ugyanis csak az érhet el sikereket, aki elfogadja a gazdasági cselekvés normáit. Az, aki tartósan szembeszegül e normákkal, vagyis nem felel meg a kapitalizmus szelekciós követelményeinek, ellehetetlenül, hiszen az általa generált mintázatokat a kiválasztásért felelős rendszerek diszfunkcionálisnak ítélik meg, és elzárják őt az elérhető erőforrásoktól. Más szavakkal: a gazdasági szférában uralomra jutó modern kapitalizmus a „gazdasági kiválogatódás révén neveli ki és teremti meg magának azokat a gazdasági szubjektumokat – vállalkozókat, munkásokat –, akikre szüksége van” (Weber 2020 [1920]: 25). A kérdés Weber szerint azonban az, hogy miként alakult ki az „életvitelnek és a hivatásfelfogásnak ez a kapitalizmus sajátosságához alkalmazkodó fajtája” (Weber 2020 [1920]: 25), amely aztán – a kapitalista termelési forma „premodern” változatával vegyülve – egy kvázi ökológiai fülkét (Kauffman 2010) létrehozva megteremtette a modern kapitalizmus „irdatlan kozmoszát” (vö. Hidas 2020b). Weber számára tehát a központi kérdés az, hogyan jött létre az a szellem vagy habitus, amelyet aztán a társadalmi-gazdasági kiválogatódás mechanizmussal kiszelektálnak. A korábban bemutatott érvelés szerint a társadalmi innováció hatójereje

8 Gould és Vrba (1982) „Exaptation: A Missing Term in the Science of Form” című tanulmányukban aptációnak (*aptation*) tekintik mind az adaptációt, mind pedig az exaptációt. Az adaptációról szerintük akkor beszélhetünk, amikor a természetes szelekció alakítja ki a jelenlegi használatra az adott tulajdonságot, jelleget (*character*). Az adaptációnak mint történetileg kibomló folyamatnak a működése a funkciója. Szerintük az exaptációnak két formája van. „1. Amikor valamely tulajdonság, melyet korábban a természetes szelekció egy adott, partikuláris funkcióra alakított ki, kooptálódik új használatra (kooptáció). 2. Amikor valamely tulajdonság, amelynek létrejöttéért nem a természetes szelekció felel (a *nonaptation*), kooptálódik a jelenlegi használatra (kooptáció)” (Gould és Vrba 1982: 5). Az exaptáció esetében „eredetileg” nem beszélhetünk funkcióról, csak következményről vagy hatásról, amely a természetes szelekció közvetlen beavatkozása nélkül létrejött hasznos tulajdonság működése. Az exaptációt, szemben az adaptációval, nem előzi meg tervezési folyamat, nonaptív melléktermékekből vagy korábban más szerepre adaptálódott tulajdonságokból építkezik. A bemutatott megközelítés szerint az exaptáció egy korábban funkcióval nem rendelkező struktúra vagy egy más funkcióra „tervezett” tárgy új felhasználási módját jelöli, az adaptáció pedig olyan szelekciós nyomásra adott reakció, amely során egy korábban meglévő funkció még hatékonyabbá válik, vagyis az adaptív műveletek a már rögzített megoldások hatékonyságának tökéletesítéséért felelnek (Kollár D. és Kollár J. 2020).

a weberi modellben nem más, mint az affinitás, vagyis a különböző elemek egymás iránti vonzódása (vö. Hidas 2004: 29), ami révén új vegyületek – emergens tulajdonságok – jönnek létre. Másképp kifejezve, Weber társadalmi-kulturális evolúciós modelljében a variációért az újszerű kémiai kötések felelnek,⁹ amelyek közül aztán a társadalmi-kulturális kiválogatódás műveletei válogatják ki a legadaptívabbakat. Ezzel összhangban a következőkben az affinitásfogalom kialakulását és társadalomtudományos jelentőségét járom körbe, ami által a vázolt érvelés jelentősége még jobban tetten érhetővé válik.

Az affinitás mint a társadalmi innováció hajtóereje

Az affinitás – ahogy az a korábbi fejtegetésekből már kiderült – Max Weber egyik központi, ámbar konkrétan nem definiált fogalma. Az eredeti német nyelvű szövegben a *Wahlverwandschaft* szó szerepel, amely a *Wahl* (választás) és *Verwandschaft* (rokonság) szavak összetételéből jött létre, vagyis szó szerinti értelemben választórokonságot jelent (Hidas 2007: 27). A kifejezést az első 1923-as magyar változatban Vida Sándor fajrokon-ságnak (Weber 1923 [1904–1905]: 84), az 1982-es kiadásban Józsa Péter pedig rokonlelkű-ségnek (Weber 1982 [1904–1905]: 93) fordította.¹⁰ Az affinitás kifejezés először a 2007-es *A világvallások gazdasági etikája* című kötetben jelent meg Hidas Zoltán fordításában. Az angol nyelvű fordításokban Parsons a *correlation* (korreláció) kifejezést használta, később azonban a – terminológiailag pontosabb – *elective affinity* (elektív affinitás) használata terjedt el. A terminus „német”, Weber által használt formája Torbern Bergman svéd kémikus H. T. Scheffer könyvéhez írt bevezetőjének (1779 [1774]) német fordításában¹¹ jelent meg először (Adler 1985, 1987; Smith 1997).¹² Maga a kifejezés azonban a kémiában régi fogalomnak számít, magyarul – az affinitás mellett – jellemzően vegyrokonságként hivatkoznak rá. Az affinitás szót először – vélhetően – Albertus Magnus (kb. 1250) használta különböző kémiai relációk leírására (Partington 1937). Az eltérő elemek közötti kapcsolat természetét aztán számtalan különböző módon magyarázták. A 17. században Glauber az elemek közötti affinitást „a szeretet és gyűlölet elvével” magyarázta (Veszprémi 2011). Boyle (1674) úgy vélte, hogy a vegyülés az egyes részecskék kölcsönös vonzódása révén jön létre. Berzelius pedig „az ellentétes elektromos töltésű alkotórészek egymásra gyakorolt vonzásával-taszítással” (Veszprémi 2011: 241) hozta összefüggésbe a kémiai affinitást. Az első affinitástáblázat (1718) E. F. Geoffroy nevéhez köthető, aki különböző anyagokat, köztük savakat és bázisokat

9 Szathmáry Eörs és szerzőtársai szerint a nyílt végű evolúciót a kémiai elemek szinte végtelen kombinációs lehetősége alapozza meg (Szathmáry, Vladar és Santos 2017; Fernando, Kampis és Szathmáry 2011).

10 Lakatos Zoltán pedig az elektív affinitást (Lakatos 2010) javasolta.

11 A kötet elérhető digitalizálva: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10073717_00001.html

12 A „közvélekedés” (Löwy 2004; Swedberg és Agavell 2016: 114–115) szerint a kifejezés Bergman *De Attractionibus electivis* (1775) című művének német fordításában jelent meg először. Oskar Walzel (1975) szerint, aki Goethe *Vonzások és választások* című regényének első kémia fókuszú elemzését írta, Hein Tabor német nyelvű Bergman-fordításának (1785 [1775]) címe *Von den Wahlverwandschaften* volt. Jeremy Adler (1985, 1987) vizsgálatai szerint azonban a kötet német változata a valóságban a *Von der Attraction* címet viselte, és a szövegben sehol sem olvasható a *Wahlverwandschaften* fordítás, helyette Tabor az *auswählende Attraction* kifejezést használta (Adler 1985, 1987: 32; Smith 1997: 54–56).

rendezett táblázatos formába (Partington 1937). Ez a megoldás aztán egy új – a kémiai szemléletet középpontba állító – (tudomány)filozófia alapjait fektette le, amely William Cullen skót kémikus munkája révén vált döntő jelentőségűvé. Cullen, miközben alapvetően illeszkedni kívánt a newtoni hagyományhoz, az egyetemes gravitációs vonzás modellje helyett az – elemek sajátos természetéből következő – (elektív) affinitásokat¹³ állította a középpontba (Donovan 1984: 129–131; Demeter 2017). Ez a megközelítés – a korábban már említett – Bergman (1775) munkája révén terjedt el, aki – Cullen alapvetéseit (és az elektív affinitás fogalmát) is felhasználva – terjesztette ki Geoffroy affinitástáblázatát.

Német nyelvterületen – Bergman munkájának direkt hatásán kívül – az affinitás terminus Weber által is használt formája Goethe *Die Wahlverwandtschaften* (magyarul: *Vonzások és választások*) című regénye nyomán vált közismertté, amelyben a kifejezés az emberi kapcsolatok kialakulásának és felbomlásának „kémiájára” utal (Hidas 2020a: 223, 69. jegyzet; McKinnon 2010: 112–116). Az affinitás lényegét jól tetten érhetjük a regény cselekménye révén is. A regény két „főszereplője”, Eduard és Charlotte, boldog házasságban él egészen addig, amíg vendégül nem látják Eduard gyerekkori barátját, a Kapitányt és Charlotte unokahúgát, Ottiliát. Eduard és Ottilia között rögtön vonzalom alakul ki, majd ezt követően a Kapitány és Charlotte között is „létrejön a kémia”. Az Eduard és Charlotte közötti „kötést” Ottilia színre lépése bontja fel. A két szereplő (Eduard és Ottilia) közötti affinitás olyan erős, hogy a más vegyületben lévő Eduardot is új reakcióra készíti. A másik két szereplő (Charlotte és a Kapitány) közötti affinitás ezzel szemben jóval gyengébb, ők csak a „cserebomlást” követő „szabad állapotban” vonzódnak egymáshoz (Goethe 1983).

Weber a fogalmat vélhetően (McKinnon 2010) ebből a kontextusból emelte ki és egyfajta „szociokémiai” reakció (Lakatos 2010) megragadására használta. Ennek legrészletesebb kifejtését – ahogy korábban említettem – Weber Rachfahl *Protestáns etikát* bíráló írására adott válaszában találjuk (Weber 2001), amelyben arról ír, hogy az az új minőség, amelyet ma modern kapitalizmusként ismerünk, a kapitalista gazdálkodás reformáció előtti formájának és a kapitalista szellem affinitásának eredményeként jött létre (Weber 2001: 75; Lakatos 2010: 112; Hidas 2020a: 223, 69. jegyzet). Az affinitás tehát ebben az értelemben bizonyos – önmagukban is létező – elemek kapcsolódási hajlandóságát, kölcsönös egymás iránti „vonzódását” vagy hajlamát (Kornai 2008: 8–11) jelenti. Az egymás iránt affinitást mutató elemek – amelyek lehetnek társadalmi csoportok, értékek és ideák is – „vegyülete” révén olyan új minőségek, emergens mintázatok születnek, amelyek túlmutatnak az egyes elemek inherens tulajdonságain (McKinnon 2011).

Ez a modell igen erős szerkezeti hasonlóságot mutat azzal, amely révén David Hume (1976) a mentális folyamatokat magyarázza. Bár az interpretációk döntő hányada szerint Hume elsődleges célja az volt, hogy a mentális folyamatok és a morális működés fizikalista-newtoni magyarázatát adja, a kurrens értelmezések egy meghatározó vonulata szerint inkább – egy az *Optika* (Newton) által inspirált – mentális-kémiai alapjait rögzítette (Demeter 2016, 2017). Hume szerint a mentális folyamatok, a gondolkodás az ideák közötti asszociatív kapcsolatok¹⁴ eredményeként jönnek létre. E potenciális kapcsolatok azonban

13 Cullen megközelítése szerint az anyagok tulajdonságai elválasztás és kombináció révén változtathatók meg, aminek alapját a különböző anyagok egymás iránt affinitása jelenti.

14 Hume az asszociáció három formáját különbözteti meg: 1. hasonlóság, 2. ok-okozati összefüggés, 3. tér- és időbeli érintkezés.

az „ideák sajátos tulajdonságaitól, pontosabban azok reprezentációs tartalmától függenek” (Demeter 2017: 217). Éppen ezért az asszociációs elvek nem rendelkeznek valamiféle egységes és univerzális hatóerővel a mentális világ egészére vonatkozóan, hanem igen érzékenyek a különböző ideák sajátos heterogén kvalitatív természetére. Más szavakkal az asszociáció csak valamiféle „gyengéd késztetés” (Hume 1976: 34), nem pedig „olyan univerzális és áthághatatlan törvény, mint a gravitáció” (Kollár J. 1998: 30). Ebből következően az asszociációs alapelvek természete nem Newton gravitációs modelljével, hanem inkább az affinitások kémiai analógiájával feleltethető meg. Vagyis Hume a mentális folyamatok működését nem „első elvekből és homogén korpuszskulák kölcsönhatásából, hanem az anyag belső aktivitásából, heterogén kvalitatív jellegek együtthatásaiból vezeti le” (Kampis 2017: 2).

Ez a törekvés igen jól összhangba hozható a weberi modellel, hiszen Weber, Hume-hoz hasonlóan, a történelem alakulását nem univerzális mozgástörvények (Hegel, Marx), hanem egymással affinitásban álló heterogén elemek közötti kölcsönhatások révén próbálta megragadni. E megközelítés pedig – ahogy arra Kampis György (2017) Demeter Hume-interpretációja kapcsán felhívja a figyelmet – igen erős hasonlóságot mutat a komplexitáselmélet jelenkori törekvéseivel.¹⁵ A komplex rendszerek diszciplínája ugyanis azt kutatja, hogy valamely rendszer különböző részei hogyan hozzák létre vagy éppen változtatják meg az egész rendszer kollektív, emergens viselkedését (Kollár D. és Kollár J. 2020). A komplex rendszerek egyik legfőbb sajátossága, hogy működésükért az alkotóelemek és kötések nagy száma, illetve a közöttük fellépő kölcsönhatások sokfélesége felel. Másrészt a komplexnek bélyegzett rendszerek részei közötti interakciók hatására „a részek viselkedése oly módon változik meg, hogy az egész rendszer új, a részek tulajdonságaitól eltérő mintázatokat produkál” (Vicsek 2003).

Mindezek alapján könnyedén belátható, hogy a Weber által bemutatott szociokémiai reakciók lényegében egy komplex rendszer sajátos evolúcióját modellálják (vö. Kollár D. 2020b). A modern kapitalizmus létrejöttét vizsgálva Weber a társadalmi valóság egyetlen – ámbár döntő jelentőségű – „alrendszerének” (vö. Luhmann 2006) változásaira fókuszál. A vallás szféráján belül lezajló „cserebomlások” eredményeképpen olyan új vegyületek jöttek létre, amelyek a rendszer többi alkotóelemével reakcióba lépve alapjaiban változtatták meg az emergens rendszer működését. Weber nem monokauzális, lineáris oksági összefüggést állít fel a protestantizmus és a kapitalizmus között, hanem azt mutatja be, hogy a vallás szféráján belül bekövetkező szociokémiai reakciók sora milyen módon hatott egy olyan „új minőség” kialakulására, amit modern kapitalizmusnak nevezünk. Weber ezzel persze nem azt állítja, hogy más „elemek”, vagy „éppen” vegyületek, mint például a földrajzi fekvés, a nyersanyag-ellátottság, a nemzetiségi különbségek, a társadalmi struktúra, az iskolázottság, a technológiai innovációk, a gazdasági beágyazottság, vagy például a politikai berendezkedés ne befolyásolták volna döntő mértékben a modern kapitalizmus kialakulását, hanem pusztán azt, hogy ebben közreműködtek „vallási hatások is” (Weber 2020 [1920]: 69). Hogy ezek közül a hatások közül számszerűleg melyek voltak a legjelentősebbek, az lényegében – a társadalmi valóság komplexitása miatt – megválaszolhatatlan. Weber szerint azonban nem is ez a lényeg, hanem hogy megmagyarázzuk, az egyes elemek hatása milyen „mechanizmusok” révén és milyen „irányba” befolyásolta a vizsgált jelenségek alakulását (vö. Weber 1998).

¹⁵ Kampis szerint, mivel „a kémia a »minőségek« fogalmával operál és alkalmi, esetleges elegyekkel, amelyekből nagyszámú kombináció képezhető”, ezért „a kémia ma is joggal tartható a megpillantott komplexitás őstípusának”.

Ez a törekvés lényegében megegyezik a komplex rendszerek működését vizsgáló ágensalapú modellek céljával, amelyek nem a kiinduló és végállapotok közötti lineáris struktúrákat próbálják meg feltárni, hanem a folyamatok lehetséges eseménytörténeteit állítják elő (Helbing 2012). Weber – *A világvallások gazdasági etikájában* végzett – kontrafaktuális vizsgálódásai (vö. Erdélyi 2015; Hidas 2020a: 224, 69. jegyzet; Takó 2020) lényegében a kiinduló feltételeket – például vallási „alapokat” – módosító ágensalapú szimulációnak tekinthetők. Ennek tárgyalása persze már szétfeszítené a dolgozat kereteit.

Konklúzió

A dolgozat célja az volt, hogy az új fordítás egyetlen – ámbár döntő jelentőségű – momentumát kiemelve mutassam be annak „weberológiai” és tágabb kontextusban társadalomtudományos implikációit. A *Wahlverwandschaft* kifejezés – ahogy azt a tanulmányban vázoltam – döntő jelentőségű nem csak a *Protestáns etika* interpretációira, hanem a weberi szociológia egészére nézve is. Alapvetően – az affinitást leszámítva – három lehetőség állt a fordítók rendelkezésére. Az első a vegyrokonság, amely a kifejezés – kissé archaikus – magyar nyelvű kémiai diskurzusába ágyazott formája. A második – Lakatos Zoltán által javasolt – megoldás az elektív affinitás, amely révén a szöveg az angolszász Weber-fordításokhoz kapcsolódott volna. A harmadik lehetőség a „hajlam” kifejezés lett volna, amely igen jól ragadja meg a terminus lényegét, azonban elsősorban a szociálpszichológiai beszédmódhoz kötődik. Végül pedig az affinitás terminus ezekkel szemben egyértelműen az eleven kémiai diskurzusba ágyazza a *Protestáns etika* talán legfontosabb metaforáját. E megoldás a recensens szerint központi jelentőségű a potenciális Weber-olvasatok számára. A *Wahlverwandschaft* affinitásként való fordítása révén ugyanis lehetővé válik, hogy a weberi modellt és magát a weberi szociológiát olyan fogalmi keretbe ágyazzuk, amely révén hatékonyan interpretálható a komplexitáselmélet és az ágensalapú modellek által keretezett kurrens társadalomtudományos diskurzusba. Ennél többet pedig – legalábbis véleményem szerint – egyetlen fordítástól sem várhatunk.

Hivatkozott irodalom

- Adair-Toteff, Christopher (2015): Statistical origins of the “Protestant ethic”. *Journal of Classical Sociology* 15(1): 58–72. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X14558765>
- Adler, Jeremy (1987): *Eine fast magische Anziehungskraft: Goethes Wahlverwandschaften und die Chemie seiner Zeit*. München: C. H. Beck
- Adler, Jeremy (1985): Newton, Goethe and Die Wahlverwandschaften. In *Wissenschaftskolleg Jahrbuch 1985/86*. Berlin: Wissenschaftskolleg zu Berlin, 211–221.
- Becker, O. Sascha és Ludger Woessmann (2009): Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History. *The Quarterly Journal of Economics* 124(2): 531–596. DOI: <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.2.531>
- Bergman, Torbern Olaf (1785 [1775]): Von der Attraction. In *uő Kleine physische und chymische Werke* 6. Frankfurt am Main, 360–602.
- Bergman, Torbern Olaf (1789 [1774]): Vorrede. In Henrik Scheffer: *Chemische Vorlesungen, über die Salze, Erdarthen, Wässer, entzündliche Körper, Metalle und das Färben*. Greifswald: Röse Verlag, 13–32.
- Cantoni, Davide. (2015): The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands. *Journal of the European Economic Association* (13): 561–598. DOI: <https://doi.org/10.1111/jeea.12117>

- Demeter, Tamás (2017): A Chemistry of Human Nature: Chemical Imagery in Hume's Treatise. *Early Science and Medicine* 22(2–3): 208–228. DOI: <https://doi.org/10.1163/1573382302223p05>
- Demeter Tamás (2016): *David Hume and the Culture of Scottish Newtonianism Methodology and Ideology in Enlightenment Inquiry*. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004327320>
- Doepke, Matthias és Fabrizio Zilibotti (2005): Social Class and the Spirit of Capitalism. *Journal of the European Economic Association* 3(2–3): 516–524. DOI: <https://doi.org/10.1162/jeea.2005.3.2-3.516>
- Doepke, Matthias és Fabrizio Zilibotti (2008): Occupational Choice and the Spirit of Capitalism. *Quarterly Journal of Economics* (123): 747–793. DOI: <https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.2.747>
- Donovan, Arthur L. (1984): *Philosophical Chemistry in the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Erdélyi Ágnes (2015): Mit tesz a véletlen... Óvatos hipotézis a „protestáns etika tézisééről”. *BUKSZ* 27(3–4): 179–184. Interneten: <http://buzsz.c3.hu/150304/03.1problemdelyi.pdf>.
- Fernando Chrisantha, George Kampis és Szathmáry Eörs (2011): Evolvability of Natural and Artificial Systems. *Procedia Computer Science* 7: 73–76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2011.12.023>
- Goethe Wolfgang J. (1983): Vonzások és választások. In Wolfgang J. Goethe: *Szépprózai művek*. Budapest: Európa.
- Gould, Stephen Jay és Elisabeth S. Vrba (1982): The Missing Term in the Science of Form. *Paleobiology* 8(1): 4–15. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0094837300004310>
- Helbing Dirk (szerk.) (2012): *Social Self-Organization. Agent-Based Simulations and Experiments to Study Emergent Social Behavior*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-24004-1>
- Hidas Zoltán (2004): *Entzauberte Geschichte. Max Weber und die Krise des Historismus*. Frankfurt: Peter Lang
- Hidas Zoltán (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat.
- Hidas Zoltán (2020a): Magyarázó jegyzetek. In Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: L'Harmattan, 201–254.
- Hidas Zoltán (2020b): A protestáns etika helye. In *A protestáns etika és a kapitalizmus szellem*. Budapest: Max Weber L'Harmattan, 191–200.
- Hidas Zoltán (2017): Protestantizmus és modern világ. Dilemmatörténeti vázlat. *Vigilia* 82(10): 722–731. Interneten: https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2017_10_facsimile.pdf#page=4.
- Kampis György (2017): *Bírálat Demeter Tamás: David Hume and the Culture of Scottish Newtonianism c. MTA doktori értekezéséről*. Interneten: <http://real-d.mtak.hu/897/9/Kampis%20Gy%C3%B6rgy.pdf>
- Kauffman, Stuart A. (2010): *Reinventing The Sacred*. New York: Basic Books.
- Kersting, Felix, Iris Wohnsiedler és Nikolaus Wolf (2020) Weber Revisited: The Protestant Ethic and the Spirit of Nationalism. *The Journal of Economic History* 80(3): 710–745. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050720000364>
- Kollár Dávid (2019): *Kauzalitások nélküli társadalom*. Budapest: BCE – TEAM.
- Kollár Dávid és Kollár József (2019): The Art of Shipwrecking. *Dialogue and Universalism* 30(1): 67–84. DOI: <https://doi.org/10.5840/du20203015>
- Kollár József (1998): Gyilkosság a karteziánus színházban? (Hume és a kognitív tudomány.) *Magyar Pszichológiai Szemle* 53(37): 19–40.
- Kornai János (2008): *From Socialism to Capitalism*. Budapest: Central European University Press.
- Lakatos Zoltán (2010): Az elektív affinitás. *Elpis* 5(1): 103–120. Interneten: http://elpis.hu/issues/8/elpis8_lakatos.pdf.
- Landes, David S. (1998): *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich and Some So Poor*. New York: W. W. Norton.
- Löwy, Michael (2004): Le concept d'affinité élective chez Max Weber. *Archives de Science Sociales de Religion* (127): 93–103. Interneten: <https://journals.openedition.org/assr/1055>.
- Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- McKinnon, Andrew M. (2010): Elective Affinities of the Protestant Ethic: Weber and the Chemistry of Capitalism. *Sociological Theory* 28(1): 108–126. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2009.01367.x>
- Miskolczy Bernadett és Kollár Dávid (2018): *Személyre szabott Isten – Vallás és modernizáció*. Budapest: BCE – TEAM
- Müller, Hans-Peter és Sigmund Steffen (2014): *Max Weber Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Nunziata, Luca és Lorenzo Rocco (2018): The Protestant Ethic and Entrepreneurship: Evidence from Religious Minorities in the Former Holy Roman Empire. *European Journal of Political Economy* (51): 27–43. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2017.04.001>
- Oakes, Guy (1988): Farewell to The Protestant Ethic? *Télos* (78): 81–94. DOI: <https://doi.org/10.3817/1288078081>
- Offenbacher, Martin (1900): *Konfessionen und soziale Schichtung. Eine Studie über die wirtschaftliche Lage der Katholiken und Protestanten in Baden*. Tübingen – Leipzig: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Partington, James Riddick (1937): *A Short History of Chemistry*. New York: Dover.

- Pellicani, Luciano (1988): Weber and the Myth of Calvinism. *Télos* (75): 57–85.
- Runciman, Walter Garry (2001): Was Max Weber a Selectionist in Spite of Himself? *Journal of Classical Sociology* 1(1): 13–32. DOI: <https://doi.org/10.1177/14687950122232486>
- Schaltegger, Christoph A. és Benno Torgler (2009): Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History: A Comment on Becker and Woessmann. *CREMA Working Paper*, No. 2009-06, Basel: Center for Research in Economics, Management and the Arts (CREMA).
- Schluchter, Wolfgang (2005): „Wie Ideen in der Geschichte wirken“: exemplarisches in der Studie über den asketischen Protestantismus. In *Asketischer Protestantismus und der „Geist“ des modernen Kapitalismus*. Wolfgang Schluchter és Friedrich. W. Graf (szerk.). Tübingen: Mohr Siebeck, 49–74.
- Smith, D. Peter (1997): *German Literature and the World-view of Science in the Nineteenth and Twentieth Centuries* Michigan: ProQuest LLC.
- Stark, Rodney (2005): *The Victory of Reason: How Christianity Led to Freedom, Capitalism and Western Success*. New York: Random House.
- Stark, Rodney (2014): *How the West Won: The Neglected Story of the Triumph of Modernity*. Wilmington: ISI.
- Stephen, K. Sanderson, Seth B. Abrutyn és Kristopher R. Proctor (2011): Testing the Protestant Ethic Thesis with Quantitative Historical Data: A Research Note. *Social Forces* 89(3): 905–911. DOI: <https://doi.org/10.1093/sf/89.3.905>
- Swedberg, Richard és Ola Agevall (2016): *The Max Weber dictionary*. Stanford: Stanford University Press.
- Takó Ferenc (2020): *Max Weber Kinája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme*. Budapest: L'Harmattan.
- Van Hoorn, André és Robbert Maseland (2013): Does a Protestant Work Ethic Exist? Evidence from the Well-being Effect of Unemployment. *Journal of Economic Behavior & Organization* (91): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.03.038>
- Veszprémi Tamás (2011): *Általános kémia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vicsek Tamás (2003): Komplexitás-elmélet. *Magyar Tudomány* 48(3): 305–307. Interneten: http://epa.oszk.hu/00700/00775/00052/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2003-03_305-307.pdf.
- Vladar, Harold, Mauro Santos és Szathmáry Eörs. (2017): Grand Views of Evolution. *Trends in Ecology & Evolution* (32): 324–334. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tree.2017.01.008>
- Walzel, Oskar (1975): Goethes Wahlverwandschaften im Rahmen ihrer Zeit. In *Goethes Roman Die Wahlverwandschaften*. Ewald Rösch (szerk.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 35–64.
- Weber, Max (1923 [1904–1905]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Franklin Társulat.
- Weber, Max (1982 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *uő Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (2007 [1915–1919]): *A világvallások gazdasági etikája*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (2020 [1920]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: L'Harmattan.
- Weber, Max (2001 [1907–1910]): *The Protestant Ethic Debate. Max Weber's Replies to his Critics, 1907–1910*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Young, Cristobal (2009) Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500–2000. *Conference Papers – American Sociological Association* (1). Interneten: https://web.stanford.edu/~cy10/public/Religion_and_Economic%20Growth_Western_Europe.pdf.

Kollár Dávid

Szociológus, költő, művészetkritikus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, a PTE KPVK Alkalmazott Ontológiai Kutatócsoportjának tagja

Tallár Ferenc

Lányi András: Bevezetés az ökofilozófiába

[Budapest: L'Harmattan, 2020]

Absztrakt: Olvasatomban Lányi ember és természet absztrakt viszonyát ember és ember társadalmi viszonyára, az ökocídium katasztrófajelentését rendszerkritikára fordítja, hogy ebből bontsa ki az értelmes emberi élet lehetőségének vízióját. Ebben az értelemben Lányinál az ökofilozófia is „ökológiai fókuszú” társadalomfilozófiába, gyakorlati értelemben ökológiai politikába fordul. A recenzió ennek az ökológiai (zöld)politikának a logikáját igyekszik feltárni, rámutatva a lehetséges vitapontokra is.

Kulcsszavak: recenzió, Lányi András, ökofilozófia, zöldmozgalmak

Aki kezébe veszi Lányi András *Bevezetés az ökofilozófiába* című könyvét, jó ha tudja – és ha kézbe veszi, feltehetőleg tudja már –, hogy a szerző nem csak az ökológia irányában tájékozódó filozófus, de egyben a magyarországi zöldmozgalmak egyik meghatározó alakja, emblematisztikus figurája is. Szóval nem csak *post festum* érkező, távolról és kívülről szemlélődő elemző. Elkötelezett mozgalmi ember is, aki nemcsak meggondolni való kérdéseket jár körbe, de kimozdítani, felrázni akarja olvasóit. Innen az elhivatottságról tanúskodó, ostromozó, nemegyszer prófétai hang. A próféta, a szó eredeti jelentése szerint, egy nálánál nagyobb valaki vagy valami nevében beszél: végső kérdésekkel, vészterhes bűnök felelősségével szembesíti hallgatóit, népét, vagy épp az emberiséget. Lányi hangregiszterében kétségkívül ott van ez a hang is. Egy „rendszer végnapjait” éljük: a „végtelen haladás egyenes vonalú és visszafordíthatatlan időperspektívájában” élő – alapjaiban nyugati – civilizációnk a mindenen átgázoló növekedés „evilági üdvtörténetének”, „új világvallásának” lázában égve az ökológiai krízis határára sodort minket, így most az „emberiség történetének legnagyobb volumenű közös vállalkozása áll előttünk – vagy civilizációnk összeomlása” (141). S mert a jelen állása szerint „megállíthatatlanul rohanunk a pusztulásba”, „az írástudók hallgatása, mellébeszélése, felelőtlensége és gyávasága [soha] nem járt olyan végzetes következményekkel, mint napjainkban” (20).

De ha jelen is van ez a hang, távolról sem a kötet alaphangja. Lányi nem tartozik azok közé a szerzők közé, akik megelégednek az ökológiai katasztrófa természettudományos alapossággal leírható előjeleinek és a szükséges korlátozó intézkedéseknek a vég nélküli sorolásával. Mi több, kevés dolgot tud elképzelni, írja, „ami alkalmasabb lenne a zöldcélok és az ökológiai mozgalom lejárására, mint az önkorlátozás eszméje. Az ökológiai mozgalom olyan célokat követ, amiket épp azért tart jónak, mert az életet szebbé és jobbá teszik, tehát kiteljesítik, s nem korlátozzák” (63). Ezért aztán környezetvédőnek sem tartja magát, ha ez a fogalom „az embertől függetlenül létező, vele szembeállítható »környezet« védelmére utal” (81). Ember és természet absztrakt viszonyát ember és ember társadalmi viszonyára, az ökocídium katasztrófajelentését rendszerkritikára fordítja, hogy ebből bontsa ki egy „szebb és jobb”, egy értelmes emberi élet lehetőségének vízióját. Ebben az értelemben Lányinál az ökofilozófia is „ökológiai fókuszú” társadalomfilozófiába, gyakorlati (mozgalmi) értelemben ökológiai politikába fordul: „nem természettudományos ismeretekre lesz szükségünk, hanem a modern ipari társadalmak működését kell szemügyre vennünk, megvizsgálva a politikai uralom természetéről, a tudományos-technikai haladásról, a szabadságról és a jólétről alkotott fogalmainkat”. A szerző kötetében ennek megfelelően szerteágazó irodalmat tekint át, messze túllépve a szűk és nemegyszer belterjes ökológiai irodalom határain. És bár a „jó életéről” alkotott víziója világos kontúrokat ölt, az ökológiai fókuszú politikafilozófia területére lépve érvelése és gondolkodása távol áll a próféciáktól. A kérdéseire adott válaszok újabb kérdéseket szülnek, és Lányi nagyon is tisztában van azzal, hogy nincs varázspálca a kezében.

A „mozgalmi háttér” azonban bizonyos tekintetben mégis jelen van itt is. A zöldmozgalom relatíve új jelenség, identitását tehát meg kell teremteni. És mert az identitás egy viszonyrendszerben jelöli ki helyünket, az identitásteremtés világos elhatárolásokat feltételez. Ezeket az elhatárolásokat Lányi számos politikai-filozófiai irányzattal szemben végigviszi, de a legegységértelműbben egy nem különösebben értelmes, 1970-es évekbeli párttitkárság szellemi horizontjával azonosított „baloldallal” szemben, ami könyvének olvasását – be kell valljam – kezdetben megnehezítette számomra. De ezt a kérdést most félreteszem, és csak írásom végén térek rá röviden vissza.

Az ökokidíumot előidéző civilizációs katasztrófa fenyegetését a legáltalánosabb szinten Lányi a *végtelen fejlődés* Nagy Elbeszélésével magyarázza. Ahogy a rendszerek esetében általában, a népesség, a technológia, a társadalmi intézmények és a természeti ellátórendszerek elemeiből felépülő ökológiai rendszer esetében is akkor beszélhetünk csak fejlődésről, ha a rendszer úgy képes növelni a teljesítményét, hogy eközben képes erőforrásait is gyarapítani, vagy legalább megőrizni. Ha ellenben „a teljesítmény növekedésének [...] ára vagy kísérvjelensége a reprodukció pótolhatatlan erőforrásainak megújulóképességüket meghaladó igénybevétele, akkor nem fejlődésről beszélünk, hanem krízisről, kóros burjánzásról” (26). Mára ebbe a kritikus szakaszba érkeztünk, ám semmi jele annak, hogy ne a megtermelt javak és szolgáltatások mennyiségének fokozásában, ne a „fejlődésben” látnánk továbbra is a jólét alapját és a szabad társadalmak létfeltételét.

Ezen a ponton óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon a Fejlődés Nagy Elbeszélése, szóval egy – elvileg – lecserélhető narratíva elegendő magyarázóerővel bír-e itt. Nem a növekedésnek valamiféle strukturális kényszeréről van-e inkább szó, s ha igen, az mégis miből ered? Lányi kétségtelenül profitorientált, árutermelő kapitalista gazdaságról beszél akkor, amikor azt írja, hogy a „termelés erőltetett növelése valóban szükségletet elégít ki: egy olyan gazdasági rendszer szükségletét, amelyben a nyereség csak addig nyereség, ameddig újabb jövedelmező befektetésekben realizálható” (32). Ennek ellenére mindvégig kitarat amellett, hogy nem „a kapitalizmus és nem a szocializmus, hanem a modern ipari társadalom működésének logikája általában, ami a tőke koncentrációját kikényszeríti, és a szereplőket hatékonyság címén az erőforrások maximális kiaknázásában és egyre egyenlőtlenebb elosztásában teszi érdekeltté” (101). A modern ipari társadalomnak a tőke logikáját is megalapozó, vagy legalábbis magában foglaló, következésképpen mélyebb logikájára tett utalás önmagában persze meglehetősen üres. Lányi szerteágazó gondolatmenetében azonban két jelölt is van arra, hogy ezt az űrt kitöltse. Az egyik – Jacques Ellul nyomán – a modern tudományosság és technológia uralma, mely a hibaforrássá vált emberi egyedek együttélését és együttműködését a technika működésének zárt logikájához igazítja. Itt azonban ismét csak felmerül a kérdés, mi lenne a technika uralkodó logikájának az *alapja*. Valóban ígéretesnek ezért a másik jelölt mutatkozik, mely épp az általános *alap megvonásáról* szól, utat nyitva ezzel az olyan autonóm rendszerek „önnemzése” előtt, mint a modern tudomány vagy gazdaság.

Ezt az értelmezési keretet Lányi Polányi Károly és *A nagy átalakulás* kapcsán emeli be gondolatmenetébe. Az egyetemessé váló árutermelés és az önszabályozó piac világában – mondja Polányi – „ahelyett, hogy a gazdaság lenne beágyazva a társadalmi viszonyokba, a társadalmi viszonyok vannak beágyazva a gazdasági rendszerbe”. Joggal gondolhatjuk, hogy a gazdaság „*kiágyazásának*” ez a gazdaságon messze túlnyúló, több évszázados folyamata valóban nem következménye, hanem (alaptalan) alapja az immár *téloszát* veszített növekedés „evilági üdv történetének”. Alaptalan ez az alap, hisz épp a közös értelem, az *értelmi egész* megvonásáról szól. A középkor embere nem önmagában, hanem egymással hierarchikus kapcsolatban álló közösségek tagjaként integrálódott egy olyan *egészbe*, mely nem azonosítható a modernitás fogalmaival leírható társadalmi vagy politikai szférával. Születésétől fogva, mint hívó keresztény, minden ember „polgára” a *populus Christianus*nak, ám egyúttal alattvalói kötelék fűzi az *Impérium* univerzális és világi hatalmához. Mintegy ezek alatt, születésénél, vérségi-leszármazási viszonyainál fogva egyúttal be van ágyazva a személyes hűség és szolgálat feudális függőségi viszonyainak bonyolult szövetébe is. Az *egység* ezeknek a hierarchikus viszonyoknak a hierarchiájában jön létre: egy vallási-metafizikai keretben, mely

a többszörösen egymásba fonódó vallási és világi embercsoportokat és intézményeket nem egy autonóm társadalmi-politikai rendszer elemeiként, hanem a teremtes egészét átfogó isteni terv szereplőiként értelmezi és értékeli. Ebben a keretben a társadalmi termelés célja csak az egyén és közössége közötti „természetadta”, a hagyományokban rögzített viszonyok újratermelése, egy előre meghatározott, normatív módon igazolt létezési forma *fenntartása* lehetett: egy zárt, korlátozottságában mégis teljes értelmi egész *megőrzése*, méghozzá vérségi, uralmi és szolgai viszonyaival, erkölcsi életével és vallási meggyőződéseivel egyetemben. Nyilvánvaló, hogy az ilyen „zárt kultúrák” *fenntartása* és *megőrzése* a termelés bővítését, a technikai újításokat, az új társadalmi intézmények és ismeretformák születését csak addig viselhette el, amíg azok nem fenyegették az alapvető célt, ti. a zártságában mégis teljesnek tudott *értelmi egész fenntartását*.

A profitérdek által vezérelt, autonóm gazdasági szféra létrejötté, a növekedés és a technológia uralma *feltételezi* tehát – és egyben persze ösztönzi is – a „kiagyazást”: ennek a zárt értelmi egésznek a lebomlását. Ahogy része ennek a kiagyazódási folyamatnak a megismerő ember és a megismerés „varázstalanított” objektumává vált természet, *res cogitans* és a *res extensa* szembenállása is, a szabad individuum és az autonóm személyiség eszméjének megszületése, a szubsztanciális erkölcsiség helyébe lépő formális-procedurális etika és a citoyenek állama, vagy a feudummal együtt járó kötelezettségekről leváló magántulajdon modern fogalma, a használati értékről leváló csereérték és a konkrét munkáról leváló absztrakt munka, s velük a bér munka egyetemessé válása. A társadalom *téloszáról* leváló gazdaság „céltalan”, vagy inkább öncélú – tudniillik az autonómmá váló gazdasági rendszer belső struktúrájából adódó – növekedése valóban egy „nagy átalakulás” lassan uralkodóvá váló mozzanata tehát, és a kiagyazásra válaszol a Polányi által „*kettős mozgásként*” leírt tendencia is. Míg a hierarchizált közösségekről leválasztott, atomizált egyének – mint árutulajdonosok – kölcsönviszonyát az önszabályozó piac közvetíti, ugyanezeknek az egyéneknek – mint állampolgároknak – az érdekeit, tehát a közérdeket, s ezzel a társadalom *újraalkotott egységét* a nemzeti keretek között felépülő demokratikus jogállam lenne hivatott érvényesíteni.

Azért időztem el ilyen illetlenül hosszan Polányinál és a kiagyazás messzire nyúló folyamatánál, mert láthatunk ugyan az „önszabályozó piac” és a „társadalom védelme” elvének egyensúlyában ideális állapotot, ám azt is látnunk kell, hogy miként az egyetemessé vált árutermelés és a bér munka világa, a védelemre szoruló „társadalom” sem transzshistorikus, „örök” antropológiai tényekből épül fel. Elemei a kiagyazódás történeti folyamatában létrejött, az értelmi egészről leválasztott elemek, melyek most egészen más módon, tudniillik az autonóm gazdasági, jogi, politikai rendszerek racionalitásmintái szerint kapcsolódnak egymáshoz. Miként Polányi, úgy tűnik Lányi is hajlamos ezt figyelmen kívül hagyni, és a „társadalmat” továbbra is interperszonális kapcsolatok szövetének tekinteni. Ezért lehet hajlamos Lányi arra a vélekedésre is, „hogy a természeti és társadalmi környezetét romboló, öncélú növekedés nem általában a polgári berendezkedés következménye”, és – teszi hozzá legalábbis egy lehetőség formájában – „még csak nem is a kapitalista gazdálkodás logikájából következik”. Következésképpen – írja – a zöldeknek talán „nem a »kapitalizmus« eltörlését kellene követelniük, [hanem] esetleg éppen a »polgári« viszonyok helyreállítását” (122). Ha jól értem, a „polgári” viszonyok itt arra az ideális egyensúlyi állapotára utalnak, melyben a társadalom által szabályozott piacon „jól azonosítható, egymástól független, elvileg egyenlő eséllyel rendelkező szereplők [...] valamennyiük számára átlátható játékszabályok mellett” spontán versengenek és alkudoznak (uo.). Bár Lányi nem hivatkozik rá, az ideális

„polgári viszonyokat” megjelenítő „ideális piac” gyakran feltűnő képében az inkább morálfilozófus, mint közgazdász Adam Smith erkölcsi víziójára ismerhetünk: az emberi cselekvések természetes motivációinak követésére épülő „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszerére”. Adam Smith volt ugyanis az, aki a feldübörgő ipari forradalom kezdetén, *A nemzetek gazdagságában* úgy írta le a piacot, mint „ugyanolyan helyzetben” lévő, szabad, autonóm és felelős egyéni vállalkozók, lényegében kézművesek együttműködését, melyet az „add nekem, amit akarok, és te is fogod birtokolni, amit akarsz” természetes és igazságos alapelve igazgat.

Ha nem lennének következményei, ennek a képnek az idealizált voltát persze zárójelbe is tehetnénk akár. Lányi ugyanis nem hagy kétséget afelől, hogy a „kettős mozgás” egyensúlyából adódó „polgári viszonyokat” maga alá temette az elmúlt évtizedekben kibontakozó neoliberais globalizáció. Meggyőzően mutatja be (vö. elsősorban 43–54), miként csapott át az európai gondolkodás univerzalizmusa és a végtelen történelmi haladás Nagy Elbeszélése a közjó szubsztanciális szempontjai és a társadalmi kontroll alól kibújni képes globalizáció erőszakos uralmába: „a tőke akadálytalan mozgásának útjában álló valamennyi akadály lebontása”, a dereguláció és a liberalizáció következtében „a döntések egyre inkább a világpiac vezető szereplői és az államok közötti előzetes politikai alkuk (tervezés, zsarolás, megegyezés) eredményeként születnek [...] a tárgyalófelek többsége még forma szerint sem országokat vagy népeket képvisel, hanem pénzforrásokat és gazdasági vállalkozásokat”. Szóval a közjó szubsztanciális céljairól levált, öncélú növekedés nagy hatalmú ágenseit, melyek egy homogenizált, az általános csereérték, ti. a pénz alapján felmérhető világ kizárólagos létében érdekelték. A „globalizált emberiség – írja Lányi – a piaci versenygazdaság nyelvét beszéli”. A nemzetállamok, melyek legitimációjukat elvileg a közjó szolgálatának köszönhetik, ma e világgazdaság rejtőzködő ágenseinek befektetői és hitelezői hajlandóságáért szállnak versenybe egymással. Ily módon a politikai jellegét elvesztő hatalom is alapvető átalakuláson megy át: átkerül a multinacionális vállalatok és transznacionális pénzügyi hálózatok lokalizálhatatlan, minden transzparenciát tudatosan kizáró terébe: az „emberiség sorsát meghatározó döntések többé nem egyik vagy másik országban születnek, hanem valamennyi helyi társadalomtól távol, egy korábban nem létező közegben, amit gyakran nem-helyként jellemeznek”.

Csak egyetérteni tudok Lányi Andrással abban, hogy a globalizáció által homogenizált, az öncélú növekedés által vezérelt világrendszer katasztrófák sorozatát ígéri. Ökológiai katasztrófát, valamennyi, már ma is jól látható következményével. Ennek hátterében pedig a *téloszától* megfosztott emberi világ „elszegényedése” áll, értve ezalatt a civilizációs értelem, a jelentés és a jelentőség, szóval az élni érdemes emberi élet lehetőségeinek végzetes beszűkülését. Azt is érteni vélem, hogy a globalizáció *homogenizáló* és *delokalizáló* tendenciájával szemben Lányi a jó élet lehetőségét miért a lokalitás és a közös értelmi egészt biztosító közösségek sokféleségében, a kultúrák pluralitásában, azaz megannyi „otthonteremtésben” látja. E mögött egyrészt egy közvetlenül ökológiai szempont rejlik. Amikor Lányi „vezértételként” leszögezi, hogy „az ökológiai (vulgo: zöld) világnézet hívei minden esetben az életformák gazdag változatosságát és változékonyságát – változásokra való képességét – akarják fenntartani” (56), nem egyszerűen egy esztétikai érték mellett érvel: valójában az *entrópiáról* van szó. Arról, hogy az élet keletkezése és evolúciója, azaz az egyre komplexebbé váló élő rendszerek keletkezése és fennmaradása ellentmond az entrópia egyetemes elvének. Hogy az élet élni tud, azt csak az adaptáció képessége, „az ökológiai rendszereket alkotó fajok gazdag

sokfélesége tette lehetővé, illetve a génformák változatossága az egyes fajokon belül. Minél kevesebb faj alkot egy társulást, az annál sérülékenyebb, minél kisebb az egyedszám, azaz a genetikai változatosság egy fajon belül, annál kevésbé tud alkalmazkodni a környezet változásaihoz” (12). Lányi – teljes joggal kiterjesztve ez az elvet az emberi együttműködés formáira – azt állítja, hogy „[m]inden eddigi civilizációs erőfeszítés az entrópia ellenében fejtette ki hatását” (31), míg az „erőszakos terjeszkedés, a homogenizáció törekvése és a rugalmasság hiánya” valójában csak a „hanyagló civilizációk kétségbeesett küzdelme a túlélésért”. Lányi álláspontját talán egy Claude Lévi-Strausstól vett idézettel lehetne a legjobban megvilágítani: „a mindent átfogó és magába olvasztó világcivilizáció soha nem létezett, és nem is létezhet, hiszen egy civilizáció elsődleges jegye az, hogy benne a lehető legkülönbözőbb kultúrák sokasága él egymás mellett. A világcivilizáció csakis a kultúrák világméretű szövetsége lehet, amelyben valamennyi kultúra megőrzi saját egyediségét”.¹

Természetesen itt már nem csak az entrópiáról van szó. Ember és természet absztrakt viszonya ezen a ponton valóban ember és ember társadalmi viszonyába fordul. Az ökocídium katasztrófajelentéseit Lányi vállaltan *rendszerkritikába* fordítaná. Olyan közösségelvű (kommunitárius) álláspont képviselője vállalkozik, mely gyanakvással tekint a formális egyenlőség modern elvére. A *menyiségi* mutatókkal mérhető *jólét*tel szemben a *jó élet* közös *téloszt*, az élni érdemes emberi életnek térben és időben lokalizált, *tartalmi* meghatározását (szubsztancialitását) követeli meg: olyan sokszínű *közösségek* pluralitását, mely közösségeket nem a jó élet egyéni koncepcióival szemben közömbös, formális-procedurális szabályok tartanak egybe, hanem maga a közös *télosz* és a megvalósításához-fenntartásához szükséges, közös gyakorlatban elsajátítható *erények*. Jól látható: az életet „kiteljesíteni, s nem korlátozni” hivatott jó élet víziója valóban radikális követelményeket tartalmaz. Míg a – maradjunk egyelőre ennyiben – modern „ipari társadalom” logikája a kiágyazás során létrejött, egymással szemben lényegében közömbös individuumokat egyenlő szabadságokkal ellátott állampolgárokként igyekszik integrálni a jogállamiság és a demokrácia formális keretei közé, Lányi kommunitárius koncepciója mintha a kiágyazás *visszavételére* vállalkozna. Legyen szó akár az anarchizmus önkéntes, akár a konzervatív változat hagyományokba ágyazott közösségeiről, mindkét változat értelmi, szubsztanciális *egésként* van tételezve.

Könyvében Lányi idézi McIntyre nagy hatású és kiváló műve (*Az erény nyomában*) záró bekezdését, mely párhuzamot von a Római Birodalom széthullása és jelenünk között: ahogy akkor „a jóakarató emberek hátat fordítottak a római *impériumnak*, s többé már nem azonosították a civilizáció és az erkölcsi közösség folytatódását az *impérium* fennmaradásával”, úgy a jelen „stádiumban az a dolgunk, hogy olyan helyi közösségi formákat alakítsunk ki, amelyekben a civilizáció, valamint az intellektuális és erkölcsi lét megőrizhető a sötétség új korszakában, mely már a nyakunkon van”. Abban, hogy „jóakarató”, az emberhez méltó élet mellett elkötelezett csoportok az átmeneti korszak szerzetesközösségeinek mintájára példaadó helyi közösségeket hozzanak létre, hogy ily módon felkészüljenek a sötétség korszakára, nem látok utópiát, csak elkeseredéssel dacoló felelősségtudatot. Ám Lányi, már csak a *közeli*gő ökológiai katasztrófa okán is, nem a sötétség *hosszú korszakára* akar felkészíteni. A zöldmozgalom a belátható jelenben megvalósítandó, rendszerszintű változásban gondolkodik, s az ebből adódó dilemmákkal Lányi szembe is néz a *Változást, de hogyan?* című fejezetben.

1 Claude Lévi-Strauss (1999): Faj és történelem. Budapest: Napvilág, 73.

Úgy látom azonban, hogy vitatható sikerrel. Részben azért lehet ez így, mert McIntyre kommunitarizmusa nem alkalmas olyan probléma megoldására, amit nem is akart megoldani. Bár McIntyre a felvilágosodás „kudarcot vallott programjának” kritikusa, de nem rendszerkritikus abban az értelemben, hogy egy új társadalmi struktúra programjával állna elő: hogy mi lesz „a sötétség új korszaka” után, nem tudható. Lehet, hogy ellenvetésem túlságosan elvontnak tűnik, mégis azt mondanám, több eséllyel nyúlhatott volna Lányi a másik, általa is nagyra becsült szerző, Charles Taylor felé. Taylor ugyanis – aki egyébként elutasítja a „kommunitárius” jelzőt – elismeri annak a modernitás során kikristályosodott felsőbb jónak (*hypergood*) az érvényességét, mely az univerzalizálhatóság formális-procedurális elve alapján lehetővé teszi a jó élet különböző tartalmai mentén szerveződő életformák kritikus vizsgálatát, s ily módon a *sokszínű életformák rendezett együttélését*. A személyközi viszonyokról levált, a kategorikus imperatívusz vagy a demokratikus jogállam *formális elvében* rögzített „felsőbb jó”, és a jó élet különböző életformákban, közösségekben testet öltő *tartalmi követelményei* természetesen nem alkotnak merev hierarchiát – dinamikus és konfliktusos viszonyukat az „értékek átértékelésének” állandó folyamata tartja mozgásban. Arról sincsen szó Taylornál természetesen, hogy életünket a formális elvek téren és időn kívüli, absztrakt terében kellene berendeznünk. Taylor alapján is vállalható lenne tehát Lányi álláspontja, miszerint az ökológiai világnézet szempontjából a „körülkerített, azaz véges és gondoskodásra hivatott, tehát *felelős szabadság*” az emberi állapot legfontosabb meghatározása. De a végesség, felelősség – ezek a korlátok és kötöttségek az ökológia nézőpontját menthetetlenül földhözragadttá teszik” (68). A végesség és zártság egyoldalú hangsúlyozása azonban nem földhözragadttá, hanem féloldalassá teszi a megfogalmazást. Identitásunk megteremtése és az értelmes emberi élet minden bizonnyal feltételezi a közösségeket, de ha ezeknek a közösségeknek megvannak a *maguk jogai*, jogai például egymással szemben is, úgy ezek a jogok nem választhatók el a „*hypergood*” formális elveitől.

A globalizációval, a transznacionális tér átláthatatlan és ellenőrizhetetlen döntéshozatali mechanizmusával szemben a felelős döntéshozatal lehetőségét Lányi érthető módon a lokalitás és a helyi közösségek megerősítésében, a döntéshozatal decentralizálásában látja, ám eközben maga is hangsúlyozza, hogy a közösségek önrendelkezését „a piaci és állami intézmények kiegészítőjeként, és nem helyettük” kell elképzelnünk (128): „A hatalom megosztása és a lokális autonómiák erősítése nem jelentheti a nemzeti és nemzetek feletti szint politikai létjogosultságának megkérdőjelezését, mert a globális egymásrautaltság korában nélkülözhetetlen a nagyobb egységek kiszámítható, összehangolt működése” (132). Általánosságban Lányi is elismeri tehát a lokális-tartalmi és az univerzális-formális szervezeti formák együttállásának szükségességét. Ám az egyenlőség és az egyenlő elosztás formális – és baloldali-ként aposztrofált – elvével szemben Lányi olyan meghökkentő és különböző vonatkozásokban felszínre jutó ellenérzéssel viseltetik, hogy ez mégiscsak átrajzolja térképét.

Az igazságosság rawlsi elméletével szemben persze megfogalmazhatók jogos ellenvetések. Azt azonban a legkevésbé sem látom magától értődőnek, hogy a – már Arisztotelész által is jól ismert – osztó igazságosság a baloldal által is támogatott folytonos növekedési kényszer fenntartásához járulna hozzá: igazságosabb elosztást nyilvánvalóan nem csak az elosztandó torta növelésével lehet elérni. Lányinak az a következtetése pedig végképp zavarba hozott, hogy „élete során hosszabb-rövidebb ideig mindenki kerül tartósan hátrányos helyzet(ek) be”, és ezzel „az igazságos osztozkodás semmilyen formulája nem tud mit kezdeni: ahhoz, hogy emberi életet élhessen, mindenkinek több kell, mint amennyi jár neki. A mások

megkülönböztetett, odaadó segítsége kell. Egyedül a kölcsönös áldozatkészség igazságos. Szabadság és egyenlőség dilemmáját ezek szerint a harmadik alapelv, a testvériség segítségével oldhatjuk fel, minden egyéb hiú erőlködés” (136–137).

Áldozatkész, testvéri közösségekben élni meglehet, hogy jó dolog, de van benne némi rousseau-izmus, és – lévén a „jó élet” „jó döntéseket” követel, amit a demokrácia procedurális eljárásai nem feltétlenül tudnak szavatolni – nem minden további nélkül egyeztethető össze a (zöld) demokráciával sem. Lányi azt írja, hogy a „zöld demokrácia morális követelményeket támaszt az öntudatos ökológiai állampolgárral szemben, és a politikai közösségtől azt kívánja, hogy váljon egyúttal erkölcsi közösséggé” (114). Ez nyilván olyan közösséget jelent, melyet közös *télosz*, és a megvalósításához-fenntartásához szükséges, közös gyakorlatban elsajátítható *erények* hatnak át. Csakhogy Lányi maga állítja, hogy a globalizáció épp a kiagyazás folyamatát vitte szélső határáig: „a tőke akadálytalan mozgásának útjában álló valamennyi akadály lebontása” végső soron a saját joguk alapján létező közösségek további lebontását jelentette. A homogenizált, az általános csereérték, ti. a pénz alapján felmérhető és manipulálható világ globális rendjének azonban semmi köze az igazságosság univerzális elvéhez. Ha ma körbenézünk, azt látjuk, hogy a lokális, testvéri közösségek potenciális jelöltjei, mondjuk a magyar falvak többsége oligarchák, új földesurak és pártemberek által uralt kényszerlakhelyek, és az egyes „lokalítások”, mondjuk a Balaton-felvidék és Borsod északi része, között is elviselhetetlen és fenntarthatatlan különbségek feszülnek. A deliberatív, zöld demokrácia csak a képzelőerő szabad játékaának területén teljesezhet ki, ameddig a közösségek *létfeltételei* hiányoznak. És létfeltételek alatt nem nagyobb szezletet értek a tortából.

Ha végül Lányi radikalizmusát *utópikusnak*, következképp *látszólagosnak* gondolom, hát nem egyszerűen azért teszem, mert a Lenni Kell egy olyan Vanra építi, amely jelenleg épp pusztulóban van, illetve jórészt kicsiny, bár példaadó ökológiai közösségek tevékenységében van csak jelen. Sokkalta inkább azért, mert a létező közösségek hiányát oly módon pótolja, hogy a Legyent az Adam Smith-i ideál formájában belevetíti az emberi természetbe: a „magántulajdon és a haszonelvű csere” – írja – a tulajdonost „javainak takarékos, kíméletes, távlatos használatában teszi érdekeltté” (130). Ha azonban a *magántulajdont* tekinti a „szabad önrendelkezés és az ezzel járó felelősség” morális alapjának (129), Lányi óhatatlanul szembekerül azzal az emberképpel, mely a zoon politicon identitását nem a piaci közvetítést feltételező *magántulajdonra*, hanem a *közös télosz* megvalósítására irányuló, *közös* gyakorlatban való részvételre alapozza. Így a kiagyazás „visszavétele” is *látszólagos* lesz. Ahogy Polányi, Lányi is azokból az elemekből építkezik, amelyek a kiagyazódás történeti folyamatában jöttek létre azáltal, hogy leváltak az értelmi egészről és eldologiasodtak. Én legalábbis ezt olvasom ki abból a programból, melyet Lányi a következőképpen foglal össze: „a piac szolgálja ismét a közösség céljait, a helyi társadalom ellenőrizze a decentrált, emberi léptékű gazdaságot, és a szegények minél nagyobb számban jussanak ismét önálló tulajdonhoz” (123).

Félreértések elkerülése végett: ez a program nem nélkülözi a vonzerőt. A különböző elemekből összeállított puzzle a „kettős mozgás” ideális, egyensúlyi állapotát ígéri, s ebben az értelemben végső soron egy újrhangolt, de alapvetően „polányista” tervezet. Ami persze csak lefojtani tudja azt az öncélú, profitorientált gazdasági növekedést, amelyet a tőke forradalma egyszer már beindított. Azt akarja elfojtani, és ugyanakkor abból táplálkozik, ami *van*, de éppen ezért nem irreális. A realizmusban pedig kétségkívül van vonzerő. Azt azonban

sajnálom, hogy Lányi nem fordít figyelmet olyan tendenciákra, amelyek szintén *vannak*. Így például az online világra és *közösségi médiára*, melyek egyelőre még több irányban is nyitottak, strukturális lehetőségeik alapvető szerepet játszhatnak az emberi személyiség, a személyközi viszonyok alakulásában, és – jó esetben – radikálisan *új típusú közösségek* létrejöttében. Ugyanígy elmegy olyan tendenciák mellett, melyek pedig *expressis verbis* az öncélú növekedés megfékezésének irányába mutatnak. Pedig a témával elemzései során Lányi is összefutott. Bencze György, Kis János és Márkus György nevezetes művére (*Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*) hivatkozva Lányi elutasítja a marxi munkaérték-elméletet, és – fontos következtetés ez a globalizáció folyamatait, de egyúttal a centrum-periféria viszonyt illetően is – az áru értékét a hatalmi viszonyokra vezeti vissza (41–42). Úgy, ahogy ezt 1989-es könyvében (*Marx Beyond Marx*) már Antonio Negri is megtette. De Lányi, aki a „baloldalt” könyvében leginkább csak Prügelnaként használja, nem tér ki arra, hogy a Negri, André Gorz, a német Krisis-csoport vagy Moishe Postone nevével fémjelezhető *értékkritikai iskola* – a munkaérték-elmélet érvényvesztéséből egyrészt, szociológiai folyamatok elemzéséből másrészt – olyan kölcsönös szolidaritáson alapuló, hálózatos munka-, vagy inkább alkotói folyamatok terjedésére következtet, amelyek túl vannak a *bérmunkán* és a piacon realizálódó *értéken*, szóval a tőke öncélú önértékesítési folyamatán – a *kapitalizmuson*.

És azért megjegyezném: láttuk, Lányi az ideális „polgári világában” csak *tulajdonosokat* akar ismerni. Fent idézett programjában a bérmunka és a *bérmunkás* ismeretlen. A bérmunkás legyen inkább egyszerűen a közösség szerető gondoskodására bízott „szegény”. A szeretet pedig benne lakoznék a közösség természetében. Ami önmagában is gyanús. De közösség a magántulajdon és a haszonelvű csere alapján? A rendszerkritika bábjából mintha az a pillangó bújna elő, mely évszázadok óta csalogat már minket – mindig más színekben tündökölve – a végtelen növekedés útján.

Végig lehetne menni Lányi könyvén a baloldallal folytatott vita mentén, de erre itt nincs hely, és értelme se lenne. Lányi kritikai megjegyzései sokszor jogosak és megalapozottak, de őszintén szólva nem találtam egyetlen olyan pontot sem, melynek *baloldali* kritikája ne lenne már ismeretes. Néhány „vádpontja” viszont egyenesen meghökkentő. Úgyhogy félt, ha egy baloldali beállítottságú, türelemre és toleráns figyelemre kevésbé hajlamos olvasó veszi kezébe a kötetet, hamar le is csapja. Pedig számos olyan gondolatot találhatna benne, amivel jó lelkiismerettel egyet is érthetne akár. Ahogy Lányi is számos olyan gondolatot fedezhetne fel a – kétségkívül megosztott, ábaloldallal is sújtott – baloldalon, amivel akár egyet is érthetne. Az elhatárolódások fontosak. De – ha van rá tér és ok – az együttműködések és a szövetségek is. Vagy Lányi kifejezésével: „az értelmes egyet nem értés”.

Tallár Ferenc

Filozófus, professor emeritus, ELTE (Budapest)

Abstracts

The Political Economy of Sex

Claudia von Werlhof: Notes on the Relation between Sexuality and Economy

Abstract: Claudia von Werlhof's article aims to provide a theoretical and research framework related to the broader wave of Social Reproduction Theory (SRT). This approach does not treat the sphere of sexuality and the economy as separate and autonomous domains, but interprets sexuality as part of social reproduction, as one of the preconditions for production and thus for the economy. Thus it synthesizes a macroeconomic approach to the study of the „economic base” and a microsociological approach to the study of sexuality.

Keywords: social reproduction, sexuality, gender, marxism

Gergely Csányi: Political Aconomy of the Sexual Revolution: „Vaginal Orgasm,” Porn, and Homophobia in the Modern World-System

In this paper, I question widespread views in social sciences and of the liberal intellectual elite, according to which modern sexual relations are characterised by a liberation from heteronormativity, patriarchal relations, premodern traditions, and class exclusivity. I argue that the modern capitalist world-system adapts, in various ways, the sexual potential of the human body, and incorporates sexual relations into its own hierarchical system of action. From this aspect, the most important segment of the social process called sexual revolution is the inclusion of the sexual potential of the human body into the market extended by Fordist production. Moreover, the oppositions of different ideologies of sexuality are not oppositions of premodern residues and modernity, but the expressions of systemic contradictions of the modern world-system.

Keywords: sex, orgasm, homophobia, porn, historical materialism, world-systems theory

Abstract: In our study, we seek answers to two main questions. First, which antecedents and circumstances influenced the development of the Hungarian porn industry in the "long nineties", i.e. in the years before the change of the regime, and in the following ten-twelve years. Second, how this process formed a part of Hungary's economic and cultural reintegration into the capitalist world economy since the 1970s. The findings of the research are based on the processing of three types of empirical source material (contemporary press reports; semi-structured interviews with industry or industry insights; autobiographical books of former industry actors) and on an integrative re-reading the sociological, historical and political economy literature of the field. In a World-Systems Theory frame, we examine the domestic and international operating mechanisms of the porn industry consisting of sex magazine publishing and pornographic film production. In the state-socialist era, Hungary had one of the most liberal social and economic policies in the region, and has the most advanced infrastructure. These conditions facilitated the inflow of international (mainly Austrian and German) porn capital during the change of regime. In line with economic liberalism, under state socialism, the rules and guidelines of the advertising industry changed and advertising with a sexualized female body become common practice. The social-economic crisis at the time of the regime change made masses of disadvantaged women vulnerable to the rising porn industry. At the same time, in the mainstream public discourses, porn was considered as an indicator of liberal democracy and a legitimate business enterprise, and in the absence of a significant counter-discourse, most contributors to this discourse gave justification for its industrial operation.

Keywords: porn industry, change of the regime, moral geopolitics, gender relations

Emília Barna and Noémi Katona: The Hungarian Sex Camera Industry. Digital Technology, Platform Capitalism, and the Normalisation of the Sex Industry

Abstract: In our paper we analyse the emergence and functioning of the sex camera industry, focusing on the central role of platform companies and the labour of those working in the industry. Through the example of Hungary, based on interview research conducted with people working in the industry, we look at how the sex industry, and within that, the sex camera industry, has changed with digitalisation in the global economy, and how the platform companies that are at the centre of this transformation operate – among them, LiveJasmin, founded in Hungary. We look at how Hungary's semi-peripheral position within the capitalist world system determines the working conditions and possibilities of local workers in the global industry. In our analysis, we therefore explore the global inequalities of platform capitalism and digital labour from the perspective of Hungarian, semi-peripheral actors. In addition, we show what role sex camera platforms such as LiveJasmin have played in the normalisation of the sex industry.

Keywords: sex industry, sex camera industry, platform capitalism, digital labour, streaming, global commodity chain, gender relations

Abstract: In my paper, I analyze the narratives of violence and trauma of women who already quit the prostitution industry and who are still selling sex in the context of temporal, spatial and emotional closeness and distance to their experiences in the industry. The narratives of the two groups differ significantly regarding their experiences, the violence committed against them, the trauma experienced and the nature of the prostitution industry. I parallel the differences in the narratives with the nature of the trauma and with the temporal, spatial and emotional distance from the prostitution industry which is inseparable from the phenomenon of violence against women. Through the differences in the narratives of these women, I examine how it becomes legitimate at the societal level that women in general – but economically vulnerable women even more likely – are exposed to patriarchal violence systematically and without consequences in the prostitution industry embedded in the capitalist world system. My further aim is to make the women's invisible experiences of violence and traumas caused by violence visible in line with feminist empiricism.

Keywords: prostitution, prostitution industry, trauma, violence against women, patriarchy, capitalist world-system

Women in Science

Izolda Takács: Women in Science. The Interrelation of the Content of Gender Identity and Sexist Beliefs in the Careers of Academic Women in Hungary

Abstract: While many women in Hungarian society completely reject all manifestations of everyday sexism and take collective action to change it, others agree with most of the gender stereotypes, which can be an indirect obstacle on the areas overrepresented by men. My study examines the attitude of the female members of the Hungarian Academy of Sciences towards the question of „What does it mean to be a woman?“, what is their relationship to their own social group in terms of characteristics, qualities, interests and values? How does the essentializing discourse appear in their own career? My study also poses whether the exceptions (female academics) lead to a further strengthening of traditional perceptions and norms, or conversely, whether the transformation of the former closed system (male majority) has started in Hungary. Along this, how do the members of a seemingly more homogeneous group of women differ and how do they form different types regarding gender identity?

Keywords: academic women, scholar women, gender identity, GIM, multiple identities approach, gender stereotype

The Crisis of Official Statistics in the Age of Data Revolution

Zsolt Németh: The Crisis of Official Statistics in the Age of Data Revolution

Abstract: Data revolution is bringing along a social and economic transformation of hitherto unknown speed and depth. The present and future of official statistics during these fundamental changes is predicated upon its capacity to fulfil its mission and obligations to capture social, economic and environmental trends with trustworthy reliable and high quality statistical information. Novel challenges arose in the wake of increasing predicaments surrounding the rule of law (that had sustained official statistics for a long historical time period), the practice of big tech firms in data collecting and analysis, social media with its post-truth, conspiracy theories, and fakes news outlets, as well as the rise of identity politics and the transformation of political and communication environments. The study discusses the critical readings of surveillance capitalism and its manipulative techniques as well as the responses from various institutions of official statistics (primarily Eurostat) which reflect an acute awareness of the threats. Data assets that carry the new social and economic reality of data revolution are the exclusive private property of tech companies. These data are social facts to which official statistics has no access. It cannot improve its classifications, categories and concepts to capture the new social reality making its representations of reality more and more opaque, obscure, discrediting itself in the long run. Official statistics is also not to be blamed as its crisis is caused by irreversible changes beyond its reach. One solution would be if it could access the data embodying the new social reality of data revolution in a legally secured, regulated and transparent manner.

Keywords: data revolution, official statistics, crisis, social facts, surveillance capitalism

Believing Without Moralising

Bulcsu Bognár and Zoltán Kmety: Believing without Moralising: Secularised Religiousness in Hungary

Abstract: This article explores the features of religiousness as it is supported by governmental policies in Hungary. The research interprets the values held by social actors in terms of their relationship to violations of norms that are sanctioned and those that are not sanctioned by the state. The analyses of our representative sample revealed a type of secularised

religiousness in more than one dimension. The value orientations of religious people in Hungary appear to be aligned with secular society. The main trend seems to be that the moral judgements of religious people do not differ from those of the people who consider themselves not religious or atheist. Religious people in Hungary no longer find guidance in their religious tradition – which is regarded as obsolete in today's secularised public discourse – but are oriented by the values of the secularised world, inevitably drifting away from their Christian roots. Differences between religious and not religious people appear only in certain position statements relating to homosexuals.

Keywords: sociology of religion, sociology of values, value system, secularization, traditionalism, religiosity

The Social Construction of Old Age

Flóra Zsinka: Old Age: Social Construction and Personal Narratives

Abstract: In welfare societies, the growing number of the elderly is being constructed as a problem through dominant discourses on the economic and social effects of population ageing. The study first looks at the processes and factors that, intertwined with the ideology problematizing the demographic change, contribute to the creation of a social construction of old age that presents the elderly as a homogenized group that uses up the resources produced by the active population and is in need of care and nourishment. It covers in detail the phenomenon defined by certain authors as apocalyptic demography and the role of medicalization. Ideas that infantilize the elderly, and position them as people relying on others and being in a vulnerable situation, symbolically deprive older people of their full adult status and create unequal relationships between age groups. Power relations thus created are interpreted by using Bourdieu's concept of symbolic violence. The paper then seeks to present the diversity of life situations in old age using the method of narrative biographical analysis. Contrary to the logic of perceiving old age as a homogenized category and alienating it from the rest of the life course, the study argues that experiencing the late life stage can vary greatly from person to person depending on their individual life path.

Keywords: old age, apocalyptic demography, medicalization, symbolic violence, qualitative research

Reviews

Dávid Kollár: The Chemistry of the Protestant Ethics

Abstract: The aim of this paper is to highlight a single, albeit decisive, momentum of the new translation of Weber's work, to present a possible interpretation of the argument presented by Weber, which, I argue, captures fundamental implications for social science thinking. In line with this, I proceed as follows: first, I briefly outline the argument of *Protestant ethics* and then I present, through the concept of affinity, how it can be incorporated into one of the defining discourses of current social science approaches.

Keywords: Protestant ethics, spirit of capitalism, chemistry, affinity, complexity

Diána Barta: The Reconciliation of Science and Action

Abstract: Ágoston Fáber's book is the first comprehensive monography on Pierre Bourdieu in Hungarian. The book follows the scientific career of the French sociologist presenting his elaborated theoretical and methodological approach. He reviews the critical points of Bourdieu's life-work and takes a side in the „two-Bourdieu” debate. Fáber's book consistently presents the evolution of Bourdieu's academic work uniting his researches and political activism.

Keywords: habitus, field theory, agent, practice-theory, activism

Ferenc Tallár: András Lányi: Introduction to Ecophilosophy

Abstract: In my reading, Lányi turns the abstract relation of humans and nature into the relations of humans to each other, this way the catastrophe-report of the “ecocide” turns into a system-criticism in order to envision the possibility of meaningful life. One could say that, in Lányi's work, ecophilosophy transforms into an “ecology focused” social philosophy (practically, into a politics of ecology). The review aims to critically reconstruct the logic of this ecological politics.

Keywords: review, ecophilosophy, Lányi András, green movements